

Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Godišnjak 12: Centar za balkanološka ispitivanja

Benac, Alojz

1974

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/items/8213b6a4-009b-46c0-9041-733709defb9f>

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/>

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE

GODIŠNJAK

KNJIGA XII

CENTAR ZA BALKANOLOŠKA ISPITIVANJA

KNJIGA 10.

Redakcioni odbor:

*ALOJZ BENAC, BORIVOJ ČOVIĆ,
RADOSLAV KATIČIĆ i FANULA PAPAZOGLU*

Urednik

ALOJZ BENAC,

redovni član Akademije nauka i umjetnosti
Bosne i Hercegovine

SARAJEVO

1974.

ACADEMIE DES SCIENCES ET DES ARTS DE BOSNIE-HERZEGOVINE

ANNUAIRE

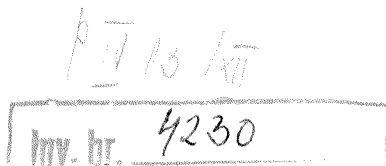
TOME XII

CENTRE D'ETUDES BALKANIQUES

LIVRE 10.

Comité de Rédaction:
ALOJZ BENAC, BORIVOJ ČOVIĆ,
RADOSLAV KATIČIĆ et FANOULA PAPAZOGLU

Rédacteur en chef
ALOJZ BENAC,
membre de l'Académie des sciences et des arts
de Bosnie-Herzégovine

SARAJEVO
1974.

SADRŽAJ

	Strana
 1. <i>Spiro Kulišić:</i>	
Značaj slovensko-balkanske i kavkaske tradicije u proučavanju stare slovenske religije (III) — La tradizione slavo-balcanica e caucasica nello studio della religione protoslava	5
 2. <i>Fanoula Papazoglou:</i>	
Sur quelques noms »Thraces« en Illyrie — O nekim »tračkim« imenima u Iliriji	59
 3. <i>Rade Uhlik:</i>	
Kategorija imperativa u romskom jeziku — Catégorie de l'impératif dans la langue des Romanis	75
 4. <i>Nedim Filipović:</i>	
Vlasi i uspostava timarskog sistema u Hercegovini (I)	127
 5. <i>Enver Imamović:</i>	
Oko ubikacije rimskog naselja Stanecli — A propos de la localisation de l'agglomération romaine de Stanecli	223
 6. <i>Živko Mikić:</i>	
Mehanička obrada lobanjskih kostiju u svrhu lečenja i magijanja — Elaboration mécanique des os crâniens dans le but du traitement médical et de la magie	235
 7. <i>Prikazi i kritike — Recenzions et critiques</i>	
— <i>Alojz Benac:</i> Milutin Garašanin »Praistorija na tlu SR Srbije«	255
— <i>Alojz Benac:</i> Aleksandar Stipčević »Iliri — povijest, život, kultura«	264
 8. <i>Hronika — Chronique</i>	 271

ŠPIRO KULISIĆ

ZNAČAJ SLOVENSKO-BALKANSKE I KAVKASKE TRADICIJE U PROUČAVANJU STARE SLOVENSKE RELIGIJE (III)

NOVA GODINA, BADNJAK I POLAŽENIK

Kao i drugi Indoevropljani, tako su i protoslovenska plemena razlikovala dva osnovna godišnja doba: ljeto i zimu. Ako uz to pretpostavimo da su stari Sloveni imali izvorne novogodišnje običaje, što je po običajima savremenih slovenskih naroda više nego vjerovatno, onda ih, po mišljenju Pjotra Karamana, ne treba tražiti u zimskom periodu, kako je mislio Niderle, već među običajima koji označavaju početak ljetnog perioda, zapravo u proljeće. Sa mnogo razloga Karaman smatra da je kasnije u Slovena nova godina imala dva datuma — stari, narodni u početku proljeća, kada je prvobitno izvođen i obred »volšebnika« (odgovara kasnijim koledarskim obredima), a drugi u januaru, kada je zbog velike popularnosti rimskih *Kalenda*, a zatim i pod uticajem hrišćanstva u slovenskih naroda preovladala zimska nova godina⁵⁹³.

Međutim, moramo imati u vidu da se i u starom Rimu, prije Cezarove reforme kalendara, nova godina računala od 1. marta⁵⁹⁴. Staviše, tradicija spominje etrurski kalendar iz VII vijeka prije n. e., koji se osnivao na lunarnom ciklusu od 355 dana, počevši sa prvim marta. Prvobitna rimska godina bila je podijeljena na deset mjeseci, od kojih je mart bio prvi a decembar deseti, posljednji. Ovaj rimski kalendar bio je lunaran sve do Cezarove reforme 45. godine prije n. e., kada je preobraćen u solarni kalendar. Početak svakog mjeseca zvani *Kalende* (Calendae) u načelu se podudarao sa novim mjesecom (mladinom), dok su *Ide* (Idus, uum), 13. ili 15. dan u mjesecu, označavale pun mjesec. Kao što su Kalende bile posvećene Junoni, vjerovatno boginji mje-

⁵⁹³ P. Caraman: Obrzed koledowania u Slowian i Rumunow, Krakow 1933, str. 493—520.

⁵⁹⁴ G. Quirino Giglioli: La religione degli Etruschi, Tacchi Venturi, 1971, II, str. 645.

seca, tako su Ide bile posvećene Jupiteru, bogu svjetla, kojemu su tom prilikom žrtvovali bijelu ovcu,⁵⁹⁵. Uz to, Dario Sabatucci ističe i veoma značajnu činjenicu da se rimski vjerski kalendar ne može smjestiti u naše moderne okvire, jer je prvobitno bio izgrađen u vezi sa zemljoradničkom proizvodnjom i stočarstvom. Zemljoradnički se ciklus, po njegovom mišljenju, mogao završavati u februaru, kada su po prvi put pekli i jeli plodove ljetne žetve (farro)⁵⁹⁶. Drugi ciklus počinjao je 21. aprila, kada je počinjala stočarska nova godina, što jasno pokazuje da je ovaj ciklus bio određen stočarskom privredom⁵⁹⁷. Tragovi martovske proslave nove godine sačuvani su i u mnogim savremenim običajima u Italiji, kojima se slavi povratak proljeća sa mjesecom martom. Osobito je izrazit običaj sretanja marta sa zapaljenim vatrama posljednjeg dana februara, ponekad na brdima (Trentino), čemu se pridružuju i običaji gatanja o vremenu, ljetini i zdravlju. I Valonci u Belgiji obredno su palili velike vatre na kraju zime⁵⁹⁸, a smatra se da su i stari Germani računali novu godinu od mjeseca marta, što je i utvrđeno za Franke, Alemane i Langobarde⁵⁹⁹. Kazimierz Moszyński konstatuje da se u Britaniji, Francuskoj i Njemačkoj, kroz cijeli Srednji vijek, početak nove godine računao od 1. marta, 25. marta ili od ravnodnevnice, a da su se i u švajcarskoj tragovi proljetne nove godine doskora bili sačuvali⁶⁰⁰. I kod istočnih slovenskih susjeda, Votjaka i Udmurta nova godina je počinjala od proljeća, negdje u martu ili aprilu⁶⁰¹. Tada su izvodili običaje u vezi sa prvim oranjem i sjetvom, što se nazivalo *praznik rala* ili *pluga*, pa su tom prilikom Udmurti bacali jaja u brazdu⁶⁰², kao što se to radilo u mnogih evropskih naroda pa i kod nas na Balkanu.

Slično je moralo biti i kod protoslovenskih naroda, jer se zna da je kod Rusa 1. marta negdje označavao novogodišnji datum⁶⁰³, a ruski ljetopisci redoslijedom mjeseci potpuno potvrđuju martovski način datovanja⁶⁰⁴. Mošinski navodi da su Bugari novu godinu računali od Đurđevdana (23-IV, po st. k.)⁶⁰⁵, a po nekim podacima, Vladimir Mošin zaključuje da je i u srednjovjekovnoj Srbiji »martovsko računanje početka godine bilo vrlo dobro poznato«⁶⁰⁶. Nenad Đ. Janković smatra da se kod Srba, kao i kod ostalih Slovena, u starini godina računala od marta, što je, po njegovom mišljenju, moglo biti primljeno

⁵⁹⁵ D. Sabbatucci: La religione romana, TV, 1971, III, str. 47.

⁵⁹⁶ triticum Spelta, farro od lat. far, farris, n. Srphrv. *pir* (Vukov Rječnik). Riječ je predindoevropska. P. Skok: Etimologijski rječnik, s. v. *pir*.

⁵⁹⁷ D. Sabbatucci: n. d., str. 48.

⁵⁹⁸ R. Corso, u R. Bisautti: Razze e popoli della terra, Torino 1959, II, str. 104, 164.

⁵⁹⁹ V. Mošin: Martovsko datiranje, Istoriski glasnik, Beograd 1951, str. 22—23.

⁶⁰⁰ K. Moszynski: KLS, II—I, str. 173.

⁶⁰¹ N. d., str. 174.

⁶⁰² S. A. Tokarjev: Religija v istoriji narodov mira, str. 169.

⁶⁰³ K. Moszynski: n. d., str. 173.

⁶⁰⁴ V. Mošin: n. d., str. 48.

⁶⁰⁵ K. Moszynski: n. d., str. 173.

⁶⁰⁶ V. Mošin: n. d., str. 48.

i od Grka koji su od 1. marta računali pashalnu godinu⁶⁰⁷. Kada se, međutim, detaljnije razmotri cijeli kompleks vjerovanja i običaja u vezi sa sezonskim promjenama i privrednom proizvodnjom, mora se zaključiti da su i protoslovenski narodi imali proljetne novogodišnje obrede. I Niderle je pretpostavljao da su Stari Sloveni izvodili godišnje obrede u vezi sa kozmičkim promjenama i na osnovi zemljoradničko-stočarske proizvodnje. Pod uticajem stare mitološke škole (poziva se na Aničkova) on je pretpostavljao da je u tim obredima najveći značaj imao kult sunca, osobito u vrijeme solsticija⁶⁰⁸. Iako se ne mogu sasvim zanemariti, istina rijetki, tragovi poštovanja sunca u slovenskom vjerovanju, ipak brojni običaji i cijeli sistem vjerovanja u vezi sa mjesecom prije bi ukazivali na prvobitnu lunarnu osnovu starog slovenskog kalendara. Još u praslovenskom jeziku riječ *mjeser* ujedno je označavala nebesko tijelo i mjeru vremena (korijen *mē* — mjeriti, sanskrit. *mas*), što bi, po mišljenju N. Jankovića, govorilo »u prilog gledištu da su meseci nekada bili samostalna jedinica za mjerenje vremena...« Trag lunarnog računanja vremena sačuvan je i u jednoj narodnoj pjesmi koja kaže kako se Mjesec

»šeta po vedrome nebu
i kazuje dane i godine«

Janković pretpostavlja da su mjeseci nekada i kod Slovena morali počinjati sa mladinom, kao što je bilo u svih starih naroda, o čemu najbolje svjedoče tako brojna vjerovanja i običaji slovenskih naroda u vezi sa pojavom mladog mjeseca. U dodiru sa vizantijskom kulturom Srbi su prihvatili julijanski kalendar, ali narodna vjerovanja u vezi sa mjesecom, posebno mladim mjesecom, ukazuju da su se i »Srbi nekada služili lunarnom godinom ili, što je vjerovatnije, lunisolarom«⁶⁰⁹. Na isti način i drugi balkanski Sloveni, po svojoj staroj tradiciji, i uz mediteransko-balkanske uticaje, najvjerovatnije su računali vrijeme na osnovi lunarno-solarnog kalendara. Ali, kao i kod mnogih drugih naroda, prema sezonskim promjenama i prividnom kretanju nebeskih tijela, u prvom redu mjeseca, i kod Slovena su glavni dani u godini padali u vrijeme bitno za privredne poslove. I kod Etruraca, koji su mjesece označavali po mjesečevim fazama, svaki dan u godini bio je posvećen određenom božanstvu, povoljnom ili nepovoljnom za pojedine poslove, a posebnim svečanostima proslavljani su dani značajni za ljudski život, osobito početak i kraj zemljoradničkih radova.⁶¹⁰ Na sličnoj osnovi, u starom Egiptu, u Kini, u Babilonu, u starom Meksiku, u Indoneziji i u srednjovjekovnoj Evropi, kalendar je označavao dane povoljne ili nepovoljne za određene poslove i poduhvate.⁶¹¹

Na osnovi bugarskih narodnih običaja Mihail Arnaudov sasvim opravdano smatra da je i stari, prethrišćanski kalendar bugarskih

⁶⁰⁷ N. Đ. Janković: *Astronomija u predanjima, običajima i umotvorinama Srba*, SEZ LXIII, str. 169—170.

⁶⁰⁸ L. Niederle: *Ž. st. Slovanu*, d. II, sv. I, str. 242.

⁶⁰⁹ N. Đ. Janković: *n. d.*, str. 165—166.

⁶¹⁰ I latinski naziv *idus*, kojim je označavan dan punog mjeseca, poticao je od etrurskog *itis*. A. Grenier: *La religion étrusque*, str. 71.

⁶¹¹ Th. W. Dautel: *Magie et Science secrète*, Paris 1947., str. 40—42.

Slovena zavisio od privrednih ciklusa zemljoradnje i stočarstva, u kojima su glavne elemente sačinjavali: prvo sijanje u jesen ili u proljeće, izgon stoke na pašu, obrada njiva u odlučujućim danima godine, obilna žetva i sl. Ovi običaji, kako pretpostavlja Arnaudov, nisu u početku bili vezani za strogo određene datume, već su održavani s obzirom na doba godine, zavisno od sezonskih i lokalnih klimatskih promjena. On je uočio i veoma značajnu činjenicu: da se ovi običaji ponavljaju »u istom ili sličnom obliku, u raznim prazničnim danima i u raznim slučajevima, kao lajtmotiv obreda koji se nikada ne oslobađaju brige za hranu, straha da ne stradaju dom i porodica, i uopšte brige o najbitnijim životnim interesima«⁶¹². Do istih zaključaka vodi nas i proučavanje narodne religije drugih balkanskih Slovena: Makedonaca, Crnogoraca, Srba, Hrvata, a u nekim slučajevima i kod Muslimana⁶¹³. A zatim, iz običaja se može jasno sagledati ne samo osnovna, animistička koncepcija prirodnih procesa, već i stalno nastojanje ljudi da se animističko-mađijskim radnjama utiče na prirodne i proizvodne tokove. Štaviše, možemo vidjeti da se po svojoj suštini većina ovih vjerovanja i običaja razvila u neposrednoj vezi sa privrednom proizvodnjom. Stoga, ne može biti sumnje da je narodni kalendar balkanskih Slovena primarno nastao na proizvodnoj osnovi, kao što je bio slučaj i u drugih naroda i plemena⁶¹⁴. Kako se može razabrati iz unutrašnje povezanosti običaja, ovaj je kalendar nekada predstavljao jedinstvenu cjelinu, koja se osnivala na određenim ciklusima zemljoradničke proizvodnje i stočarstva. Kasnija razbijenost mnogih običaja, njihovo pomjeranje ili ponavljanje, javljaju se kao posljedica kompromisa i stapanja sa višim religijama, najizrazitije u simbiozi sa hrišćanstvom koje je konačno razbilo cjelinu starog proizvodnog kalendara. Ali, i pored svega toga, u običajima se sačuvala njihova stara animistička i mađijska suština, koja ih najbitnije određuje i spaja u jedinstveni sistem vjerovanja i obreda.

Stoga je u pravu Nenad Janković kada konstatuje da kod Srba zvanični, zapravo crkveni »početak nove godine od 1. septembra, iako dosta vekova upotrebljavan, nije uticao na narodni život i nije ostavio valjda nikakvog traga u običajima«⁶¹⁵. Na suštinu običaja sigurno nije dublje uticao, pa je i tako izuzetan poznavalac narodnog života Vuk Karadžić osjetio potrebu da po njenoj proizvodnoj suštini razlikuje narodnu godinu od crkvene kada je pisao da »u nas *narodna godina* nastaje s jeseni, *pošto se ljetina sabere*, kao i crkvena što nastaje 1. Septemvrija...«⁶¹⁶ (moje podvlačenje) I Bugari su ponegdje dan sv. Simeuna (I. IX, po st. k.) zvali *Nova godina*, ali se iz običaja

⁶¹² M. Arnaudov: Blgarski nar. prazdnici, Sofija 1943, str. 6—7.

⁶¹³ M. S. Filipović: SEZ LXI, str. 201—202, 204—207. A. Škaljić: Bilten Inst. za prouč. folklor, Sarajevo 1953., str. 231; T. Kanaet: Podveležje i Podvelešci, Sarajevo 1955., str. 216—217. Tako izraziti muslimanski stočari u Podveležju, na Novu godinu su izvodili stari zemljoradnički običaj mađijskog vršenja, kada su izlazili na guvno, »na kolanje«. GZM, Sarajevo 1953., str. 151.

⁶¹⁴ Upor. Th. W. Dauzel: n. d., str. 42.

⁶¹⁵ N. Đ. Janković: n. d., str. 169.

⁶¹⁶ V. St. Karadžić: Sabrana dela, Etnografski spisi knj. XVII, str. 153.

vidi da njihovu suštinu izražavaju animističko-mađijske radnje u vezi sa jesenjom sjetvom. Zanimljivo je da se za taj dan, na neki način, vezuje i polazjenje. Gleda se, naime, kakav će čovjek prvi ući u kuću (kao na Ignjatovdan), jer se vjeruje da od njega zavisi rod i beričet, a to se podudara sa mađijskim sijanjem o Božiću koje izvodi polazjenik. Na dan sv. Simeuna orači su nosili u crkvu ili nasred sela žitno sjeme da bi ga sveštenik blagoslovio. Pošto »na gladno srce« zasije prvu brazdu, orač sjedne da ruča; pitu, koju mu je spremila domaćica, izlomi na četiri dijela, pa jedan baca na istok prema suncu, da ga jedu ptice, drugi namijeni njivi i zakopa u brazdu da ga pojedu mravi, treći daje volovima, a četvrti sam pojede. Kostí od kokoške koju je ručao zakopa na njivi i prelije vinom, pa zatim zalije volove po vratu, a ostatak sam popije⁶¹⁷. I kod Makedonaca je prvo jesenje sijanje počinjalo od Sv. Simeuna⁶¹⁸, a u okolini Kumanova, toga dana, nosili su malo sjemena u crkvu na blagoslov, pa bi ga zatim pomiješali sa ostalim sjemenom⁶¹⁹. Na Kosovu su dan sv. Simeuna zvali *pir orački*, i tada je svaka kuća nosila »po jedno kalence pšenice u crkvu, da joj pop očita za seme«. Sa ovim sjemenom miješali su zatim i zrnje iz onih klasova koje su donijeli kao *bogu bradu*. Istog dana zakolju na stožeru crvenog pijetla, kojega orači pojedu na njivi⁶²⁰. Slično su radili i u Pečenjencu, gdje su prilikom sijanja najprije bacali u brazdu sjeme nošeno u crkvu, a zatim su na stožeru klali pijetla kojega su jeli na njivi. Dan sv. Simeuna smatran je za »orački praznik«⁶²¹.

Kod zapadnih Srba (hercegovačkih govora) orački je praznik proslavljan u proljeće, i to na Veliki četvrtak, koji je označen kao *ratar-ski pir*⁶²². Kod manastira Tronoše, u srbijanskom Podrinju, na Veliki četvrtak palili su u crkvi *oračku sveću*, a u okolini Sarajeva ovu su svijecu zvali *težaška slava*, iz čega se zaključuje da je Veliki četvrtak predstavljao *oračku* ili *težačku slavu*⁶²³. U nekim selima istočne Bosne *težačku svijecu* obnavljali su na Spasovdan (po M. S. Filipoviću), što takođe potvrđuje da su ovi običaji primarno vezani za četvrtak. Inače se četvrtak smatra kao dan pogodan za početak oranja, a negdje je toga dana izvođen samo obredni čin prvog oranja⁶²⁴, jer je četvrtak »narodni opći praznik za sve tri vjere u okolini jajačkoj, i to kako nastupi proljeće, pa dok se žito ne požnje«⁶²⁵. Na isti način Milan Đ. Milićević kaže: »U sve četvrtke od Vaskrsa do Trojica seljaci ne oru, niti hoće da hvataju volove u jaram... Gotovo u svoj Srbiji«. Ovako se postupa da grād ne bi tukao ljetinu⁶²⁶. Prema ovim i nekim drugim običajima i vjerovanjima vezanim za četvrtak može se pretpostaviti da je i kod balkanskih Slovena četvrtak bio posvećen nekom atmosfer-

⁶¹⁷ M. Arnaudov: n. d., str. 14—15.

⁶¹⁸ A. Petrović: SEZ VII, str. 450.

⁶¹⁹ V. Nikolov: Gl. na Etnol. muzej, Skopje 1960., str. 282—283.

⁶²⁰ D. Debeljković: SEZ VII, str. 321. SEZ L, str. 213—214.

⁶²¹ S. Trojanović: SEZ XVII, str. 16.

⁶²² V. St. Karadžić: Srpski rječnik, s. v. pir.

⁶²³ M. Karanović: uskršnji broj »Politike« za 1939. god.

⁶²⁴ S. Trojanović: n. d., str. 186—188. Š. K., GEM Beograd 1939., str. 93—96. SMR, s. v. četvrtak.

⁶²⁵ GZM III, str. 271 (podatak naveden kod Trojanovića).

⁶²⁶ M. Đ. Milićević: SEZ I, str. 112.

skom božanstvu, gospodaru oblaka i gromova, kao što je i kod Rimljana četvrtak bio Jupiterov dan ili kod Germana Donarov dan (Jovis dies, Donnerstag)⁶²⁷. Ujedno se vidi da su ova vjerovanja i ovi običaji najdublje vezani za početak poljskih radova, za prvo oranje i sijanje ili su pak u vezi sa žetvom, kada se završava proizvodni ciklus, što je dosljedno izraženo u običajima sa posljednjim snopom, žetvenim vijencem i takozvanom *božjom bradom*.

Da je u slovenskoj starini završetak žetve predstavljao izuzetno značajan praznik, najbolje pokazuje obred u Arkoni, izvođen na kraju žetve, a po cjelokupnom svom značenju suštinski vezan za zemljoradničku proizvodnju. Slične žetvene svečanosti bile su poznate u svih slovenskih naroda, kod Litvanaca, kod romanskih i germanskih naroda Evrope, a zatim i kod nekih kavkaskih i ugrofinskih naroda, ali sam obred mađijskog sakrivanja, koji je iza hljeba izvodio sveštenik u Arkoni, najbolje je bio očuvan kod balkanskih Slovena, Bugara, Hrvata i Srba u Bosni i Hercegovini, bilo da je izvođen sa božićnom pogačom ili iza gomile žita na vršaju⁶²⁸. Običaj mađijskog, simboličnog sijanja, koji je osetinska domaćica izvodila na svršetku žetve, kod balkanskih Slovena izvođen je na Badnje večer, što je po starijim običajima vršila domaćica u Crnoj Gori i ponegdje kod Srba, a kod Bugara na Ignjatovdan. Inače je ovaj običaj izvodio domaćin. U Skopskoj Crnoj Gori, u selu Ramanovcima, na Badnje večer domaćin uzme malo slame »čukanice« i niz nju prosipa žito oko ognjišta⁶²⁹. U okolini Prizrena, pošto bi naložio badnjak na ognjište, domaćin je uzimao rukavicu punu pšenice koju je zatim rasipao po kući kao što bi radio prilikom sijanja. U Sredačkoj i Siriničkoj župi domaćin je na Badnje večer uzimao pšenice, u koju bi najprije stavljao srebrnu paru, pa bi je zatim rasipao po sobi. Tada bi djeca plegla na pšenicu i skupljala zrno po zrno, praveći se kao da ključaju pšenicu, dok ne nađu novac⁶³⁰. Ovdje su djeca očito oponašala kokoši, tako izrazite predstavnike žitnog demona. Kod Hrvata u Poljicima domaćin je na Badnje večer uzimao varičak pšenice, pa bi najprije išao badnjaku i božićnoj slami, a zatim bi zahvatio pšenice iz varičaka i sijao je po kući govoreći: »Rodila, plodila po drvetu i kamenu«.⁶³¹ Inače je običaj simboličnog sijanja o Božiću i Novoj godini poznat kod istočnih i kod zapadnih Slovena, gdje su ga obično izvodile grupe dječaka⁶³².

Analogni običaji poznati su i u drugih naroda Evrope, a u novogodišnjim običajima balkanskih Slovena možemo dosljedno pratiti nji-

⁶²⁷ Izvori navedeni u nap. 624. M. S. Filipović: Tragovi Perunova kulta kod Južnih Slovena, GZM, Sarajevo 1948. Neka od ovih vjerovanja dovođe se u vezu sa ljeskom, koja je kod Germana bila posvećena Donaru, a u nekim selima zap. Bosne na Spasovdan, dakle u četvrtak, ljeskove su grane zabadali u njive, da grad ne bi naškodio usjevima. Razvitak, B. Luka 1939, br. 2, str. 48—60. SMR, s. v. leska. Slična se vjerovanja vezuju i za hrastov badnjak (v. dalje).

⁶²⁸ S. K. GZM, Sarajevo 1953., str. 10—11.

⁶²⁹ M. S. Filipović: SEZ LIV, str. 375, 377.

⁶³⁰ I. S. Jastrebov: Običaji i pjesni, str. 41, 36—37.

⁶³¹ F. Ivanišević: Zb. za n. ž. i o. X, str. 35.

⁶³² H. Machal: Nakrès slovanskeho bajeslovi, str. 190. P. Carman: n. d., str. 532—533.

hovu unutrašnju vezu sa ciklusom zemljoradničkih radova, jer oni u stvari simbolično prikazuju i ujedno spajaju početak i kraj ovog ciklusa, bilo sa proljetnim ili jesenskim sijanjem. Na isti način, jesenji i proljetni agrarni običaji sadrže bitne istovjetne elemente, ili su u svojoj suštini povezani animističkim shvatanjem o plodotvornoj moći posljednjeg poźnjevenog klasja i od njega spremljenih hljebova, kao i brojnim mađijskim radnjama čiji je krajnji cilj da se postigne bogata žetva. A iz toga možemo zaključiti da je u starini godina bila podijeljena prema osnovnim agrarnim poslovima: proljetnom sjetvom, žetvom, i jesenjom sjetvom. Običaji svojom slikovitom simbolikom veoma dosljedno odražavaju ove proizvodne cikluse, i to u jedinstvenoj religiozno-mađijskoj cjelini, što veoma ubjedljivo potvrđuje mišljenje da je u slovenskoj starini proslavljana proljetna, vjerovatno i jesenska nova godina i da su kasnije mnogi od ovih običaja preneseni na zimsku novu godinu, na Ignjatovdan, Badnje večē i Božić. Ovaj proces u balkanskih Slovena ubjedljivo potvrđuju i običaji sa badnjakom i sa polaznikom, koji su svojom unutrašnjom suštinom neodvojivo spojeni sa navedenim agrarno-mađijskim običajima i daju posebno obilježje novogodišnjim običajima balkanskih Slovena. Ali, ovi su običaji ujedno prožeti i mnogim veoma značajnim elementima koji su se prvobitno razvili na osnovi stočarske privrede. Ljetni godišnji period, koji se donekle podudara i sa zemljoradničkim ciklusom, u osnovi je određen i stočarskom proizvodnjom, a počinje sa Đurđevdanom (23-IV, po st. k.) i završava se Mitrovdanom (26-X, po st. k.), tako da označava ljetnu polovinu godine⁶³³

Kao i u drugih Slovena i uopšte kod evropskih naroda, tako je i kod Južnih Slovena Đurđevdan praznik oživljene prirode, kada se mnogim običajnim radnjama nastoji prenijeti snaga oživljene prirode, u prvom redu zelenog, mladog bilja, na ljude i stoku, na usjeve i vinograde. U balkanskih Slovena osobito se ističu običaji u vezi sa stokom, koja se toga dana rano izgoni na pašu, a u podne posebno krmi. Značajno je da se u krmu meće od svih jela što je preostalo od Badnje večeri, a negdje i naročiti kolač u tu svrhu spremljen na Sv. Ignjata. A u tome se dosljedno nazire dublja, unutrašnja veza između božićnih i đurđevdanskih običaja. Na Đurđevdan se obavlja prva muža, odvaja se jagnjad od ovaca, prvi put okuse novo mlijeko, sir i jagnjeće meso⁶³⁴. Obično je svaka kuća klala žrtveno jagnje, što se u širem smislu objašnjava kao običaj ritualnog jedenja totema (V. Čajkanović)⁶³⁵, iako bi se i ovdje, kao što je slučaj i sa božićnom žrtvenom ovcom, prije moglo govoriti o ritualnoj žrtvi odabrane životinje kao predstavnika vrste koja se redovno kolje i jede. Obredno klanje jagnjadi, spremanje naročitih obrednih kolača, osobito stočnog *proskura*, zatim svetkovanje Đurđevdana kao stočarske slave — *stočnog velikdana*, kako ukazuju M. Arnaudov i B. Drobnjaković, podsjećaju

⁶³³ M. Arnaudov, n. d., str. 16. M. S. Filipović: SEZ. LXI, str. 291. B. Drobnjaković: Etnologija naroda Jugoslavije, str. 206—207.

⁶³⁴ SMR, s. v. Đurđevdan.

⁶³⁵ V. Čajkanović: God. N. Čupića knj. 34, 1921, str. 280. Čajkanović je kasnije ovaj običaj objasnio kao žrtvu sv. Đorđu. O srp. vrhov. bogu, str. 135.

i na rimski praznik *Parilia*, kada je počinjala rimska stočarska nova godina⁶³⁶. Ali to ne znači da su Sloveni na Balkanu ove običaje primili od Rimljana, već može samo ukazivati na starije, predrimske i preslovenske stočarske kulture, kao i na izvjesnu istorijsku podudarnost i zakonitost u razvitku ovih običaja.

I o Mitrovdanu, koji označava kraj stočarskog ciklusa i uopšte ljetne polovine godine, takođe se izvode neki stočarski običaji. Prazovi se puštaju u ovce prije Mitrovdana. U Hercegovini su za Mitrovdan spremali *prazaricu* od kukuruznog brašna s kajmakom, a ujedno i po jednu pogaču za svakog čobanina. Tom prilikom čobanin zakolje kokoš koju zajednički pojedu⁶³⁷. U Srbiji, u Beloj Reci prazove puštaju u ovce na Lučindan. Toga dana čobanin donese jarmu, koju ovcama i kozama obavezno mora dati »neka ženska iz porodice«, i pošto ih nahrani, kao što sam već ranije naveo, »ona uzjaše jednog ovna ili jarca (nagoveštavanje koitusa) — da se stada dobro plode«⁶³⁸. O Dmitrovdanu Bugari su gatali da li će koševi idućeg ljeta biti puni ili prazni, prema tome da li je toga dana »pun ili prazan mjesec«. U Trakiji su istog dana obredno klali pijetla, a veoma je zanimljivo da su sljedeći dan zvali *Zajkovden*, koji su praznovali »da ne bi zečevi oštetili njive«⁶³⁹. Istovremeno gatanje o ljetini po mjesecu i proslavljanje zečjeg dana, s obzirom da je zec izrazita lunarna životinja, otkrivalo bi tragove vjerovanja o uticaju mjeseca na vegetaciju, zapravo na rast usjeva, a možda i tragove lunarnog računanja vremena. Međutim, kako će pokazati dalja analiza, osobito je značajno da se neki obredi u vezi sa stokom obavljaju i o Božiću, i da se preko izuzetne uloge čobanina, uopšte životinjskog i ljudskog polaženika, a zatim i u vezi sa badnjakom, svojim najdubljim značenjem ovi običaji suštinski uklapaju u novogodišnje obrede koji odražavaju zemljoradničku proizvodnju.

Veoma je zanimljiv, iako usamljen, podatak da se u Bugara dan ljetnog sv. Teodora (8-VI) označava imenom *Kračun* koji inače znači »ein Tag um Weihnachten«, kao i u slovačkom »božić«, i lat. *Natalis*⁶⁴⁰. Karpatski Ukrajinci Badnji dan zovu *Kerečun*, a isto tako i božićni obredni hljeb koji ostavljaju za Novu godinu. U Galiciji i kod bukovinskih Rumuna božićni obredni hljeb zovu *crăciun*, koji ostavljaju do proljeća, da ga pojede orač prilikom prvog oranja⁶⁴¹. Naziv *Kračun* za Božić javlja se kod Bugara, Slovenaca i Mađara (Karácsony) u čemu Skok nalazi potvrdu da je ovaj naziv svetkovine postojao u panonsko-slovenskom, a da je rumunski naziv posuđen iz bugarskog jezika⁶⁴². U starom ruskom jeziku naziv *Kračun*, u značenju zimskog

⁶³⁶ M. Arnaudov: n. d., str. 8, 93—94; B. Drobnyaković, n. d., str. 206—210.

⁶³⁷ S. Trojanović: SEZ XVII, str. 26. praz — ovan neujalovljen V. St. Karadžić, Srp. rječnik, s. v. praz.

⁶³⁸ S. Trojanović: n. d., str. 26—27.

⁶³⁹ M. Arnaudov: n. d., str. 16.

⁶⁴⁰ P. Skok: Etimologijski rječnik, s. v. kračun.

⁶⁴¹ S. A. Tokarjev: Realigioznye vjerovanija vastočnoslav. narodov, str. 108 — 109. P. Caraman: n. djelo, str. 489.

⁶⁴² P. Skok: n. d., s. v. kračun.

praznika, zabilježen je još u Novgorodskom ljetopisu iz 1143. godine. Inače u ruskom narodnom govoru *karačun* znači smrt ili označava zlog duha, pa Tokarjev iz toga zaključuje da je *Kračun* u nekih slovenskih plemena predstavljao božanstvo zime i smrti, i da je proslavljan u vrijeme zimske kratkodnevice. Etimologiju riječi *kračun* on dovodi u vezu sa korijenom *krt*, iz kojeg je izvedena i riječ *čort* — đavo⁶⁴³. Petar Skok je ocijenio da naziv *kračun* nema utvrđene etimologije, ali pretpostavlja da je čakavski izraz *kračun*, poznat i u Lici još u XV vijeku, u značenju *kolac*, mogao poticati od latinskih riječi *characium*, *characio*, na šta bi upućivao i stari srpski toponim *Kračunište*, zabilježen 1348. godine. Riječ *kračun* mogla je značiti i »božićno drvo, badnjak«, ali to nije nigdje potvrđeno, zaključuje Skok⁶⁴⁴. Međutim, osnovanost ove pretpostavke potvrđuje običaj Cincara iz okoline Struge koji su na Badnje večer nalagali panj zvani *kračun*, dok Vlasi istočne Srbije prvi dan Božića zovu *Kračun*⁶⁴⁵. P. Ž. Petrović navodi zajednički, seoski tabu-kolac na raskršću ili u središtu naselja, zatim kolac kao oznaku pokojnikova groba, pa kolac u običaju »prokletijama« i najzad kolac kojim je probijan mrtvac pod sumnjom da se povampirio⁶⁴⁶.

Ali, ovdje nas u prvom redu zanima činjenica da se nazivom *kračun*, koji obično znači božićne praznike, božićne hljebove, pa u jednom slučaju i badnjak — zove i jedan ljetni praznik, dan sv. Teodora, (8. juna, po st. k.). A da je badnjak prvobitno bio samo zimski dvojnik ljetne dugodnevne vatre, paljen u kući, mjesto napolju zbog hladnog vremena, istakao je još engleski istraživač Džon Brand. Zimska svetkovina, kako primjećuje Frezer, dobila je zbog toga domaći karakter koji odudara od javnosti ljetne svetkovine⁶⁴⁷. Ali i ljetne svetkovine sa velikim obrednim vatrama takođe su negdje označavale početak nove godine, kao što je bilo u Indiji, o prazniku Mahavrata⁶⁴⁸. A u nekih naroda postojao je običaj paljenja zajedničke vatre naporedo sa običajem domaće vatre, i to na taj način da je domaća vatra paljena od zajedničke vatre. U staroj Irskoj paljena je nova zajednička vatra uoči Svih Svetih (I. XI), pa je sa tog svetog plamena prenošena vatra u svaku kuću⁶⁴⁹. Jermeni su 13. februara palili zajedničku lomaču

⁶⁴³ S. A. Tokarjev: n. d., str. 108—109. Niderle konstatuje da je naziv *kračun* opšti slovenski (Miklosich; EW, 130. Berneker, EW I, 603). Neki su riječ *kračun* izvodili od pridjeva *kratak*, kojim bi se označavao najkraći dan u godini, prema lat. *bruma* — *brevissima*, dok su drugi ovaj naziv izvodili od lat. *creatio* u značenju rođenje božje. L. Niederle: n. d., str. 248.

⁶⁴⁴ P. Skok: n. d., s. v. *kračun*.

⁶⁴⁵ P. Kostić: Novogodišnji običaji u Resavi, GEM sv. 28—29, Beograd 1966., str. 213.

⁶⁴⁶ SMR, s. v. *kolac*.

⁶⁴⁷ Dž. Frezer: Zlatna grana, str. 752.

⁶⁴⁸ M. Arnaudov: Studiji vrhu bugarskrite obredi i legendi I, str. 94. O posebnim bugarskim običajima *Nestinari*, takođe s vatrom, uz opširne analize i komparacije, na str. 18—161.

⁶⁴⁹ Dž. Frezer: n. d., str. 750. Na ostrvu Manu, jednoj od tvrđava, u kojoj su se keltski jezik i folklor najduže oduprli navali saksonskog osvajanja, prvi novembar, po starom kalendaru, smatran je kao prvi dan nove godine, sve do skorih vremena. (str. 750 i d.).

u crkvenoj porti. Vatru su palili tek oženjeni mlađi ljudi, a zatim su granama zapaljenim na zajedničkoj lomači palili vatru na domaćem ognjištu svake kuće⁶⁵⁰. I običaj vađenja žive vatre prvobitno je izvođen kao kolektivni obred. U nekim krajevima u Srbiji (nekadašnji Podunavski okrug) od ove zajedničke vatre svak je nosio kući po ugarak kojim bi naložio novu vatru, jer je stara morala biti pogašena. Negdje se živa vatra čuvala i godinu dana, a negdje su na njoj i badnjak nalagali⁶⁵¹. Huculi u Krpatima su neposredno vadili »živu vatru« za nalažanje badnjaka⁶⁵².

U Srbiji, u selima iz okoline Boljevca, na Bijeje (uskršnje) poklade palili su zajedničku vatru oko koje su se okupljale sve seoske porodice. Svaku porodicu predvodila je domaćica noseći na glavi sofru sa jelom, a za njom domaćin sa ostalom čeljadi. Kako bi koja porodica stigla, njen domaćin je prilazio vatri i kao polaženik proćarao bi je naročito spremljenom »čarkalicom«, zatim je uzimao ugarak, podizao ga uvis govoreći: »Ovolika da poraste konoplja«⁶⁵³. Kod Vlaha u Resavi Petar Kostić je zabilježio veoma zanimljiv običaj paljenja kućnih obrednih vatri, koje su prvobitno paljene od seoske obredne vatre. Na Poklade svaka kuća pali obrednu vatru, a do posljednjeg rata najprije su palili vatru nasred sela. Oko vatre okupljali su se svi seljani i svak bi je prodžarao, izgovarajući riječi koje obično govori polaženik džarajući badnjake. Zatim je svak nosio kući po jedan ugarak »za zdravlje stoke i živine«⁶⁵⁴. Kod balkanskih Slovena proljetni i ljetni običaj zajedničke obredne vatre obično je izvođen pred Velike poklade ili od Ivandana do Petrovdana, a negdje na Spasovdan ili Đurđevdan. U istočnoj Bugarskoj proljetne obredne vatre osobito su palili u maju na praznik sv. Konstantina⁶⁵⁵. Pomjeranje ovog običaja sa jednog na drugi praznik, kako je opravdano primijetio P. Ž. Petrović, dovoljno ukazuje da on nije bio vezan za jedan dan i da je bio uslovljen samom privrednom proizvodnjom. »Obred se vršio kad su se stada jagnjila ili kada su se žita sejala, a to je vreme pri izmaku zime, što približno odgovara vremenu Velikih Poklada, i kad su se stada oplođavala ili kad nastanu žita da zru, a to je u letnje vreme, što približno odgovara vremenu Petrovdana«⁶⁵⁶. Očevidan je stočarski i zemljoradnički karakter ovih običaja, što se najbolje vidi iz toga da se vatra pali kod tora, kod stočarskih stanova, na guvnu ili na njivi. Vjerovanje u zaštitnu i plodotvornu moć ove vatre posebno je izraženo u običaju da se njen pepeo nosi na njive i u bašte⁶⁵⁷.

Kod Južnih Slovena ima spomena o zajedničkim obrednim vatra u vrijeme zimske sezone. Kod Hrvata u nekim mjestima ostrva

⁶⁵⁰ Kavkazskij etnograf. sbornik I, Moskva 1955., str. 261.

⁶⁵¹ S. Trojanović: SEZ XLV, str. 64, 66, 91, 103.

⁶⁵² Dž. Frezer: n. d., str. 754.

⁶⁵³ B. Drobnjaković: n. d., str. 197—198.

⁶⁵⁴ P. Kostić: n. d., str. 215. Neki podušni elementi običaja očigledno su sekundarni.

⁶⁵⁵ M. Arnaudov: n. d., str. 18—161.

⁶⁵⁶ P. Ž. Petrović: GEM, Beograd 1927., str. 17.

⁶⁵⁷ N. d., str. 16.

Ugljana postoje lokaliteti zvani *Koledišće*, a ujedno se pamti da su nekada uoči Božića, uoči Nove godine i uoči Sv. tri kralja na Koledišću palili zajedničku seosku vatru koja je morala gorjeti cijelu noć i cijeli sutrašnji dan⁶⁵⁸. Veliku koledarsku vatru na otvorenom prostoru palili su o Božiću i u nekim selima Bukovice i Kotara. U Skopskoj kotlini, u Makedoniji, bio je običaj da na Sv. Ignjata, koji dan zovu »Prvi Božik«, djeca iz svake kuće naberu šumskog granja i zatim zapale veliku vatru. Istog dana i svaka kuća pali na ognjištu obrednu vatru, navodno radi plodnosti koju donosi sv. Ignjat⁶⁵⁹. Izgleda da se u ovom makedonskom običaju mogu nazreti dva dijela prvobitno istog običaja; s jedne strane, paljenje zajedničke seoske vatre (koji je već u stvari napušten, jer ga izvode samo djeca), a zatim i paralelno nalaaganje pojedinačne obredne vatre u svakoj kući. Običaj zajedničkih novogodišnjih vatri poznat je i kod drugih slovenskih naroda. Koledarske pjesme slovenskih naroda spominju ovakve lomače, a u južnoj Rusiji obred paljenja vatre uoči Božića, Nove godine i Bogojavljenja održavao se još u prošlom vijeku. Ostatak ovih običaja sigurno predstavlja i običaj nekih naših krajeva da se badnjaci lože na Badnje večer, zatim uoči Nove godine i Bogojavljenja, odnosno Sv. tri kralja. V. I. Čičerov opravdano zaključuje da je običaj nalaaganja zimskih obrednih vatri označavao početak nove agrarne godine, novog ciklusa zemljoradničkih radova⁶⁶⁰, što naši običaji sa badnjakom, kako će se dalje vidjeti, potpuno potvrđuju i ujedno oktrivaju neposrednu unutrašnju vezu između badnjaka i agrarno mađijskih obreda sa usjevima.

Običaje sa badnjakom, po njihovoj suštini, neki naučnici izjednačavaju sa evropskim običajem proljetnog drveta, okićenog i nošenog u svečanoj povorci, osobito sa majskim drvetom. Svi ovi običaji značili bi u osnovi proljetno oživljavanje vegetacije i prenošenje njene snage na ljude, kuće, polja i životinje. Frezer smatra da je obnova majskog drveta slična obnovi žetvenog vijenca, sa ciljem da se obezbijedi njihovo plodotvorno djelovanje⁶⁶¹. U mnogim krajevima Evrope, prilikom svečanog donošenja majskog drveta spaljivano je prošlogodišnje drvo⁶⁶², što Eliade objašnjava kao obred ponovnog rađanja vegetacije i obnavljanja nove godine, jer je u klasičnoj starini, a isto tako i u Indiji spaljivano drvo na početku nove godine⁶⁶³. Radi se o istom kompleksu običaja, smatra Eliade, koji označavaju obnavljanje vegetacije i obnavljanje godine, jer je u mnogih naroda starog Istoka nova godina i počinjala 1. marta. Spaljenom drvetu i njegovom pepelu, bilo da se ono spaljuje o Novoj godini ili u maju, odnosno na Ivandan, pridaje se mađijski plodonosni uticaj. Balkanski Sloveni, konstatuje Eliade, spaljuju badnjak o Božiću i o Novoj Godini ili na Bogojavljenje, a njegov pepeo iznose na polja radi dobre ljetine. Po njihovom vjerovanju, badnjak donosi kući obilje i umnožava stada. Ovaj pra-

⁶⁵⁸ GZM, Sarajevo 1959., str. 308. Zb. za n. ž. i o. XXII, str. 46.

⁶⁵⁹ V. Kličkova: Gl. na Etnol. muzej, Skopje 1960., str. 198—199.

⁶⁶⁰ V. I. Čičerov: Zimnj period, Moskva 1957.

⁶⁶¹ Dž. Frezer: n. d., str. 161—177.

⁶⁶² N. d., str. 166. W. Mannhardt: Wald und Feld Kulte I, str. 312

⁶⁶³ M. Eliade: Traité d'histoire des religions, str. 264.

stari balkanski običaj raširen je po cijeloj Evropi, a to potvrđuje njegovu starinu, bez obzira što se izvodio u razna doba, uoči Božića, o Novoj godini ili u vrijeme Karnevala, zaključuje Eliade⁶⁶⁴. Švedski naučnik V. Liungman smatra da svi ovi evropski običaji sa obrednim paljenjem drveta primarno potiču od prvomajskog spaljivanja drveta, kada je i počinjala nova godina. Na Balkanu, običaj paljenja drveta prenesen je na Božić i Novu godinu, dok se na Zapadu izvodio prilikom karnevala, zatim 1. maja, na Sve svete ili na Ivanjdan⁶⁶⁵. Eliade ističe kozmičko značenje običaja, jer spaljivanje predstavlja obred obnavljanja i novog početka⁶⁶⁶. Međutim, običaji balkanskih Slovena, koliko god značili početak nove godine, pobijaju mišljenje Mirče Eliade da njihovo mađijsko vegetalno značenje prelazi u drugi plan. Naprotiv, iz veoma mnogo običaja može se sasvim jasno konstatovati da animistička vjerovanja i na njima zasnovane mađijske radnje, u totalitetu ovih običaja, veoma dosljedno predstavljaju njihovu osnovnu i tako bogato izraženu suštinu koja daje bitno obilježje cijelom prazniku.

I u običajima nekih drugih naroda Evrope sasvim je uočljiva dublja unutrašnja veza između usjeva i badnjaka od kojega se očekuje plodotvorno djelovanje. U Francuskoj su preostali dio badnjaka ugrađivali u plug, jer se vjerovalo da će zbog toga sjeme bolje klijati⁶⁶⁷. U Crnoj Gori, u Kućima se, naprotiv, smatralo da od ostatka badnjaka »ne valja da s proljeća orač napravi spicu za ralo«, jer bi to donijelo »zle posljedice«⁶⁶⁸. Zabrana u stvari pokazuje da je ranije bilo ovog običaja, koji je kasnije zabranjen, vjerovatno zbog profane upotrebe svetog predmeta, jer potvrdu navedenog francuskog običaja nalazimo i kod Bugara. U istočnoj Trakiji, od ostatka badnjaka (nedogorjelog božićnog panja) pravili su »uši za ralo«, a u Sofijskoj oblasti od ostatka badnjaka prave »zaglavke za ralo«⁶⁶⁹. U Albaniji su pepeo od badnjaka rasipali po poljima, da bi bolje rodila⁶⁷⁰, kao što ćemo vidjeti da se radilo i u balkanskih Slovena. Isti običaj izvodili su i u nekim krajevima srednje Njemačke, a u nekim selima Vestfalije, po starom običaju, badnjak bi uvezali u poslednji snop⁶⁷¹, čime se oplodna moć badnjaka direktno prenosila na novo žito, sadržano u posljednjem snopu. U suštini isti običaj izvodili su i u nekim selima Resave, gdje su breme božićne slame (koja je prvobitno poticala od posljednjeg snopa) vezivali oko badnjaka⁶⁷². Prema ovim običajima, plodotvorna snaga badnjaka prenosi se na božićnu slamu koja u novogodišnjim obredima

⁶⁶⁴ N. d., str. 264—265, 273—274.

⁶⁶⁵ W. Liungman: Euphrat — Rhein II, str. 1051.

⁶⁶⁶ M. Eliade: n. d., str. 274.

⁶⁶⁷ »deo stabla koji nije izgoreo orači upotrebe da naprave gredelj jer kažu da to čini da seme bolje klija«. Dž. Frezer: n. d., str. 753.

⁶⁶⁸ S. Dučić: SEZ XLVIII, str. 238.

⁶⁶⁹ M. Arnaudov: Blgarski nar. prazdnici, str. 31, 38. (zaglavka, dijel. — klin. M. Mladenov: Bugarsko-srpskohrv. rečnik). I u Hercegovini (Popovo polje) pravili su od ostatka badnjaka klin za ralicu. Lj. Mićović: SEZ LXV, str. 154.

⁶⁷⁰ Dž. Frezer: n. d., str. 754.

⁶⁷¹ N. d., str. 752—753.

⁶⁷² P. Kostić: n. d., str. 202.

za plodnost simbolično predstavlja usjeve, što najbolje potvrđuje običaj nekih naših krajeva, gdje je tom prilikom upotrebljavan posljednji snop (mađjsko vršenje u zap. Bosni)⁶⁷³. U jednoj bugarskoj božićnoj pjesmi badnjak je i označen kao drvo *plodovito* (plodno). Kada unesu badnjak, momci i djevojke pjevaju obrednu pjesmu u kojoj pitaju drvo gdje je raslo, pa u njegovo ime odgovaraju:⁶⁷⁴

»Ja sam, mome, zlatno drvce.
zlatno drvce *plodovito*.«

Vjerovanje u plodotvornu snagu pojedinog drveća zapaženo je u protozemljoradničkih plemena sa ženskom ručnom zemljoradnjom, a po mišljenju nekih naučnika, ono bi poticalo iz još arhaičnijih kultura. Iako se nije bavio problemom badnjaka, Evel Gasparini je veoma ubjedljivo pokazao da u vjerovanju slovenskih naroda poštovano drvo, kao što je, na primjer, naš *zapis*⁶⁷⁵, ne predstavlja ni šumskog demona tipa *lešij*, niti sjedište nekog duha, nego je ono samo animizovano, tako da predstavlja duha (*spirito dendrico*). Gasparini dalje konstatuje da se ovaj duh drveta sekundarno pojavljuje u vidu žitnog duha, navodeći niz naučnika (Kern, Ränk, Jensen, Baumann, Eliade) koji su utvrdili da je pojam agrarnog duha — starca (»did«) stariji od zemljoradnje. Po mišljenju Baumana i Vestermana, koje navodi Gasparini, kult drveća i uopšte animističko-vegetativna vjerovanja u Africi potiču još iz paleonigritskog i predbantu sloja, dok Kern smatra da je »phlanzerische Weltanschauung« prodro u Evropu prije razvitka zemljoradnje⁶⁷⁶. U svakom slučaju, vjerovanja i običaji balkanskih Slovena potvrđuju Gasparinijeve ocjene o karakteru »duha drveta« u slovenskom vjerovanju, a običaji u vezi sa badnjakom dosljedno pokazuju da je u balkanskih Slovena badnjak predstavljao demonsko drvo, »duhato nešto, nešto živo«, kako ga je još Nodilo shvatio⁶⁷⁷. Ovakvo značenje badnjaka može se pratiti od samog obrednog sjećanja drveta određenog za badnjak, i zatim u cjelokupnom obredu, gdje' je uloga badnjaka suštinski vezana za usjeve i predstavlja bitan sastavni element agrarno-mađjskog obreda.

Kod Bugara badnjak, trogodišnje dubovo drvo, sijeku momci dorasli za ženidbu, i to praznički odjeveni⁶⁷⁸. I kod Srba negdje badnjak obavezno siječe momak, a u dinarskim krajevima kod Hrvata i Srba »mlađi muškarac ili čoban«⁶⁷⁹. Inače, kod Srba, Crnogoraca i Ma-

⁶⁷³ GZM, Sarajevo 1953, str. 12, 30.

⁶⁷⁴ M. Arnaudov: n. d., str. 40.

⁶⁷⁵ SMR, zapis, zavetina.

⁶⁷⁶ E. Gasparini: *Il matriarcato slavo*, Firenze 1973., str. 48 i d. 509.

⁶⁷⁷ N. Nodilo: *Religija Srba i Hrvata*, Rad 81, str. 203. I Čajkanović je bio u pravu kada je pobijao mišljenje Niderlea o badnjaku kao idolu ili fetišu, ističući da je badnjak »sveto drvo — nešto kao demon vegetacije — odsećeno ad hoc«. SEZ XXXI, str. 99. L. Niederle: n. d., str. 203.

⁶⁷⁸ M. Arnaudov: nav. djelo, str. 39.

⁶⁷⁹ R. Kajmaković: *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* X, Sarajevo, str. 217. U Bosni na Badnji dan »čoban mora prije sunca usjeći badnjak, ili rastov ili grabov, ili ljeskov, koji ima dosta rese i donijeti ga kući«. Lj. Pećo: SEZ XXXII, str. 368. A. Škaljić: *Bilten Inst. za prouč. folklor*, Sarajevo 1953., str. 227 (»čoban ili drugo muško čeljade«)

kedonaca drvo za badnjak obično siječe domaćin ili drugi muškarac⁶⁸⁰. Onaj koji siječe badnjak mora imati rukavice na rukama, a isto tako i ukućani koji nose badnjak ili badnjake (gdje ih sijeku više). Prije nego što će ga sjeći, domaćin se okrene badnjaku u pravcu istoka, obaspe ga žitom, a negdje prelomi kolač spremljen u tu svrhu. Negdje pola kolača pojede, a drugu polovinu ostavi na panju posjećenog badnjaka, čime se badnjaku već prilikom sječenja prinosi žrtva⁶⁸¹. U dinarskim krajevima, prije nego što će zasjeći drvo za badnjak, mlađi muškarac ili čobanin pospe ga žitom⁶⁸². U Jadru, za vrijeme dok domaćin siječe badnjak, domaćica sprema kolač koji će dati domaćinu kada donese badnjak⁶⁸³. Prije nego što će ga sjeći, domaćin se obraća badnjaku želeći mu srećan dan ili čestit Badnji dan, odnosno čestit Božić. Negdje ga tom prilikom oslovi sa »sveti badnjače« i ujedno mu objašnjava s kojom ga namjerom siječe. U Levču domaćin se obraća badnjaku ovim riječima: »Došao sam k tebi da te odnesem domu mome, da mi tamo budeš veran pomoćnik u svakom napretku i boljitku, u kući, u toru, u polju i na svakom mestu«⁶⁸⁴.

Obično se nastoji da presjek bude kos ili da se badnjak tako skrši kako bi dobio »bradu«, čime mu se želi dati antropomorfni izgled⁶⁸⁵. Njegov demonski karakter otkriva i vjerovanje da se drvo za badnjak poslije trećeg udara sjekirom ne smije dalje sjeći, već samo rukama trzati. Isto se tako drvo jednom zasječeno za badnjak ne smije više ostaviti, jer se vjeruje da će ono proklinjati i kuća neće imati sreće⁶⁸⁶. Već prvom iveru, koji otpadne prilikom sječenja, pridaje se plodotvorna snaga, pa ga stoga nose u pčelinjak, da budu pčele napredne, ili ga meću pod karlice, da bi se nahvatao debeo skorup⁶⁸⁷, a negdje ga nose na njivu ili ga stavljaju pod prag radi opšteg napretka. Negdje je domaćica ovaj iver stavljala u naćve i njime mijesila ili šarala česnicu⁶⁸⁸. U Vasojevićima je domaćica novogodišnji obredni hljeb urezivala »zupčastom ljuskom od badnjaka«⁶⁸⁹. Ovim se plodotvorna snaga badnjaka direktno prenosila na obredne hljebove koji simbolično predstavljaju usjeve. U Dublju, u Resavi, česnicu mijese na mjestu gdje su stajali badnjaci⁶⁹⁰. U Jadru su pazili da najdeblji badnjak ne izgori do kraja, pa su ga ostavljali za sutradan, da ga polaženik prodžara i da česnicu ispeku na njemu. Ispečenu česnicu i razgrtali su badnjakom⁶⁹¹. U selima Popova polja, u Hercegovini, česnicu mijesi domaćica i peče ispod badnjaka, u suprazi⁶⁹². U Imljanima, u Bosni, badnjak je ostajao prislonjen uz kuću do Božića ujutru, kad ga mladić unosi u kuću i

⁶⁸⁰ Š. K.: Iz stare srp. religije, str. 33; V. Kličkova: n. d., str. 212.

⁶⁸¹ Š. K.: n. d., str. 33. P. Ž. Petrović: SEZ LVIII, str. 224—225.

⁶⁸² R. Kajmaković: n. d., str. 217.

⁶⁸³ P. Kostić: GEM, Beograd 1964, str. 404.

⁶⁸⁴ St. M. Mijatović: SEZ, VII, str. 115.

⁶⁸⁵ N. d., str. 115. SEZ LVIII, str. 225. SEZ XLVIII, str. 237.

⁶⁸⁶ Š. K.: n. d., str. 34.

⁶⁸⁷ N. d., str. 34.

⁶⁸⁸ R. Kajmaković: n. d., str. 218.

⁶⁸⁹ R. V. Vešović: Pleme Vasojevići, Sarajevo 1935., str. 398.

⁶⁹⁰ P. Kostić: GEM, Beograd 1966., str. 197.

⁶⁹¹ P. Kostić: GEM, Beograd 1964., str. 406, 416.

⁶⁹² Lj. Mićović: SEZ LXV, str. 152.

naloži na vatru u trenutku kada je česnica stavljena na ognjište⁶⁹³. U svim ovim običajima badnjak, kao plodonosni demon vegetacije, dovodi se u neposrednu vezu sa obrednim hljebom koji predstavlja usjeve u mađijskim običajima za plodnost polja. U nekim mjestima u Bosni pod badnjakom peku i česnicu i pečenicu⁶⁹⁴, a time se badnjak ujedno dovodi u vezu sa obrednim hljebom i sa žrtvenom životinjom, takođe izrazitim predstavnikom žitnog demona.

Kao demonu vegetacije, koji donosi plodnost, badnjaku prinose biljne plodove, u prvom redu žito i kolače. U Vasojevićima, kada donesu badnjake pred kuću, domaćin i ostala čeljad izlaze im ususret sa »dobrodošlicom«, pićem i kolačima. Na prislonjene badnjake nataknu po kolač, pa poslije nekog vremena svak uzme svoj kolač, a neki ga tom prilikom i prelome preko badnjaka⁶⁹⁵. Ovdje se, očevidno, putem kolača, koji je bio na badnjaku ili je nad njim prelomljen, ujedno prenosi i na pojedince njegova mistična snaga. U Kućima domaćin iznese nenačet hljeb glavnom badnjaku i daje mu ga na taj način što hljebom dotkne bradu badnjaka⁶⁹⁶. Kod Crnogoraca i Srba, već prilikom unošenja, badnjak i lice koje ga unosi posipaju pšenicom i svakovrsnim sjemenom. Po opštem običaju, naložene badnjake domaćin obaspe pšenicom i prelije vinom. Da se od ove žrtve očekuje sreća i napredak, pokazuju i riječi koje tom prilikom domaćin upućuje badnjaku: »Ja tebe vinom i pšenicom, a ti mene svakim dobrom i napretkom«. U Sedlarima, u Resavi, domaćin prelije badnjak vinom i stavi na njega parče pečenice — »omrsi ga« mesom žrtvovane životine⁶⁹⁷. Veoma je zanimljivo da kod Bugara nalažu negdje badnjake »da je vidno sv. Bogorodici«, ili badnjak — *prekladnik* žitom zasipa najstarija žena iz kuće⁶⁹⁸, a kod Makedonaca, ponegdje, na Badnje večer domaćica pali kandilo i na ognjištu nalaže *badnik*⁶⁹⁹. U nekim selima Resave badnjak je mogla nositi i žena⁷⁰⁰. U Kućima, radi napretka stoke, na badnjak sjedne djevojčica iz kuće⁷⁰¹, a u Vasojevićima je starješina pozivao djevojčicu ili drugo žensko čeljade iz kuće da sjedne na glavni badnjak. To se radilo da bi badnjak donio ploda i roda u kuću, na njivi, u voćnjaku i u toru⁷⁰². U nekim selima Leskovačke Morave »žensko čeljade nekoliko puta se diže da vidi da li je badnjak pregorio po sredini«. Po narodnom objašnjenju, ženska djeca nadgledaju badnjak, da bi se te godine plodila ženska stoka⁷⁰³.

Badnjaku se daje večera i na taj način što se na njega meće pomalo od raznih jela. Bugarski momci na debljem kraju badnjaka provrte rupu u koju sipaju zejtin ili prijesno kravlje maslo, malo tamja-

⁶⁹³ R. Kajmaković: GZM, Sarajevo 1962, str. 145.

⁶⁹⁴ R. Kajmaković: Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANU BiH, Sarajevo, str. 218.

⁶⁹⁵ R. V. Vešović: n. d., str. 394.

⁶⁹⁶ S. Dučić: SEZ XLVIII, str. 237.

⁶⁹⁷ P. Kostić: GEM, Beograd 1966., str. 202.

⁶⁹⁸ M. Arnaudov: n. d., str. 34.

⁶⁹⁹ Z. Delinikolova: Gl. na Et. muzej Skopje 1960., str. 141.

⁷⁰⁰ P. Kostić: n. d., str. 201.

⁷⁰¹ S. Dučić: n. d., str. 237.

⁷⁰² R. V. Vešović: n. d., str. 395.

⁷⁰³ D. M. Đorđević: SEZ LXX, str. 345.

na i voska, pa rupu začepi klinom⁷⁰⁴. Na isti način, u nekim krajevima istočne Srbije provrte badnjak svrdlom, pa u tu rupu sipaju vino, maslo i med. Čim badnjak položi na ognjište, žene meću na njega ili uz njegov deblji kraj, raonik, rukavicu sa pšenicom ili kolač, šećer i razno voće. Mistična snaga badnjaka prenosi se na ljude na taj način što svak okusi plodova i jela položenih na badnjak. Isti smisao ima i preskakanje badnjaka (već pregorjelih) ili ljubljenje badnjaka, nekad već prilikom donošenja, a običnije kad se badnjaci nalože. Kod Srba u Bosni i Hercegovini, ukućani su na Božić prolazili između razmaknutih glavni badnjaka, a negdje su se provlačili ispod podignutog srednjeg badnjaka⁷⁰⁵. A i ovim profilaktičnim činom u stvari se nastojala prenijeti na svako čeljade mistična snaga badnjaka. Po srpskim i crnogorskim običajima, domaćin prilikom nalaganja pomiče badnjak triput unapred radi svakog napretka. U Vasojevićima domaćin »tarka cjepanicom od badnjaka u vatru« i govori: »Koliko žižaka na ognjištu, toliko ovaca u toru«, čime daje prednost stočarskoj proizvodnji, pa zatim pri svakom udaru, kada sinu bezbrojne varnice, kaže: »Ovoliko žita na njivi, ovoliko pčela u košnice, ovoliko zdravlja kod čeljadi, ovoliko muškije glava, ovoliko sreće i napretka«. Poneki badnjakom »blagosiljaju« kućni prag, spuštaju badnjak tri puta na prag govoreći: »Ovce vi se jagnjile, krave telile, pčele rojile, njive rađale, livade širile, muške glave množile«⁷⁰⁶. Iste želje izražava i bugarski domaćin kada unosi badnjak i govori: »Dobro veče, došlo božje veče, povalila se godina dječicom, s prasadi, sa ždriječima, teocima, s mladim jaganjcima, jarićima i pilićima«⁷⁰⁷. Prije večere orač uzme raonik, na koji stavlja oganj i tamjan, pa zalijepi svijeću, i kad tri puta zdesna nalijevo »kao što se sije i kako se kosi«. Ujedno iskazuje želju da rodi pšenica i »na suhom bijelom kamenu«⁷⁰⁸, kao što govori slično i domaćin kod Hrvata u Poljcima prilikom simboličnog sijanja na Badnje veče⁷⁰⁹. Kod Makedonaca u Skopskoj kotlini domaćin ostavi badnjak pred kućnim vratima, pa najprije unese u kuću slame, jaram i raonik. Pošto raonik položi »na ognjište pored vatre«, na njega meće ugljevlje iz vatre, namijenjeno svakoj vrsti žita. Prema tome koji ugljen duže ostane usijan gata se koje će žito bolje roditi⁷¹⁰. Slično su radili i u drugim krajevima Makedonije⁷¹¹. Svim ovim želim naglasiti da su na Badnje veče obredi za plodnost izvođeni u neposrednoj vezi sa badnjakom, koji u njima ima prirodnu funkciju kao demon vegetacije od čije plodotvorne snage u mnogome zavisi ishod cjelokupnog obreda.

⁷⁰⁴ M. Arnaudov: n. d., str. 39.

⁷⁰⁵ R. Kajmaković: Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja X, Sarajevo, str. 219.

⁷⁰⁶ R. V. Vešović: n. d., str. 395.

⁷⁰⁷ M. Arnaudov: n. d., str. 34.

⁷⁰⁸ D. Marinov: Sbornik za nar. umotvor. XXVIII, str. 307.

⁷⁰⁹ F. Ivanišević: Zb. za n. ž. i o. X, str. 35.

⁷¹⁰ M. S. Filipović: SEZ LIV, str. 373—374. V. Kličkova: n. d., str. 212. A. Petrović: SEZ VII, str. 440.

⁷¹¹ S. Tanović: SEZ XL, str. 85.

Vjerovanja o plodotvornoj i zaštitnoj moći badnjaka izražena su i u običajima sa ostatkom pregorjelog badnjaka, kao i sa njegovim pepelom. U istočnoj Trakiji pepeo od badnjaka pomiješaju sa sjemenom, a od tri grane, koje gore pored badnjaka, ostatke bace na kućni krov, pod hambar sa žitom i na njivu⁷¹². Sa nešto drukčijim postupkom, koji izvode prije nego što badnjak pregori, običaj je poznat i kod Makedonaca. U nekim selima Skopske kotline domaćin otkine grančicu od badnjaka, pa je baci na kućni krov, da bi kuća napredovala. Ili od badnjaka domaćin odsiječe parče i od njega pravi krstiće za kuću, za lozu, za gradinu i za stoku⁷¹³. U Srbiji, u Gornjoj Pčinji, na Božić iscijepaju polovinu preostalog badnjaka i od toga načine krstiće. Prvi krstić, okićen ražovim klasom, bosiokom i vunom zabodu u njivu pod pšenicom, a ostale meću na vrata svake zgrade⁷¹⁴. I u nekim dinarskim krajevima vjeruje se da će usjev dobro roditi »ako se badnjaci okite pepelom«. U Bosni su »ogorak« od badnjaka čuvali do sjetve kada na njemu ispeku hljeb koji će ponijeti na njivu »da bi usjevi bolje rodili«⁷¹⁵. U Kućima su na Božić iznosili u baštinu okrajak brade od badnjaka⁷¹⁶. Vuk Karadžić kaže da gornji kraj pregorjelog badnjaka »valja dočekati u ruke s rukavicama, pa ga obnijeti oko košnica i po tom ugasivši ga ostaviti na kakvu mladu šljivu ili na jabuku«⁷¹⁷. U Boki su ugljenom od badnjaka mazali gubave smokve⁷¹⁸. U Jadru pepeo od badnjaka prosipaju po usjevima, a na Novu godinu zajedno sa mekinjama daju ga stoci i živini »radi zdravlja«⁷¹⁹. Iako je djelovanje badnjaka na rod usjeva i voća u novogodišnjem obredu svakako primarno, što odgovara i prvobitnim predstavama o plodonosnom drvetu agrarnih i preagrarnih protokultura, u običajima balkanskih Slovena ova se vjerovanja stalno prepliću sa stočarskim elementima obreda. A u onim rejonima gdje je stočarstvo jača grana privrede može se pratiti izrazitija i potpunija stočarska adaptacija običaja. To ne znači da se radi o nekom novijem, sekundarnom procesu, već naprotiv, prije bi ukazivalo na veoma stare, paleobalkanske uticaje. Ovdje bih u prvom redu naveo običaj da životinjski polazećenik, ovca ili ovan, nogom »kreše« badnjak, pa dok iskaču varnice, govore: »Ovoliko ti domaćine ovaca, goveda, jaganjaca, teladi...« Zatim se domaćin »mirboži« — ljubi sa ovcom, a za njim i ostali ukućani⁷²⁰. Kod Popovaca u Hercegovini domaćin na Božić uvodi ovcu u kuću i poželi da bude »dosta ovaca, koza, goveda i svega«, pa se zatim čobanica »mirboži« sa ovcom⁷²¹. U okolini Visokog zaobljicu su i pekli na badnjaku, koji presijeku na tri dijela. Jedan komad badnjaka stavljali su ispod glave zaobljice, drugi niže vrata, a treći kod plečke⁷²², čime se božićna žrtva dovodila u naj-

⁷¹² M. Arnaudov: n. d., str. 38.

⁷¹³ V. Kličkova: n. d., str. 212, 220.

⁷¹⁴ M. S. Filipović: P. Tomić: SEZ LXVIII, str. 92.

⁷¹⁵ R. Kajmaković: n. d., str. 218.

⁷¹⁶ S. Dučić: n. d., str. 239.

⁷¹⁷ V. St. Karadžić: Srp. rječnik, s. v. badnjak.

⁷¹⁸ V. St. Karadžić: Sabrana dela XVII, Etnograf. spisi, str. 156.

⁷¹⁹ P. Kostić: GEM, Beograd 1964., str. 406.

⁷²⁰ P. Kostić: GEM, Beograd 1963., str. 75; GEM, 1966, str. 206.

⁷²¹ Lj. Mićović: n. d., str. 150.

⁷²² M. S. Filipović: SEZ LXI, str. 125.

neposredniju vezu sa badnjakom demonom vegetacije. U dinarskoj oblasti ponegdje ostatkom pregorjelog badnjaka tjeraju ovce na pašu, ili ga upotrebljavaju prilikom protjerivanja stoke između zapaljenih svijetla, kada se vrši i obredno lomljenje hljeba⁷²³. Za razliku od običaja sa svinjom pečenicom, koji su u najvećoj mjeri i veoma bitno usmjereni na uvećanje žitnog roda, običaji sa ovcom *veselicom* prvenstveno treba da sačuvaju stada od vukova i da utiču na množenje stoke. Vezu između stoke i badnjaka veoma jasno izražava običaj *čoban-skih badnjaka*, zatim naziv *ovčijeg badnjeg dana*⁷²⁴, kao i niz drugih stočarskih običaja, o kojima će dalje biti govora u vezi sa običajem čobanina-polaženika.

Po starijem običaju svi su ukućani čekali budni dok badnjak pregori, dok se »veseljak preveseli«, što je kasnije svedeno na običaj da jedno lice bdije čekajući da badnjak pregori. Miklošić i Berneker su riječ *badnjak* doveli u vezu sa indoevropskim korjenom *bhendh* — bdjeti⁷²⁵. Skok smatra da je korijen glagola bdjeti — *bǵd* praslavenski i očuvan u svim slovenskim i baltičkim jezicima, a srpskohrvatski naziv *Badnje veče*, bugarski *Badni večer*, po njegovom mišljenju, predstavljao bi kalk »kršćanskog termina vigiliae > fr. veille de Noël«. Sam naziv *badnjak*, u značenju »drvo ili panj koji se pali u oči Božića«, nastao je kao poimeničeni pridjev (badnji)⁷²⁶. U stvari teško je utvrditi da li se radi o kalku, pogotovo hrišćanskog termina, jer sam običaj badnjaka sigurno nije hrišćanski, a u starom Rimu bile su poznate *vigiliae Cereris*, kao noćna svečanost u čast boginje Cerere. U širi krug običaja s vatrom i stablom na Badnje veče spada i specifični običaj nekih krajeva Crne Gore, gdje su cijelu Badnju noć ložili vatru ispod tisovog stabla. U Kućima se vjerovalo da tisovo drvo »ima čarobnu moć ako ga na Badnje veče budna, do zore, predvore i usčuvaju među sobom tri lica. Takva tisovina suzbija i brani tegotu od zla oka i mađijske čini«. Ovaj su običaj izvodili Crnogorci i Albanci, a ponegdje i Muslimani⁷²⁷, što takođe govori o njenoj velikoj starini. U Vasojevićima je bio običaj da nevin momak i nevina djevojka, cijelu Badnju noć, budni lože vatru pod granom tise i na taj način »dvo-re tisovinu«. Ovako predvorena tisovina služila je protiv uroka⁷²⁸. Ovom običaju odgovara i običaj da živu vatru moraju vaditi momak i djevojka, i to obavezno iz dva razna sela⁷²⁹, što bi upućivalo na egzogamiju, kao mogućnost za sklapanje braka. I u starom afričkom kraljevstvu Loango, poslije izbora novog kralja, mladog nasljednika, novu svetu vatru takođe su palili nevini momak i djevojka, takođe trenjem dva komada drveta⁷³⁰, kao što se i na Balkanu izvijala »živa«, obredna vatra. A sve to ukazuje na takvu starinu običaja, koji po svom postanku, pa ni po nazivu ne mogu imati veze sa hrišćanstvom.

⁷²³ R. Kajmaković: n. d., str. 218.

⁷²⁴ n. d., str. 216. Lj. Mićović: n. d., str. 143.

⁷²⁵ Upor. E. Šnevajs: GEM, Beograd, I, str. 80.

⁷²⁶ P. Skok: n. d., s. v. bdjeti.

⁷²⁷ S. Dučić: n. d., str. 311.

⁷²⁸ R. V. Vešović: n. d., str. 427.

⁷²⁹ S. Trojanović: SEZ XLV, str. 149.

⁷³⁰ Frobenius: Storia della civiltà africana, str. 225.

Dosada najstariji poznati spomen običaja sa badnjakom potiče iz Dubrovnika, gdje se u jednom izvoru iz 1272. godine navodi kako »in vigilia Natalis Domini post vesperum«, dakle, na Badnje večer, dubrovački brodovlasnici i mornari donose knezu panj (ceponem) koji uz veselje nalože na vatru, a knez ih na to obdaru novcem i počasti pićem⁷³¹. Inače je naziv *ceppo* u značenju badnjaka uobičajen u Italiji (il rito natalizio del ceppo), a u jednoj florentinskoj hronici još iz XVI vijeka navodi se običaj da mladići o Božiću spaljuju panj⁷³². Iz druge polovine XVII vijeka V. Valvazor navodi podatak da je u Istri postojao običaj paljenja i prethodnog darivanja badnjaka, i to hranom⁷³³, kao što se radilo kod Bugara i u nekim srpskim običajima. Hrvati i Srbi ikavci u selima Livanjskog polja nalažu badnjake u istoj formi kao i Hrvati u Gornjoj Rami i u nekim selima iz okoline Duvna, gdje je za badnjak zabilježen naziv *rulj*. Pri tome je zanimljivo da i Albanci katoličke vjere u Ravnom Hasu takođe nalažu tri badnjaka, i to na isti način kako se radi kod Hrvata i Srba ikavaca u selima Livanjskog polja⁷³⁴. U Rječniku JAZU navodi se riječ *ruljak*, u značenju *panj*, *deblo*, i to samo u jednoj potvrdi s dijalektima *ruljak*, *ruljka*, *truncus*. Iz Skokovog Etimologijskog rječnika saznajemo da se naziv *ruljak*, u značenju *panj*, javlja u Istri, a sam Skok ga veoma hipotetično (možda) dovodi u vezu sa onomatopejskim glagolom *ruljati* »kojim se oponaša zvuk izazvan trenjem«. Ako uzmemo u obzir i moguće vlaške, uopšte starije balkanske uticaje, kako sam već ranije pretpostavljao, možda ova riječ ima veze sa arb. *rumbulak*, rom. *rumurlak*, sicilijanski *rumulu*, od grčkog *rombos*, lat. *rhombus*, u značenju kotur, valjak⁷³⁵. A sve bi to upućivalo na balkansku starinu i na ono prvobitno značenje koje su izložili neki naučnici (Frezer, Eliade, Liungman) da običaj spaljivanja badnjaka odgovara običaju obrednog spaljivanja drveta o proljeću i u suštini znači obnavljanje i početak novog godišnjeg perioda.

Ovo značenje običaja, više u mitološkoj formi, izraženo je i u folkloru, kao i u nekim vjerovanjima. Prilikom nalaganja badnjaka kod Srba su negdje izgovarane slijedeće riječi: »Da se pomolimo za staroga za badnjaka«⁷³⁶. U jednoj koledskoj pjesmi, koju je zabilježio Vuk Karadžić, koledari pitaju domaćina:

»Na čem ćemo Boga moliti
za staroga za Badnjaka
za mladoga za Božića«

⁷³¹ L. Niederle: n. d., str. 83.

⁷³² R. Corso: u R. Biasutti II, 1959., str. 106. P. Petròcchi: Dizionario universale, s.v. ceppo.

⁷³³ B. Drobnjaković: Etnologija naroda Jugoslavije, str. 179.

⁷³⁴ GZM, Sarajevo 1961., str. 14. M. S. Filipović: Has pod Paštrikom, Sarajevo 1958., str. 80.

⁷³⁵ G. Meyer: Etymologisches Wörterbuch der albanesischen Sprache, str. 370, GZM, 1961., str. 14.

⁷³⁶ L. Niederle: n. d., str. 203, nap. 6. (Srećković: Ist. srp nar. 44).

Isto se ponavlja i u pjesmi upućenoj domaćici, gdje se kaže kako dobri ljudi koledani boga mole za staroga za badnjaka, za mladoga za Božića⁷³⁷. Slovenci i bandjak zovu *božić*, kao što je i kod Bugara božić mladi bog⁷³⁸. Ističući da se u srpskim obrednim pjesmama Božić uvijek javlja kao ličnost, Čajkanović je bio potpuno u pravu kada je odbacio Šnevajsovo mišljenje da nazivi *Božić* i *Badnjak* u navedenim koledskim pjesmama znače samo personifikaciju praznika⁷³⁹.

U balkanskih Slovena poznato je i vjerovanje da ostaci badnjaka čuvaju od groma, a Frezer u ovim vjerovanjima, koja su konstatovana i u drugih naroda Evrope, pretpostavlja ostatak stare arijske vjere koja je asocirala hrastovo drvo sa bogom groma. Nije isključeno, kaže Frezer, da iz istog izvora potiču i vjerovanja u ljekovitu i oplodnu moć pepela od badnjaka⁷⁴⁰. I neki stariji slovenski mitolozi (Potebnja, Hanuš, Krek) takođe su mislili da je sagorjevanje badnjaka ostatak kulta boga Peruna, kojemu je bio posvećen hrast. Istorijski izvori govore o poštovanju hrasta kod protoslovenskih plemena⁷⁴¹, a neki naučnici ime litvanskog boga groma i oluje *Perkunas*, kojemu bi odgovarao slovenski *Perun*, dovode u vezu sa *percus*, *quercus* — hrast⁷⁴². V. Pizani, koji je usvojio tezu o jezičkom srodstvu imena *Perkunas* i *Perun*, podatke istorijskih izvora o poštovanju hrasta kod protoslovenskih plemena dovodi u vezu sa Perunovim kultom. On posebno ističe Herbordovo kazivanje (XII v.) o velikom hrastu bližu Šetina, kojega je kod meklenburških Slovena osobito poštovao prosti narod (plebs simplex)⁷⁴³. Na drugoj strani, oslanjajući se na mišljenje nekih drugih lingvista (Vasmer, Jakobson) E. Gasparini odbacuje Briknerovu tezu o jezičkom srodstvu litvanskog imena *Perkunas* i slovenskog *Perun*. Osim toga, on smatra da je litvanski naziv *Perkunas* mogao odgovarati kako rimskom imenu *Juppiter quernus*, tako i germanskom imenu *Fjörgynn* kojim je u starini označavano jedno žensko božanstvo. I u litvanskom su jeziku poznati ženski oblici imena *Perkunas*, ističe Gasparini, kao što je ženskog roda i albanski naziv *Perendi* (bog — kod Toska). Finski Votjaci takođe su praznovali žensko božanstvo groma (upor. našu Ognjenu Mariju), a neka ženska božanstva baltičkih Slovena spominju Helmold i Titmar — zaključuje, na kraju, Gasparini⁷⁴⁴.

Neki običaji balkanskih Slovena razlikuju badnjake prema polu (muški i ženski badnjak — badnjak i badnjačica) ili izražavaju identifikaciju porodice sa badnjacima, a negdje čak i svakog njenog člana posebno sa njegovim badnjakom. U nekim selima Resave pazilo se da ime drveta, od kojeg će sjeći badnjak, mora biti žensko, pa iz tog razlo-

⁷³⁷ V. St. Karadžić: Pjesme I, 1891., str. 190—191. E. Šnevajs: n. d.

⁷³⁸ L. Niederle: n. d., str. 83, nap. 1.

⁷³⁹ E. Šnevajs: n. d., str. 83. V. Čajkanović: O srpskom vrhovnom bogu, Beograd 1941., str. 188.

⁷⁴⁰ Dž. Frezer: n. d., str. 754.

⁷⁴¹ V. Pisani: Tacchi Venturi II, str. 384.

⁷⁴² M. Eliade: n. d., str. 79.

⁷⁴³ V. Pisani: n. d., str. 382—384.

⁷⁴⁴ E. Gasparini: Questioni di mitologia slava, str. 101—102; Il matriarcato slavo, Firenze 1973., str. 538—539.

ga nisu sjekli cerov badnjak. Negdje drvo presijeku na dva dijela, koje zovu *badnjak* i *badnjačica*, ili *muški* i *ženski* badnjak. Štaviše, negdje je muški badnjak obavezno od cerovog ili hrastovog drveta (sa muškim imenima drveta), a ženski od »granice« (vrsta hrasta sa ženskim imenom). Muški badnjak sijeku sa istoka a ženski sa zapada⁷⁴⁵. I u nekim selima Šumadije, kako saopštava Erdeljanović, sjekli su *badnjak* od cerovog i *badnjačicu* od graničevog šumara⁷⁴⁶. U Gruži sijeku badnjak i badnjačicu⁷⁴⁷. Srbi ikavskog govora u selima Livanjskog polja unose i nalažu tri badnjaka bez identifikacije, a Hrvati iz okoline Benkovca određuju ih kao *muški*, *ženski* i *dičji* badnjak, a negdje kao »sridnji, desni i lijevi«. Srednji je badnjak najmanji i očividno predstavlja dijete, dok desni predstavlja muškarca, a lijevi ženu. I način nalažanja tri badnjaka kod Hrvata u zapadnoj Hercegovini i jugozapadnoj Bosni očito pokazuje da badnjaci simbolično predstavljaju užu porodicu, muškarca, ženu i dijete⁷⁴⁸. U Vasojevićima je domaćin takođe nalagao najprije desni badnjak, pa lijevi i najzad srednji⁷⁴⁹. U Levču i Temniću, pored njadebljeg badnjaka, nalažu *badnjačicu* i *badnjačiće*, zapravo, badnjak tako iscijepan da predstavlja djecu⁷⁵⁰.

Već kod Bugara i Makedonaca javlja se običaj da članovi porodice donose svoj badnjak. U Sofijskoj oblasti svako donosi po jedno drvo na ognjište »da je vidno sv. Bgorodici«⁷⁵¹. U Skopskoj kotlini najstariji član porodice sjedne pored ognjišta, a mlađi donose po jednu cjepku ili panj, što predstavljaju simbolično »čenicu, grozje, ečam itd.« Tada se, pored ovih cjepki, naloži »jedna velika cepka ili panj, takozvani *bdnjak*, a oko nje sednu svi ukućani«⁷⁵². Međutim, u nekim krajevima Crne Gore i Hercegovine nalazimo individualnu identifikaciju svakog muškog (negdje i ženskog) člana porodice sa svojim ličnim badnjakom. U Šumi, predjelu u Hercegovini, sjekli su onoliko badnjaka koliko u kući ima muških glava⁷⁵³. U staroj Crnoj Gori i u nekim mjestima Boke bio je običaj da se »redovno seče onoliko badnjaka, koliko je muških u kući«. U Risnu »na svaku mušku glavu unese badnjak i, ako je domaćica mlada unesu jednoga suviše za napredak, i svaki svome da piti vina...«⁷⁵⁴ Badnjak određen za napredak u stvari se namjenjuje očekivanom ili željenom muškom djetetu, a u nekim mjestima Boke ovaj badnjak obično i nosi muško dijete. Kod starijeg stanovništva Boke (katoličke vjere), prilikom nalažanja badnjaka na ognjištu je morala gorjeti glava prošlogodišnjeg domaćinovog badnjaka koji negdje i zovu *badnjak domaćin*. Glava domaćinovog bad-

⁷⁴⁵ P. Kostić: GEM, Beograd 1966., str. 200.

⁷⁴⁶ J. Erdeljanović: SEZ LXIV, str. 158.

⁷⁴⁷ P. Ž. Petrović: SEZ LVIII, str. 224.

⁷⁴⁸ J. Erdeljanović: O poreklu Bunjevaca, Beograd 1930., str. 186.
R. Kajmaković: GZM, Sarajevo 1961., str. 222. Godišnjak Centra za balkanološka isp. X, Sarajevo, str. 217—218.

⁷⁴⁹ R. V. Vešović: n. d., str. 395.

⁷⁵⁰ S. M. Mijatović: SEZ VII, str. 115.

⁷⁵¹ M. Arnaudov: n. d., str. 31.

⁷⁵² A. Petrović: SEZ VII, str. 439.

⁷⁵³ B. Drobnjaković: Etnologija, narodâ Jugoslavije, str. 178.

⁷⁵⁴ J. Erdeljanović: Etničko srodstvo Bokelja i Crnogoraca, Glas SAN XCVI, str. 30. Vukova građa, SEZ L, str. 55.

njaka služila je kao podloga i uoči Nove godine i Sv. tri kralja, kada su ponovo i na isti način ložili badnjake⁷⁵⁵. Obavezna pojava starog i novog badnjaka izražava kontinuitet sa prošlogodišnjim obredom, ali ujedno otkriva i ulogu prošlogodišnjeg badnjaka kao *starog*, kako se navodi i u koledskim pjesmama, dok bi novi badnjak ili diferencirani novi badnjaci značili obnavljanje nove godine i nove vegetativne snage koja se prenosi na ljude, na usjeve i na stoku. Kod Bugara kraj badnjaka uvijek baba u čisto konoplano ili laneno platno, pa ga tek tada polože na ognjište. I neki sprski običaji mogli bi simbolično ukazivati na rađanje mladog duha rastinja. Na Kosovu badnjak su držali na rukama »kao dete«, a u Leskovačkoj Moravi badnjak zaviju »kao bebú domaćinskom čistom košuljom (negde košuljom najmlađeg muškog deteta)«.

U Kućima, kad polože badnjak, dodaju još »po nekoliko badnjačića i cjepanica, jer po običaju valja svaki muškarac u kući da har po jedan badnjak imade«⁷⁵⁶. Međutim, ovdje je zabilježen i običaj ženskih individualnih badnjaka. O Novoj godini koja se »ovamo zove *Mali Božić* ili *Ženski Božić*, nabere se po toliko badnjačića, zvanih *badnjarice*, koliko je ženskih u kući, te se uveče meću na oganj, a za večeru se zgotovi kaša s raznim sjemenjem«⁷⁵⁷. Odvojeni i tako izraziti ženski badnjaci, u kraju (i plemenu) gdje su se bili sačuvali značajni ostaci materinske filijacije i na toj osnovi jedne starije rodovske organizacije, sigurno predstavljaju veoma arhaičan oblik poštovanja badnjaka. I obavezno spremanje kaše sa raznim sjemenjem, zapravo panspermije, u ovom ženskom obredu, takođe bi ukazivalo na prvobitno porijeklo običaja iz agrarno-matrijarhalne kulture sa ženskom motičkom zemljoradnjom. A u takvim kulturama, kao što smo vidjeli, veoma su izražena i vjerovanja o plodotvornoj moći duha drveća.

Veoma je značajno i to da običaj muških individualnih badnjaka srećemo i u nekih kavkaskih naroda, što otkriva ne samo njegovu veliku starinu, već ujedno upućuje na paleobalkanske kulture srodne sa starijim kavkaskim kulturama, u kojima se krije i porijeklo običaja. Kod Gruzina je na Novu godinu svaki muški član kuće nosio izvana granu kojom će podjariti obrednu vatru. Kad iskre polete, zaželio bi da bude toliko novaca, toliko pšenice, toliko krava i ovaca. Inguši su uoči Nove godine pripremali orahove grane, a na Novu godinu domaćin je prvi stavljao svoju granu na vatru, želeći obilje i sreću. A zatim je svaki muškarac iz kuće spaljivao svoju granu, dok su dvije ostavljali za polaženika. Kod Svana uoči Nove godine badnjak obnose tri puta oko ognjišta, pa ga zatim polože na vatru i njegov donji kraj namažu tijestom. Na tom donjem kraju badnjaka lome tri hljeba, izgovarajući pri svakom udaru želju da se množi stoka⁷⁵⁸. Međutim, u ne-

⁷⁵⁵ Š. K.: Etnološka ispitivanja u Boki Kotorskoj, Spomenik SAN CIII, str. 208. I u Engleskoj je bio stari običaj »da se badnjak upali sa ostatkom badnjaka od prošle godine koji je čuvan za tu svrhu cele godine«. Dž. Frezer: n. d., str. 754.

⁷⁵⁶ S. Dučić: n. d., str. 237.

⁷⁵⁷ N. d., str. 239.

⁷⁵⁸ K. Moszynski: Lud Slowianski, Krakow 1932., B, str. 104.

kih kavkaskih naroda, kao i kod balkanskih Slovena, izuzetna a najvjerovatnije i primarna uloga u običajima sa badnjakom pripadala je polaženiku. U mnogim mjestima zapadne Transkavkazije na Novu godinu ne puštaju nikoga u kuću prije polaženika, koji nalaže na vatru orahovu granu i, dok se vatra razgara, nabraja želje za dobar rod, za zdravlje i sreću ukućana. Svim članovima kuće daje malo prosa (gomi) i meda, da bi slatko jeli i živjeli, pa zatim punim šakama rasipa proso, želeći da bude toliko krava i volova, konja i ovaca, kokošaka i gusaka. Negdje polaženik udara po vatri granom ili prosto nogom, pa kada poteku varnice, poželi da bude toliko krava. Tako udara više puta želeći obilje i napredak u svemu. Polaženik nekad podražava kvočku, noseći ujedno orahe, a za njim trče djeca, što odgovara običajima balkanskih Slovena da domaćin ili domaćica na Badnje veče rasipa slamu i orahe kvocajući, dok za njim trče djeca pijućuci.

Mošinski ističe da je dovoljno uporediti kavkaski običaj da polaženik rasipa proso šakama (sa željom da bude toliko krava i bikova, konja i ovaca) sa sličnim običajima Bugara i Srba, da bi se vidjelo do kojeg se stepena kavkaski (određenije — zapadnotranskavkaski) običaji podudaraju sa običajima balkanskih Slovena⁷⁵⁹. Ovaj običaj u stvari znači simbolično sijanje kao glavnu funkciju koju je u mađijskom obredu izvodio polaženik, dok i ostali kavkasko-balkanski običaji dosljedno izražavaju dublju unutrašnju vezu između polaženika i badnjaka. Arnaudov navodi kako je svaka zadruga imala svog polaženika. Ulazeći u kuću, on najprije čestita mladu godinu i zatim se uputi pravo ognjištu, pa graničicom dubovog drveta džara po vatri i govori: »Koliko iskri, toliko pilića, jaganjaca, jarića, telića, ždrebadi i djece«. Ujedno poželi da bude meda, masla i bijele pšenice za sirotinju i za sav narod. Tada su mu pružali sito sa pšenicom koju bi on rasipao naokolo po kući (u stvari, simbolično sijao), želeći: »Da se rodi kuda ralo hodi i ne hodi«. U okolini Trnova polaznik je podražavao glas raznih domaćih životinja⁷⁶⁰. U staroj Crnoj Gori i Boki polaženik »ne samo da stiće k vatri zaostale pridavke od badnjaka, nego i sam unosi u kuću jedan badnjak, koji ga čeka pred kućom, i njime džara po vatri da poleti što više varnica i tom prilikom izgovara želju da bude toliko ovaca, koza, sreće i blagoslova itd., koliko je varnica«⁷⁶¹. U Prčanju, u Boki, kod starijeg katoličkog stanovništva, badnjak za napredak nosio je gost pravoslavne vjere, koji je naročito pozivan⁷⁶². U Kućima »uz badnjak se iscijepi i dosta bjelošumovijeh drva za polaznika na dan Božića«⁷⁶³. U Vasojevićima polaznik uzme »pripremljene cjepanice od badnjaka u obje ruke i njima tarka u vatru, tako da oganj usplamti i zasinu varnice«. Pri tome govori iste riječi koje i domaćin na Badnji dan: za napredak muških glava, za rod sjemena na njivi, za stoku u toru. I na kraju dariva badnjake novcem⁷⁶⁴. I gdje se za polaženika ne spremi poseban badnjak, po opštem crnogorskom i srpskom običaju,

⁷⁵⁹ nav. djelo, str. 104—106.

⁷⁶⁰ M. Arnaudov: n. d., str. 25—26.

⁷⁶¹ J. Erdeljanović: n. d., str. 31.

⁷⁶² Š. K.: n. d., str. 208.

⁷⁶³ S. Dučić: n. d., str. 237.

⁷⁶⁴ R. V. Vešović: n. d., str. 397.

on *tarka* ili *stiće* badnjake, a negdje je polaženik prethodno obilazio sa badnjakom oko vatre, da bi bio okrenut istoku. Negdje polaženik raspaljuje badnjake naročito spremljenim čarkačem, a negdje »džara ugarke i on sme prvi badnjake da prodžara i namesti«⁷⁶⁵. Po Vukovom opisu, polaženik »*skreše* badnjake, tj. uzme vatralj, pa udara njime badnjake gdje gore (da skaču varnice) govoreći: »ovoliko goveda, ovoliko konja, ovoliko koza, ovoliko ovaca, ovoliko krmaka, ovoliko košnica, ovoliko sreće i napretka«⁷⁶⁶. U mnogim mjestima dinarske oblasti polaznik »udara komadom badnjaka o badnjak (ili drvenom mašom)« i pri tome izgovara želje za opšti napredak i plodnost u slijedećoj godini. U Semberiji polaženik tri puta podstiče badnjak, a na Glasincu tri puta obiđe oko ognjišta i svaki put pomakne napred po jedan badnjak⁷⁶⁷. U gornjim, seoskim kućama Prčanja (Boka) polaznik, kojega ovdje zovu *prilaznik*, najprije priđe *badnjaku domaćinu*, podigne ga i zaželi srećan Božić i napredak, pa zatim na badnjak stavi naranču⁷⁶⁸. U Zavali, u Hercegovini, kada *pohodnik* potakne badnjake i ostavi jabuku ili naranču, domaćin podigne srednji badnjak, a polaznik se tada provuče ispod badnjaka, i to s desne na lijevu stranu. Zatim se na isti način provuče i sva kućna čeljad, i na kraju domaćin, kada badnjak drži polaznik ili domaćinov zamjenik⁷⁶⁹. Kako je 1938. godine zabilježio Lj. Mićović, u Popovu polju i Muslimani »lože *badnjake* od trenslava drveta uoči pravoslavnog Božića, koji zovu *Stari Božić*«. Badnjake unose i nalažu muškarci, a na Božić »omrse hajvan varicom pomiješanom sa soli, isto kao i pravoslavni«⁷⁷⁰. U selu Čarakovu kod Prijedora, Muslimani su nekada na pravoslavni Božić jedni drugima slali dijete polaženika kojega su darivali kolačima⁷⁷¹.

Međutim, u običajima se može zapaziti da je u balkanskih Slovena ulogu polaženika ponegdje izvodilo žensko čeljade. Najizrazitijim primjerima iz istočne Srbije i Bugarske, koje sam ranije naveo, mogu dodati još nekoliko podataka iz kojih se vidi da se ženski polaženik alterativno javljao i u zapadnim krajevima. U okolini Šapca, kada dođe muški polaženik, smatralo se da će te godine muška strana biti napredna, a ako dođe žensko, da će biti napredna ženska strana⁷⁷². Kod Srba Graničara »vole da im dođe muško, no žensko«, ali se polaženikom smatralo ono lice koje na Božić prvo uđe u kuću, bez obzira da li je muško ili žensko⁷⁷³. Kako ističe R. Kajmaković, kod Hrvata dinarske oblasti običaj polaženika uglavnom je napušten, ali u Vijaki ne vole da im žensko prvo uđe u kuću, dok u Rami i Visokom, kao i oko Banje Luke i Bihaća, smatraju da će priplod stoke biti ženski, ako prvo uđe

⁷⁶⁵ J. Erdeljanović: SEZ LXIV, str. 161.

⁷⁶⁶ V. St. Karadžić: Srpski rječnik, s.v. polazajnik.

⁷⁶⁷ R. Kajmaković: Godišnjak Centra za balk. ispitivanja X, Sarajevo, str. 241.

⁷⁶⁸ Š. K.: n. d., str. 211.

⁷⁶⁹ Lj. Mićović: SEZ LXV, str. 153.

⁷⁷⁰ N. d., str. 154.

⁷⁷¹ Š. K.: Mataruge kod Prijedora, Razvitak br. 12. B. Luka 1939.

⁷⁷² M. Đ. Milićević: SEZ I, str. 50.

⁷⁷³ N. Begović: Život i običaji Srba Graničara, Zagreb 1887., str. 92

u kuću »žensko i zbog toga žele da im u kuću prvo uđe ženska osoba«⁷⁷⁴. Značajna uloga žene u obredu, koja svojom suštinom odgovara ulozi polaženika, veoma je izrazita u makedonskim običajima na Ignjatovdan. Kada djeca donesu nabrano granje, domaćica uzme po grančicu od svake vrste drveća i njima blagosivlja oganj, govoreći: »Neka nam je Sv. Ignjat sa zdravljem, sa dobrom i berićetom«. Čim domaćica završi obred, djeca među svoje grane na oganj i pozele: »Neka nam je sv. Ignjat sa zdravljem, dobrom i berićetom, neka su puni ambari žitom, bačve vinom, kuća djecom, staje volovima, torovi ovcama...«⁷⁷⁵ Uopšte mnogi običaji balkanskih Slovena, u prvom redu simbolično kvocanje domaćice, na Badnje veče, u obredu prosipanja slame, simboličnog sijanja (ujedno i simbolične žetve koju izvode djeca), ukazuju na primarnu ulogu žene u ovim agrarno-mađijskim običajima, koja se negdje pojavljuje i kao polaženik. Ovi se arhaični običaji podudaraju sa običajima Bjelorusa i Rumuna. U Bjelorusa, na Banje veče domaćica je kvocala kao kokoš, dok je domaćin izvodio simbolično sijanje, a kod Rumuna u Bukovini domaćica je na isti način kvocala kao kvočka, a djeca za njom pijuču kao pilići. Domaćica inače na Badnje veče nije smjela ustati od stola, da bi kvočke ležale na jajima⁷⁷⁶. I neki običaji istočne Srbije na Ignjatovdan, odnosno *kokošinji božić*, zatim i na Sv. Varvaru, ukazuju na značajnu žensku ulogu u vezi sa kokošima, koja u ponečemu podsjeća i na ulogu polaženika⁷⁷⁷, a u okolini Boljevca, kako smo vidjeli, pojavljuje se i žena polaženik. Ova njena uloga, pored svinje polaženika, na dan koji je sav posvećen kokošima (kokošinji božić, kokošinji položajnik) jasno upućuje na žensku motičku zemljoradnju sa gajenjem kokoši i svinja. Prema svemu tome, identifikacija muškog polaženika sa kokoškom — osobito sa kvočkom, na Sv. Ignjata, na Božić, izuzetno i na prvi dan uskršnjeg posta — nije prirodna i po svemu pokazuje da je prvobitne ženske običaje, zajedno sa ulogom žene polaženika, sekundarno preuzeo muški polaženik.

Očevidno, ova je zamjena prvobitno mogla uslijediti u vezi sa razvojem zemljoradnje, naporedo sa uvođenjem rala i orače stoke, kada muškarci preuzimaju glavnu ulogu u agrarnoj proizvodnji. Promjene u proizvodnji odrazile su se ne samo u društvenim odnosima već i u religioznoj sferi, ali pri tome moramo stalno imati u vidu da su se ovi procesi odvijali u raznim sredinama, kod raznih plemena i naroda, istorijski nipošto u nekom jedinstvenom, homogenom vremenu, ni u istim oblicima. Stoga su i vjerski običaji posebno izraženi u različitim kulturama pojedinih naroda, pa i u ovim običajima balkanskih i kavkaskih naroda moramo pretpostaviti različite sinteze, kao i mogućnu kasniju diferencijaciju nekih običaja, a uz sve to i uticaj različitih kulturnih prilika. Pa ipak, pri svemu tome, i pored već sasvim dominantne društvene i obredne uloge muškarca, u običajima balkansko-slovenskih naroda može se pratiti dosljedni kontinuitet, i u samim njihovim pojavnim oblicima i, što je još važnije, u samoj suštini

⁷⁷⁴ R. Kajmaković: n. d., str. 240.

⁷⁷⁵ V. Kličkova: n. d., str. 199.

⁷⁷⁶ P. Caraman: n. d., str. 408.

⁷⁷⁷ S. Mijatović: SEZ VII, str. 112—113.

običaja. Zapravo, u osnovnim funkcijama koje sada izvodi muškarac, izražen je potpuni kontinuitet vjerovanja i obreda, i to u njihovim najbitnijim elementima. S druge strane, očigledna protivrečnost javlja se u tome što neki običaji po prirodi odnosa nikako ne odgovaraju muškarcima i odudaraju od njihove uloge u kultu i u podjeli rada. Ovo se može dosljedno pratiti u običajima sa kokošima koje na Ignjatovdan i na Božić izvodi muški polaženik, i u kojima je kokoš očito zadržala svoje prvobitno značenje životinjskog predstavnika žitnog demona. U nekim običajima polaženik simbolično predstavlja kokoš kao životinjsku žrtvu, a najizrazitiji trag ovog simboličnog žrtvovanja polaženika sačuvan je u jednom običaju Srba u Hrvatskoj. Kod Srba-graničara, na prvi dan velikog posta, onoga koji prvi dođe u kuću zvali su *kvočka*, po čemu se ovaj polaženik najneposrednije poistovjećuje sa kokoškom. On mora odmah sjesti nasred sobe, a planinka ga zatim pokrije debelom ponjavom po glavi i plećima. Tako pokrivenog polaženika — *kvočku* posipaju prosom, pa bace slamu oko njega i zatim je zapale⁷⁷⁸. Bacanje slame oko ploženika, uz prosipanje prosa i paljenje slame, očividno predstavlja trag nekadašnjeg stvarnog žrtvovanja kokoši, tako poznatog u žetvenim običajima, koju u ovom slučaju simbolično predstavlja polaženik. Nešto slično izvodi se sa domaćicom, ali u žetvenim običajima kada se stvarno žrtvuje pijetla ili kokoš. Kod Srba-graničara, na Toboliću, žetelice vežu planinku i pod nju bacaju zapaljenu slamu. Puste je tek kad im obeća »oroza ili koje drugo živače«, koje će peći za večeru⁷⁷⁹. Slični običaji poznati su u sjevernoj i srednjoj Dalmaciji, kao i kod Hrvata — podunavskih Bunjevaca⁷⁸⁰.

Po drugim običajima polaženik dolazi u vezu sa božićnom kokoši na taj način što on obavezno nahrani kokoši u krugu vršanog konopca ili onog u kojem je donesena božićna slama, a zatim jednu od njih ili pijetla obredno ubija. U Resavi je bio običaj da polaženik prije ulaska u kuću ubije kokošku⁷⁸¹. U Levču i Temniću polaženik na Božić zakolje kokoš koju odmah peku za glavni ručak⁷⁸². Isti su običaji u Kragujevačkoj Jasenici i u Gruži gdje polaženik zakolje pijetla »na pragu kuće u kojoj je ognjište⁷⁸³. U okolini Prnjavora, u Bosni, polaženik posiječe kokoš koju zatim ispeku i iznesu na sofru, a batcima zakite polaženika kada pođe kući⁷⁸⁴. Običaj da se na Božić kokoši nahrane na guvnu, u krugu načinjenom od vršanog konopca ili od konopca u kojem je donesena božićna slama, otkriva vezu ove kokoši sa vršidbom i sa božićnom slamom koja simbolično predstavlja usjeve. U Kniću, u Gruži, domaćica je na Božić, u krugu konopca u kojem je donesena božićna slama, ubijala pile motikom kojom je zatim obavezno malo kopala u bašti⁷⁸⁵. Ovaj običaj veoma slikovito otkriva opštepoznato vjerovanje u plodotvornu snagu krvi kokoši koja u obredu predstav-

⁷⁷⁸ N. Begović: n. d., str. 105.

⁷⁷⁹ N. d., str. 245.

⁷⁸⁰ J. Erdeljanović: O poreklu Bunjevaca, str. 266—269.

⁷⁸¹ S. Mijatović: GEM III, Beograd 1928., str. 36.

⁷⁸² S. M. Mijatović: SEZ VII, str. 125.

⁷⁸³ P. Ž. Petrović: SEZ LVIII, str. 230.

⁷⁸⁴ Lj. Pećo: SEZ XXXII, str. 369.

⁷⁸⁵ P. Ž. Petrović: n. d., str. 231.

lja žitnog demona. U Levču i Temniću, krvlju kokoši koju ubija polaženik domaćica je mazala gornji kućni prag.⁷⁸⁶

Unutrašnja veza između polaženika i božićne kokoši izražena je zatim u običaju da on prvi ritualno okusi meso žrtvovane kokoši, da prvi načne kokoš iz pečenice ili da mu se uopšte iznese pečena kokoš, i najzad u običaju da ga na polasku zakite batcima žrtvovane kokoši. Istu vezu možemo pratiti i u odnosu polaženika prema svinji — božićnoj pečenici, koja takođe predstavlja žitnog demona. Kontinuitet ovih običaja i vjerovanja izražen je i u tome što se u nekim krajevima (zapadna Bosna) u božićnu pečenicu stavlja kokoš, koju negdje ostavljaju za Novu godinu, a negdje je na Božić prvi obredno načne polaženik, a zatim se njenim mesom omrse svi ukućani. Negdje se pečenica iznosi na sto tek kada dođe polaženik i on tada načinje glavu pečenice, a negdje mu ostavljaju parče pečenice ili mu čak poklanjaju plečku pečenice⁷⁸⁷. U Bosni su mu ostavljali desnu plečku na kojoj je gatao⁷⁸⁸. U Gruži je božićni polaženik na Novu godinu dobijao »bušnu pogaču, na koju se stavi desna plečka od božićne pečenice...«⁷⁸⁹ U okolini Plaškog polaženiku bi objesili »pleće od pečenice na prsi...«⁷⁹⁰ U Šumadiji su negdje polaženiku poklanjali lijevu plečku pečenice⁷⁹¹.

Polaženik je u obredu dosljedno i veoma neposredno vezan za žito i za obredne hljebove koji simbolično predstavljaju usjeve. »Polaženik kad pođe na položaj ponese žita onakvog kakvog ima na sofri... baci žito po sobi... Na to domaćin baci žito po njemu«. Polaženik »ponese u rukavici žita, pa kad nazove s vrata... onda pospe iz ruke žitom po kući, a iz kuće ko pospe njega...« Domaćin i polaženik uzajamno se posipaju žitom. Česnica mora biti gotova prije nego što dođe polaženik. U dinarskim krajevima polaženik lomi ili načinje česnicu, odnosno reže »božićni kruh«. Negdje mu domaćin ukazuje »kako je na česnici koje žito predskazano«. U nekim selima Šumadije polaženik »lomi česnicu sa domaćinom, a negdje takođe i kolač isti kao za vola...« U Levču i Temniću polaženik o ručku lomi sa domaćinom »najveći kolač«. U Bosni ostavljaju domaćinovo parče česnice, pa ga iznesu pred polaženika, a u nekim krajevima Srbije parče česnice namijene polaženiku. Nekad i polaženik donosi kolač, a njemu se redovno na polasku predaje u tu svrhu naročito spremljeni kolač. Negdje mu daju kolač »koji je ispečen zajedno sa česnicom«. Kada polaženik na odlasku pređe prag, domaćica najprije ovim kolačem udari nadvratak i kaže: »Ovolika pšenica i kudolja bila«. U selu Velikom Popoviću, u Resavi, polaženiku na polasku daju *krivak* — kolač u obliku srpa⁷⁹².

⁷⁸⁶ S. M. Mijatović: n. d., str. 125—126.

⁷⁸⁷ Š. K.: Iz stare srp. religije, str. 118.

⁷⁸⁸ Lj. Pećo: n. d., str. 369.

⁷⁸⁹ P. Ž. Petrović: n. d., str. 234.

⁷⁹⁰ N. Begović: n. d., str. 92.

⁷⁹¹ J. Erdeljanović: SEZ LXIV, str. 161.

⁷⁹² Š. K.: n. d., str. 118—119. R. Kajmaković: n. d., str. 241. Lj. Pećo: n. d., str. 368. J. Erdeljanović: n. d., str. 161. P. Kostić: GEM, Beograd 1966., str. 208.

Kako sam ranije utvrdio kod Srba i Crnogoraca, tako se uopšte u običajima balkanskih Slovena može zapaziti da u stvari neke iste, a tako bitne obredne radnje naporedo izvode polaženik i domaćin kuće, kod Bugara i Makedonaca ponekad i domaćica, u istočnoj Srbiji takođe domaćica ili pak glavna koledarka koja ljubi badnjak i džara po vatri grančicom, govoreći kao polaženik: »Ovaca i novaca, sreće i kese, života i zdravlja«. Po cjelokupnom razvoju i značenju uloge polaženika, po njegovoj identifikaciji sa životinjskim polaženikom, po njegovoj vezi sa badnjakom, sa obrednim hljebom i sa božićnom žrtvom, jasno se vidi da je njegova uloga primarna, pa se iz svega toga može pretpostaviti da je on donosio i nalagao badnjak, da je obavljao mađijsko sijanje, da je, vjerovatno, uvodio životinjskog polaženika (kao čobanin, kako će se dalje vidjeti) i obavljao ritualno klanje životinjske žrtve, kao što negdje i rade čobani i kao što polaženik redovno obredno ubija božićnu kokoš. Ova pretpostavka ima još više osnova kada se ima u vidu da je cijeli kompleks božićnog (novogodišnjeg) rituala za plodnost i godišnje obnavljanje prvobitno sigurno bio zajednički, rodovsko-seoski, a zatim, možda, naporedo i zajednički seoski i zaseban zadružni, kao što se u ruskoj tradiciji bio sačuvao paralelni seoski i kućni običaj žrtvovanja svinje o Novoj godini. I običaj da poseban polaženik polazi svaku kuću sigurno je sekundaran, jer je istorijski sasvim opravdano pretpostaviti da je prvobitno svaku kuću u selu posjećivao zajednički seoski polaženik, kako se to sačuvalo u običaju koledara i čarojica, gdje ista, zajednička grupa obilazi svaku kuću u selu, ili barem u svakom zaseoku. Kako sam već u početku ukazao (Godišnjak X, 193—194), za ovu pretpostavku našao sam potvrdu i u jednom pisanom izvoru iz početka XI vijeka, gdje se kaže kako je u Slovena iz okoline Merseburga seoski pastir jedne prazničke noći obredno polazio svaku kuću u selu (per omnes domos has singulariter ductus), svečano dočekan i gošćen, jer se vjerovalo da njegov štap pruža zaštitu od svakog zla.

Iako u izvoru nije naveden nikakav naziv običaja, iz cijelog teksta jasno se vidi da je riječ o zajedničkom seoskom polaženiku. Ovaj nam izvor otkriva i veoma značajnu činjenicu da je taj prvobitni, zajednički polaženik bio *čobanin* sa svojim mađijskim štapom, a značajna je i ta okolnost da je obred polaženja izvođen noću. Ako imamo u vidu da je u balkanskih Slovena primarni i glavni obred izvođen na Badnje veče, zatim vezu polaženika sa badnjacima koji se lože noću, i osobito običaj da polaženik negdje nalaže svoj badnjak, — moramo zaključiti da je polaženje u balkanskih Slovena prvobitno izvođeno noću, kao što je bilo i sa običajem koledara. Govoreći o koledarskim običajima slovenskih naroda, Gasparini naročito ističe da su koledari *prije zore* morali obići svaku seosku kuću i da se na to veoma strogo pazilo.⁷⁹³ Da je polaženik primarno dolazio noću, potvrđuje i jedan podatak iz Poljske, gdje naziv *podlaznik* označava onoga »koji ide po kućama na Badnje veče« ili na Novu godinu.⁷⁹⁴ Štaviše, po ovoj definiciji moglo bi se zaključiti da je polaženik obilazio više kuća. Inače,

⁷⁹³ E. Gasparini: *Il matriarcato slavo*, Firenze 1973., str. 438.

⁷⁹⁴ P. Caraman: n. d., str. 399.

običaj polaženika čobanina opisan je i u ruskom zborniku »Pjesni« P. V. Kričevskog, gdje se kaže da na Božić ujutro dolazi čobanin kao prvi gost čestitar (gratulant). Čičerov primjećuje da u Zborniku nema podataka o tome ni gdje, ni kada je običaj zabilježen, ali po nazivu *gratulant* zaključuje da običaj potiče iz Bjelorusije ili Ukrajine, u svakom slučaju iz pograničnih rejona prema Poljskoj.⁷⁹⁵ Ali, za nas je najinteresantnije da i ovaj polaženik čobanin vrši istu osnovnu funkciju kao i naš polaženik, obredno sije po kući pomiješana žitna sjemena govoreći: »Za junca, za stoku, za zdravlje. Koliko u polju stogova, toliko u kući sreće«. Na to mu je domaćin zahvaljivao i davao hljeba, a sutradan je čobanin polaženik ponovo dolazio po naročiti kolač (pirog). U ovom jedinstvenom običaju neposredno je izraženo spajanje stočarske i agrarne funkcije polaženika, jer *čobanin gratulant* izvodi mađijski obred simboličnog sijanja. A ovo bi potvrđivalo i pretpostavku da je naš balkanski polaženik prvobitno bio čobanin. Ali, da bi se ovo pitanje detaljnije osvijetlilo, moramo makar i u najkraćim crtama razmotriti ulogu životinjskog polaženika, kao i vezu između životinjskog i ljudskog položenika.

Prije svega moramo imati u vidu da se u tradiciji balkanskih Slovena sa životinjskim i ljudskim polaženikom prilično jasno razlikuju pojedine faze u razvitku specifičnih i bitnih elemenata običaja, koje su uslovljene načinom proizvodnje i posebnim kulturama u kojima su se pojedini običaji ili cijeli kompleksi običaja razvijali i održavali. Običaji u kojima životinjskog polaženika i obrednu žrtvu predstavljaju kokoš i svinja prvobitno su nastali u krilu agrarno matrijarhalnih kultura sa ženskom ručnom zemljoradnjom. U balkanskih Slovena ove običaje ponekad prati i uloga ženskog polaženika, doduše izuzetno, ali po svom postanku sigurno primarna. Kako smo vidjeli, neki značajni elementi običaja sa naglašenom ulogom domaćice, uopšte žena ili djevojaka, mogu se dosljedno pratiti kod Makedonaca, Bugara, susjednih Srba (istočne i južne Srbije), ponekad i u Crnoj Gori, a neki od ovih običaja sreću se kod Bjelorusa i Rumuna.

Običaji sa volom polaženikom odražavaju ratarsku kulturu, sa upotrebom rala (pluga) i gajenjem krupne rogate stoke. U njima je naglašena dominantna uloga muškarca, posebno orača, ali je zanimljivo da se ponegdje uloga vola polaženika i ljudskog polaženika međusobno isključuju, odnosno da vo predstavlja jedinog ili barem primarnog polaženika. Izvan Balkana, u drugih slovenskih naroda, običaj vola polaženika Mošinski navodi jedino u nekim mjestima Ukrajine, ali sasvim neodređeno.⁷⁹⁶ Kod nas ovaj običaj predstavlja izrazitu tradiciju u oblastima kosovsko-resavskog i zetsko-sjedičkih govora, zatim u zapadnoj Srbiji, u nekim krajevima istočne i zapadne Bosne i na Kordunu. Ujedno se može zapaziti da se u navedenim oblastima običaj vola polaženika uglavnom podudara sa običajem žrtvovanja svinje božićne pečenice,⁷⁹⁷ koja je predstavljala žitnog demona. A neki običaji dosljedno ukazuju da je i naš vo polaženik, analogno biku iz Mi-

⁷⁹⁵ V. I. Čičerov: *Zimnj period*, str. 70.

⁷⁹⁶ K. Moszynski: *KLS II*, d. 1, str. 561.

⁷⁹⁷ P. Kostić: *GEM*, Beograd 1963., str. 85, 84.

trasovog rituala, kao i volu iz grčkih Bufonija, prvobitno predstavljao žitnog demona i da je najvjerovatnije nekada i žrtvovan.

Ovca kao životinjski polaženik najizrazitije se javlja u karpatskih Ukrajinaca,⁷⁹⁸ kod Vlaha i Srba istočne Srbije⁷⁹⁹ i, na drugoj strani, kod stanovništva hercegovačkih govora u visokoj dinarskoj oblasti, gdje ovca često predstavlja i glavnu božićnu žrtvu.⁸⁰⁰ Običaj životinjskog polaženika, kako smo vidjeli u prvim odjeljcima ovog rada, sigurno potiče još iz lovačkih kultura, u protozemljoradničkim kulturama djelimično je poprimio i značenje životinjskog predstavnika duha žita, dok u stočarskim kulturama, pored nekih totemističkih crta, prvenstveno označava izabranog predstavnika stada. Iako se kod karpatskih Ukrajinaca, kod balkanskih Slovena i Vlaha u pretežno stočarskim rejonima može pretpostaviti i sekundarno prilagođavanje običaja stočarskoj proizvodnji, ipak neke bitne crte pokazuju da su se u ovim običajima spojile dvije osnovne tradicije, zemljoradnička i stočarska, koje se u njima veoma živo prepliću. U običajima navedenih oblasti preovlađuju animističko-mađijske radnje čiji je cilj da se u prvom redu utiče na zdravlje i razmnožavanje stoke, i da se stada sačuvaju od zvijeri, osobito vukova, ali je značajno da se i u ovoj tradiciji neki osnovni stočarski običaji, po svom unutrašnjem značenju, direktno povezuju sa agrarnim običajima, posebno sa obrednim hljebovima. Štaviše, običaji balkanskih Slovena sa božićnim odrednim hljebovima, kako smo vidjeli i u nekim ranijim primjerima, u mnogim bitnim detaljima, kako svojim sadržajem, tako i bogatstvom izraza, veoma slikovito i veoma dosljedno izražavaju ovaj živi spoj zemljoradničke i stočarske tradicije.

Kod Srba i dinarskih Hrvata, posebne biljege za ovce, volove, svinje, konje stavljaju u česnicu koju ponegdje i zamijese mašću od pečenice ili je šaraju papkom pečenice. U hrvatskim selima Livanjskog polja česnicu su najradije šarali *čolančićem* — zglobom ovčije noge. Ovaj naziv najvjerovatnije potiče od rumunske riječi *ciolan*, u značenju kost, cjevanica, koju su preuzeli i Ukrajinci u nekim dvojezičnim selima Besarabije.⁸⁰¹ Prema tome, ovdje je neposrednije izražen i uticaj starijeg, vlašskog stanovništva, koji je vidan i u nekim drugim običajima ovog kraja. Bugari božićni hljeb — *košara*, sa simboličnim figurama tora i ovaca, daju pastiru koji ga dijeli sa ovcama⁸⁰². U istu svrhu negdje mijese hljeb *ovčarnik* sa figurama jagnjadi, ovčara i psa⁸⁰³. Slične obredne hljebove sa stočarskom simbolikom, *kravaje*, *volarnike*, *volovarnike*, *ovčarnike*, spremaju u Makedoniji i u Srbiji⁸⁰⁴, u dinarskoj oblasti *volar* koji stavljaju na rog volu polaženiku i po čijem padu gataju o ljetini. R. Kajmaković je ukazala na istovjetan grčki običaj,

⁷⁹⁸ J. F. Simonenko: Sov. etnografija sv. 1, 1948., str. 82—83.

⁷⁹⁹ P. Kostić: GEM, Beograd 1966., str. 206, 213.

⁸⁰⁰ R. Kajmaković: n. d., str. 241.

⁸⁰¹ GZM, Sarajevo 1961., str. 11. V. Arvinte: Revue de linguistique IV, I, Bukurešt 1959., str. 81.

⁸⁰² P. Caraman: n. d., str. 477—492.

⁸⁰³ M. Arnaudov: n. d., str. 29.

⁸⁰⁴ V. Kličkova: n. d., str. 203—204. Š. K.: GZM, Sarajevo 1953. str. 23—25.

gdje polovinu ovog kolača pojede stoka a drugu čobanin, što bi takođe upućivalo na starije balkanske uticaje⁸⁰⁵.

U oblastima sa dominantnom stočarskom proizvodnjom, osobito gdje je jače razvijeno ovčarstvo, nalazimo potpunije i bogatije obrede u vezi sa stokom, u kojima je po unutrašnjoj vezi dosljedno izraženo veoma dinamično stapanje stočarskih i agrarnih običaja. Karpatski Ukrajinci, rano na Novu godinu, uvode u kuću ovcu (ili ovna) i daju joj komadić obrednog hljeba *kerečuna*, a zatim odlaze u staju gdje komadiće ovog obrednog hljeba daju ovcama i svoj rogatoj stoci. Zajedno sa hljebom ovci polaženiku, a zatim i ostaloj stoci daju i ovsnog klasja na kojem je od Božića stajao hljeb *kerečun*⁸⁰⁶. Običaj da se na Badnje večer (rjeđe ujutro na Božić) stoka svečano dočekuje na vratima tora, zatim obredno provodi između zapaljenih svijeća (negdje i otvorenih grebena), uz napijanje vinom i lomljenje naročito spremljenog hljeba, R. Kajmaković konstatuje kod Srba i Hrvata u cijeloj dinarskoj oblasti, ponegdje kod Crnogoraca, i najzad u svim krajevima naseljenim dinarskim stanovništvom. »Domaćin sačekuje stoku sa žitom, vinom i čobanskim hljebom u rukama, posipa je žitom, nazdravlja i prska vinom i sa čobanom lomi na određenoj ovci specijalno za to pripremljen hljeb. Jedan deo toga hleba pojede čoban i razdeli stoci, a komadić koji ostane u domaćinovoju ruci pojedu ukućani za večerom«. Ovu obrednu pogaču lomio je »domaćin sa čobanom ili su to činili sami čobani«, dok se u većini sela istočne Hercegovine, kako konstatuje R. Kajmaković, čobanin »mirboži« sa ovcom na kojoj lomi kolač, pa zatim ukazuje na slične običaje kod stočarskog stanovništva Grčke⁸⁰⁷. Međutim u selima Popova polja, gdje žene mijese *navratnjak* (lomi se na vratima tora) i gdje čobanica odabire bravče za *veselicu*, ona jednom rukom lomi navratnjak koji drži domaćin objema rukama. Dio koji joj ostane u ruci čobanica pojede i podijeli stoci, dok od onog dijela što ostane u domaćinovim rukama odlomi sebi komadić, a ostalo podijeli ukućanima. U nekim selima »taj kolač čobanin ili čobanica lomi nad svojom glavom«. Hrvati u Orahovu dolu ne lome navratnjak na pragu tora, kao što drugi rade, nego ga unesu u kuću i predaju čobaninu, odnosno čobanici koja ga sa ostalom čeljadi podijeli i pojede. Hrvati u Cicrini pravili su »na sredini šuplje *čobanske kolače* i čobanice bi kroz tu šupljinu sipale stoci sô, a zatim bi izmrvile kolače, pa i same jele«⁸⁰⁸. Ova uloga čobanice u navedenim obredima, kao i u nekim običajima sa veselicom, odgovara podjeli rada, jer su u tom kraju ovce i koze čuvali »djevojke, momci i mlade nevjest« (1938. god.)⁸⁰⁹. A to nam ponovo pokazuje da je obredna uloga primarno uslovljena podjelom rada i ulogom u proizvodnji. Ali je svakako za otkrivanje suštine i geneze običaja od posebnog značaja da u dinarskim krajevima, osobito gdje je razvijeno ovčarstvo, u obredima na Badnje večer izuzetnu ulogu imaju čobani.

⁸⁰⁵ R. Kajmaković: n. d., str. 227—229.

⁸⁰⁶ J. F. Simonenko: n. d., str. 82—83.

⁸⁰⁷ R. Kajmaković: n. d., str. 225—227.

⁸⁰⁸ Lj. Mićović: n. d., str. 143—144.

⁸⁰⁹ N. d., str. 26.

U istočnoj Hercegovini od Tucindana, koji zovu i »ovčiji badnji dan«, jer se tada kolje veselica, čobani sijeku i donose »čobanske badnjake«⁸¹⁰ (tri jasenova ili drenova pruta) koje negdje »okite bršljanom i obaviju crvenom svilom«. U Popovu polju na Tucindan »čobanica prije sunca ubere tri jasenova ili drenova pruta, a na svakome moraju biti po tri klice. Od tih prutova ne smije se svrnuti ni jedan pupak ili klica, da se ne bi stoka lomila«. A to, pored homeopatijske veze, upućuje i na izvjesnu identifikaciju stoke sa »čobanskim badnjacima«, koje sijeku sa istom pažnjom kao i badnjake, »odjednom, ako je moguće, a ako nije, onda od tri puta, inače se baca i ponovo sijee«⁸¹¹. Sličan običaj bio je poznat i u Boki Kotorskoj. Kod crnogorskog stanovništva katoličke vjere, u gornjim kućama u Prčanju čobani su na Badnji dan pletli prut od masline i loze, koji su zatim uvezivali crvenom pređom. Čobanin je ovim prutom morao da dotakne svakog brava, a zatim je prut ostavljao u staji kod blaga⁸¹².

Obredna uloga čobanina na Badnje večje veoma je izražena u nekim običajima Hrvata, dalmatinskih Bunjevaca, gdje je domaćin na struzi dočekivao čobane i stoku sa upaljenom svijećom u desnoj, a bukarom vina i pogačom *čobanicom* u lijevoj ruci. Tada čobanin najprije »napije volu najboljem ili onom koji je zadnji ušao od marve, pa pije iz bukare«. Zatim čobani zajednički izlome »kolač«, i tu svaki jede od svog dijela, a jedan dio daju stoci u soli⁸¹³. Na isti način i kod Crnogoraca u Grblju, kada na Badnje večje pred mrak stigne čobanin s paše, »domaćin mu iznese pred kuću nekoliko zapaljene svijeće, na lopatu vatre s tamjanom, kolač kruva i pun bardak vina«. Čoban uzme svijeće i zavija ih ujedno govoreći: »Ovako se zavila svaka sreća oko domaćinove kuće«. Zatim uzme kolač, pa sa tri kraja ugrize tri zalogaja, stavi ih u sô koju će dati stoci i kaže: »Koliko na kolaču zrnaca, toliko Bog dao čobanu janjaca«⁸¹⁴. U Grblju, pored pečenice koja se kolje za kuću, čobani su nalagali veliku vatru i klali ovna. Da se tu radi o obrednoj žrtvi, vidi se iz vjerovanja da im je to »sama Bogorodica naredila«⁸¹⁵. U Crmnici, kada čobanin na Badnje večje dođe kući, domaćica mu je davala kolač, a u Krivošijama šiju božićnog peciva ostavljali su čobaninu⁸¹⁶. Obredni karakter i ovog čina pokazuje i to što je on morao poklonjeni dio peciva čuvati do Nove godine, kao što se inače čuva glava božićne pečenice. U Bosni čobanina na Badnje večje drže kao »najvećeg gosta«, a negdje na Badnji dan »čoban mora prije sunca usjeći badnjak, ili rastov, ili grabov, ili ljeskov, koji ima dosta rese, i donijeti ga kući«⁸¹⁷. Radmila Kajmaković ističe da se na Badnji dan u dinarskim krajevima posvećuje naročita pažnja čobaninu,

⁸¹⁰ R. Kajmaković: n. d., str. 216.

⁸¹¹ Lj. Mićović: n. d., str. 142—143.

⁸¹² Š. K.: Spomenik SAN CHH, str. 211.

⁸¹³ J. Erdeljanović: O poreklu Bunjevaca, str. 187.

⁸¹⁴ V. St. Karadžić (Vukova građa): SEZ L, str. 55.

⁸¹⁵ N. d., str. 53.

⁸¹⁶ N. d., str. 58. U istočnoj Hercegovini i jugoistoč. Bosni »šija pečnice pripada čobanu«. R. Kajmaković: n. d., str. 221.

⁸¹⁷ V. Čajkanović: O srp. vrhov. bogu, str. 127. GZM, Sarajevo 1894., VI, str. 379. SEZ XXXII, str. 368—369.

jer se smatra da će sve što on učini imati odraza na stoku. On obavlja obred lomljenja »čobanskog kolača« i provođenja stoke između upaljenih svijeća, a ponegdje i badnjak unosi. U Grabu, kada se na Badnje veče čobanin vrati s paše i uđe u kuću, posipaju ga žitom, čijim ostatkom sutradan posipaju i polaženika. Čobanin unosi u kuću šipak, čestita Božić i kaže: »Koliko u ovom šipku zrnaca, toliko u mom toru ovaca!⁸¹⁸« A iz ovoga se očito vidi da je čobanin predstavljao prvobitnog polaženika. U okolini Trebinja on je unosio i božićnu slamu, kojom je izvodio običaj sličan »milanju« sa božićnom česnicom⁸¹⁹.

Iako je u običajima posebno razmatrao ulogu »božanskog čobanina« na Badnje veče, upoređujući ga sa božanskim pastirima Atisom, Dionisom i Hermesom⁸²⁰, Čajkanović južnoslovenske običaje i vjerovanja u vezi sa čobaninom nije doveo u vezu sa običajima iz kojih se jasno vidi da je našeg polaženika, osobito u dinarskoj oblasti, primarno predstavljao čobanin. Polazeći od rezultata do kojih je došao D. Rendić-Miočević u svojoj studiji *Ilirske predstave Silvana na kultnim slikama Dalmata*⁸²¹, u jednom ranijem radu ukazao sam da na balkanskom terenu, posebno u zapadnom dijelu Poluostrva, možemo naći božanstvo mnogo bliže našem »božanskom čobaninu« i uopšte balkansko-slovenskom polaženiku, — u autohtonom, ilirskom bogu Silvanu, tako nazvanom po rimskoj interpretaciji⁸²². A pored ostalog, ovu bi pretpostavku potvrđivala i činjenica da je u ilirskoj vjerskoj tradiciji dolazilo i do stapanja kulta Atisa sa Silvanovim kultom. Iz Rendićeve studije najprije saznajemo da su spomenici sa Silvanovim likom »najčešći među kultnim slikama i votivnim spomenicima na području antikne Dalmacije« i zatim da je »božanstvo, štovano u doba rimske vladavine pod imenom *Silvanus*, bilo zaista vrhovno — iako možda ne i jedino — ilirsko božanstvo, štovano osobito kod Dalmata«⁸²³. Kako sam već ranije konstatovao, neki južnoslovenski običaji sa polaženikom, u prvom redu čobaninom, i to najizrazitije u zapadnom dijelu Balkana, nekim svojim najbitnijim crtama kao da se i neposredno podudaraju sa predstavama i funkcijama ilirskog Silvana. Po Rendićevoj analizi, Silvanu »na svim ovim spomenicima daju izrazito obilježje božanskog pastira, odnosno pastirskog boga: jare i pseto«. Ilirski Silvan redovno je prikazan sa štapom (pedum) u ruci i sviralom, a na nekim spomenicima ima potpuno antropomorfni lik, često je ogrnut, ponekad životinjskom kožom⁸²⁴. Sjetimo se da da je ponekad i naš polaženik ogrnut kožuhom, i da je negdje »Božić«, koji dolazi da

⁸¹⁸ R. Kajmaković: n. d., str. 216.

⁸¹⁹ N. d., str. 223. I u Makedoniji (stara Kumanovska oblast), »Još u zoru ovoga dana uđe ovčar u kuću i unosi u ruci grančicu šume i čestita Božić uz blagosivljanje«. J. Hadži-Vasiljević: Južna Stara Srbija I, Beograd 1909., str. 388.

⁸²⁰ V. Čajkanović: n. d., str. 23, 368—369.

⁸²¹ D. Rendić-Miočević: GZM, arheologija X, Sarajevo 1955., str. 5—40.

⁸²² Š. K.: Iz stare srpske religije, str. 132—135.

⁸²³ D. Rendić-Miočević: n. d., str. 7, 12.

⁸²⁴ N. d., str. 14—16, 19.

posjeti kuću, takođe zamišljan »ogrnut kožuhom«⁸²⁵. Iz činjenice da je ilirski Silvan često prikazan u hodu »kao putnik«⁸²⁶, mislim da se može sagledati poznato svojstvo božanstva koje pohodi, polazi, posjećuje domove vjernika u određeno doba godine, zapravo u vrijeme obnavljanja novog godišnjeg perioda.

Na nekim ilirskim spomenicima Silvan je uhvatio jare za prednje noge, a na nekima za rogove. Iz Glamočkog polja, kako ističe Rendić, »potječe vrlo interesantan reljef Silvana, toliko rustičan i primitivan da s likovne strane zauzima naročito mjesto među svim spomenicima ovoga božanstva. Lik boga je neobično mlađahna i nestašna izgleda«, prikazan ukrštenih nogu kao da je u hodu. »Ovome se, međutim, protivi to što je bog lijevom rukom čvrsto obuhvatio stablo, koje se nalazi s desne strane reljefa. U podignutoj desnici bog drži *pedum*, a ispod ruke vidimo žrtvenik...«⁸²⁷ Pored Silvanovog lika i inače je obično označeno stablo, a meni se čini da ovaj reljef sadrži neke osnovne, bitne elemente obrednih radnji našeg polaženika, u prvom redu čobanina. S jedne strane, noge u hodu, a s druge čvrsto držanje stabla, na izgled protivrječno, po primitivnoj simbolici izraza moglo bi prikazivati sječenje i odnošenje stabla, što nas podsjeća na običaj da čobanin siječe i donosi badnjak. Rendić smatra da se i japodski naziv *Grabovius* odnosi na ovo božanstvo i navodi kako neki lingvisti i našu riječ *grab* dovode u vezu sa tim nazivom⁸²⁸. A vidjeli smo da je u Bosni čobanin morao posjeći i donijeti hrastov ili grabov badnjak. P. Skok smatra da riječ *grab* predstavlja »praslovensko-ilirsku usporednicu«, navodeći Plinijev podatak (III, 144) *Grabaei proprieque dicti Illyrii*, zatim ime ilirskog kralja *Grabos* i naziv *Jupiter Grabovius*⁸²⁹.

Na jednom, kako se pretpostavlja, neretljanskom reljefu Silvan je uhvatio jare za rogove. »Ovaj nesklad — konstatuje Rendić — »između *pokreta* božanstva i istaknuta *mirovanja* životinje, koja je uza nj prikazana, nije jedinstven u ikonografiji Silvanova kulta. Mogli smo ga utvrditi na nekoliko spomenika, kako Silvanovih, tako i onih njegove drugarice Dijane«⁸³⁰. Nema sumnje da životinja u mirovanju predstavlja žrtvu, jer i Rendić dalje navodi kako je Dijana na jednom reljefu klekla na jelena i objema rukama čvrsto uhvatila životinju za rogove, što bi, po njegovom mišljenju, podsjećalo na reljefe Mitre tauroktona. »Pitamo se na kraju« — opravdano ističe Rendić — »da li je ova radnja, koja stoji posve izolirano u ikonografiji Silvanova kruga (posebno Dijanina kulta), samo dekorativna, te zanimljiva samo s likovne strane, ili pak ona — mada preuzeta iz Mitrine ikonografije — s novim ikonografskim momentom pruža i stanovite podatke o ritusu, koji je pripadao kultu ovih šumsko-lovačkih božanstava«⁸³¹. Po svemu što zna-

⁸²⁵ V. Čajkanović: Srpski književni glasnik LXII, br. 1, Beograd 1941., str. 59.

⁸²⁶ D. Rendić-Miočević: n. d., str. 17.

⁸²⁷ N. d., str. 20.

⁸²⁸ N. d., str. 9.

⁸²⁹ P. Skok: Etimologijski rječnik, s.v. grāb.

⁸³⁰ D. Rendić-Miočević: n. d., str. 33.

⁸³¹ N. d., str. 33—34.

mo o kultu Dijane i Silvana, koje i Rendić označava kao šumsko-lovačka božanstvu, ovdje se moglo raditi o poznatom žrtvenom obredu (na primjer, kod Kelta, Arrian, 34, I) iz lovačkih kultura, izvorno i suštinski starijem od Mitrasovog kulta (i njegove ikonografije), jer ubijanje bika u Mitrasovom obredu dosljedno odražava zemljoradnički obred, i najvjerojatnije već u formi ratarskog kulta. Prema mitu, iz filjela bika, kojega ubija Mitras, niču biljke, a iz njegove moždine izniče žito, dok se njegov rep završava sa tri žitna klasa. Zanimljivo je i to da je, prema mitu, Mjesec (što takođe označava zemljoradničke primarne kulture) pokupio ostatke ubijenog Mitrasovog bika i od njih stvorio sve korisne životinje, a da se njegova duša izvila u nebo pod imenom *Silvana*⁸³².

Slijedeći Rendićevu analizu i njegovo mišljenje, sasvim osnovano, da neke ikonografske predstave pružaju i najbitnije podatke »o ritusu, koji je pripadao kultu ovih šumsko-lovačkih božanstava«, Dijane i Silvana, ocijenio sam da životinja u mirovanju predstavlja žrtvu i da veza između našeg polaženika, božićnog životinjskog polaženika i božićne žrtve, posebno običaj da čobanin kolje božićnu žrtvu — sadrže suštinu ovog obreda. Međutim, istovjetne crte možemo pratiti i u daljem razvoju ovog kulta. Kao što je bjeloruski čobanin-polaženik izvodio mađijski čin simboličnog sijanja, što predstavlja i osnovnu funkciju ili barem jednu od osnovnih funkcija slovensko-balkanskog polaženika, tako je i u daljem razvoju ilirskog kulta Silvan takođe poprimio i značenje zemljoradničkog božanstva. To se veoma jasno vidi iz tako čestog epiteta *Messor* — žetelac na spomenicima, gdje je ponekad prikazan sa srpom u ispruženoj ruci, kao što i našem polaženiku ponegdje daju naročiti kolač »krivak« u obliku srpa⁸³³. Pa čak i neki elementi, koji po Rendićevoj ocjeni, približuju ilirskog Silvana grčkom Prijapu i rimskom Liberu, sa tragovima Bakovog kulta, nalaze odjeka u našem vjerovanju da je dobro ako se polaženik opije i pobljuje, pa neki stoga nastoje da ga svakako napiju⁸³⁴.

Potpuno opravdano, Rendić pretpostavlja »zajedničku, balkansku genezu kulta ovog pastirsko-šumskog božanstva«, koje se postupno preobražava i u agrarno božanstvo, a reljef nađen u Istri i onaj iz Stobija u Makedoniji, kako konstatuje Rendić, predstavljali bi dvije krajnje tačke područja Silvanova kulta u našoj zemlji⁸³⁵. U svakom slučaju, pored činjenice da se običaj polaženika-čobanina u zapadnih Slovena javlja već u XI vijeku, i da je kasnije zabilježen negdje u zapadnim oblastima Bjelorusije ili Ukrajine, ovaj običaj u balkanskim Slovena, koji se posebno u dinarskoj oblasti, po mnogim bitnim crtama, može dovesti u veoma neposrednu vezu sa ilirskim kultom boga Silvana, sadrži veoma izrazite specifične elemente i u cjelini predstavlja posebnu balkansko-slovensku tradiciju. Dalje je od osobitog značaja i činjenica da ovoj balkanskoj tradiciji najpotpunije, a često i

⁸³² A. Grenier: *La religion romaine*, str. 215.

⁸³³ D. Rendić-Miočević: n. d., str. 17. P. Kostić: *GEM*, Beograd 1966., str. 208.

⁸³⁴ D. Rendić-Miočević: n. d., str. 37. V. St. Karadžić: *Srpski rječnik*, s.v. polažajnik.

⁸³⁵ D. Rendić-Miočević: n. d., str. 11, 21.

ječ *bog* (srodnu sa iranskom *baga*), takođe, objašnjava u prvobitnom značenju — *sreća, uspjeh*, pa navodi kao primjer i poljsku riječ *zboże* u značenju — žito, ljetina, kao i lužičku riječ *zbožo, zbože* u značenju — stoka. Tokarjev pretpostavlja da su »tokom vremena« ova značenja izražena u liku nekog duha koji donosi uspjeh.⁸⁴⁶ Na sličnoj osnovi i Gasparini pretpostavlja da su Sloveni stvorili riječ *bog* (prema iranskom *bagas*) u značenju »posjetioca kuća i davaoca bogatstva«, i da porijeklo ove riječi i ovakvog božanstva treba tražiti u nekoj lokalnoj grupi Sarmata zemljoradnika (ne stočara), neposrednih finskih susjeda⁸⁴⁷.

Međutim, u običajima balkanskih Slovena polaženik se ne pojavljuje samo kao bog davalac, već kao glavni *izvršilac obreda*, kao božanstvo koje samo vrši osnovne obredno-mađijske radnje. Kako smo vidjeli, ove su radnje zasnovane na animističkim shvatanjima o plodotvornoj moći badnjaka, posljednjeg snopa (božićne slame) i njegovog žita, obrednog hljeba spremljenog od ovog žita, i žrtvene životinje. Mađijska suština običaja izražena je u simboličnom izvođenju proizvodnih radnji, u prvom redu sijanja, a zatim i u žrtvenim obredima godišnjeg obnavljanja, koji se izvode paljenjem (prvobitno starog) badnjaka i ubijanjem žrtvene životinje koja predstavlja žitnog demona (kokoš i svinja) ili samo stado (ovca). U totalitetu obreda, u svim ovim radnjama glavna je funkcija prvobitno pripadala *polaženiku*, božanstvu koje smo, barem u dinarskim krajevima, mogli identifikovati sa ilirskim Silvanom. Stoga, možemo, na kraju, zaključiti da cijeli novogodišnji sistem izloženih agrarnih i stočarskih običaja predstavlja *specifične balkanske sinteze*, ne samo balkansko-slovenskih već i širom svijeta poznatih obreda godišnjeg obnavljanja, čiji je cilj da se za određeni period obezbijedi egzistencija, blagostanje i napredak cijele zajednice i svakog njenog člana, bilo to u formi rodovsko-seoskih ili zadružno-porodičnih običaja.

I najzad, prirodno se postavlja i pitanje odnosa običaja polaženika sa običajem koledara (i sličnih družina), jer su izvjesne podudarnosti u ovim običajima sasvim očigledne. Pošto je utvrdio da Rumuni nisu imali ni zaseban običaj ni naziv za polaženika, i s obzirom da su riječi *polaznik, polaženik, polaziti* opšte slovenske, Pjotr Karaman je zaključio da se radi o izvornom slovenskom običaju koji su Rumuni preuzeli od Slovena i spojili ga sa svojim koledarskim običajima. Kontaminaciju običaja polaženika sa obredom koledovanja srećemo i kod Slovena, primjećuje Karaman, i navodi kako bugarski koledari »ulaze u kuću i tamo tarkaju oganj blagosivljajući kao polaženici«. (po D. Marinovu). I kod Slovaka se polaznici izjednačuju sa koledarima, tako da se negdje kao polaznici označavaju oni *što* pjevaju koledske pjesme. Na kraju Karaman zaključuje da je i kod Po-

⁸⁴⁶ S. A. Tokarjev: *Religija v istoriji narodov mira*, str. 185.

⁸⁴⁷ E. Gasparini: *Il matriarcato slavo*, str. 535.

ljaka kao i kod drugih Slovena, a ponegdje i kod Rumuna (Banat), obred koledovanja uključio u sebi i običaj polaženja. Tamo gdje je kod Slovena običaj polaženika imao duboke korijene, tu se do sada sačuvao kao zaseban običaj⁸⁴⁸.

Istina je da se i u običajima balkanskih Slovena, koje izvode glavni koledari, mogu pratiti neke po formi i po suštini potpuno iste radnje koje obavlja i polaženik. Arnaudov kaže da svako dijete pripremi nov drenov štap, zvani *koledarka*, pa kad koledari uđu u kuću, udaraju štapovima o zemlju i govore, kao i polaženik: »Da se rodi kuda ralo hodi i ne hodi«. Domaćica ih posipa žitom iz sita i poklanja im kravajče. U okolini Čustendila, uoči Nove godine (Sv. Vasilija) kuće polaze *sirovaskari* koji blagosiljaju i ujedno štapovima udaraju po leđima lica pred kojima igraju⁸⁴⁹. I u Gornjoj Pčinji, uoči Nove godine jedan član družine *sirovara* štapom džara po ognjištu i blagosivlja⁸⁵⁰. Na isti način i makedonski koledari svojim štapovima džaraju žar na ognjištu, a domaćica ih tada zasipa žitom, voćem i sitnim novcem⁸⁵¹. I *dedica* iz družine kosovskih koledara, kao i glavni koledar u selima Leskovačke Morave, nekim svojim radnjama izvode u suštini ulogu polaženika⁸⁵². U Leskovačkoj Moravi se i kaže da koledari idu u »položnju«⁸⁵³. I koledarima u nekim istočnim i južnim krajevima Srbije poklanjaju povjesma i naročiti *koledarski kravaj*, kao što se poklanja i polaženiku. Negdje koledarski kolač domaćin najprije malo načne, pa ga tek onda daje koledarima⁸⁵⁴. U Resavi, gdje je glavna *koledarka* ljubila badnjak i džarala po vatri, blagosivljajući kao polaženik, koledarke su dobijale »naročito za njih umešen kolač«⁸⁵⁵. U Vojniku, u Resavi, bio je običaj da domaćin siječe kolač sa koledarima, kao što je negdje lomio česnicu ili veliki božićni hljeb sa polaženikom⁸⁵⁶.

Prema svemu ovome, u tradiciji balkanskih Slovena očividno se javljaju dva paralelna običaja polaženja, sa prvom vidnom razlikom da koledari predstavljaju kolektivni običaj, jer je družina koledara (ili koledarki) zajednička i obilazi svaku kuću, dok je običaj polaženika individualan, jer svaku kuću polazi njen poseban polaženik. Prvobitno značenje i porijeklo koledara, čarojica, kukera i sličnih družina našli smo već u lovačkim kulturama, a zatim smo pratili njihovu dalju adaptaciju u protozemljoradničkim i stočarskim kulturama. Po mnogim bitnim crtama i funkcijama koledara može se zaključiti da se prvobitno radilo o starijim kolektivnim, rodovsko-seoskim obredima, po čemu ove družine podsjećaju na takozvana *tajna društva* primarnih

⁸⁴⁸ P. Caraman: n. d., str. 397—398, 401—404.

⁸⁴⁹ M. Arnaudov: n. d., str. 28, 45.

⁸⁵⁰ M. S. Filipović, P. Tomić: SEZ LXVIII, str. 94.

⁸⁵¹ V. Kličkova: n. d., str. 207.

⁸⁵² D. Debeljković: n. d., str. 311. D. M. Đorđević: SEZ LXX, str. 330, 334.

⁸⁵³ D. M. Đorđević: n. d., str. 329.

⁸⁵⁴ N. d., str. 329, 335.

⁸⁵⁵ S. Mijatović: GEM III, Beograd 1928., str. 37.

⁸⁵⁶ P. Kostić: n. d., str. 195. S. Mijatović: SEZ VII, str. 126.

kultura⁸⁵⁷. Običaj individualnog polaženika, koji je prvobitno takođe bio zajednički za cijelo selo, očito se razvio u vezi sa poštovanjem nekog božanstva, primarno šumsko-lovačkog, koje se zatim u raznim kulturama razvijalo kao stočarsko i zemljoradničko božanstvo. Kod Bjelorusa je čobanin izvodio mađijsko sijanje, a u Galiciji je polaženik donosio žitni snop. U slovensko-balkanskoj, kao i u kavkaskoj tradiciji, polaženik je preuzeo obje funkcije, kao glavni izvršila obreda za plodnost stoke, za žitni rod i za opšti napredak.

ZAVRŠNA RAZMATRANJA

Valdemar Liungman je pokušao da porijeklo nekih evropskih vjerskih običaja nađe u staroj egipatskoj religiji, posebno u kultu Ozirisa. U cjelini ovaj sklop običaja sa žrtvenom životinjom, kao glavnim elementom, on objašnjava jednim orijentalnim modelom koji se razvio pod »južnim uticajima«, u procesu velikih seoba. Od ovih prvobitnih egipatskih običaja, koji su se zatim potpunije razvili u Siriji, Mesopotamiji, Anatoliji i Grčkoj, poticali bi agrarni vjerski običaji ovog tipa u cijelom svijetu. Po njegovom mišljenju, germanski i slovenski narodi preuzeli su ove obrede iz jugoistočne Evrope i sa Balkana⁸⁵⁸. Mirča Eliade ocjenjuje da teza o egipatskom porijeklu ovih običaja nije ubjedljiva, niti je činjenicama dovoljno potvrđena. U prvom redu, on smatra da se ovom tezom ne mogu objasniti analogni običaji američkih Indijanaca, a zatim ističe da žrtvovanje bika i vola u evropskih naroda vodi porijeklo iz mediteranske tradicije, i to još od praistorijskih vremena, tako da se ne može pomišljati na uticaje Ozirisovog kulta. Stoga Eliade na kraju zaključuje da se jedino može prihvatiti Liungmanova teza o prvobitnom porijeklu ovih običaja sa bližeg Istoka (Egipat, Sirija, Mesopotamija)⁸⁵⁹.

Analiza običaja, koje sam izložio u ovoj studiji, prije svega je pokazala da se pojedine pojave ne mogu do kraja objasniti njihovim parcijalnim, izolovanim proučavanjem, izvan vjerskih kompleksa koji predstavljaju manje više određene, ali u svakom slučaju istorijski nastale cjeline. Isto je tako očigledno da se ovi kompleksi običaja, u svojoj najdubljoj, određujućoj suštini mogu objasniti jedino ako se vodi računa o materialnoj i društvenoj osnovi u procesima njihovog razvitka. Marks na jednom mjestu i kaže da je mnogo lakše putem analize naći zemaljsku jezgru religioznih maglovitosti, nego obrnuto, iz datih određenih, stvarnih životnih prilika *izvesti* njihove idealizirane vjerske oblike. »A ovaj posljednji metod je jedino materijalistički, dakle naučan«⁸⁶⁰. Proučavanja izvršena na tom principu i takvom metodologijom ukazala su na neke bitne i u znatnoj mjeri specifične crte u narodnoj religiji balkanskih Slovena, ali su isto tako pokazala da,

⁸⁵⁷ S. A. Tokarjev: Ranije forme religije, str. 322—323, 332. S. K.: Iz stare srp. religije, str. 127—131.

⁸⁵⁸ W. Liungman: Euphrat — Rhein I, str. 346, 103.

⁸⁵⁹ M. Eliade: n. d., str. 306—307.

⁸⁶⁰ K. Marks: Kapital I, Beograd 1947., str. 298.

i pored nekih zajedničkih elemenata, njihova vjerska tradicija ne predstavlja jedinstvenu cjelinu. Naprotiv, narodna vjerovanja i običajna praksa otkrivaju historijski veoma značajnu činjenicu da su se u narodnoj religiji balkanskih Slovena sticale, prožimale i diferencirale različite kulturne tradicije. Po nizu zanimljivih pojava možemo ocijeniti da su se ovi procesi odvijali na osnovi etničkog i kulturnog saživljavanja i sa starijim balkanskim (preslovenskim) stnovništvom, ali je isto tako vidno da je u formiranju vjerske tradicije (ideologije i prakse) balkanskih Slovena odlučujući značaj imala i materijalna, proizvodna i društvena osnova ovih procesa, koja je dosljedno izražena u najdubljoj suštini samih običaja i vjerovanja. I upravo na toj osnovi javljaju se i neke veoma značajne razlike u narodnoj religiji balkanskih Slovena.

U prvom redu može se zapaziti da se neke specifične pojave u narodnoj religiji javljaju u istočnom dijelu Poluostrva, zapravo u oblastima starijih srpskih govora i kod Makedonaca i Bugara; zatim, da mnoge bitne pojave u ovoj tradiciji odražavaju arhaičniju društvenu osnovu sa vidnim crtama matrijarhalnih kultura. Zanimljivo je da neke podudarne arhaične elemente srećemo ponekad i u oblasti starijih zetskih govora, a izuzetno i kod primorskih Hrvata. A u cjelini može se zapaziti da se arhaičnije crte vjerske tradicije, sa elementima matrijarhalnih kultura, podudarno javljaju u onim oblastima, u kojima su zatečeni i živi tragovi arhaičnijih rodovskih odnosa i struktura, sa dualnom egzogamijom, materinskom filijacijom, uzorilokalnim brakom, avunkulatom, posebno izraženim u nekim svadbenim običajima. Inače u dinarskoj oblasti preovlađuje vjerska tradicija drugog tipa, u osnovi agrarno-stočarska, u visokoj dinarskoj zoni sa izrazitim stočarskim elementima, uz neke skoro istovjetne i veoma bitne analogije u kavkaskoj, a ponekad i u sjevernokarpatškoj tradiciji, zapravo kod karpatskih Slovena. Dalje se može pratiti kako je arhaičnost običaja veća što se više ide prema istoku i jugu od navedene granice (zapadne granice kosovsko-resavskog govora), tako da je najizrazitija kod Bugara i Makedonaca. U ovim istočnim oblastima, kod Bugara, istočnih Srba i Makedonaca, zapažene su i neke podudarnosti sa tračkom tradicijom, dok se u zapadnom dijelu Poluostrva, kod Crnogoraca, Srba i Hrvata, neke vjerske pojave mogu dovoditi u vezu sa ilirskom i vlaškom tradicijom. I najzad, sličnu zakonitost možemo donekle pratiti i u vlaškoj, odnosno vlaško-slovenskoj tradiciji koja je u istočnom dijelu Balkana bliža tračko-rumunskoj, a na zapadu ilirskoj, odnosno ilirsko-slovenskoj tradiciji⁸⁶¹.

⁸⁶¹ Izrazite koledarske običaje imaju i Cincari u Makedoniji, kao i cincarski doseljenici u Bosni (M. S. Filipović: Cincari u Bosni, Beograd 1951., str. 46—49). I običaj polazenika imaju makedonski Cincari, koji su, po mišljenju Gustava Vajganda, primili neke makedonske običaje (G. Weigand: Die Aromunen II Leipzig 1894., str. 127—128, 132—135). Ovo Vajgandovo mišljenje Filipović navodi sa izvjesnom rezervom (N. d., str. 48), a valja naglasiti da su se veoma izraziti i u ponečemu osobiti koledarski običaji, kao i običaj polaznika, sačuvali uprav kod Vlaha istočne Srbije (P. Kostić: n. d., str. 211—214).

Već u nekim običajima i vjerovanjima, koji prvobitno potiču sa lovačko-skupljačkog stupnja, ističu se neke osobenosti u tradiciji istočno-balkanskih Slovena. Njihova vjerovanja o medvjedu oslanjaju se na bjeloruska vjerovanja, a po nekim crtama i dalje, sve do ruskih i paleosibirskih vjerovanja i običaja u vezi sa medvjedom. S druge strane, slovenska istočno-balkanska tradicija o medvjedu, po nekim izrazitim i veoma bitnim crtama neposredno se povezuje sa starom egejsko-balkanskom tradicijom. Prije svega, veoma je značajno da se u predanjima, vjerovanju i običajima Bugara, istočnih Srba (istočno od Zapadne Morave) i Makedonaca dosljedno poštuje mitska *mečka* — *baba* (ili *teta*), kojoj su namijenjene i neke kultne radnje. Ovi običaji i vjerovanja navedenih naroda dovode se u vezu sa tradicijom starih Pelazga, a zatim sa kultom Artemide medvjedice, grčke boginje plodnosti, lova i divljači, koja je ujedno bila i zaštitnica materinstva, čemu bi odgovarali i neki naši običaji (medvjedica pomaže porodiljama). Neki elementi običaja i vjerovanja ukazivali bi i na tragove lunarizma, a neki već sasvim jasno izražavaju zemljoradničku transformaciju vjerovanja i običaja, kao što su, na primjer, kolači zvani *mečki povojnica* u makedonskom mađijskom činu za uspješnu vršidbu.

Pored opšte indoevropske tradicije i podudarnih analogija kod istočnih i zapadnih Slovena, u vjerovanjima o vuku mogu se nazreti i neke izrazite ili barem bolje očuvane pojave, kao što su *vučji praznici* u svih balkanskih Slovena, poznati i kod Hucula u Karpatima (vlaškog porijekla), zatim povorke *vučara* iste kao u Albanaca i osobito kod Grka. Kao što bjelorusko predanje da vucima upravlja bijeli vuk, i ukrajinska legenda o preobraćanju kneza Vseslava u vuka — otkrivaju vezu između mitskog vuka i mjeseca, tako i neka vjerovanja balkanskih Slovena ukazuju na lunarnu prirodu ovog vuka. U njihovom vjerovanju ovaj mitski vuk je hrom, tako da ga Srbi zovu *kriveljan*, a Bugari *kuculan* (kuc — hrom), što sasvim jasno upućuje na sakata lunarna bića. Razumljivo je da su mnoga vjerovanja i mnoge mađijske radnje radi zaštite stada od vukova vezani za stočarsku tradiciju, ali neki običaji, kao što je iznošenje vuku panspermije ili naročitog kolača (na Badnje večer), ukazuju i na zemljoradničku transformaciju prvobitnih lovačko-totemističkih običaja. Kao što je kod istočnih Slovena gospodarem vukova zamišljan sv. Đorđe, u Galiciji sv. Nikola, tako se u tradiciji balkanskih Slovena kao gospodari vukova javljaju sv. Sava, sv. Mrata, sv. Đorđe, i osobito arh. Mihailo. Kao gospodar vukova, ujedno, predstavlja i božanstvo donjega svijeta, kuda prevozi duše pokojnika, a njegova prvobitna lunarna priroda izražena je u vjerovanju da prilikom pomračenja zaštićuje mjesec svojim krilima. Bugari novembarske vučje praznike zovu *Arhandelovi praznici*, ali je još zanimljivije da posljednji dan ovih praznika zovu *vučja bogorodica*⁸⁶², što bi direktno upućivalo na neko prvobitno žensko, i najvjerovatnije lunarno božanstvo divljači.

Iako se neki običaji u vezi sa jelenom na Balkanu javljaju već u praistoriji (Lepenski vir) i zatim u spomenicima antičkog doba, u tra-

⁸⁶² M. Arnaudov: n. d., str. 18—19.

diciji balkanskih Slovena veoma su rijetki tragovi vjerovanja o jelenu. Ova se vjerovanja donekle vezuju za tradiciju istočnih i zapadnih Slovena (jelenske maske), zatim Kelta i Germana, ali se u većoj mjeri i mnogo neposrednije podudaraju sa vjerovanjima i običajima nekih kavkaskih naroda, a zatim sa paleovenetskom i sa grčkom tradicijom. Iz nekih bitnih crta sačuvanih u folkloru (pjesme o bijelom jelenu), i u prikazu jelena kojega davi zvijer na jednom bosanskom stećku, zatim poređenjem sa likovnim prikazima, počevši od etrurske i skitsko-sarmatske umjetnosti, mogli smo utvrditi izrazito lunarno značenje jelena. Pri tome je zanimljivo da su pjesme i predanja o jelenu, koliko mi je poznato, zabilježeni samo kod istočnih Srba i Makedonaca, što bi odgovaralo i nizu drugih podudarnosti u vjerskoj tradiciji Bugara, istočnih Srba i Makedonaca.

Kult konja kao htonskog bića mogli smo pratiti na veoma širokom prostoru, od skitsko-sarmatske i stare slovenske tradicije na istoku, do etrursko-rimske i ilirsko-keltske na zapadu. U osnovi istovjetna vjerovanja o konju kao htonskoj životinji javljaju se i kod balkanskih Slovena, ali je veoma značajno da su običaji i vjerovana u vezi sa konjima veoma izraženi u istočnih Srba, Bugara, Makedonaca i Rumuna, i da se rasprostranjenost ovih običaja na Balkanu, kako je još Filipović utvrdio, podudara sa nekadašnjom tračkom teritorijom, a njihova suština, donekle, i sa tračkom tradicijom herosa konjanika. Staviše, po nekim bitnim i svakako veoma arhaičnim crtama može se zaključiti da je u ovim bugarsko-srpskim, makedonskim i rumunskim običajima i vjerovanjima (Todorova subota, todorovski konji, hromi konji, sv. Tiodor) sačuvana i arhaičnija osnova one simbolike koju izražavaju predstave tračkog konjanika. Likovi tračkog konjanika odražavaju razvijeniju socijalnu strukturu tračkih zajednica, sa vojnom demokratijom, u južno-tračkih plemena već od VI—V vijeka prije n. e., a zatim i samo formiranje klasnih tračkih zajednica. Već na novcima tračkih Bizalta, s kraja VI i početka V vijeka prije n. e., prikazan je konjanik sa kopljem, što predstavlja »čisto trački motiv koji je kasnije postao vjerski i politički simbol Tračana«⁸⁶³.

I neke figure tračkog konjanika bile su posvećene ženskim božanstvima (Higijeji, Dijani, Afroditi), a kult ženskog božanstva prikazanog pored konja bio je raširen na zapadu, u keltsko-venetskoj oblasti, pa do skitsko-sarmatskih prostora, na istoku. Ova se tradicija nastavlja u Panoniji, Meziji, Dakiji i Trakiji I — IV vijeka n. e., a isto tako i u antiknoj Dalmaciji. Boginju su neki naučnici pokušali da objasne kao Artemidu, Hekatu ili Kibelu, dok Grenije ovu boginju na etrurskim spomenicima poistovjećuje sa Cererom ili Demetrom. Podužni karakter bugarskih, srpskih i makedonskih običaja sa todorovskim konjima odgovara pogrebnim i podušnim scenama etrurskih i dalmatinskih spomenika, a običaj iz Svrljiga da majka ili najstarija žena, sa kolačem, vinom i bosikom, svečano dočekuje jahača iz obredne trke ukazuje na mitsku ulogu žene, što nas podsjeća na čest prikaz boginje koja hrani konje. Ženska figura između dva konja izra-

⁸⁶³ D. Zlatkovska ja: Problemi stanovljenja gosudarstvenoj vlasti u južnofrakijskih plemen, Moskva 1968., str. 291, 297—318.

žena je i na nekim bosanskim stećcima, na šta mi je skrenuo pažnju prof. Vojin Matić. A neka bugarsko-srpska, makedonska i rumunska vjerovanja i obredi sa konjima, svojom suštinom, vode i do još arhaičnije tradicije koja djelimično dopire sve do paleolitskih simboličnih prikaza konja pored žena. Zbog svega toga možemo s mnogo razloga pretpostaviti da su Tračani naslijedili bitne elemente neke još starije balkanske tradicije, koji su se kasnije odrazili u rumunskim i slovensko-balkanskim običajima i vjerovanjima u vezi s konjima.

U rumunskim i balkansko-slovenskim vjerovanjima i običajima vezanim za Todorovu subotu i Sv. Todora, pored lunarnog i podušnog značaja subote, mogli smo utvrditi htonsko-lunarni karakter jahača sv. Todora, koji jaše na bijelom konju, ogrnut bijelim pokrovom, i donosi ljeto. Orački lanac, koji nosi sv. Todor, otkriva i agrarni karakter ovog božanstva, a po jednom natpisu i trački heros je bio zaštitnik zemljoradnje. Međutim, lik sv. Todora, sa navedenim atributima, koji donosi ljeto, uz običaj obrednog ljuljanja i takmičarske igre, upućuje na lunarno božanstvo tipa *Men* kod tračkih Frižana u Maloj Aziji i, osobito, na balkanskog boga Sabacija koji donosi plodnost poljima i u čijem su orgijastičkom kultu značajno mjesto imali obredi sa zmijama. Htonski karakter todorovskih konja i jahača potvrđuju i mnogi običaji u vezi sa zmijama koji se obavljaju u Todorovu subotu, ponekad u Lazarevu subotu, a najviše na dan sv. Jeremije. Kult zmija na Balkanu zasvjedočen je još u vrijeme neolita (A. Benac), ali u narodnoj tradiciji obredi sa zmijama su najizrazitiji kod istočnih Srba i kod Makedonaca, što se objašnjava kao uticaj tračke tradicije.

U običajima sa životinjskim maskama, u njihovim mađijsko-scenskim radnjama, dosljedno su izražena osnovna, suštinska vjerovanja o pojedinim životinjama. Štaviše, u simboličnom vidu ove obredne radnje odgovaraju sličnim, a u osnovi istovjetnim običajima sa životinjama, koji su zatečeni u nekih lovačkih plemena. Pored funkcije polazjenja, da bi se donijela plodnost svakoj kući, u običajima sa životinjskim maskama izražena je simbolična hijerogamija, često sa imitacijom koitusa i uz upotrebu vještačkog falusa, zatim obredno »ubijanje« životinjske maske, koja ponovo oživljava i donosi plodnost. Tragove simboličnog ubijanja i ponovnog oživljavanja žrtvovane životinje ostavili su nam još praistorijski lovci starijeg kamenog doba, a slični običaji, ponekad praćeni i mađijskim seksualnim aktom, zatečeni su kod lovaca Sibira i Sjeverne Amerike. Ovi prvobitni lovačko-totemistički običaji doživljavali su svoju transformaciju u vezi sa razvojem zemljoradnje i stočarstva, tako da i mnogi slovenski običaji prikazuju simbolično žrtvovanje životinjske maske (koza, tur), radi plodnosti polja i napretka stada. Ali, pored ovog obredno scenskog prikazivanja životinjske žrtve, u običajima nekih slovenskih naroda sačuvalo se i stvarno žrtvovanje obredne životinje. U zemljoradničkim običajima žrtvovana životinja, obično kokoš i svinja, a rjeđe junac, predstavljaju vegetativnu snagu novog žita, a u stočarskim običajima žrtvovana životinja (obično ovca) predstavlja žrtvu radi plodnosti stada. Ovi običaji, poznati kod Rusa i karpatskih Ukrajinaca, dosljedno su izraženi u obrednom žrtvovanju božićne *pečenice* (svinje) ili *veselice* (ovce) kod balkanskih Slovena, gdje sačinjavaju bitni dio novogodišnjeg obreda za obi-

lan rod usjeva i množenje stada. Često se ovi zemljoradnički i stočarski običaji prepliću, i to po unutrašnjoj vezi, iz čega se, pored ostalog, moglo zaključiti da su životinjski polaženik i životinjska žrtva u balkanskih Slovena i karpatskih Ukrajinaca nekada predstavljali jedan jedinstveni običaj. A da su i ovi običaji prvobitno poticali sa lovačkog stupnja, neposredno potvrđuje običaj koji navodi Arnaudov, da se na Ignjatovdan nastoji ubiti divlja svinja za Božić (»će da idem da ubijem nekoja diva svinja za Koleda«). Čičerov je utvrdio da se žrtveni junac ruskog agrarnog kalendara (o Sv. Nikoli) podudara sa praistorijskom žrtvom tura. Kao obredna maska *tur* se javlja u tradiciji Rusije, Litvanije i Poljske, osobito je česta u Rumuniji (turca), a *turica* kao naziv obredne maske zabilježen je kod Hrvata u Dubrovniku. U ovim igrama glavni obredni čin predstavlja simbolično ubijanje maske tura i njeno oživljavanje, što je sačinjavalo i suštinu stvarnog obreda Bufonija, kao i Mitrasovog rituala. Razni, osobito novogodišnji (božićni) obredni hljebovi *kravaji* i *volovarnici*, poznati u svih slovenskih naroda, izražavaju unutrašnju vezu između obrednih hljebova od novog žita i kulta krave, odnosno vola. Niz naših običaja sa volom polaženikom veoma dosljedno pokazuje da u njemu možemo vidjeti predstavnika vegetativne snage žita ili žitnog demona (po Manhartu i Frezeru), ali u literaturi nisam uspio da nađem neposredniji trag žrtvovanja vola kod balkanskih Slovena, kakvo je poznato u starogrčkom običaju Bufonija ili u ruskom običaju žrtvovanja zajedničkog seoskog junca o Sv. Nikoli. Međutim, Milenko S. Filipović navodi na jednom mjestu kako su u Makedoniji svadbe praćene orgijastičkim ženskim veseljem falističkog karaktera, pa zatim kaže: »omiljene su zajedničke seoske svečanosti sa ritualnim obredima, među kojima se naročito ističe seoska slava koja u mnogome potseća na antičke misterije ili Mitrasovu liturgiju: svako domaćinstvo učestvuje sa svojim prilogom u pripremama, a uveče, uoči dana ovog praznika koji selo slavi, sakupljaju se odrasli muškarci i kolju seosku žrtvu, vola ili ovce, kuvaju i zajednički jedu to ritualno jelo od kojeg i svako čeljadi u selu mora da okusi«⁸⁶⁴. Žrtvovanje bika bilo je poznato u Iranu, u prednjoj Aziji, u starom Egiptu, na Kritu i na južnim poluostrvima Evrope, a u Svanetiji na Kavkazu doskora je postojao kult bika-krave kada su obredno žrtvovali seoskog bika. Živi ostaci ovih obreda sačuvali su se u običajima iranskih Osetina, Tališa i nekih drugih naroda Kavkaza, a ispitivač Bardavelidze ističe da ovaj kavkaski običaj sadrži arhaičnije crte nego starogrčki obred Bufonija⁸⁶⁵.

Obredne igre sa životinjskim maskama veoma su izazite kod Makedonaca, istočnih Srba i osobito kod Bugara, gdje su u običaju *Kukera* sačuvani svi osnovni elementi ovog obreda, sa mađijskim seksualnim aktom, hijerogamijom i simboličnom žrtvom. A suštinska veza maskiranih svatova sa agrarnim obredom za plodnost najbolje je izražena u bugarskom običaju mađijskog oranja koje izvodi *baba* sa *kukerima*. Arnaudov ističe značaj ovoga bugarskog običaja pri kojem povaljenog

⁸⁶⁴ M. S. Filipović: Zbornik Matice srpske, serije društvenih nauka, sv. 6, str. 7.

⁸⁶⁵ B. A. Vasiljev: Sov. etnografija sv. 4, 1948., str. 98—99.

kukera vuku preko simbolično posijane brazde, a Frezer pretpostavlja da kuker u ovom običaju predstavlja žitnog demona (kojega simbolično žrtvuju). Po njegovom mišljenju, ovdje bi *kukerova baba* predstavljala seoski prototip Demetre, dok V. Pizani čak pretpostavlja da je grčki naziv *Damater*, *Demeter* ilirskog porijekla. Inače se ovi bugarski običaji upoređuju sa grčkim običajima *Antesterija*, iz čega neki naučnici pretpostavljaju da se tu radi o dionizijskim obredima, koje su Bugari primili posredstvom trakijskih Grka. Međutim, sam Arnaudov, koji donekle prihvaća ovo objašnjenje, ističe da je u bugarskim običajima izražen sinkretizam raznih vjerovanja i obreda, tako da »nema proste linije od Dionisa do kukera«. U stvari, bugarski običaji kukera, po svojim bitnim crtama, arhaičniji su od poznih grčkih dionizijskih obreda koji su preobraženi pod uticajem grčkog patrijarhata. *Baba* u svatovima, osobito u bugarskim običajima, gdje ona predvodi povorku i obavlja simbolično oranje i sijanje, očevidno ukazuje na matrijarhalno porijeklo ovih običaja, kao što je Bahofen dokazao primarni ženski karakter i Dionizovog kulta »koji ženama duguje svoj princip«. U liku balkanske *babe* naučnici su osnovano pretpostavili trag jednog ženskog božanstva tipa Kibebe, čiji je kult u antičko doba bio raširen po svim istočnim i zapadnim provincijama Rimskog carstva. Arnaudov i naziv *kuker* dovodi u vezu sa riječi *kukla* (od lat. *cucullus*, *cuculla*), s tim što se naziv *kuklata* shvaća u ograničenom značenju uloge *nevjeste* ili *babe*⁸⁶⁶.

Kao i kod drugih slovenskih naroda, tako i koledarske pjesme balkanskih Slovena sačinjavaju sastavni dio koledarskog obreda, u kojem glavna lica izvode mađijske radnje za plodnost i obilje. Zatvorene koledarske grupe momaka i tek oženjenih ljudi, po mišljenju Gasparinija, vodile bi prvobitno porijeklo iz matrijarhalnih kultura dviju bračnih klasa. Ženske koledarske grupe djevojaka, kao i grupe lazara i kraljica, sa tragovima inicijacije i ženske inicijative za brak, još neposrednije upućuju na prvobitne matrijarhalne kulture. I u sjevernoj Rusiji o Novoj godini su slične povorke djevojaka pjevale *Lazara* ili koledske pjesme. Bugarske lazaričke pjesme takođe su srodne sa koledskim pjesmama, i to u onim elementima koji sadrže suštinu obreda za dobar žitni rod i za opštu plodnost. Kako smo vidjeli, kod Bugara, Makedonaca, Srba kosovsko-resavskog i timočkog govora, i kod Crnogoraca zetskih govora niz običaja pokazuje da su glavne agrarne obrede primarno izvodile žene. Tu spada simbolično sijanje i kvocanje, obilaženje oko ognja, lomljenje obrednog hljeba, običaj da i žena može nositi badnjak, da žena zasipa badnjak žitom ili ga nalaže, da se badnjaci nalažu kako bi sv. Bogorodici bilo vidno, ili se poziva na večeru Bogorodica, i običaj da domaćica poziva božanstvo na večeru, a iznad svega običaj ženskih posebnih badnjaka. A svi ovi običaji dosljedno odražavaju jednu arhaičnu zemljoradničku kulturu, koja se prvobitno mogla razviti jedino na osnovi ženske zemljoradnje.

Sa ovim zemljoradničkim običajima strukturno se vezuje i lunar-na mitologija, koja se takođe razvila na istoj materijalnoj i društvenoj

⁸⁶⁶ M. Arnaudov: Studiji vrhu blgarskite obredi i legendi II, 1972., str. 103—109.

osnovi. Od *kamenih baba* pa do Svetovidovog idola pojavljuje se rog kao stalni simbol plodnosti i mjesečevog srpa, a u narodnom vjerovanju svih slovenskih naroda ističu se vjerovanja i običaji u vezi sa mjesecom, u kojima nalazimo i tragove poštovanja mjeseca kao praroditelja. Živa tradicija o jednom htonsko-lunarnom božanstvu tipa Sabacija kod Bugara, Makedonaca, istočnih Srba, sadrži htonsko-lunarne crte koje pripadaju i liku tračkog konjanika, karakteru i funkciji baltičkog Svetovida, kao i balkanskog Trojana (Triglava), tako da je sasvim neosnovana teza R. Petaconija o solarnom karakteru tračkog konjanika i baltičkog Svetovida. Naprotiv, vjerovanja balkanskih Slovena mogu samo potvrditi njihovu htonsko-lunarnu prirodu, kao što i slovenski zemljoradnički običaji, izraženi u Svetovidovom kultu, objašnjavaju njihovu suštinsku vezu sa zemljoradnjom. A ovo bi potvrđivao cijeli sistem agrarnih obreda, zatečenih u svih slovenskih naroda, i posebno u balkanskih Slovena. Kao i u Svetovidovom kultu, polaznu osnovu ovih običaja sačinjava vjerovanje u plodotvornu snagu posljednjeg klasja, izraženo prilikom sjetve, žetve i vršidbe ili o Novoj godini, Badnjoj večeri i Božiću. U mađjskom oranju, sijanju, ponegdje i simboličnoj vršidbi, uz upotrebu novogodišnje obredne pogače i posljednjeg snopa (božićne slame), žetvenog vijenca i glave od pečenice, izražena su animistička vjerovanja o životvornoj snazi posljednjeg klasja i hljebovima spremljenim od njihovog žita.

I običaj sahranjivanja ili bacanja u vodu lutke, sa ciljem da se izazove kiša, svojom suštinom pripada istom krugu vjerovanja. I u ovim se običajima kao primarne figure pojavljuju ženske lutke, koje predstavljaju ženska mitska bića (Rusalka, Marena, Marzana, Kostroma, Kostrubinka). Njihovu vezu sa agrarnim obredima pokazuje činjenica da su pravljene od slame, a zatim i običaj da se ove slamne figure ponekad iskidaju na komade i nose u vrt ili u polje. Suštinu ovih slamnih figura najpotpunije otkriva bugarski običaj da se posljednji snop, odjeven u ženske haljine, zove *kraljica žita*, kojega zatim spale pa njegov pepeo rasture po njivama ili ga bace u rijeku, na isti način kao što se radilo i sa navedenim slamnim figurama. O starini ovih običaja govore i neki tragovi koji bi vodili do starih Pelazga (R. Grevs), a zatim i skoro istovjetni običaji nekih kavkaskih naroda. Kavkaski običaj sahranjivanja lutke *Lazara*, kao i bugarsko-srpski običaj *Germana*, svojim osnovnim značenjem obreda protiv suše izjednačuju se sa običajima koji se inače izvode sa jednim od blizanaca. Pretpostavljenu etimologiju naziva *German*, od latinske riječi *frater germanus*, potvrđivala bi i okolnost da djevojke oplakuju Germana kao rođenog brata. A zatim i činjenica da se naziv *German* (Đerman), kao i sam običaj, javlja samo u pridunavskim balkanskim oblastima takođe bi ukazivala na moguće porijeklo ovog naziva iz balkanskog latiniteta. A da se radi o starom balkanskom običaju, pored kavkaske analogije, potvrđuje i to što se kod Bugara i Rumuna običaj sahranjivanja lutke ne samo pojavno već i po svojoj suštini povezuje sa opštim i veoma starim, balkanskim običajem *peperuda* (prporuša) ili *dodola*, kojemu takođe nalazimo potpune analogije u kavkaskim običajima. U nekim mjestima Bugarske *peperuda* se naziva *lazarika*, a kod istočnih Srba i Makedonaca zelenilom okićene *lazarke* igraju i pjevaju pjesme za kišu kao i

dodole. A sve nas ovo upućuje na proljetne običaje, kada je počinjao novi ljetni period sa novim zemljoradničkim i stočarskim proizvodnim ciklusom. Stoga i ženske koledarske povorke možemo smatrati jednom varijacijom proljetnih lazaričkih i kraljičkih običaja, koja se, naporedo sa pomjeranjem proljetne nove godine u zimski period, pojavljuje o Božiću i Novoj Godini.

Ne može biti sumnje da je narodni kalendar balkanskih Slovena prvobitno nastao na proizvodnoj osnovi i da je nova godina počinjala u proljeće, a zatim i u jesen u vezi sa ciklusima zemljoradničke proizvodnje. Kasnija razbijenost mnogih običaja, njihovo pomjeranje ili ponavljanje u razna doba godine, javljaju se kao posljedica kompromisa sa višim religijama, najizrazitije u simbiozi sa hrišćanstvom koje je konačno razbilo cjelinu starog prirodnog kalendara. Ali, pored svega toga, u običajima se sačuvala njihova animistička i mađijska suština, koja ih najbitnije određuje i spaja u jedinstveni sistem vjerovanja i obreda. Stoga i u novogodišnjim običajima balkanskih Slovena, koji su pomjereni u zimski period, možemo pratiti njihovu unutrašnju vezu sa ciklusima zemljoradničkih radova, jer oni u stvari simbolično prikazuju i ujedno spajaju početak i kraj ovih radova (simbolično sijanje, simbolična vršidba). Uz to, ljetni godišnji period u osnovi je bio određen i stočarskom proizvodnjom, tako da je počinjao na proljeće, a u balkanskih Slovena je određen đurđevdanskim i mitrovdanskim običajima. Međutim, na isti način kao i agrarno-mađijski, tako se i mnogi običaji u vezi sa stokom obavljaju o Božiću i Novoj godini i suštinski se povezuju sa novogodišnjim običajima koji simbolično odražavaju zemljoradničku proizvodnju. A ovo je najdosljednije izraženo u običajima sa badnjakom i sa polaženikom.

Običaje sa badnjakom, po njihovoj suštini, neki naučnici sasvim opravdano izjednačavaju sa evropskim običajem proljetnog drveta. U mnogim krajevima Evrope, prilikom svečanog donošenja majskog drveta spaljivano je prošlogodišnje drvo, što Mirča Eliade objašnjava kao obred ponovnog rađanja vegetacije i obnavljanja nove godine, jer je i u klasičnoj starini, kao i u staroj Indiji, spaljivano drvo na početku nove godine. Ovakvo značenje običaja izraženo je i u našem folkloru i u nekim vjerovanjima. Običaji u vezi sa badnjakom veoma dosljedno pokazuju da je u balkanskih Slovena badnjak predstavljao demonsko plodonosno drvo, što se može pratiti od samog obrednog sjećanja drveta za badnjak i zatim u cjelokupnom obredu, u kojem je uloga badnjaka suštinski vezana za usjeve i predstavlja bitan element agrarno-mađijskog obreda. Međutim, u običajima balkanskih Slovena ova vjerovanja o badnjaku stalno se prepliću i sa stočarskim elementima obreda, a u onim rejonima gdje je stočarstvo glavna grana privrede, može se pratiti i dosljednija stočarska adaptacije običaja, koja otkriva veoma stare, najvjerovatnije paleobalkanske uticaje. U narodnoj religiji balkanskih Slovena, pored ajene zemljoradničke osnove, osjeća se uopšte znatan uticaj stočarskih kultura, što je osobito vidno u dinarskoj oblasti. Veoma je značajno da se običaj muških individualnih badnjaka u nekim krajevima Crne Gore i Hercegovine podudara sa sličnim običajima nekih kavkaskih naroda, što bi takođe upućivalo

na paleobalkanske kulture, srodne sa starim kavkaskim kulturama, dok bi naš izuzetni običaj ženskih individualnih badnjaka otkrivao još veću starinu ovih običaja.

Od posebnog je značaja da je u nekih kavkaskih naroda, kao i kod balkanskih Slovena, izuzetna, najvjerovatnije primarna uloga u običajima sa badnjakom pripadala polaženiku. Iz kavaskih i crnogorskih običaja vidi se da je polaženik ne samo unosio i nalagao badnjak, već je ujedno vršio i simbolično sijanje, što je karakteristično i za ostale balkansko-slovenske narode. U balkanskih Slovena polaženik je u obredu dosljedno vezan za žito, za obredne hljebove, za badnjak i za žrtvenu životinju. A po cjelokupnom razvoju i značenju uloge polaženika, moglo se zaključiti da je on, barem u zapadnim, dinarskim krajevima, primarno donosio i nalagao badnjak, da je uvodio životinjskog polaženika (kao čobanin) ujedno novogodišnju (božićnu) žrtvu, koju je vjerovatno nekada obredno klao, kao što redovno ubija božićnu kokoš. Naravno, i ovaj je običaj primarno sigurno bio zajednički, rodovsko-seoski, kao što nam i dragocjeni podatak iz XI vijeka (Thietmar, *Chronicon*) govori kako je u Slovena iz okoline Merseburga seoski pastir prazničke noći obredno pohodio svaku kuću u selu. A tu ujedno nalazimo i potvrdu da je taj prvobitni zajednički polaženik bio čobanin sa svojim mađijskim štapom i da je obred polaženja izvođen noću. Veza polaženika sa badnjacima koji se lože noću, i osobito običaj da polaženik negdje nalaže svoj badnjak, pokazuju da je i kod balkanskih Slovena polaženje prvobitno izvedeno noću, kako nam dokazuje i jedan poljski običaj, i kao što je bilo i sa običajem koledara.

Inače, obredna uloga čobanina na Badnje večer veoma je izrazita u dinarskoj oblasti, i posebno u vezi sa stokom. Polazeći od rezultata do kojih je došao arheolog D. Rendić u svojoj studiji o predstavama ilirskog Silvana, ukazao sam na nekolike bitne crte i funkcije, po kojima se naš dinarski čobanin-polaženik može identifikovati sa ovim ilirskim božanstvom. I kao što je ilirski *Silvanus Messor* na nekim spomenicima prikazan kao žetelac sa srpom u ruci, tako se i u balkanskih Slovena polaženik ne pojavljuje samo kao *bog davalac* već kao glavni *izvršilac* obreda, kao božanstvo koje samo izvodi osnovne obredno-mađijske radnje, počevši od simboličnog sijanja, nalažanja ili barem čarkanja naloženih badnjaka, sa željom za obilan rod, za plodnost stoke i opšti napredak. Kako smo vidjeli, običaj polaženika bio je poznat i kod zapadnih, a donekle i kod istočnih Slovena, i tu prvobitno kao čobanina, što ne isključuje mogućnost, koju je pretpostavio Bogatirjov, da su kasnije (do XIII vijeka) vlaško-slovenski stočari balkanskog porijekla prenijeli u karpatske oblasti posebnu varijantu balkanskog običaja polaženika.

I najzad, kao i kod zapadnih, a dijelom i kod istočnih Slovena, i u tradiciji balkanskih Slovena očuvala su se dva paralelna običaja polaženja — koledara i posebnog polaženika. Po mnogim bitnim karakteristikama i funkcijama koledara moglo se zaključiti o njihovom prvobitnom porijeklu iz lovačkih kutura, a zatim o daljoj adaptaciji ovih običaja zemljoradničkim i stočarskim kulturama. S druge strane, običaj pojedinačnog, prvobitno zajedničkog polaženika za cijelo selo,

očito se razvio u vezi sa poštovanjem nekog šumsko-lovačkog božanstva, koje je zatim u raznim kulturama sticalo atribute i funkcije zemljoradničko-stočarskog božanstva. Prema svemu tome, na kraju se može zaključiti da novogodišnji (božićni) agrarni i stočarski običaji balkanskih Slovena predstavljaju *posebne balkanske sinteze*, često i sa nekim bitnim razlikama i osobenostima istočne i zapadne tradicije. A ove razlike i osobenosti, uz ogromno bogatstvo detalja i živu dosljednost običaja, ukazuju i na njihovu dublju izvornost, uslovljenu kako različitim društveno-proizvodnim osnovama, tako i različitim etničko-kulturnim vezama i procesima⁸⁶⁷.

SPIRO KULIŠIĆ

LA TRADIZIONE SLAVO-BALCANICA E CAUCASICA NELLO STUDIO DELLA RELIGIONE PROTOSLAVA

RIASSUNTO

Dalle indagini qui fatte risulta chiaro che nella religione popolare degli Slavi balcanici certi fenomeni specifici sono evidenti nella parte orientale della Penisola, cioè nelle regioni dei dialetti arcaici serbi, e poi in Macedonia e in Bulgaria. Nello stesso modo, molti fenomeni essenziali di questa tradizione riflettono una base economico-sociale più arcaica, con tratti evidenti di culture matriarcali. Qualche elemento analogo ne troviamo anche in certe regioni del Montenegro, e poi presso i Croati della costa adriatica. Del resto, nelle regioni dinariche è spesso dominante una tradizione di altro tipo, nella sua base pure agraria, ma, specialmente nella zona di alte montagne, con tratti più pronunziati di una cultura di allevamento di bestiame. In questa tradizione occidentale si manifestano certi elementi quasi identici con la tradizione caucasica, e talvolta con quella slavo-carpatica.

Già in certi riti e in certe credenze, provenienti da una cultura della caccia, si distinguono caratteristiche singolarità della tradizione

⁸⁶⁷ Od ogromnog broja podataka mogao sam izložiti i direktno obraditi samo neke koji potpunije i dosljednije izražavaju suštinu pojedinih običaja i cijelih kompleksa. Ako sam pri tome ispustio poneki značajan primjer, unapred se izvinjavam. A o samim rezultatima istraživanja podsjetio bih na jednu Engelsovu ocjenu, kada je pisao: »... nama nisu toliko potrebni goli rezultati koliko *proučavanje*; rezultati nisu ništa bez izvođenja koje je k njima vodilo, to znamo već od Hegela, i rezultati su više nego beskorisni ako su fiksirani za sebe, ako opet ne postanu premise za daljnji razvitak« (K. Marks—F. Engels: Rani radovi, Zagreb—Beograd 1973., str. 153). Na kraju, želim da izrazim zahvalnost prof. dr. Rajni Živković koja je pregledala i jezički dotjerala Izvod na italijanskom jeziku, kao i Nikoli Panteliću, višem kustosu Etnografskog muzeja u Beogradu, koji me stalno snabdijevao potrebnom literaturom. Š. K.

balcanica orientale. In queste regioni esiste un coerente culto dell'orsa mitica, chiamata *nonna* o *zia*, che certi studiosi (Thomson, Tokarev) collegano con la tradizione dei protostorici Pelasgi, e poi col culto di *Artemide Brauronia*, immaginata come orsa. Anche le cosiddette *feste lupine* di autunno si festeggiano in tutta questa parte orientale, col lupo mitico zoppo, chiamato *kriveljan* dai Serbi, e *kuculan* (kuc — zoppo) dai Bulgari, che evidentemente indica un essere lunare mutilato. Anzi i Bulgari l'ultimo giorno di queste feste lupine lo chiamano *Madonna lupina* (Vučja Bogorodica), la quale ci appare come una divinità femminile, e forse anche lunare. Pure certe leggende e alcuni canti popolari, che parlano di un cervo bianco, evidentemente lunare, sono conosciuti solamente presso i Serbi orientali (à Est del fiume »Morava occidentale«) e presso i Macedoni.

Il culto del cavallo come essere ctonio era diffuso nei riti popolari dei Serbi orientali, dei Macedoni, Bulgari e Rumeni. La diffusione di questi riti e di simili credenze concorda col territorio degli antichi Traci, come pure il loro significato con quello dell'immagine del *cavaliere tracio*. Le credenze e i riti rumeni e slavo-balcanici orientali collegati a San Teodoro (sv. Todor, Torodova subota) avviano al *Men* dei Frigi nell'Asia Minore, e specialmente al dio *Sabazio* dei Traci.

Nei riti con le maschere animali troviamo la hierogamia simbolica, spesso con l'imitazione del coitus, e con l'uso di un phalus artificiale, poi il simbolico sacrificio della maschera principale ed infine la sua rianimazione. Anche questi riti sono molto espressivi presso i Macedoni, presso i Serbi orientali e specialmente presso i Bulgari, dove nel rito dei *kukeri* sono conservati tutti i principali elementi dell'argomento. Il collegamento di queste scene drammatiche col rito agrario per la raccolta abbondante si manifesta in quelle azioni quando la *nonna* (baba) effettua la simbolica aratura e seminazione. Nella figura di questa *baba* balcanica gli studiosi hanno trovato le tracce di una *Cibele*, il cui culto era diffuso in tutte le provincie orientali dell'Impero Romano. Presso i Bulgari, i Macedoni e i Serbi orientali, talvolta anche nel Montenegro, i principali riti agrari, alla Vigilia di Natale o a Capo d'anno, primamente venivano effettuati dalle donne (o ragazze), e ciò dimostra che questi riti, per la loro origine, pure appartengono ad una cultura agraria femminile.

Con questi riti agrari si collega anche la mitologia lunare, tanto pronunziata presso gli Slavi, come lo ha dimostrato il professore Evel Gasparini. Dalle cosiddette *kamene babe* fino all'idolo di *Svantevit* (Svetovid) appare il corno come simbolo permanente di fertilità e come simbolo lunare. La viva tradizione di un dio ctonio-lunare (di tipo Sabazio) presso i Bulgari, i Macedoni e i Serbi orientali contiene i tratti principali che appartengono alla figura del cavaliere tracio, al carattere ed alle funzioni dello Svantevit baltico e al serbo *Trojan* (Triglav), il che nega la tesi dell'illustre Raffaele Pettazzoni sul carattere solare del cavaliere tracio e dello Svantevit baltico. Questo è confermato dal complesso dei riti agrari, trovati presso tutte le nazioni slave, e specialmente nella Slavia balcanica. Come nel culto dello Svantevit baltico, la base originale di questi riti presentano le credenze nella forza vegetale e fruttuosa dell'ultimo covone, espresse in oc-

casione della sementa e della raccolta. Anche alla Vigilia di Natale o al Capo d'anno, nei riti di magico-simbolica aratura e seminagione, talvolta di trebbiatura, con l'uso dell'ultimo covone e del pane natalizio, sono così manifestamente espresse le credenze nella forza fruttuosa dell'ultimo covone e del pane natalizio fatto del suo grano.

Il seppellimento o l'affondamento di un fantoccio per provocare la pioggia appartiene alle stesse credenze, perchè anche in questi usi le figure mitiche protoslave erano femminili (Rusalka, Marena, Kostrobinka, Marzana). La connessione dei fantocci coi riti agrari è dimostrata dal fatto che questi fantocci erano costruiti di paglia, e poi, che venivano portati talvolta in orto o sui campi. L'uso caucasico di seppellire il fantoccio *Lazar*, per combattere la siccità, corrispondente all'uso primaverile bulgaro e serbo orientale di seppellire *German*, si possono paragonare con l'uso di annaffiare la tomba di un gemello. E la supposta etimologia del nome bulgaro e serbo, dato al fantoccio, come proveniente dal latino *frater germanus*, è confermata pure dal fatto che le ragazze lo compiangono come fratello germano, e inoltre dalla situazione che questi usi, dal nome di *German*, sono conosciuti solamente nelle strette regioni balcanico-danubiane.

Anche l'antico calendario degli Slavi meridionali era fondato sull'agricoltura e l'allevamento di bestiame, come lo dimostrano i riti popolari finora conservati. Da questi risulta chiaro che i capidanno s'iniziavano in primavera come *feriae sementivae* e in autunno con la raccolta e la nuova seminagione. Un altro ciclo, basato sull'allevamento di bestiame, s'iniziava colla festa di San Giorgio (Đurđevdan, il 6 maggio) e finiva in novembre con la festa di San Demetrio (Mitrovdan). Con lo spostamento di questi capidanno anche i molti riti ne vengono eseguiti alla Vigilia di Natale e al Capodanno invernale. I riti col ceppo natalizio dimostrano che presso gli Slavi balcanici esso rappresenta uno spirito dendrico, vegetale e fertilizzante. Questo risulta evidente dalla sua profonda connessione col grano nel rito agrario-magico natalizio. Però in questi usi appaiono pure certi elementi di origine pastorale, collegati coll'allevamento, specialmente nelle zone montagnose.

Il ceppo individuale, particolare per ogni persona maschile (talvolta anche femminile) della casa, concorda col medesimo uso caucasico. E nello stesso modo, nel Montenegro, come pure al Caucaso, nei riti col ceppo la funzione primaria toccava al primo visitatore di Natale (polaznik, polaznik), il quale portava in casa suo ceppo speciale e vi eseguiva la simbolica seminagione. Presso gli Slavi balcanici questo visitatore speciale nelle sue funzioni magico — religiose è profondamente collegato col grano ed il pane rituale, col ceppo natalizio e coll'animale sacrificato (gallina, maiale o, presso gli allevatori, pecora), che, se è gallo o gallina, uccide lui stesso.

Thietmar nella sua Cronaca (sec. XI) ci informa che presso gli Slavi dei dintorni di Merseburgo in una notte festiva il pastore visitava ogni casa del suo villaggio (per omnes domos has singulariter), portando con sé un bastone magico col quale si credeva di essere salvaguardati (de eiusdem se tueri custodia stulti autumabant). Il pastore

come primo visitatore di Natale era conosciuto anche in Belorussia (gratulant) dove eseguiva una seminazione simbolica con auguri per il bestiame e per la raccolta. Ma la funzione rituale del pastore, al giorno di Natale, era specialmente notoria nella regione dinarica. Questo pastore visitatore per il suo carattere e le essenziali particolarità delle sue funzioni ho potuto identificarlo con l'illirico *Silvanus Silvester* e *Silvanus Messor* (così denominato secondo la interpretazione romana), partendo dalle indagini fatte dal noto archeologo croato professore D. Rendić-Miočević.

In fine si può concludere che i riti degli Slavi balcanici, elaborati in questo saggio, presentano *speciali sintesi balcaniche*, con certe differenze essenziali nella tradizione orientale e quella dell'Occidente della Penisola. Queste differenze e singolarità delle due tradizioni indicano le loro profonde origini, provenendo quanto dalla loro originale base economico-sociale, tanto dalle relazioni degli Slavi balcanici con vari substrati etnico-culturali.

FANOULA PAPAZOGLOU

SUR QUELQUES NOMS »THRACES« EN ILLYRIE

Dans un petit article paru en 1907, l'historien autrichien Carl Patsch émettait l'hypothèse selon laquelle les Thraces auraient occupé, avant l'arrivée des Illyriens, toute la péninsule balkanique, du Pont Euxin à l'Adriatique, de l'Épire au Danube¹. Cette théorie audacieuse et de grande portée se fondait principalement sur le rapprochement d'une série de noms géographiques — des hydronymes, des oronymes et des toponymes — qui apparaissent sous une forme plus ou moins identique tant en Thrace que sur divers points des pays illyriens². Convaincu que ces noms étaient d'origine thrace, Patsch y voyait des vestiges d'une ancienne population qui avait été refoulée, assujettie et assimilée par les Illyriens. Dans un cas seulement le caractère thrace du toponyme paraissait évident en soi et n'exigeait point d'analogie: la ville de *Thermidava*, dans l'arrière-pays de Scodra, porte un nom dont un des éléments constitutifs est le mot thrace *dava*. A l'appui de sa thèse Patsch signalait aussi les témoignages des auteurs anciens sur des peuplades thraces dans l'aire géographique illyrienne (les Bryges et les Tralles, au sud; les *Brygeides nêsoi*, au nord) et interprétait comme thrace, à l'aide de l'anthroponyme *Manios*, le nom de la tribu des *Manioi* sur la côte dalmate. Selon Patsch, la population thrace devait être assez nombreuse dans la partie occidentale de la péninsule et elle avait réussi à s'y maintenir, dans certaines régions, jusqu'à l'époque historique. Les anthroponymes thraces *Ma-*

¹ C. Patsch: Thrakische Spuren an der Adria, *Jahreshefte des Österreichischen archäologischen Instituts*, 10, 1907, 169—174 (le même article a paru en serbocroate sous le titre »Trački tragovi na Adriji« dans *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, 463—467).

² Par exemple, l'hydronyme *Nestos* et l'ethnique *Nestoi*, sur la côte dalmate, et *Nestos* (= Mesta) en Thrace; *Hebros*, rivière dans l'Illyrie méridionale, et *Hebros* (= Maritsa), en Thrace; *Asseria*, ville de Liburnie, et *Assera*, ville de Mygdonie; *Lissos*, en Illyrie — *Lissae*, station entre Serdica et Philippopolis, et *Lisae*, en Chalcidique; *Saldæ*, station entre Sirmium et Marsonia, en Pannonie — *Saldensis*, en Dacie, etc. La liste comprend une vingtaine de noms.

docus et *Tizius*, attestés dans le *municipium Riditarum* à l'époque romaine, en serait une preuve.

La théorie de Patsch eut en général un énorme succès. Des grands historiens l'adoptèrent comme s'il s'agissait d'une réalité et non d'une hypothèse à contrôler. Depuis lors, elle est citée dans tout traité concernant l'extension géographique des Thraces³. Dans ses travaux postérieurs, Patsch lui-même finit par parler du substrat thrace dans l'ouest des Balkans comme d'un fait acquis⁴. Pourtant, les critiques ne manquèrent pas. On s'attaqua autant à la méthode de Patsch qu'à ses résultats, pour les déclarer suspects et insoutenables. On rejeta même l'hypothèse dans son ensemble comme erronée⁵. Les concordances signalées par Patsch entre la toponymie de l'Est et celle de l'Ouest de la péninsule, affirment les linguistes, peuvent être expliquées sans recourir à sa thèse: les unes seraient d'origine pré-indo-européenne; d'autres proviendraient des confins thraco-illyriens, où les deux éléments ethn-

³ Cf. Ed. Meyer: *Geschichte des Altertums*, I, 2 (1926³), p. 805: »Die Erkenntnis der hier behandelten Vorgänge ist ganz wesentlich gefördert durch den Aufsatz von Patsch, ... der aus zahlreichen Namen den Nachweis führt, dass in Illyrien eine thrakische Bevölkerung den Illyriern vorangegangen ist...« U. Wilcken: *Griechische Geschichte* (1926²), 16: »... die Thraker, die ... sich quer über den Balkanrumpf, vom Ionischen (Adriatischen) Meer bis zum Schwarzen Meer ausbreiteten«; p. 38: »Aus der ungarischen Tiefebene sind sie (sc. die Illyrier) ... in den bis dahin von den Thrakern bewohnten westlichen Teil des Balkanrumpfes, das später nach ihnen benannte Illyrien, eingefallen und haben die Thraker vertrieben oder unterworfen«. E. Oberhummer: *RE VI A* (1936), 395: »vielleicht auch eine Erinnerung an ihre einstige Verbreitung bis zur Adria, wo sie durch C. Patsch ... in zahlreichen Ortsnamen nachgewiesen sind«. G. Kazarow: *Beiträge zur Kulturgeschichte der Thraker* (1916), p. 2; »C. Patsch hat darauf hingewiesen, dass sich eine Anzahl echt thrakischer Ortsnamen in Illyrien wiederfindet und mit Recht daraus den Schluss gezogen...«

⁴ Cf. *Die Herzegowina einst und jetzt* (1922), 40.

⁵ N. Vulić: *Die Ortsnamenkunde in der Urgeschichte*, *Wiener prähistorische Zeitschrift*, 9, 1922, 81—85, fut le premier à exprimer des doutes au sujet de la méthode appliquée par Patsch. Il attira l'attention sur le fait que nous ne connaissons les toponymes illyriens et thraces que par l'intermédiaire des sources grecques et que nous ne pouvons être sûrs de l'authenticité des formes transmises. Il signala surtout de nombreux exemples de toponymes identiques dans des régions entre lesquelles il ne pouvait y avoir aucun rapport ethnique (à côté de *Scodra*, en Illyrie, et *regioe Scodrense*, en Dacie, rapprochés par Patsch, il y a un ethnique Σκοδρῶν en Inde; à côté de *Lissos*, en Illyrie, un toponyme *Lissos* en Crète, etc. etc. A ces exemples on pourrait ajouter l'oronyme Σκορδίσκος, Ptol. V, 6, 8, en Cappadoce, que l'on rapproche parfois faussement du nom des Scordisques, et qui est de toute évidence une graphie erronée pour Σκοιδίσκος ou Σκοιδισσός). Le linguiste H. Barić critiqua aussi la méthode et les conclusions de Patsch, cf. *Arhiv za arbanasku starinu* I, 1923, 211 (en serbocroate): »Du fait que certains noms de lieux apparaissent autant à l'est qu'à l'ouest de la péninsule balkanique, il ne résulte pas nécessairement que ces noms étaient d'origine thrace. Car, à l'aide de cette méthode par trop simpliste on pourrait affirmer aussi le contraire, c'est-à-dire que ces noms étaient illyriens et qu'il y avait à l'est de la péninsule un substrat illyrien — à moins qu'on ne prouve que ces noms ne peuvent s'expliquer que par la langue thrace, ce que Patsch n'a pas fait«. Selon Barić, seul le nom de *Thermidava* pourrait avoir quelque importance pour le problème qui nous intéresse, mais il peut être lui-aussi expliqué par un radical pré-indo-européen. Cf. aussi id., *Arhiv za arbanasku starinu*, 2, 1924, 151.

ques se touchaient; certaines coïncidences, enfin, s'expliqueraient par la parenté des Illyriens et des Thraces⁶. Néanmoins, tous les spécialistes ne sont pas du même avis et l'hypothèse selon laquelle toute la côte adriatique aurait été habitée à l'origine par les Thraces trouve de nos jours encore des adhérents⁷. Entre ces deux points de vue extrêmes, l'opinion de ceux qui acceptent la théorie du substrat thrace sous une forme révisée, réduite à des dimensions plus réelles, semble la plus judicieuse⁸.

⁶ Cf. A. Mayer: *Die Sprache der alten Illyrier*, Wien 1957, 10—11. Les concordances *Hippius* (en Dalmatie) — *Hypios* (en Bithynie) et *Salonae* (en Dalmatie) — *Salôn* (en Bithynie) sont expliquées par Mayer par l'émigration illyrienne à l'Est. Les anthroponymes n'ont, selon lui, aucune valeur probante, non seulement à cause de leur nombre très restreint, mais aussi en raison de leur caractère de «Wanderwörter». Quant au toponyme *Thermidava*, Mayer le considère comme une graphie fautive. — Malgré le grand progrès réalisé dans le domaine de la linguistique illyrienne et thrace, l'historien ne peut se soustraire à l'impression que l'incertitude règne sur des points cardinaux. Sinon, comment expliquer que le même savant interprète les noms *Dardani*, *Galabri*, *Longarus* tantôt comme thraces (Russu, ouvrage cité ci-après, n. 8, p. 113 s.) tantôt comme probablement illyriens (idem, *Elemente autothone în limba Româna*, Bucarest 1970, p. 63)? Pour le rapport entre l'illyrien et le thrace, voir Vl. Georgiev: *Linguistique balkanique* 6, 1963, 71—74; l'argumentation présentée dans ce petit article contre la parenté présumée des deux langues paléobalkaniques me paraît convaincante.

⁷ Cf. D. Detschew: *Die thrakischen Sprachreste*, Wien 1957, p. VI de la Préface. L'éminent thracologue estime vraisemblable l'opinion de Patsch sur le substrat thrace de la côte adriatique et considère comme thraces les toponymes et les anthroponymes (*Madocus* et *Tizius*) allégués à l'appui de cette thèse. Voir son lexique, s. vv. Dans les tout derniers temps, la théorie de Patsch a été adoptée par G. Alföldy: *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*, Budapest 1965, et J. J. Wiesner: *Die Thraker*, Stuttgart, 1963. Selon Alföldy, les *Daorsoi* étaient une tribu thrace assujettie par les Ardiéens (p. 47 et n. 62); les *Manioi* aussi faisait partie de l'ancienne population thrace (p. 99 et n. 22). Mais, contrairement à ce que pense Detschew, Alföldy affirme que *Salon(a)* ne pourrait être un toponyme thrace, puisque la désinence *-ona* est typique des toponymes dalmates (*Alvona*, *Flanona*, *Promona*, *Narona* etc.). Wiesner tient les *Daorsoi* (à la base du témoignage d'Hécatée sur les *Darsioi*) et les *Histri* (d'après Apollodore et Pseudo-Scymnos) pour des tribus d'origine thrace et attribue à ces témoignages la même valeur qu'à la tradition concernant les *Bryges* dans l'Illyrie méridionale.

⁸ I. I. Russu: *Granița etnică între Traci și Illiri*, *Anuarul Institutului de studii clasice* (Cluj), 4 (1941—43), p. 135—140. Russu n'estime pas suffisants les arguments avancés par Patsch en faveur de sa thèse. Il admet l'existence d'enclaves thraces en dehors de la Thrace: 1. Dans la vallée de la Drina (représentation du héros thrace sur les stèles funéraires de l'époque romaine; onomastique essentiellement illyrienne), l'enclave pourrait être en rapport «avec la grande expansion des Thraces dans l'ouest de la péninsule balkanique, admise par certains chercheurs à une époque ancienne, probablement avant l'immigration des Illyriens» (p. 138). 2. Dans l'Illyrie du Sud, l'enclave est formée par les tribus thraco-phrygiennes des *Bryges* et des *Tralles*, qui se maintinrent jusqu'à une époque tardive et auxquelles Russu attribue l'hydronyme *Hebros*, au nord d'*Apollonie*, et le toponyme *Thermidava*. Quant aux autres noms de lieux allégués par Patsch (*Lissos*, *Asamum*, *Adizium*, *Nestos*, *Manios*, *Salona*, *Saldæ*, etc.), Russu estime que leur origine thrace n'est pas sûre et croit qu'ils pourraient être expliqués, en partie au moins, comme des éléments communs à l'illyrien et au thrace. L'anthroponyme *Tizius* est, selon lui, sûrement illyrien; *Madocus*, vraisem-

Quoique l'unanimité manque à ce sujet, il est difficile de nier l'existence de survivances allogènes dans certaines parties de l'Illyrie du Sud. L'Illyrie méridionale se distinguait du reste des pays illyriens sous d'autres aspects aussi et il est bien possible que c'est à l'influence de la population préillyrienne que sont dus les traits particuliers de son évolution sociale et politique. Les traditions antiques sur les tribus phrygiennes dans l'espace entre la côte adriatique et l'Égée sont d'un tout autre poids que celles qui se rapportent aux tribus thraces sur la côte dalmate, ou encore plus au nord. C'est sur cet aspect du problème du substrat pré-illyrien dans l'Illyrie méridionale que portent les nouvelles données onomastiques fournies par l'épigraphie qui vont maintenant retenir notre attention.

*
* *
*

1°. Sur une stèle funéraire de la région de Scupi, dont l'inscription était déjà partiellement connue par l'édition de N. Vulić de 1931, Mme Borka Josifovska a pu lire récemment, sur la partie basse de la pierre qu'elle a réussi à dégager de la maçonnerie, le nom de la ville illyrienne d'Albanopolis⁹. Fait insigne en soi-même, puisque cette ville, à laquelle se rattache le nom des Albanais modernes, n'était attesté jusqu'ici que chez Ptolémée et que ce témoignage, du fait même de son isolement, avait inspiré des doutes¹⁰. La découverte de Mme

blablement aussi; en tout cas il n'est pas identique au nom thrace *Medocus*. (Je n'ai pas eu dans les mains l'étude fondamentale de G. Mateescu: *Granița de Apus a Tracilor* (1926), à laquelle se réfère Russu, p. 76). — Au Symposium international sur «L'Ethnogénèse des peuples balkaniques» qui a eu lieu en 1969 à Plovdiv (cf. *Studia Balcanica* V, 1971), le problème du substrat thrace en Illyrie n'a pas été traité spécialement. Ceci s'explique en partie par le fait que les rapports présentés par les linguistes portaient principalement sur la situation ethnique dans la partie orientale de la péninsule balkanique. La communication magistrale de Vl. Georgiev: *L'ethnogénèse de la péninsule balkanique d'après les données linguistiques*, *op. cit.*, 155—170, riche en nouvelles données et observations suggestives, ne s'occupe de l'occident illyrien que d'une manière accessoire et superficielle. Un écho de la thèse de Patsch peut être enregistré dans l'important rapport de E. Condurachi, qui éclaire l'ethnogénèse des peuples balkaniques d'après les sources écrites (p. 260: il paraît que les Thraces s'avancèrent à l'ouest jusque vers l'Adriatique).

⁹ N. Vulić: *Spomenik LXXI*, 1931, n° 557. B. Josifovska: *Add. ad Spomenik LXXI*, 557 - Albanopolis, *Živa Antika* 21 (1971), 513—522. *Posis Mes* | *tylu f(i)lius* <et> | *Delus Mu* | ⁴ *cati f(i)lia dom(o)* | *Albanop(oli)*. *Ipsa Delus* | [...]. A la fin de la l.2 on lit sur la pierre les lettres FL, corrigées par Vulić en ET. La lecture de Josifovska *Fl(avius)* après la formule onomastique *Posis Mestylu f.* me paraît impossible. L'adjectif possessif *ipsa* à la l.6 montre que *Delus* est un nom de femme.

¹⁰ Ptol. III, 12, 20: 'Αλβανών· 'Αλβανόπολις. Pour les doutes exprimés par certains anciens critiques au sujet de l'authenticité de cette donnée voir le commentaire de C. Müller, *ad Ptol. l. c.* Pour l'histoire du nom 'Αλβανοί au Moyen Âge, cf. A. Mayer: *op. cit.*, s.v. Ptolémée situe la tribu des Albanoi entre Dyrrhachium et les Monts Candaviens. Le nom *Arbëni*, *Arbni*, est donné aujourd'hui, selon Mayer, à la région entre les fleuves Mati et Erzeni, dont Kruja est le chef-lieu. Déjà J. G. Hahn localisait Albanopolis près de Kruja, l'identifiant aux ruines de Zgërdhesh. Les fouilles menées ces dernières années sur ce site semblent venir à l'appui de cette hypothèse, cf. Selim Islami: La cité illyrienne de Zgërdhesh, *Monumentet* 1, 1971, 23—41 (en albanais avec résumé français).

Josifovska nous réservait, cependant, encore une surprise: *Delus Mucati f(ilia)* qui se dit originaire d'Albanopolis, porte un nom et un patronyme qui de toute évidence ne sont pas illyriens. Le nom *Mucatus* n'apparaît, à ce qu'il semble, que dans une inscription de Kosmaj en Mésie Supérieure, région minière qui connut une immigration de colons thraces assez forte¹¹. Ce nom est à rapprocher des anthroponymes thraces bien connus *Muca*, *Mucatralis*, *Mucaporis*, etc., mais la forme *Mucatus* est inconnue en Thrace. Pour *Delus* notre inscription était, il y a peu de temps encore, l'unique témoignage et, aussi longtemps qu'on ne connaissait pas l'origine de son porteur, on était enclin à considérer ce nom comme thrace, non pas qu'on disposât d'analogies, mais parce que l'onomastique de l'inscription dans son ensemble semblait indiquer une famille thrace¹². Le mari de *Delus*, *Posis Mestylus f(ilius)* n'était pas un Illyrien non plus. Il pouvait, mais ne devait pas être lui-aussi originaire d'Albanopolis¹³. Le nom *Posis* est attesté à Stuberra, chef-lieu de la Derriopos¹⁴. Mais c'est un nom connu aussi ailleurs, en Asie Mineure, en Grèce, en Thrace, sur le Pont, et il peut être de racine grecque¹⁵. Le patronyme *Mestylus* — à noter le génitif grec *Mestylus* — et *Mestula(s)* ne se rencontre, hormis la région de Scupi¹⁶, que dans le Nord de la Macédoine, notamment sur le territoire de la Pélagonie, de la Péonie et dans la région du Strymon¹⁷.

¹¹ Cf. *Jahreshefte ÖAI* 13 (1910), Bbl. 225, n° 41.

¹² Cf. Detschew: *op. cit.*, s.v. (le seul témoignage cité est celui de notre inscription; Detschew suppose qu'il s'agit de la même racine que celle des noms en Δαλα-); Ruusu, *Granița etnica*, p. 118, rapproche *Delus* du nom de dieu Δηλόπτης, Δηλόπιτρος et de *Delas Phryx* (Plin. *nat. hist.* VII, 197); sur ce nom voir ci-après n. 30. J'ai moi-même, »Dardanska onomastika«, *Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu*, VIII-1, 1964, p. 58 et 67, et *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, Sarajevo, 1969, p. 183, rangé *Delus* parmi les noms thraces de la Dardanie, sans pouvoir en donner d'analogies.

¹³ Josifovska: *op. cit.*, p. 516, considère également que la détermination *domo Albanopoli* se rapporte seulement à *Delus* et que le mari de celle-ci, *Posis*, était originaire de Scupi.

¹⁴ *Archaeologia Iugoslavica*, 4 (1963), p. 80 (liste d'éphèbes): Πόσις Μανίου, Πόσις Μάρκου (pour le patronymique Μανίου voir ci-après).

¹⁵ Je ne suis pas sûre qu'il faille identifier le nom *Posis*, Πόσις, de notre région, au nom grec Ποσής connu surtout en Asie Mineure, à celui de Ποσσεις, attesté à Odessos, qui peut être aussi grec, et à Ποσις, ιος de la côte septentrionale du Pont-Euxin, qui apparaît aussi toujours lié à des noms grecs. Cf. L. Robert, *BCH* 1923, p. 178, n. 2 et *Noms indigènes dans l'Asie-Mineure gréco-romaine*, Paris 1963, p. 225; Detschew, *op. cit.*, p. 375 s., embrasse tous ces noms dans un même lemme, en remarquant que le nom devait être commun au grec et au thrace.

¹⁶ N. Vulić: *Spomenik* 98 (1948), n° 448: *D. M. Mestulas Momonio coniugi benemerenti titulum posu(it)*; D. Todorović, *Starinar* 7—8 (1955/6), p. 291: *Drutie Mestulae fil(ia) vix(it) an(nis) LXX, Maema Dioscuridi filia vix(it) an(nis)... h(ic) s(ita) e(st), se vivis sibi f(aciendum) curave(runt)*; CIL III, 14507 (de Viminacium, liste de vétérans): *M. Aur(elius) Mestula Scupis*. Cf. aussi CIL XIII, 6574 (Osterburken): *deo Marti [militari] Piru[s] Mestule* (d'origine inconnue).

¹⁷ *Spomenik* 71 (1931), n° 341, de Bela Crkva (Derriopos): Μεστούλας Δούλεος ἐκυτῶ καὶ συνβείω Μώμα καὶ Μεστρίω τῶ υἱῶ μνήμης χάριν. *Ibid.*, n° 76, de la région de Prilep: Μέστουλα, ὃ ξένε, μὴ βαρὺ σοι δόξη... *Ibid.*, n° 150, de

Tout récemment une nouvelle inscription de la région de Scupi nous fit connaître une autre *Delus*¹⁸. Son origine n'y est pas indiquée, mais le nom de son mari est significatif: il s'appelle *Cesus Mestri f(ilius)* et se désigne comme *Macedo Apeunenses*. Leur fils porte un nom thrace banal: *Bitus*. Le nom *Cesus*, *-unis* est inconnu par ailleurs et semble être sans analogies. Pour la forme du génitif (qui présuppose le nominatif *Ceso*, *Cesus* étant un nominatif à désinence latine) on peut rapprocher le nom de femme *Citto* (ou *Cittu?*), *-unis*, attesté dans la région adjacente de Metohija¹⁹. Les noms en *-on*, *onis* (des noms d'homme et des noms de femme également) sont répandus dans l'onomastique illyrienne²⁰ et on pourrait songer dans le cas de *Cesus* à un nom indigène de caractère illyrien. Mais le patronyme de notre personnage, *Mestrius*, est un nom qui apparaît dans la Macédoine nord-orientale et semble se rattacher plutôt au thrace²¹. En tout cas, les deux noms *Citto*, *-unis* et *Cesus*, *-unis* sont, tout comme *Delus*, sans parallèles dans l'onomastique thrace et illyrienne. L'origine de *Cesus* est indiquée par l'ethnique *Macedo Apeunenses*. Malheureusement, nous ne sommes pas en état de résoudre l'énigme posé par cette désignation. *Cesus* se dit Macédonien, mais je ne crois pas qu'il peut s'agir d'un vrai Macédonien, de la Macédoine proprement dite. Ni son nom, ni l'ethnique *Apeunenses*, ni la langue de l'inscription ne semblent indiquer une telle origine. Il est plus probable que la dénomination *Macedo* se rapporte à la province de Macédoine et que *Cesus* était originaire de la partie occidentale, illyrienne, de cette province, membre de quelque ville ou de quelque tribu inconnues²².

2°. Une stèle funéraire d'époque romaine, découverte avec d'autres inscriptions grecques (pour la plupart des fragments) au cours des dernières reconnaissances du terrain dans la région de Tétovo, porte

Kavadarci: 'Αλέξανδρος Μεστούλεος ἐπόησεν τῇ ἐαυτοῦ θυγατρὶ 'Αλεξάνδρᾳ. *Ibid.*, n° 387, de Morihovo: 'Επιγένη (= 'Επιγένει) Μεστούλου ἥρωι. Il s'agit dans les quatre cas de monuments très primitifs. Un témoignage de ce nom provient de la Bisaltie: *BCH* 24, 1900, 309.

¹⁸ B. Josifovska: Dve rimske sepulkralne stele iz Skopja, *Živa Antika* 71 (1971), pp. 231—236: *Cesus Mes | tri f(ilius) Mace | do Apeunenses vix(it) annis | LXX h(ic) s(itus) est. | Delus coiux | et Bitus f(ilius) Cesus nis heres, bene merit(o) | f(aciendum) c(uraverunt)*. J'ai remarqué, au terme du présent travail, que le nom *Delus* devrait être lu aussi dans l'inscription *IG*, X, 2, n° 856 (musée de Thessalonique, provenance inconnue): Δούκιος καὶ 'Αλεξάνδρᾳ καὶ Δέλους ἡ ἀδελφή, Μεστρίῳ etc. (au lieu de Δελοῦση ἀδελφή, Edson). Il est d'intérêt que le père et le frère défunt de cette *Delus* s'appelaient Μέστριος (sur ce nom voir ci-bas, n. 21).

¹⁹ Cf. *Spomenik* 98 (1948), n° 266.

²⁰ Cf. R. Katičić: Das mitteldalmatische Namensgebiet, *Živa Antika* 12 (1963), p. 280—290.

²¹ *Mestrius* pourrait être aussi un gentilice latin, mais comme il est typique de la région qui nous intéresse, il est plus probable qu'il s'agit d'un nom indigène latinisé, de la même racine que *Mestus*, voir ci-après n. 48 et 49.

²² A moins qu'il ne s'agisse d'un adjectif déterminant une partie de la Macédoine. Les linguistes réussiront peut-être à décélérer la signification de ce nom.

le nom Γέτας, à côté du beau nom illyrien Γενθιανή.²³ Γέτας n'est pas un nom thrace habituel. Si l'on consulte le recueil onomastique de Detschew, on verra que nom est attesté d'abord sur les monnaies d'un roi édonien du Ve siècle: Γέτα βασιλέως Ἡδωνᾶν, Γέτας Ἡδονέον βασιλεύς.²⁴ On trouve ensuite Γέτας dans des inscriptions attiques du IVe siècle comme nom d'esclaves, ce qui veut dire que dans ces cas il s'agit de l'ethnique employé comme anthroponyme (cf. par exemple, Τριβαλλός, Δᾶος, Μυσός, etc.). Il y a aussi trois témoignages de l'époque hellénistique, où il n'est pas possible de dire s'il s'agit de l'ethnique ou de l'anthroponyme.²⁵ Dans la nouvelle comédie, Γέτης apparaît comme nom d'esclave et c'est cette forme de l'ethnique qui prévalait dans la langue grecque à l'époque romaine. Les Romains employaient les formes *Geta*, *Getae* (on rencontre aussi le pluriel *Geti*, Hor. *carm.* 3, 24, 11). En Thrace, le nom Γέτας n'est attesté (mises à part les monnaies édoniennes) ni à l'époque romaine ni auparavant. Pour la question qui nous intéresse il est en outre important de souligner que tous les témoignages cités semblent se rapporter soit à des personnes de condition servile ou à des affranchis, soit à des Gètes qui ont été désignés, à l'étranger, de leur nom national. Dans notre inscription, rien ne dénote que Gétas n'était pas un homme libre. Le rapprochement avec le nom du roi édonien nous autorise à conclure que notre personnage ne portait pas comme nom l'ethnique Γέτης, mais l'anthroponyme Γέτας. Quoique du même radical que l'ethnique, celui-ci n'implique aucune relation entre son porteur et le pays désigné par l'ethnique.²⁶

3°. Plus au sud, sur la rive sud-ouest de la Petite Prespa, dans l'agglomération préhistorique et romaine de Tren, on a mis au jour lors des fouilles récentes, dans la couche romaine, un timbre amphorique portant le nom Τίππας.²⁷ De ce nom nous ne connaissons qu'un seul témoignage: Τίππας s'appelait le chef des Maides qui s'était rallié aux Galates Scordisques lorsque ceux-ci firent irruption en Macédoine en 119 avant notre ère.²⁸ Les Maides étaient une tribu thrace et il est,

²³ Inédite. Cf. I. Mikulčić: *Živa Antika* 21 (1971), p. 468 et Pl. II, fig. 2: Γέτας Γενθιανήν τήν σύνβιον etc.

²⁴ Detschew, *op. cit.*, s.v. Cf. aussi P. Perdrizet: Géta, roi des Edones, *BCH* 25 (1911), 108—119, Pl. I, 1—3. L'hypothèse de Perdrizet, selon laquelle Géta serait un Gète et non un Édonien, est insoutenable. S'il s'agissait d'un étranger qui avait imposé son autorité aux Edones, il aurait porté son nom indigène et non pas l'ethnique.

²⁵ Detschew: *l. c.*, considère l'anthroponyme »identisch mit dem Stammesnamen Γέτας.»

²⁶ L. Robert insiste avec raison sur le fait que, »pour un homme libre, un anthroponyme tiré d'un ethnique ne manifeste point l'origine, mais une relation quelconque avec la ville ou le pays désigné par cet ethnique, voyage, commerce, etc.« Cf., en dernier lieu, *Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 1968, p. 419. L'explication qu'il donne de l'apparition de tels anthroponymes — relation avec le pays — n'est pas nécessaire dans notre cas, puisqu'il ne s'agit pas d'un vrai ethnique.

²⁷ Cf. l'article de Muzafer Korkuti dans *Iliria. Études et matériaux archéologiques*, I. Tirana 1971, p. 43 et fig. 8.

²⁸ Ditt. *Syll.*³ 700, l. 22: συνεπελθόντος μετ' αὐτῶν Τίπα τοῦ τῶν Μαίδων δυνάστου . . .

par conséquent, naturel de considérer le nom *Tippas* comme thrace²⁹. Mais ce qui est étrange dans le cas de *Tippas* comme dans celui de *Getas*, c'est que, dans l'abondante documentation onomastique de la Thrace romaine, ces noms manquent complètement.

*
* *

Nous voici donc devant un problème à double face: des noms non-illyriens qui apparaissent à Tren, Albanopolis, Tetovo, dans des sites au coeur même de l'aire géographique illyrienne, d'une part; de l'autre, des noms considérés comme thraces qui ne sont pas attestés dans la Thrace proprement dite. Si *Delus*, *Getas*, *Tippas*, étaient des noms thraces courants, rien ne serait plus naturel que de supposer que leurs porteurs étaient des Thraces immigrés en Illyrie. Mais, comme ce n'est pas le cas, nous devons recourir à une autre explication. Ces noms doivent tirer leur origine d'une couche pré-illyrienne, qui ne pouvait pas être thrace.

Pour *Delus* aucune parallèle n'a été signalée, mais nous trouvons dans le recueil onomastique de Zgusta cette notice révélatrice: »Δηλας (m) ein Phrygier bei Theophr. ap. Plin. n. h. 7,57: *Delam Phrygem* (Akk.; *Delum*, var. lectio schlechter). Die Person ist nicht unbedingt nicht historisch«³⁰. Quoiqu'il s'agisse d'un nom d'homme, le rapprochement avec notre *Delus* s'impose et rend préférable, dans le texte de Pline, la leçon *Delum*, tenue pour pire par les éditeurs. Or, les Phrygiens étaient, comme on le sait, des Bryges qui avaient quitté les Balkans pour aller s'installer en Asie Mineure. Les Bryges qui sont restés dans le pays sont attestés par les auteurs anciens et par la toponymie sur plusieurs points de la région qui s'étend entre l'Adriatique et la vallée de l'Axios. Au témoignage d'Hérodote, ils étaient aux temps des guerres médiques une des principales nations dans l'intérieur de la Macédoine³¹. A une époque reculée, ils tenaient aussi la région de Dyrrhachion, d'où ils ont été repoussés par les Taulantins³². Les sources

²⁹ Detschew: *op. cit.*, s.v. Detschew cite l'hypothèse de Stählin, *RE VI A*, 1443, selon laquelle Τίπας serait identique à l'anthroponyme thrace *Zipas*, Ζειπας. Il est cependant significatif que la plupart des témoignages de ce nom viennent de la région entre le Strymon et le Nestos, c'est-à-dire de l'ancienne Édonis (11 exemples) et de Thasos (3), île qui était aussi jadis habitée par les Édones. Les autres exemples sont des villes voisines d'Abdéra (2), de Nicopolis (1), de Nevrokop (1) et de Thessalonique (1) et Palatitsa (1). — Le nom Τεπίαστε (dans l'inscription D i m i t s a s, 'Η Μακεδονία... p. 311, n° 339, des environs de Titov Veles), que Russu: *op. cit.*, p. 103, essaie d'interpréter en le rapprochant de Τίπας, est un nom monstre. Il faut lire Τεπίας, cf. H. Volkman: *Athen. Mitteil.* 50 (1925), 134 (ou bien, Τερτίας, nom attesté dans la région?).

³⁰ L. Zgusta: *Kleinasiatische Personennamen* (1964), p. 146, n° 279—1. Cf. aussi, n° 279—2: »Δηλης (m), Ost-Phrygien, MAMA 7, 533.«

³¹ Her. VII, 185: Παίονες καὶ Ἑορδοὶ καὶ Βοττιαῖοι καὶ τὸ Χαλκιδικὸν ἔθνος καὶ Βρύγοι καὶ Πέρρες καὶ Μακεδόνες... Cf. *ibid.*, VI, 45.

³² App. *b. civ.* II, 39.

postérieures les mentionnent dans l'arrière-pays de Dyrrhachion — c'est-à-dire, justement dans la région où se trouvait Albanopolis, la patrie de notre Delus — de même que près du lac de Lychnidos (Tren!)³³. Le nom *Brygos* dans une épitaphe de Dyrrhachion témoigne aussi la survivance de cette peuplade³⁴.

Les Edones chez lesquels nous avons trouvé l'analogie la plus ancienne et la plus certaine pour le nom *Getas*, appartenaient également, avec les Mygdoniens, les Krestoniens et d'autres tribus apparentées, à la population phrygienne³⁵. Le nom *Tippas*, documenté chez les Maides, ne pourrait être rattaché à la couche phrygienne aussi directement que *Getas* et *Delus*, étant donné que les Maides étaient des Thraces. Mais, comme ce nom n'existe pas dans l'onomastique thrace proprement dite, il se peut qu'il fut emprunté par les Maides à la population qui avait vécu dans leur région avant leur arrivée.

*

* *

Une fois notre attention attirée, par les noms *Delus* et *Getas*, sur les éléments pré-illyriens et pré-thraces dans l'Illyrie du Sud, d'autres noms aussi viennent nous révéler l'extension de ces populations alloènes dans tout l'espace entre l'Illyrie et la Thrace. Dans la Dardanie méridionale — région de Metohija et de Scupi — ainsi que dans la Macédoine septentrionale, il y a toute une série de noms qui ne peu-

³³ Str. VII, 5, 8 (c. 326): τῆς γὰρ Ἐπιδάμου καὶ Ἀπολλωνίας μέχρι Κερυνίου ὑπεροικοῦσι Βυλλῖνες τε καὶ Ταυλάντιοι καὶ Παρθῖνοι καὶ Βρύγοι· πλησίον δὲ πού καὶ τὰ ἄργυρεῖα τὰ ἐν Δαμαστίῳ. Cf. Str. VII, 5, 9 et VII, fr. 25; Ps. Scymn. 434: ὑπὲρ δὲ τούτους (région de Lychnidos) εἰσὶ Βρύγοι βάρβαροι... 437: ὑπὲρ δὲ Βρύγους Ἐγγελαῖοι λεγόμενοι. Steph. Byz. s. v. Βρύξ, τὸ ἔθνος, καὶ Βρύγαι... εἰσὶ δὲ Μακεδονικὸν ἔθνος προσεχὲς Ἰλλυριοῖς. Le seul témoignage historique se rapportant à l'époque républicaine serait celui de Plut. *Brut.* 45 sur les στρατιτεύμενοι οἰκέται, οὓς Βρίγας ὁ Βρούτος ὠνόμαζε qui sont tombés dans la bataille de Philippes. Apoll. Rhod. *Argon.* 4,330 place faussement les Βρυγηίδες νῆσοι dans la partie septentrionale de l'Adriatique, cf. R. Katičić: Podunavlje i Jadran u epu Apolonija Rođanina (Le Bassin danubien et l'Adriatique dans l'épopée d'Apollonios de Rhodes), *Godišnjak CBI* VII, 1970, p. 97. Cette donnée a servi d'argument à la théorie de l'expansion des Thraces le long du littoral adriatique.

³⁴ Cf. *Studia Albanica*, 1965, 2, p. 62, n° 24: Βρύγος Ἀφροδισίου.

³⁵ Sur les Edones, cf. W. Tomaszek: *Die alten Thraker*, I, 33—38. Wl. Pająkowski, qui s'est occupé beaucoup de l'ethnographie de l'Épire et de l'Illyrie méridionale, trouve des traces édoniennes parmi les différentes tribus qui, selon lui, faisaient partie de la population brygienne: les Cavii, les Abroi (Albanoi, Albanopolis), les Bantioi, les Oxyaoi etc. Il situe les Bryges entre les Parthini et les Dassarètes, de part et d'autre de la Via Egnatia, cf. son mémoire *Starożytny Epir i jego mieszkańcy* (Epirus im Altertum und seine Bewohner), Poznań 1970, et l'article »Bryges. Ze studiów nad geografią plemienną Ilirii«, *Europa-Stowiańszczyzna-Polska. Studia ku uczczeniu profesora Kazimierza Tymienieckiego*, Poznań 1970, 33—57, (sans résumé en une des grandes langues) dans lequel les questions qui nous intéressent sont traitées avec plus de détail. Je ne suis pas en état de suivre de près son argumentation en polonais, mais il me paraît que le matériel que j'étudie ici vient à l'appui de ses idées.

vent être rattachés, à ce qu'il semble, ni à l'illyrien, ni au thrace. Certains d'entre eux sont sans analogie: *Mescena*³⁶, *Momonio*, *Maema*³⁷, *Μάμα*³⁸. Le nom *Dida*³⁹ nous est connu par Tite-Live comme nom d'un gouverneur de la Péonie sous Philippe V, désigné explicitement comme Péonien⁴⁰. Il trouve des parallèles en Asie Mineure⁴¹. *Mania*⁴² est attesté dans Xen. *Hell.* III, 10: *Μανία ἡ τοῦ Ζήνιος γυνή, Δαρδανίς καὶ αὐτῇ, Manios*, dans une inscription de Stobi⁴³. Ces noms sont de toute évidence apparentés au nom *Μάνης*, très répandu chez les Phrygiens⁴⁴. Le fait que nous trouvons le même nom dans la Dardanie de l'époque romaine et chez les Dardaniens de la Troade au IVe siècle avant notre ère est très instructif. Il révèle, comme les noms *Getas* et *Delus*, la persistance des anciennes traditions dans l'intérieur de la péninsule balkanique. Le nom *Sita* apparaît dans deux inscriptions de Metohija et dans une de Kavadarci (Péonie)⁴⁵. Il est connu en Thrace, mais existe aussi dans l'onomastique celtique⁴⁶. Le nom *Pitta*, attesté dans une inscription de

³⁶ Le nom *Mescena* est attesté dans une épitaphe de Scupi, dans laquelle figure toute une famille de quatre générations, presque tous portant des noms indigènes: *Mesta Didae Site f(ilia) vixit anni(s) XX h.s.e. Lucius Dicconis f(ilius) coniunx et Dida Site pater et Mescena mater et Sita Mesti avius et Mania avia p(ie) f(aciendum) c(uraverunt)*, cf. B. Josifovska: *Jedan neobjavljeni epigrafski spomenik iz Sopišta, Godišen zbornik na Filozofski fakultet Skopje*, 16 (1964), p. 140.

³⁷ Pour *Momonio* et *Maema*, cf. ci-haut n. 16 (les deux inscriptions sont de Scupi).

³⁸ Cf. ci-haut, n. 17 (de Bela Crkva dans la Derriopos).

³⁹ Cf. n. 36. (inscription de Scupi). Un *Δειδας* (dat. *Δειδᾶ*) apparaît aussi dans une épitaphe de Thessalonique, B. Kallipolitis — D. Lazaridis: *Ἀρχαῖαι ἐπιγραφαὶ Θεσσαλονίκης*, Thessalonique 1946, p. 40, n° 13 (cette inscription marque dans le recueil d'Edson). Sa mère porte le nom *Οὐαδέα* qui nous mène de nouveau vers l'Asie Mineure, cf. Zgusta: *op. cit.*, p. 388, n° 1132—2 *Αὐ. Καρικὸς [Ο]ὐαδεως Λατηνός* (gen.), MAMA 7, 212, de la Phrygie Orientale.

⁴⁰ Liv. XL, 21, 9: *ex praetoribus regiis unus, qui Paeoniae praeerat*; XLII, 51, 6: *Didas Paeon*; voir aussi XLII, 58, 8. H. Bengtson: *Die Strategie in der hellenistischen Zeit*, II (1964), p. 340 s., repousse avec raison la correction de *Didas* en *Derdas*, proposée par certains critiques, et déduit des données concernant *Didas* l'importante conclusion que les rois macédoniens se sont servi de la noblesse indigène pour affermir leur pouvoir dans les régions annexées.

⁴¹ Zgusta: *op. cit.*, n° 282—1: *Διδας* (m), en Lydie et en Cappadoce; n° 282—4: *Δειδας* (m), en Mysie, Phrygie et Galatie.

⁴² Ci-haut, n. 36 (de Scupi).

⁴³ Vulić: *Spomenik* 71 (1931), n° 106 (de Stobi): *Σκοῦνδα Μανίου*.

⁴⁴ Cf. Detschew: *op. cit.*, s.v. *Μάνης*. Le nom *Manius* est porté par un Denthélète: C. *Tutius Mani f. Dans(ala)*, CIL XIII, 7050, ce qui n'exclue pas l'appartenance du nom à la couche pré-thrace.

⁴⁵ Cf. *Spomenik* 71 (1931), n° 254 (la famille de ce Sita est de toute évidence illyrienne; son père s'appelait *Dasius* et son fils *Scerulaedus*) et n° 252 (le patronymique de Sita n'y est pas sûr). Dans l'inscription de Kavadarci, *ibid.*, n° 174, nous lisons *Βυρδίων Σίτα*. Selon Russu, *op. cit.*, p. 102, et G. Mateescu: *Ephemeris Dacoromana* 1 (1923), p. 153, *Βυρδίων* serait un nom thrace; Detschew l'insère aussi dans son lexique.

⁴⁶ Cf. A. Holder: *Altceltischer Sprachschatz*, II, 1589—90.

Prizren (Metohija), apparaît aussi à Dyrrhachion⁴⁷. Il se peut qu'il appartienne également à l'onomastique indigène pré-illyrienne. *Mesta* et *Mestus*⁴⁸ s'insèrent dans le groupe des noms tirés de la racine *Mest-*, comme *Mestys*⁴⁹, *Mestylus*, *Mestrius*, qui sont caractéristiques de certaines régions de la Macédoine septentrionale et de la Dardanie. Pour *Doules*, enfin, qui se rencontre très souvent dans la Macédoine du Nord-Ouest⁵⁰, Detschew remarque: »Es ist aber vom Belang, dass in Lykaonien, Pamphylien und Pisidien gerade derartige Namen wie Δουλος, Δουλα, Δουλη, Δουλιων, Δουλιχη, Δουλκιοι sehr verbreitet sind... Sie kommen ausserdem in Phrygien... und Kilikien... vor⁵¹.«

Les noms que nous venons d'étudier ont un trait commun: ils sont d'un type tout à fait différent de ceux qui étaient en usage chez les Thraces. Ces noms sont toujours tirés d'un seul radical — et non des noms composés, comme dans l'onomastique thrace — souvent ce sont des noms qui ressemblent à d'hypocoristiques. Ce trait commun est sans doute la marque d'une origine commune. Les analogies nous ont montré qu'il ne peut être question que de l'onomastique d'une couche »phrygienne«. L'apparition de noms brygiens, édoniens, etc., dans les inscriptions d'époque romaine prouvent que la population primitive de ces contrées, refoulée dans des coins isolés, à l'écart des grands courants, avait survécu non seulement à l'invasion des Illyriens, d'un côté, et à celle des Thraces, de l'autre, mais aussi à l'expansion de la Macédoine et à la conquête romaine.

Or, ce qui prête à la confusion, c'est qu'on a pris l'habitude de considérer les Bryges, les Edones et les autres tribus qui ont peuplé la zone médiane de la péninsule balkanique, entre l'Adriatique et l'Egée, durant les siècles qui ont précédé l'installation des Illyriens, des Macédoniens et des Thraces dans ces contrées, comme faisant partie de la zone médiane de la péninsule balkanique, entre l'Adriatique et l'Egée, englobent sans distinction les noms proprement thraces et ceux qui ne le sont pas⁵². Ce n'est que dans les tout derniers temps qu'on a com-

⁴⁷ *Spomenik* 71 (1931), n° 324; *Studia Albanica*, 1965, 2, p. 54, n° 6: Πιτζ.

⁴⁸ Cf. Detschew: *op. cit.*, p. 297 s. La plupart des témoignages proviennent de la Macédoine Orientale et de Thasos, qui avait été primitivement habitée par les Edones et portait même le nom d' Ὀδωνίς (Hesych., s.v.), cf. ci-haut n. 29. Plusieurs témoignages dans la liste de Detschew devraient être retranchés parce qu'ils ne peuvent se rapporter au même nom.

⁴⁹ Μέστυς autant que je sache, n'est attesté qu'à Styberra, *Spomenik* 98 (1948), n° 388 (liste d'éphèbes), 1.62: Μέστυς Βεΐθιος, et n° 389, 1.42—43: Μέστυς Παραμόνου.

⁵⁰ Δούλης est attesté dans la Derriopos à l'époque hellénistique, cf. *Klio* 52, 1970, p. 310, et à l'époque romaine *Spomenik* 71 (1931), n° 341, voir ci-haut n. 17. Deux témoignages de ce nom proviennent de Morihovo, *Spomenik* 71 (1931), n° 386: Δούλης Βεΐθιος ἥρωι, et n° 439: Ζοίλω Δούλεος (sic) ἥρωι.

⁵¹ Detschew: *op. cit.*, p. 152, s.v. *Dula-*. Le nom Δούλης apparaît aussi dans *IG* X, 2, 728 (musée de Thessalonique, provenance inconnue) et 1002 (Pylaia, 24 km au sud-est de Salonique); cf. aussi *ibid.*, n° 249 (provenance inconnue): [?]Δούλεος, et n° 638 (de Thessalonique): Δουλ-.

⁵² W. Tomaschek a étudié sous le titre commun »Die alten Thraker« trois groupes ethniques: le groupe des Péoniens et des Dardaniens; le groupe des Phrygiens et des Mysiens; le groupe thrace (dans lequel il distingue les Thraces du Sud et les Géo-Daces). Dans la seconde partie de

mencé à s'émanciper dans la thracologie de ces théories traditionnelles⁵³. On prend conscience du fait que sous le nom de »thrace« se cachent plusieurs langues différentes. On commence à s'apercevoir qu'il est aussi inexact d'employer le terme »thraco-phrygien«⁵⁴ que celui de »thraco-illyrien«; que le phrygien ne pouvait être rangé parmi les langues »thraces«, puisqu'il s'est avéré être une langue »très proche du macédonien«; de sorte que la dénomination même de »thrace«, comme le montre d'ailleurs aussi les anthroponymes que nous examinons, devient vague, et même inexacte. Il paraît qu'il est temps de cesser d'employer ce nom autrement que pour les Thraces (qui ne devront plus être désignés comme »Thraces proprement dits«)⁵⁵.

La constatation que les anthroponymes *Delus*, *Getas*, *Tippas* etc. ne peuvent pas être attribués aux Thraces, mais appartiennent à une population pré-illyrienne et pré-thrace, c'est-à-dire aux restes d'une couche qui avait peuplé ces contrées avant que les Illyriens et les Thraces y vinrent s'installer, éclaire d'un nouveau jour maints problèmes de l'ethnographie de la région centrale des Balkans. Ainsi, la

son ouvrage il a cependant réuni ensemble les restes des langues de toutes ces diverses nations. D. Detschew a inséré de même dans son recueil »Die thrakischen Sprachreste« les noms péoniens, dardaniens, mysiens, gètes, etc. traitant la langue thrace comme une entité uniforme et sans dire un mot, dans son introduction, sur les problèmes posés par l'existence des différentes couches ethniques.

⁵³ C'est à V. I. Georgiev que revient le grand mérite d'avoir séparé d'abord le daco-mysien du thrace comme une langue à part. L'éminent linguiste bulgare distingue trois peuples dans la partie orientale de la péninsule balkanique: les Thraces, les Mysiens (Dardaniens, Triballes, Mygdoniens) et les Daces (Daces et Gètes) et considère que les Daces et les Mysiens parlaient deux dialectes d'une même langue qui était bien différente du thrace. Quant aux Phrygiens (Bryges, Péoniens), leur langue était, selon Georgiev, très proche du macédonien et du grec. Cf. V. I. Georgiev: L'Ethnogénèse de la péninsule balkanique d'après les données linguistiques, *Studia Balcanica*, V, 1971, 155—170. I. Duridanov distingue aussi les Daco-Mysiens et les Phrygiens des Thraces. Il admet »als Namengeber« en Macédoine, au IIe et au Ier millénaire avant notre ère, les Dardaniens (»deren Sprache als dako-mysisch zu bestimmen ist«), les Péoniens (»die vermutlich einen dem brygischen nahestehenden Dialekt sprachen«), les Bryges, les Illyriens, les Thraces, les Macédoniens et les Grecs, cf. »Die alten Bevölkerungsverhältnisse Makedoniens auf Grund der Toponymie«, *Actes du Ier Congrès international des Etudes Balkaniques et Sud-est-européennes*, vol. VI, Sofia 1968, p. 268.

⁵⁴ Cf. A. Crossland: The position in the indo-european language-family of Thracian and Phrygian ..., *Studia Balcanica*, V, 1971, p. 227.

⁵⁵ Le fait que les auteurs anciens parlent des Bryges ou des Péoniens comme de Thraces n'est pas une raison suffisante pour ne pas mettre à la base des études onomastiques et linguistiques une distinction complète et conséquemment appliquée entre les Thraces et les autres peuples de la soi-disante »famille thrace«. La notion même de Θράκη, Θράκες dans l'antiquité mériterait d'être examinée sous cet angle. En tout cas, indépendamment de la parenté présumée ou établie entre le thrace et le mysien, le thrace et le phrygien, etc., le classement à part des restes de ces langues, dans la mesure où le matériel le permet, me paraît indispensable. Un tel travail a été entamé par K. Vlahov, qui annonce la publication d'une étude sur les types d'anthroponymes thraces et daco-mysiens et leur distribution géographique (cf. les Actes du Symposium cités ci-haut, *Studia Balcanica* V, 1971, p. 312).

question épineuse de l'origine des Dardaniens se présente maintenant à nos yeux sous un autre aspect que jusqu'ici. Le tableau des noms propres dardaniens, classés en quatre régions, que j'avais dressée dans mon étude sur l'onomastique dardaniennne, montre clairement que les noms thraces (*Auluporis*, *Mucatralis*, *Auluzon*, etc.) sont limités à la 4e région, qui embrassait la partie orientale de la Dardanie (Niš, Bela Palanka, Knjaževac), tandis que les nombreux noms »indigènes«, dont plusieurs ne sont attestés qu'en Dardanie, apparaissent presque exclusivement dans la 1ère (Metohija) et la 3e (Scupi) région. Conformément à l'opinion commune, je considérais auparavant moi-même comme thraces beaucoup de ces noms (*Delus*, *Dida*, *Mania*, *Momonio*, etc.), ce qui a faussé mes conclusions sur les rapports entre les différents éléments ethniques⁵⁶. En réalité, ces noms remontent à la population pré-illyrienne et pré-thrace (non pré-indo-européenne)⁵⁷. C'est cette population qui s'appelait primitivement du nom des Dardaniens et c'est elle vraisemblablement qui a transporté ce nom en Asie Mineure. Lorsque les Illyriens vinrent se fixer en Dardanie, ce nom se transmet aux conquérants. L'illyrisation de la Dardanie a dû être assez forte, puisque le pays nous apparaît par la suite comme essentiellement illyrien. A en juger par l'onomastique, la couche pré-illyrienne ne s'est conservée que dans la partie méridionale. L'immigration des Thraces en Dardanie eut lieu beaucoup plus tard et elle n'a atteint que l'est du pays⁵⁸.

L'onomastique de la Dardanie méridionale se rattache, comme nous l'avons vu, à celle de certaines régions de la Macédoine par les

⁵⁶ Voir »Dardanska onomastika«, *Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu*, VIII, 1, 1964, p. 54 sqq., et *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, Sarajevo 1969, p. 183—184. Lorsque j'écrivais cette étude je n'avais su apprécier les nouvelles théories de Vl. Georgiev, qui, comme nous l'avons vu (cf. note 53) range les Dardaniens, de même que les Triballes et les Mygdoniens, parmi les peuples daco-mysiens. Je ne pouvais alors me soustraire à l'idée que les Illyriens et les Thraces représentaient les seules populations indo-européennes dans la partie septentrionale de la péninsule et que les Daco-Mysiens étaient aussi des Thraces. Le matériel que j'ai étudié m'a conduit pourtant à la conclusion que la Dardanie formait un district onomastique à part et que les Triballes aussi étaient un groupement ethnopolitique distinct. La séparation des Daco-Mysiens comme groupe ethnique à part correspond parfaitement à cette conclusion. Je n'ai pas une idée claire de ce qu'étaient ces lointains Mysiens. Georgiev tient les Mygdoniens pour des Mysiens; Duridanov, pour des Thraces, cf. *Studia Balcanica* V, 1971, p. 203; je crois moi-même qu'il devaient être très proches des Péoniens, cf. le nom péonien Πάτρως, attesté à Palatianon, près de Kilkis BCH 1961, p. 812 et *Bulletin épigraphique* (J. et L. Robert), 1963, n. 135. Mais les noms sur lesquels j'ai attiré l'attention dans le présent article et les analogies que j'ai pu en rapprocher semblent rattacher la partie méridionale de la Dardanie à la région brygienne.

⁵⁷ C'est à cet élément qu'il faudrait attribuer aussi *Thermidava*, qu'on cherche dans la Metohija (si nous étions sûrs que la forme du toponyme est authentique). *Desudaba*, en Maidique, pourrait également remonter au substrat pré-thrace (les linguistes préféreraient en ce cas le nom de daco-mysien), comme le nom *Tipas* dont il a été question.

⁵⁸ *Dardapara* pourrait être un nom thrace donné à un établissement dardanien.

mêmes noms propres particuliers qui montrent que dans toute cette zone — la Péonie, la Pélagonie, la Mygdonie — il y a eu une population qui n'était ni macédonienne, ni illyrienne, ni thrace, et qui s'était maintenue, principalement dans les villages, jusqu'à l'époque impériale. Si les Péoniens étaient apparentés aux Phrygiens, comme on le pense d'ordinaire, c'est eux que nous devrions envisager en premier lieu quand nous voulons identifier le caractère ethnique de cette population primitive. Il y avait évidemment aussi les Edones, qui appartenaient, à ce qu'il semble, à la même famille ethnique.

Dans l'Illyrie du Sud les rapports ethniques étaient différents: l'élément thrace n'y existait pas, naturellement, et le substrat brygien (édonien, etc.) ne s'était maintenu que dans quelques enclaves⁵⁹. Jusqu'où s'étendait au nord cette population pré-illyrienne? La tradition qui connaît les Enchéléens dans le voisinage des Bouches de Kotor en serait peut-être un indice de son extension. Qui est-ce qui vivait au-delà des Bryges? Où faut-il placer les Illyriens à l'époque où les Bryges formaient le peuplement principal de l'Illyrie du Sud? Y avait-il un rapport de parenté entre les Liburnes et les Bryges? Ces questions et d'autres pareilles attendent leurs solutions des futures découvertes archéologiques et des études onomastiques et linguistiques. Elles sont pourtant elles-mêmes, à mon avis, la seule réponse possible à la thèse de Patsch.

FANULA PAPAZOGLU

O NEKIM »TRAČKIM« IMENIMA U ILIRIJI

KRATAK SADRŽAJ

Imena *Delus*, *Getas*, *Tippas*, posvedočena novim epigrafskim nalazima u južnoj Iliriji, ne pripadaju ilirskoj onomastici. Na prvi pogled ona kao da potkrepljuju poznatu tezu K. Pača o tome da su pre dolaska Ilira Tračani naseljavali sve zemlje do Jadranskog mora. Međutim, ova imena, kao i neka druga koja se javljaju u Iliriji, južnoj Dardaniji i nekim oblastima severne Makedonije (*Manios*, *Dida*, *Mescena*, *Maema*, *Doulos*, *Mestys*, *Pitta* i dr.), nisu uopšte posvedočena u

⁵⁹ Je ne sais pas si la constatation du fait que la population brygienne s'était maintenue durant l'époque impériale dans la région d'Albanopolis peut influencer la solution du problème de l'origine des Albanais et des relations entre le proto-albanais et le substrat roumain. Cf. C. Poghirc: Réflexions, sur le problème du Daco-moesien, *Studia Balcanica* V, 1971, 171—177, qui admet que le proto-albanais et le substrat rumain étaient des dialectes du daco-mysien (si le proto-albanais était dérivé du dardanien, que Poghirc tient pour un dialecte daco-mysien) ou bien qu'il s'agissait de deux langues différentes, »peut-être l'illyrien et le daco-mysien«.

bogatoj onomastičkoj dokumentaciji rimske Trakije. Ona se i po tipu razlikuju od običnih tračkih imena. To isključuje pretpostavku da su nosioci ovih imena u Iliriji bili doseljenici iz Trakije. Za *Delus* nalazimo analogije u maloazijskoj Frigiji, ime *Getas* (koje treba razlikovati od etnikona *Geta*) nosio je u V v. pre n.e. jedan edonski kralj, dok se *Tipas* pojavljuje samo na jednom natpisu s kraja II v. pre n.e., kao ime poglavice plemena Meda. *Manios* i *Doulos* rasprostranjeni su takođe u Frigiji, a *Dida* je peonsko ime. Ove analogije pokazuju da su u pitanju ostaci etničkog elementa koji se ne može smatrati ni ilirskim ni tračkim.

Antički izvori znaju da su na ovom prostoru ranije živeli Brigi, Edonci i druga srodna plemena, a da su Frižani deo balkanskih Briga koji su se preselili u Malu Aziju. Lingvisti pak određuju frigijski jezik kao jezik blizak makedonskom. (U novije vreme se i dako-mezijski odvaja kao poseban jezik a ne samo kao dijalekat). Međutim, u zbornicima tračke onomastike, imena koja pripadaju »brigijskom« sloju (kao i ona koja pripadaju severnijem, dako-mezijskom) nalaze se redovno pomešana sa tračkim, što je uzrok mnogih zbrka i nesporazuma. Izdvajanje jezičkih ostataka plemena koja su naseljavala središnji deo Balkanskog poluostrva od tračkog onomastikona baca novu svetlost na etničke odnose na ovom prostoru. Iliri i Tračani nisu bili jedine etničke grupacije na severnom Balkanu. Između njih, uporedo s njima, postojala je još jedna, a možda i dve etničke grupe.

U ovoj svetlosti, i problem porekla Dardanaca postavlja se drukčije. Dardanska imena koja nemaju svojih analogija ni u ilirskom ni u tračkom, poticala su svakako od tog starijeg (preilirskog i pretračkog, ali ne i preindoveropskog) sloja, kome pripada i samo ime Dardanaca. Ilirizacija Dardanije je bila jaka, ali se preilirski sloj zadržao u južnom delu Dardanije do rimskog doba. Imigracija Tračana u istočni deo Dardanije izvršena je docnije. U severnoj Makedoniji — Peoniji, Pelagoniji, Migdoniji — bilo je takođe ostataka stanovništva koje nije bilo ni makedonsko, ni ilirsko, ni tračko. Pored Peonaca, koji su verovatno bili bliski Frižanima, istoj etničkoj porodici pripadali su i Edonci. U južnoj Iliriji nije bilo Tračana, a brigijski (edonski) supstrat održao se u više enklava. Pitanje prostiranja Briga na severozapad ostaje otvoreno, isto tako pitanje položaja Ilira u vreme kada su Brigi činili glavno stanovništvo južne Ilirije, kao i pitanje odnosa Briga i Liburna. Odgovori na ova pitanja objasniće one tragove za koje je Pač mislio da su trački.

RADE UHLIK

KATEGORIJA IMPERATIVA U ROMSKOM JEZIKU

Romski je siromašan jezik. Njegov leksički fond i njegova frazeologija oskudni su, dok mu je morfologija dobro očuvana. Taj jezik predstavlja, u stvari, jednu heterogenu zajednicu velikog zbira dijalekata. Premda se jezgro njegovo sve više i više rastače, originalni oblici pojedinih gramatičkih kategorija još i dalje uspješno odolijevaju upornom nadiranju tuđinštine, tako da im je opstanak u živoj govornoj praksi ponegdje obezbijeđen još za duži niz godina.

Imperativ se u romskom češće javlja nego u srpskohrvatskom jeziku, koji raspolaze priličnim izborom različitih oblika toga modusa. Romi su jedan vrlo emotivan svijet koji se temperamentno izživljava u naglašenim kategorijama oblika koji kriju u sebi veliku izražajnu snagu. Raspon oblika imperativa je vrlo ograničen, ali su ti oblici ustaljeni i dovoljno jaki da se odupru pojavi nekontrolisanog bujanja, za razliku od kategorije deminutiva koja je obilježena velikim brojem nepravilnih tvorevina, što je posljedica razornog uticaja stihije i samovolje.

Posebni primarni oblici imperativa javljaju se jedino u prezentu. Samo ono lice koje je trenutno prisutno i samo ono vrijeme koje upravo teče, mogu da jamče da će nekom zahtjevu biti udovoljeno. Kao ni većina glagol. oblika, tako ni ovaj modus nema oznake roda, a javlja se samo u drugom licu sg. i pl. Oblici za ostala lica, kao i za konjunktiv, pozajmljuju se od indikativa. Oblici 2. lica sg. imperativa predstavljaju redovno čistu glagol. osnovu, pa su stoga, većinom, i najkraći. Radnja i njen nosilac udruženi su u jednom verbalnom obliku. Oblik 2. lica sg. ima katkad isti oblik kao i imenica-izvedenica. Na pr.: *Xas!* (kašlj!) znači i kašalj, *suv!* (šij!) znači i igla itd.

Evo još primjera za imperativ. *Čhol!* (Teši!), *Suv!* arl. znači *šij!*; rom. *siv* i naše *šij* su prasrodni. *Phučar!* (Otkrij!), *Phučar!* (Naduvaj!), *Užar!* (Zguli!), *Alosar!* (Izaberi!) itd. Ali, oblici *kate!* (Tkaj!), *Xuti!* (Skoči!) i dr. imaju osnove *kat-*, *xut-* itd. Dajemo žive primjere u rečenicama: *Šulav o čher the čirav e jračaći!* (Pometi kuću i spremi večeru!), *Briv e papinaće pora pala e šeranda!* (Iščijaj gušćije perje za ja-

stuke!). Imperativ se može opisati sa njemu srodnim konjunktivom, na pr.: *Te na pusave o karno ando sasto prno!* (Da ne zabadaš trn u zdravu nogu!). To je u konjunktivu mjesto imper.: *Na pusav o karno ando...* (Ne zabadaš trn u z.n.!).

Trade e xernja te čajrol pe livadin! (Potjeraj, magaricu da pase na livadi!), *Sov, gogle bajaticene, ande će daći angali!* (Spavaj slatko čedo, u majčinom naručju!), *Devla, čhuv, či bax pe amende!* (Bože, »stavi« svoju sreću na nas!), *Huljar tutar će gada te najoh!* (Skinu sa sebe svoje odijelo da se okupaš!), *De-ta, morah, vazde, čučar!* (Dede, more, diži, ispij!), *Istar leh e bajatar te na našel tuće!* (Zgrabi ga za rukav da ti ne umakne!).

Poređenja radi, daćemo dvije napomene iz stranih jezika. Idealne primarne oblike imperativa nalazimo u engl., gdje se taj modus javlja u obliku koji je identičan sa infinitivom bez predloga *to*, bez ikakvog posebnog nastavka ili dodatka, bez oznaka za lica, broj i rod, na pr.: *Go!* (Idi!), *Read!* (Čitaj!). Uostalom, najkraći lakonski imperativ djeluje uvijek najefikasnije. — Interesantno je da su i druga lica sg. i pl. konjunktivnog porijekla. Mađarski imperativ ima hortativni karakter. na pr.: *Várjak!* (treba) da čekam!, *Várj!* (treba) da čekaš! Ti oblici pripadaju objektivno određenoj glagolskoj promjeni.

Događa se ponekad, istina vrlo rijetko, da se čovjek poput pjesnika samom sebi obraća kao »prisutnom licu« u obliku 2. lica sg., na pr.: *Dikh tu man bibaxtaleh, so me ake čerdem korkorehtar mandar!* (Vidi ti mene, nesrećnika, šta sam eto sam od sebe uradio!). Ali, to ne izgleda uvijek patetično i filozofski, pa ponekad zvuči vulgarno, na pr.: *Ušti-ta, bibučarneja, jekhona!* (Ustaj, lijenštino jedna!) *Xuti-ta akana katar gaja phurd, čhaveja dejačireja!* S tim riječima čovjek sam sebe hrabri: de skoči sada s ovog mosta, majčin sine! A evo kako čovjek sam sebe upozorava: *Ašun, tu leh, sar vov del vorba mandar!* (Čuj ti njega, kako on govori o meni!).

Međutim, desi se i to da se Rom posluži konjunktivom koji se nalazi u pratnji veznika *mek* ili *muk*, što znači *neka*, ili pak on se koristi optativom. Upor. ruski *pusto* (pustj) ili na novogrčkom jeziku rječca *as* od *afino* (pustim). Tako i mađ. *hadd* (nek) od *hagyni* (pustiti) itd., na pr.: *Kana dži kathe peradilem, muk mardivav jođi dži agoreste!* (Kad sam se već dovdje srozao, neka propadnem do kraja!). Tu čovjek očajan, i sam sebe osuđuje.

Slično se miri sa zlom sudbinom i drugi Rom koji se kaje: *Te xasardem mo čhelipe, nek xasardem leh, naj mae khonik baňgo!* (Ako sam i izgubio igru, niko mi nije kriv za to!). *Me therdnem mo lačhipe i me xalem leh.* (Svoj imetak sam stekao i »pojeo« sam ga, tj. potrošio, upropastio). U navedenim primjerima nalazimo optativnu partikulu *neka* (lat. *ut* i *utinam*) koja je tu neophodna.

3. lice sg. Neko treće lice ne možemo osloviti direktno, pa nismo u stanju ni da mu šta naredimo ili da mu svoju volju saopštimo. Dakle, ako se radi o licu koje nije prisutno, bićemo prinuđeni da pribegnemo deskriptivnim sredstvima. To ćemo, prije svega, postići stavljanjem egzhortativne čestice *muk* ili *mek* (tj. *neka*) pred oblik

prezenta, na pr.: *Mek či čhej te so majlačhe arakhel -pe e trohnator!* (Neka se tvoja kćerka što bolje pričuva od nazeba!), *Mek o papo avel akaring te dikhel amaro čher!* (Nek deda dođe ovamo da nam vidi kuću!). U ovim primjerima veznik *neka* nalazi se pred glagolskim oblikom. *Neka vov so šaj majšukar nakhadol džikaj hi terno!* (Nek se on što ljepše provede dok je mlad!), *Mek na čučaren pe pišomen ande mo čher!* (Neka ne istresaju svoje buhe u mojoj kući!), *Nek astardol jagaljate, eketalo o šošoj!* (Nek uhvati pušku, eto zeća!).

Za razliku od romskoga, u germanskim i romanskim jezicima upotrebljava se poseban oblik za savezni način (subjunktiv), na pr.: *Che venga!* na ital. znači: Nek dođel; njem.: *Er komme!* (Što je zastarjelo), ili jusive subjunktiv u lat.: *Exeat!* engl.: *Let him go out!*; romski: *Mek te iklel avri! Te tasavel e nasvale rikone!* (Nek zadavi bolesnog psića!), *Nek čhuvel gol pire puranimata pe gov džorni!* (Nek natovari svoje starudije na tu mazgu!).

Mjesto rječce *mek*, Romi se još češće služe veznikom *te* koji takođe za sobom povlači konjunktivnu konstrukciju, na pr.: *Te inkaldinajvol lendar, mangel te čeren leh jođi!* (Da se izvuče od njih, žele da ga upropaste!), *Te na bešel an kovli čindī čik, te na makhel pe neve kalce!* (Da ne sjeda na meku, vlažnu zemlju, da ne uprlja svoje nove pantalone!), *Te huljarel pe bal, kaj džungaleh hi bihulado!* (Neka skine svoju kosu, jer je gadno razbarušen.).

Pošto smo prikazali funkciju veznika *neka*, iznijecemo slučajeve zamjene 3. l. sg. imperativa 2. licem sg., što je kao i kod nas, već rijetkost, na pr.: *Me sikadem lehće on pherjras jekh makhlo, a vov, n'av dilo, dijah leh mrtik thaj našlo.* (Ja mu u šali pokazao dukat, a on, ne budi lijen, zgrabi ga i uteče.), *Me peklem jekh palma me phraleh, a vov, n'av dilo, irisardah la mae.* (Ja svom bratu dao šamar, a on, ne budi lijen, vratio mi ga.). Ovdje su dva akuzativna objekta. To je riječ *palma* kao dio stereotipnog kompozitnog glagolskog izraza *pekav palma* (raspalim šamar) i riječ *e phraleh* (akuz. od *phral* brat), gdje riječ *raspalim* (*pekav*) kao sinonim glagola *udarim* traži akuzativ.

1. lice pl. Konjunktiv se vrlo često javlja u našim romskim dijalektima, što je, valjda, opet refleks starobalkanskog jezičkog nasljeđa. Za konjunktiv je sistemski vezan imperativ. Oblici imperativa donekle sačinjavaju dijelove konjunktivnog sistema. Tako se i 1. lice pl. imp. može opisati konjunktivom: *Te džah!* (Da idemo!). To je konjunktiv, a ujedno i imperativ koji je za nijansu strožiji. Evo i rečenice: *Te irisarah garing gov činjarde manuše!* (Da svratimo ovamo onog umornog čovjeka!), *Te sigarah te majsig e jratatar resah čhere!* (Da se požurimo, pa da prije mraka stignemo kući!), *Te džah godaha te na xoxadivah!* (Da idemo oprezno, da se ne prevarimo!), *Te teljaras te dikhas so bičindol-pe kote!* (Da odemo da vidimo šta se tamo prodaje!). Znači, poziva sebe u svoje društvo, a to je predstavljeno konjunktivnom konstrukcijom: *Te čhudah e džukhlende kokala te čaplin!* To ima dva značenja: da bacimo psima (odn. pasje) kosti da glođu. *Te thovah laće e suv telal te pusadol!* (Da joj podmetnemo odozdo iglu da se ubode!), *Amalalen, muršalen, te čhudah amen angle ande phabar-*

di marimata! (Prijatelji, junaci, da srnemo naprijed u žestoki boj!), *Te makhah e rote te tradah poločneh te na o vordon řispi-pe!* (Da podmažem otočkove da tjeramo polako da se kola ne raspadnu!).

2. lice pl. Taj oblik se dobija, ako se pred oblik indikativa 2. l. pl. stavi simbolični veznik *te*, na pr.: *Len o tover thaj o šolo te čhindaren kaš!* (Uzmite sjekiru i konop da nasiječete drva!), *Ulaven e čorēnde te del tumen o Del bax!* (Udijelite siromasima, Bog vam sreću dao!), *Džuvinde te aven, bax te dožaćaren!* (Živi bili, pa dočekali!), *Šjavoralen, munřalen, kiden tumen!* (Djeco moja, skupite se!), *Činen fijekhatende, fijekahte purane patave!* (Kupite gdje god bilo kod koga starih haljina!), *Ušten raklalen, na pašļjon sořone divesehko, e Devlehko!* (Ustajte, momci, ne leškarite cijeli dan božiji!).

3. lice pl. Zapovijedati se ne može onima koji su odsutni, znači, trećim licima oba broja. Ako to ipak zaželimo, mi ćemo to učiniti indirektno, zaobilazno. Uzećemo rječcu *neka* (muk, mek) i oblik prezenta dotičnog glagola. *Neka von ķirīn e buća ando vrdon thaj nek traden len bićinimahće ando foro!* (Neka oni potrpaju suđe u kola i nek ga potjeraju u grad na prodaju!). Riječ *bući* znači rad, posao, a znači i proizvod, roba, i to, pretežno, proizvod od metala. Ona, dakle, označava metalnu robu koju proizvode kalajdžije, kotlari, i dr. *Nek na ma tardinajvon pale gola e čorlogaja!* (Neka se one vucibatine opet ne naljoskaju!), *Nek čhuven e pošom ande xņza e galavohke.* (Nek nabiju vunu u čoškove bisaga.), *Nek na čeren bandimate, a te čhuven sama so čerena!* (Nek ne čine nepravde, a da paze šta rade!), *Nek inkalen o sumnakaj thaj o rup andar o moxto!* (Nek povade zlato i srebro iz sanduka!).

Nek na capenin e dojrōři, šaj čhindola. (Nek ne zatežu uzicu, mogla bi se prekinuti.), *Neka petalon gole grasnja te na langal trujal!* (Neka potkuju onu kobilu da ne hramlje okolo!), *Nek čalaven bareha po šoro e džungale sapnja!* (Neka kamenom mlatnu po glavi onu zmiju otrovnicu!), *Nek iklen muršikaneh po kham te dah amen šare!* (Nek iziđu junački na svjetlost dana da se porvemo!), *Nek arakhen e buz-njen, eketale e ruva ogothar!* (Neka pričuvaju koze, eno vukova odolud!), *Nek irin mae o udžilipe te na čingardav len!* (Nek mi vrate dug, da ih ne tužim!).

Te len kava čičenořo thaj te teharinaha makhen-pe leha. (Da uzmu ovu mazu i da se izjutra njome namažu!), *Te na čhungarden pe pi paćiv!* (Da ne pljuju na svoj obraz!), *Te na bešen inča kaj hi but džukhlane grčaja!* (Da ne sjedaju onamo, gdje ima puno pasjih krpelja!), *Te xuten tromane upral ande xar, bi darako!* (Nek skoče odozgor slobodno u jarugu, bez straha!), *Te na pusaven po nakh ande saiјekh gošni!* (Da ne zabadaju svoju njušku u svaku balegu!), *Te čindaren laće e vuš, gasave nasvaljaće!* (Da ovlaže njoj takvoj bolesnici usne!).

Međutim, 3. l. pl. imperativa može se izraziti i prezentom koji je uzet čisto optativno, na pr.: *Praxon pe čhavoren!* (Dabogda, oni svoju djecu sahranili!). Na taj način može se onda, između ostalog, izraziti i želja u vidu pozdrava. na pr.: *Te aven baxtale!* (Dabogda oni) srećni

bili! *Baxtale te aven tumee!* (Srećni vam bili!), *Te avel lenđe baxtalipe!* (Nek im je srećno!) — bukv.: da bude njima sreća! I ova posljednja rečenica podudara se u romskom sa prezentom optativa.

Optativ. To je željni način, kao što mu i samo ime kaže. On je stvoren za izražavanje i prenošenje pozdravnih želja. Inače, u toj oblasti u Roma nema nekih otrcanih formula, kao što ih kod nas nalazimo, a koje niti šta znače, niti čime zrače. Kod Gurbeta, naročito kod zapadnih, postoji jedan jedinstveni izraz koji važi paušalno za svaku priliku. Ta opšta pozdravna formula koja je u svakodnevnom opticanju, glasi: *Sar, ma, cere?* — bukv.: Kako, bre, radiš? Tu se, vidimo, pojavila rječica *ma* koja, valjda, predstavlja redukovani oblik partikule *mai* koja, vjerovatno, vuče porijeklo od slovenskog vlahizma *maj* (slov., *moj*). Tu se onda nameće i pretpostavka da je ona emfatična naša negacija eliptički ostatak neke rečenice koja bi počinjala riječima: *Ne, moj brate!*; itd. Ona romska pozdravna formula slijepi je prevod rumunske: *Ce mai faci*. Smatram da bi bilo pogrešno prevoditi je riječima: *More, šta radiš inače?* Naime, rječica *maj* znači i *inače*. Formula *Sar ma cere* ima opštu vrijednost, pri susretu, kod polaska i kod odlaska, kao i kad jedan drugog zateknu na poslu. Pri polasku reći će Rom: *Ači! (Ačhen!) Devleha!* — Ostaj! (Ostajte zbogom! Odgovor glasi: *Dža (Džan) Devleha!* — Ostaj (Ostajte zbogom!, ili ukratko: *Devleha!* To je naše »zbogom«. Međutim, kod većine Gurbeta i ostalih Vlaških Roma, uobičajen je jedan opšti pozdrav -elipsa *maj mištoŕo!*. *Maj* može da znači *more!* *Mišto* — znači dobar, a *mištoŕo* je deminutivni oblik! Odgovor na to glasi: *Maj, najis!* — bukv.: *More, da »zdravstvuješ«*. Ona vokativna partikula *maj*, ima ovdje rang naše šatrovačke čestice *more* s kojom ima vjerovatno i zajedničko zamjeničko porijeklo. Znači, ono *na ijis* — slobodno prevedeno: živ bio — opet je optativ, kao što je samo po sebi konjunktivna konstrukcija u novogrčkom. U romskom je ograničen broj mehaničkih parnih formula, gdje pitanje traži i odgovor.

Ima u romskom još pozdrava i čestitki u obliku konjunktiva, na pr.: *Baxtalo čo điveh!* (*Te avel tuće baxtalo o đive!*) — Srećan ti dan! (tj. praznik). Međutim, u Roma nema suhoparnih pozdrava: dobar dan, dobro jutro, dobro veče. Pa ipak, pošto su krajnje praznovjerni, oni ne zaboravljaju da jedan drugom prije lijeganja zažele: *Baxtali či jrat!* (Srećna ti noć!), jer sreća je ono što najviše priželjkuju, a to su zdravlje i zadovoljstvo. Stoga je laka noć nešto više nego dobra i lijepa noć. Opšte je poznato da se čergaši boje *noći* i njenih demoni, ledenog vjetrova i (nekadašnjih) žandarma.

Tri modusa. U većini jezika srećemo se sa tri verbalna modusa. Dok modus **infinitiv**, kao što mu i samo ime kaže, odskače svojim neodređenim značajem, dotle se **imperativ** i **konjunktiv** odlikuju svojom preciznijom prirodom. U srpskohrvatskom se imperativ afirmisao kao vrlo vitalan glagolski način. Infinitiv se održava u punoj snazi na zapadu našeg govornog područja koje se neposredno graniči sa dva velika susjedna jezika, sa italijanskim i njemačkim, gdje je taj mo-

dus još intaktan. U romskom je infinitiv potpuno iščezao, osim u oazama dva minijatura arhajska dijalekta, u *ličko-šijačkom* (*goptskom*) i u *sintskom*, daleko van sfere uticaja paleobalkanskog jezičkog supstrata. Ti naši najstariji Romi pronijeli su kroz Balkan i svoj infinitiv, jer u vrijeme njihovog dolaska na ovo poluostrvo, taj glagolski modus još nije bio u regresiji. Romi, kasniji došljaci, izgubili su ga, vjerovatno, već u Maloj Aziji.

Modus imperativa. Dok u nekim drugim jezicima imperativ obično vrstaju u vremenske glagolske oblike, mi ih smatramo modusima, jer oni ne preciziraju neki rok za odvijanje radnje ili za stvaranje stanja, već nagovještavaju način na koji će se glagolska radnja obaviti ili glagolsko stanje uspostaviti. Evo i primjera: *Gale sanjore sujvoraha pusav e phubali blindica!* (Probodi gnojavi prištić ovom tankom iglicom!), *E čhama thaj e koŋ hi čuće, melale, thov len!* (Obrazi i vrat su ti prljavi, operi ih!), *Ačhen, moralen, gothe kaj sen!* (Ostanite ondje, gdje jeste).

Modus konjunktiva. Nekadašnjeg posebnog oblika za konjunktiv je nestalo. Zamjenjuje ga danas indikativni oblik pred kojim se nalazi veznik *te* (naše *da*), pa se kao takav javlja i u funkciji imperativa. Navodimo primjere: *Te aveh sasto!* (bukv.: Da budeš zdrav!, optativno: *Zdrav bio!* Zap. Gurbeti nemaju izraza za pojam *hvala*, pa se mjesto toga služe često tom formulom. Ostali Gurbeti i Vlaški Romi redovno kažu: *Na ijis!* (bukv.: Da zdravstvuješ! Evo sad drukčijih primjera. *Na te zumaveh amen!* (Nemoj da nas iskušavaš!), *Na te tasoh!* (Nemoj da se daviš!), *Na tasiv!* (Ne davi se!). Obje rečenice imaju istu vrijednost. Imperativni izraz: *Na bandiv!* (Ne savijaj se!) ublažava konjunktiv; *Na te bandoh!* (Nemoj da se savijaš!). Oba oblika javljaju se često promiscue.

Huljar tu te džah te najoh! (Skini se da ideš da se kupiš!), u romskom često postoje paralelni oblici koji se, kao što je ovdje slučaj, alternativno smjenjuju. *Huljar tu* je analitički oblik a *huljardiv* je njegov sintetički dublet. A ono ... *te džah te najoh*, znači ... da ideš da se kupiš. Ako sad vezu *te* uklonimo ispred riječi *najoh*, taj konjunktivni oblik dobija vrijednost infinitiva, tako da izraz *te džah najoh* znači ... da se ideš kupati. *Na te čučareh andar o xjvardo ando čučo!* (Nemoj da sipaš iz šupljeg u prazno!)

Ma t' ave-tar, ka-čhinav tul! (Nemoj da dolaziš, zaklaću te!). Neobična je pojava da čestica *-tar* koja redovno označava udaljavanje, ovdje znači približavanje. Ustvari, ono *-tar* se ovdje odnosi na udaljavanje sa onog mjesta gdje se dotični nalazi, da bi se onda približio. *Ma te thardoh te džah incate!* (Nemoj da se prevariš da odeš onamo!). *Thardijav* znači zapravo opečem se, a figurativno, prevaram se. *Na te vraknosajvoh!* (Nemoj da promukneš!). To je oblik konjunktiva, dok je oblik imperativa kraći za ono završno *h*: *Vraknosajvo!* (Promukni!): *Gav thanehtar te kandijan će bibija!* (Smjesta da si poslušao svoju tetku!). Oblik *te kandijan* je konjunktiv preterita od glagola *kandav*

(poslušam). Ako dodamo završetak -a (ili -as) dobićemo oblik *te kandidijana(s)* (da budeš poslušao) dakle, kond. II.

Evo i jedan burgijaški primjer: *Ma te šunes kakeja zi!* (Nemoj da slušaš ovu pjesmu!). Iz ove rečenice izbija životna snaga balk. konjunktivnog modusa koji uporno potiskuje druga dva modusa, imperativ i infinitiv. Nemoj da slušaš..., umjesto ne slušaj... i nemoj slušati. *Te džah te phiradivah!* (Da se idemo prošetati!). Oblik *phiradivav* (prošetam se) je povratni vid od *phiravav* (vodam). Ove konjunktivne rečenice su sporedne. One su eliptičnog značaja, jer glavne nisu ni izrečene. *Te xutah te malavah len!* (Da skočimo da ih pronađemo), *Amen čoře t'avah baxtale kaj hi o meripe!* (Mi siromasi treba da budemo srećni što smrt postoji!). To je elipsa, a trebalo bi dodati... jer bi inače patili do vijeka.

Av te mudaram e šošoje! (Hajdemo da ubijemo zeca!) — bukv.: Dođi da ubijemo zeca. Trebalo je reći u pluralu: Dođimo (aven...) U ovoj istočnogurb. rečenici pada u oči oblik *mudaram*, mjesto pravilnog *mударas* (ubijemo). Mjesto završnog -s, uzeto je završno -m pod uticajem našeg nastavka -mo. *Te irakhen e mamija!* (Da pričuvate baku!). Indijska osnova -*rakh* javlja se u romskom redovno s jednim prostetičnim, neistorijskim *a*-. Izuzetno, preponira se vokal *i*-. Dakle, *arakhav*, rijetko *irakhav*. Up. *astarav* ili *istarav* (uhvatim). *Na te vazden lehće kan!* (Nemojte da mu dižete uši (tj. da ga uzdižete!)

Afereza oblika imperativa. Jezik je vitalan organizam koji živi i traje i koji, s vremena na vrijeme, pod određenim uslovima trpi različite promjene. To se prvenstveno ogleda u njegovom glasovnom fondu. Tako se pored neobuzdanog bujanja javlja i suprotna tendencija, skraćivanje oblika, i to, u početku ili na kraju riječi, ili u njenoj sredini.

U brzini govora može da otpadne početak riječi, ako ne nosi na sebi naglasak, tako da ostane samo naglašeni dio. To se, na primjer, dešava u kaloperskom dijalektu u istočnoj Bosni. Tako su nastali oblici imperativa *kal* (Vadi!), što je skraćeno od *inkal!* (*ikan!*), zatim *čar!* (Drži!) od *ičar*, *inčar*, *ninkjar* itd. Tako je i *dar!* (*Nosil!*) nastalo od *iđar*, *liđar*, *linđar*, pa *čhar!* (Skrši!) od *ičhar*, *ličhar*, *linčhar*, a možda će i oblik *inzar* (Pruži!) krenuti tom stranputicom. *Khar!* (Zovi!) je ostalo od *akhar*; *šun* (Čuj!) od *ašun!*; *kuš* (*Psuj!*) od *akuš!*; *izdra* (*Dršči!*) od *lizdra!*

U našem jeziku čuju se u ubrzanom ili u ležernom govoru sažeti oblici zapovjednog načina, na pr.: *Izvol'te!* *Rec'te!* *Man'te!* itd. U romskom jeziku su kontrahirani oblici malo drukčije prirode. Tu se radi, ustvari, o dužim i kraćim oblicima. Od *pirosarav* imamo *piroj* (purim, šurim), od *pirosarem!* *piron!* (purite! šurite!), od *řizgosaren!* glasi kontrahiran oblik *řizgon!* (razmazite!) i sl.

U jezicima postoji tendencija da se nenaglašeni oblici pozadi riječi skrate. To amputiranje glasova, zove se, kao što je poznato, *apokopa*. Ona je posljedica brzine govora, ekonomisanja vremenom itd. Tako se gubitkom neakcentovanog završnog glasa rađaju neknji-

ževni oblici, na pr.: Stan! međ itd. A tu je i dječiji imperativ: boc., pec itd. U romskom je apokopiranje rjeđa pojava, na pr.: *ćid!* (Beri!) — mjesto *ćide!*); a (Dođi) — mjesto *av!*; *ha!* (Hajde!) — Hodi! itd.

Poseban je slučaj glagola *ačhav* (stojim, stanem, ćutim). 2. lice sg. imper. glasi *ači!* (vlaš. rom. *ašji!*) Tu vidimo, dakle, da se aspiracija rasplinula. *Ači!* je naše *stani!* *Ač!* je naše *stan'!* Tako je i *ači-ta!* *stanider!*, a *ač-ta!* *stan'der!*, na pr.: *Ači cija, dikh majfeder, na tu leh leh!* (Stani malo, zagledaj bolje, ne uzimaj ga!) Tako, na primjer, roditelji kod Roma govore svojoj kćerkici, jer u Roma djevojka može da bira i uzima momke, kao što to može i momak birati djevojku. U 2. l. pl. imper. sačuvana je aspiracija, jer ona nije na kraju riječi, a ni zapovijed ne može biti tako stroga, jer nije upućena samo jednom licu. Apokopa ostaje i kad se postponira rječca *-ta* koja svoju dužnost u službi emfaze efikasno vrši, na pr.: *A-ha te dikhav!* (Stanider da vidim!). *A-ha* mjesto *ači-ta* je rijedak i čudni fonetski lokalizam iz Bos. Krajine, gdje se i naše *stani!* gdjekad javlja u obliku *hani!*. *Kana avola ači-per, dičhola-pe, ko hi pe po than!* (Kad bude stani-pani, vidjeće se, ko je na svom mjestu!). Ono što je ranije rečeno, važi i u slučaju negacije. *Na ač!* *Na ači!*, ili, jače naglašeno: *Na-ta ači!* (Nemojder ostajati!). U ovom slučaju ne dopušta se ukidanje zijeva da bi se emfaza sačuvala, odn. da bi sačuvala svoj intenzitet.

Opisivanje imperativa. Postoje bogate mogućnosti za opisivanje imperativa. Tako se u službi imperativa javljaju mnogi vremenski i načinski glagolski oblici, modalni i pomoćni glagoli, rečenice i druge konstrukcije, itd.

a. **Prezent.** Označava neposrednu budućnost, na pr.: *Dorim, tu hanaveh kate, a me kam kote.* (Dakle, ti kopaš ovdje, a ja ću tamo). Oblik *kopaš* stao je na mjesto oblika *kopaj*. *Tumen bandaren, a, amen ačhah!* (Vi krećete, a mi ostajemo). Ono *krećete* ima vrijednost imper. oblika: *krećite!* *Dijah mrtik e matardi thaj thoh la, ando bař.* (On je zgrabio bocu i »udri nju u kamen«.). *Xuklah the thoh ande la.* (Skočio i »udri u nju«, tj. po njoj.). U ovoj čergaškoj frazi prezentski oblik *thoh* stoji mjesto imper. *thov!* (lupi!).

b. **Futur.** Zamjenjuje imperativ onda kad se ne urgira neposredno izvršenje zahtjeva, na pr.: *Kam-aven tehara!* (Doći ćete sutra!). Ili, ova elipsa: *Manca kam!* (Sa mnom ćeš!) *Maj anglal de ma marno, atoska te deh ma mas, a maj palal deha ma ricali!* (Najprije mi daj hljeba, zatim da mi daš mesa, a najposlije ćeš mi dati rakije!). Sve tri rečenice stoje u službi imperativa. Prva se javlja direktno u imperativu. Druga je u konjunktivu, a treća u futuru. *Avertehara tumen kam-thoven amare gada!* (Prekosutra, vi ćete prati naše haljine!). *Gova tu niči kam majbut čereh!* (To ti nećeš više učiniti!). *Gala đivesa vi e čirve kam-ćiden drakh!* (Ovih dana će i kumovi brati grožđe.).

c. **Kondicional I.** Može takođe da posluži kao imperativ, na pr., *Kana čelava ma, sar tu sićoha.* Ovo *sićoha* može u zap. gurbetskom

da ima tri značenja. Dakle, prvo kad se budem igrao, kako ćeš ti učiti? (To je *futur*.) Drugo kad se ..., kako bi ti učio. Tu je kond. I. 3) Pošto su u zap. gb. oblici kond. I. i imperfekta identični, možemo dobiti rečenice sa nakaradnim prevodom, a čiji slobodan prevod skladno glasi: Kad sam se ja igrao, kako si ti učio? — U stilu slikovitog izražavanja, imperativ može u srpskohrv., ali ne i u romskom, da interveniše u istorij. kondic. I., time što će mu part. preterita zamijeniti svojim oblikom, dok u pogodbenju rječcu *bi* neće dirati. To se može desiti kad je zbor o rutinskim postupcima koji se, dakle, češće ponavljaju, na pr.: *Soṛo ḍive tu hanoja e vasujra*. To znači: 1. Cijelog dana ti ćeš kalajisati sudove (*futur*); 2. C.d. ti bi kalajisao sudove. (Kond. I.); 3. C. d. ti bi kalajiši sudove, tj. ti si kalajisao. Verbalni dio ove rečenice sastoji se od kondic. partikule *bi* i oblika imperativa. *Me huljava pe len thaj xalavava e patave*. (Ja bih siđi na rijeku i ispiraj haljine). Gurbetski imperfekat je praktički izjednačen sa kondicionalom I.

d. **Preterit**. Za opisivanje imperativa može među prošlim vremenima najbolje da posluži preterit, u ruhu istorij. narativnog imperativa. On se javlja samo u obliku 2. 1. sg., ali vrijedi i za sva ostala lica, što se može konstatovati prema subjektu na koji se respektivna radnja odnosa, na pr.: *Arači pejrat lijah ma palal nesavo džučhel, a me naaš!* (Sinoć me zajmilo neko kerče, a ja bježi!). *Me beš, beš, a voj inajtali thaj inajtali*. (Ja sjedi, sjedi, a nje nema, pa nema.).. Međutim, preterit obično ostaje, a imperativ ga tek rijetko zamijeni, na pr.: *Me avava lehte, a vov mae soṛo jrat vačarela*. (Ja sam mu dolazio, a on mi je cijelu noć pričao.). *Mande si gaja, ande opašejrat pašljiv, a ande pandž teharinatar ušte!* (Kod mene je tako, u pomoć lezi, a u pet izjutra ustaj! —

A sad još neki mješoviti slučajevi: *Čalav, na de!* (Udri, ne daj!). *Crde, capenisar!* (Povuci, potegni!), *Jekhvaratar te gova xalan!* (Odmah da si to pojeo!).

e. **Konjunktiv**. U našem književnom jeziku nema naročitog oblika za konjunktiv. U narodnom govoru on je identičan sa indikativom prezenta, pred koji stavljamo simboličnu česticu *te*. On suvereno vlada u istočnoj polovini naše zemlje, a potiskuje dva ostala modusa, infinitiv i imperativ. Evo i primjera, gdje konjunktiv obavlja funkciju imperativa: *Arakh, Devla!* (Sačuvaj, bože!). Ta imper. rečenica, prebačena u konjunktiv, glasi: *Te arakheh, Devla!* (Da sačuvaš, bože!). Tako imamo: *Umblav či bax!* (Objesi svoju sreću.) i *Te umblaveh či bax!* (Da objesiš svoju sreću!), *Xin (xlji) tu pe čo muj!* (Istovari se na svoj obraz!) i *Te xineh (xljeh) tu pe čo muj!* (Da se istovariš na svoj obraz)

f. **Modalni glagoli**. Oni nemaju imperativa, ali ga u slučaju potrebe opisuju. 1. *Trubuj (Trubul)*, tj. *treba*. Ovaj modal više označava neki subjektivni zahtjev, pošto je tu riječ samo o jednoj relativnoj potrebi, na pr.: *Trubuj te aveh kandino karing e phuredera!* (Treba

da budeš poslušan prema starijima!). Vrlo neznatan broj gurbetskih pridjeva zadržao je pored novijeg kraćeg, analitičkog komparativa, i onaj duži, stariji — sintetički oblik. Tako onda, komparativ od pridjeva *phuro* (star) glasi *majphuro* (stariji) ili *phureder* pa čak i *maj phureder*. Pluralski oblik, *phuredera* može da označava i pojam: *vlasti*. 2. *Mora*. To je pozajmljeni naš glagol *morati*. Romi nisu primili i njegov nastavak *-ti*, jer je to oznaka za infinitiv kojeg oni uopšte nemaju. Dakle, taj glagol je u romskom bezličan, a lice o kojem se upravo radi, utvrđujemo po ličnom glagolu kojeg on modifikuje: *Tut hi te počineh o udžilipe*. (Ti trebaš da platiš dug). Tu je zbor o prinudi, pošto se radi o objektivnoj neophodnosti. Glagol *mora* je infleksibilan, jer ima isti oblik za sva lica oba broja. 3. *Troman* (*tromav*) znači *smijem*. *Ni tromah te gači xarundeh tu*. (Ne smiješ da se toliko češeš.) 4. *Saj*. (mogu), na pr.: *Xoxaveh kaj našti, dikh thaj šaj!* Lažeš da ne možeš, ti nastoj, pa »mogni!«

g. **Pomoćni glagoli.** 1. *Kamam* ili *kamav* (hoću). On služi za obrazovanje futura i kond. I. Kad nije u pomoćnoj funkciji, on znači još i volim, milujem i dugujem. Kao ni glagoli *šaj* (mogu) i *našti* (ne mogu), on u pomoćnoj službi nema svog imperativa. *Kam!* znači *voli!* *miluj!*, *duguj!* 2. *Avav* (budem, postanem). Obično *av* (Budi!), *Bivaj!* *aven* (Budite!, Bivajte!) *te avah!* (da budemo!, da bivamo!) zajednički su glagolima *avav* i *sem* (*jesam*). Pomoću glagola *avav* može se graditi imperativ pasiva, na pr.: *Na av ičardo!* (Ne budi potišten!) — bukvi.: *Ne bivaj tišten!* Riječ *potišten* je pridjev koji se razvio od part. preterita. Navedena rečenica u sintetičkom ruhu glasi: *Na ičardiv!* (bukvi.: Ne tišti se!, Ne satiri se!, Ne slamaj se!). Oblik *ičardiv* je steknut od komponenata *ičardo av!* Pasiv u gurbetskom predstavlja priličan kompleks kao i u nas. — 3. *Hi ma* (imam da, tj. moram da, treba da) Taj dvopreg sastavljen od riječi *hi*, a to je 3. l. sg. prez. glagola *sem* (*jesam*) i akuzativa respektivne zamjenice, na pr.: *Hi tu te čišljoh sar šuko mačhoj*. (Treba da smršaš kao suha ribica.). *Hi tumen te manušisavon!* (Imate da se uljudite!).

h. **Rečenične konstrukcije. Lokucije.** 1. *Rečenica-uzvik: Angle!* (Naprijed!); 2. *Pogodbena rečenica-izreka: De leh o naj, vov mangel o vah!* (Daj mu prst, on hoće ruku!); 3. *Rečenica-upozorenje: Ni troman te phabaren!* (Ne smijete da pušite, tj. pušenje (pušiti) zabranjeno); 4. *Ostali neki slučajevi: E bakre tuće, e buznja mande!* (Ovce tebi, koze meni! To treba dopuniti, recimo, glagolom *prepustiti* (*mukav*). *Kameh li te ačheh e kućimaha!* Hoćeš li da prestaneš (tj. prestani) sa kuknjavom.

Jednočlane jezičke manifestacije. Imperativ se neki put sastoji samo od jedne riječi, na pr.: *Prav!* (Otvori!) Pored toga jezičkog oblika za neposredno obraćanje, javljaju se kao jednočlane jezičke tvorine još vokativ i eksklamacije, s kojima se imperativ ponekad i dopunjuje. Uzvici nose u sebi snagu kojom mogu da skrenu pažnju na nešto neočekivano. To su zvukovne i glasovne reakcije na nagle

emocije koje često stiču obilježje jedne jednočlane rečenice, ukoliko izražavaju prostu predstavu. Kad, recimo, čergaš vikne: *Jag!* (Vatra!), to može da znači: Izgorjeh, u pomoć! (*Phabilem, ažutin mandī*). Čovjek nagazi na zmiju, pa krikne: *Sap!* (Zmija!), to znači: Bježite, eto zmije! (*Našen, etalo o sap!*). Pa i sam uzvik *eke* (eto) ima imperativno svojstvo, sinonim je za upozorenje: vidi to! (*di-ta gova!*). Jedna sasvim kratka jednosložna rječca može da predstavlja jednu samostalnu imperativnu konstrukciju koja svojim glagolskim oblikom obuhvata i radnju i njenog nosioca, na pr.: *Xa!* (Jedi!), a evo i duže riječi: *Ušten* (*Ustajte!*), *Pašiv!* (Približi se!), *Khapljardon!* (Opijte se!). Oblici 2. l. sg. imper. završavaju se u romskom većinom na suglasnik, dok se vrlo malo njih završava na samoglasnik, kao, na primjer u ovoj rečenici: *De, le, xa, pi, dža!* (De, uzmi, pojedi, popij, idi!). To frapantno podsjeća na klasičnu uzrečicu grčkog poslovnog svijeta: *File, fere, faje, fije!* (fonetski pisano), što znači: prijatelju, donesi, pojedi, kidaj! Respektivni oblici istih rečenica u pluralu zvuče za lajičko uho kao neke mudre kineske izreke: *den, len, xan, pen, džan!* I još jedan širi zbir logički poredenih jednosložnih primjera: *av, ač, beš, dikh, pher, khap, per thaj sov!* (dođi, stani, sjedi, vidi, natoči, popij, lezi i spavaj!) U 2. l. pl. dodaje se tim oblicima samo nastavak *-en*, pri čemu oblik *ači* ili *ač* ponovo dobija svoju izgubljenu aspiraciju, dakle: *Ačhen!* (Stanite! Stojte!).

Glagol dav. Njegovi imperativni oblici glase: *De!* (Daj!), *Den* (Dajte!). Naš glagol *dam* i romski *dav* zajedničkog su indoevropskog porijekla i istog značenja, samo što naš traži objekat u akuzativu, a romski *dav* zahtijeva objekat u dativu, na pr.: *De leh!* (Daj mu!) — bukv.: Daj ga! Ponekad se nađemo pred dva ista akuzativa, na pr.: *De leh leh!* (Daj mu ga!) — bukv.: *Daj ga ga!* (Daj njega, njega!). U nekim slučajevima dva naša glagola *dati* i *djeti* (agere) ukrštavaju se u imperativu. Mi kažemo: *de* (ili daj) to uradi! Upotrebljavaju se alternativno: Romi hažu u oba slučaja: *De gova čer!* 2. lice sg. imper. romskog glagola *anav* (donesem, dovedem): *an!* koje logički zahtijeva dativ, često zamjenjuje rječcu *de* koja, međutim, redovno povlači sa sobom objekat u akuzativu. Dakle: *An mae!* (Daj mi! ili donesi mi!), *De man!* (Daj mi!) Znači, oba izraza imaju zajedničko značenje *daj mi!*, samo se razlikuju u rekciiji padeža. *An te anah drez kaš!* (De da donesemo naramak drva!), *Anen len karing amende!* (Donesite ih nama ovamo!), *De tu gova khanikah!* (Daj ti to nekome!). Mjesto *khanikah* (»nekog«, zapravo nekome) može se ovdje reći *khanikahte* (kod nekog), a to je lokativ. — *Den-ta leh alav te ašunah leh!* (Dajte mu riječ da ga čujemo!) Premda nenaglašena, enklitička partikula — *ta* je predstavnik izvjesne emfaze.

Glagol *dav* obavlja jednu vrlo značajnu funkciju u domenu frazeologije. On nam, naime, služi pri obrazovanju kompozitnih glagola u romskom, čiji broj iznosi nekoliko desetina. Bez obzira na to da li se nalazi ispred svog akuzativnog objekta ili iza njega, glagol *dav* gubi svoj naglasak i ostaje enklitičan, na pr.: *parúdav* (podvalim, poturim). Naglasak leži na glasu *u* ispred gl. *dav*. U složenim glagolima

obje komponente obično se mogu jasno raspoznati. Recimo, gl. *kande!* (poslušaj!) — bukv.: Uho daj! Njegov razdvojni dvojnik, a sa glagolom na prvom mjestu, glasi *de kan!* (Oslušni! Slušaj!) — bukv.: Daj uho! Dakle, vrlo primitivan način građenja riječi. Zatim, *De muj!* (Zovi!) — bukv.: Daj usta!, a sliveno: *Mujde!* (Vikni!) — bukv.: *Usta daj!*, *De xjnz!* (Ućuška! Podvrni!) — bukv.: Daj čoše! Ovdje nema dubleta sa obrnutim redom komponenata. *De řapa goj řili!* (Raspali ovu pjesmu!).

U onim kompozitnim glagolima, gdje su se oba sastavna dijela konačno stopila u jednu cjelinu, objekat najčešće ne postoji više kao posebna riječ, pa mu je i porijeklo zamagljeno, a ponekad i sasvim neizvjesno, na pr.: *Ispide!* (Gurni!), *Xarunde!* (Počeši!), *Čunřude!* (Uštini!), *Bolde!* (Okreni!), *Lode!* (Rastovari!). Ovakvi oblici kod kosmet-skih Gurbeta gube u imperativu ono završno -e. Dakle: *Ispid!* *Lod!* *Lad!* (Potovari!) i dr. Postoji šačica dvosložnih glagola koji krše pravilo. U njih je mjesto drugog, naglašen prvi slog. To nam daje povoda da pretpostavimo da njihov zadnji slog vuče porijeklo od glagola *dav* koji, kao što znamo, u složenicama ne nosi naglasak. Evo takvih glagola: *prástav* (trčim, letim), *kátav* (predem), *čámřav* (žvaćem) i dr. A nije isključeno da u to kolo spada i gl. *řilábav* (pjevam). Oblici 2. f. sg. imperativa tih glagola glase: *Práste!* *Káte!* *Čámbe!* *Řilábe!* — Naknadno da dodamo da u ogromnoj većini slučajeva naglasak u 1. licu prezenta pada na posljednji slog, na pr.: *boláv* (smočim), *řiparáv* (spomenem) i dr.

Pored glagolskih lokucija ovakvog tipa postoji i izvjestan broj drugih složenih izraza koji se sastoje od glagola i neke partikule ili pridjeva, na pr.: *lav udžile* (uzajmim), bukv.: *uzmem dužno*. Suprotno tome, parna složenica *dav udžile* (pozajmim), bukv.: *dam dužno*. Zatim ovo: *dav ma anglal* (odazovem se) — bukv.: *dam se od naprijed: Den tumen angla!* (Odazovite se!); *Dav mujal* (prekipim) čestica *mujal* je stari ablativ od *muj* (usta, lice, obraz). Noviji ablativ glasi *mohtar* ili *mostar*. A evo kako je nastao navedeni agregat *da mujal*. Recimo, kad neko tečno jelo provri i baci ključ, ono strane da se *prelijeva* preko otvorenog ruba suda. A *muj* znači otvor (usta) toga suda. Spomenute glagolske složenice imaju pravilne imperativne oblike: *De udžile!* (Pozajmi!), *Len-ta udžile!* («Uzajmiderte»)

Jednosložni oblik imperativa 2. lica sg. Taj oblik oba broja gradi se od prezentske osnove dotičnog glagola koja se inače pretežno podudara sa njegovim korijenom. Pluralni oblik gradi se tako da se 2. licu sg. imperativa pripne nastavak -en. ili -n, zavisno od toga da li se ono završava na konsonant ili vokal. Evo i primjera za 2. lice sg. *Av te so majsig našah!* (Dođi da što prije pobjegnemo!), *A amende, per paša mande!* (Dođi k nama, lezi pored mene!); *Per (Lezi)* znači zapravo *padni*. *Av-tar manca te phiradivah.* (Dođi sa mnom da se prošetamo!). Partikula -tar ima više značenja. 1. Najviše se javlja u svojoj prvobitnoj funkciji, tj. kao postpozicija ablativnog karaktera; 2. kod imenica i pridjeva čestica -tar (u pl.: *dar*) simbolizuje ablativni odnos; 3. rjeđe obilježava radnju koja je suprotna udaljavanju, tj. približavanje, na pr.: *Av-tar!* (Dođi!). Upor. i ital. predlog *da* koji može da znači *od* i *do*. 4. kod glagola može da izkazuje vrlo kratku ili završnu rad-

nju; 5. mjestimično se kod Arlija javlja u funkciji prepozicije u obliku *tar* ili *katar*, na pr.: *Oj ali tar o dad*. (Ona je došla od oca.). Upozoravamo da sa upotrebom rječe *-tar* valja štedjeti. Ona je, naime, vezana samo za određen broj jednosložnih dvosložnih glagola koji označavaju radnju, a kod višesložnih valja je eufonije radi izbjegavati, na pr.: *Tumen bešen tumee, a amen džah -tar amee čhere*. (nišlijski: *Vi si sedite, a mi si odomo dom*). Ova zamjenica *si* nije semantički identična sa kajkavskim *si*. U romskom se ona označava dativom respektivne lične zamjenice. Ona obilježava u većini balk. jezika neko prisno učestvovanje subjekta u stanju koje vlada ili u radnji koja se odvija. Subjekat uranja u »tekuću situaciju« i zamišljeno, naoko odsutno, prati ono što traje ili što se zbiva oko njega. To je odraz paleobalk. jezičkog supstrata. Ta pojava je, možda, jedan daleki i blijedi refleks posmatračkog načina života i sklonosti razmišljanju drevnih prednjoazijskih predaka današnjih balk. naroda. Sjećanje je do danas donekle doprlo ali ništa više, jer nikakve meditativne sklonosti ne krasi više ni Balkance ni Rome.

Beš čuće thaj čer bući! (Sjedi i radi!), *Bol e bokoli ande kahvava!* (Umoči pogaču u kafu!). Sufiks *-va* je balk. postpozitivni član slovenskog porijekla (od *ova*). *Čhuv mae zalče zumi!* (Naspi mi malko čorbe!) Mjesto *čhuv* čuje se i *čhov*, vlaš. rum. *šjuv!*, arl. *čiv!* *Šjuv la palaj glinda!* (Sakrij je iza ogledala!), *Čin mae ricali!* (Kupi mi rakije!), *Rici* (smola) rum. *vita* (loza), dakle, »lozovača«; *Kin mange e curulja!* (Kupi mi opanke!); Arl. Gurb.: *Čin mande e curuvlja! Dikh so deh vorba!* (Pazi šta govoriš!); lat. *vorba* od lat. *verbum*; *Dav alav* (dam riječ). *Dikh vareso!* Vidi nešto! Prefiks *vare-* od rum. *oare*; — up. mađar. *-vala-*. Sjetimo se da se glasovi *l* i *n* na Balkanu često pretvaraju u *r*. Up. rumun. *mormint* grob (monument.). *Dikh te na tumen resen e šingale!* (Pazite da vas ne sustignu žandarmi!) — *Šingalo* (žandarm, policist), bukv. *rogati*, vo. Sa preko trideset epiteta čergaši žigošu, kako u kojem kraju, svoje tradicionalne »neprijatelje« — organe bezbjednosti. Tako šifra *pačardo* znači *smotan*, a ima i aktivno značenje, onaj koji nekog umota, tj. veže *E čhavoře hi likhale thaj džuvale, dikh hen daba!* (Djeca su gnjidava i vašljiva, obiščite ih!), *Dikhav daba*, bukv.: Gledam tucanje. *Đin e đindale, te na xoxadılan!* (Prebroj pare, da se nisi prevario!). *Đinav* (brojim), part. preterita *đindo* (prebrojan), a otud imenička izvedenica *đindale*, otprilike, one koje se broje, dakle, pare. Od gl. *đinav* (brojim) kauzativ je *đinavav*, a znači čitam (bukv.: nabrajam). — Up. njem. *zählen* (brojati), *zahlen* (platiti), *erzählen* (pričati, bukv. nabrajati). *Džan kaj von džan dž'an foro*. (Znaj da oni zalaze do u grad!). Prvo *džan* je 2. l. sg. imp. — znaj. Drugo je 3. lice pl. od *džav* (oni) idu, treće je od *dži an* (do u).

Latar na mang cali, mol mang! (Od nje ne traži rakije, vina traži!) Riječ *mol* (vino) može biti m. ili ž. roda, kao i *paramiči* (priča), *beng* (đavo) i dr. *Na tu, male, mar le!* Nemoj, ti, majko, da ga biješ!, bukv.: Ne ti, majko, bij ga! *Male* je vokativ imenice čiji je nominativ *mama* (majka). *Mečen ma te iri ma ke mrni sasuj!* (Pustite me da svratim kod svekrve!) Šest lica prezenta gl. *mekav* (pustim) glase: *mekav, mečas, mecel, mekas, mečen, mečen*. *Pek an leh!* (Udri u nje-

ga, po njemu!). *Pekav* znači pečem, udari, navalim, ukradem. *Per thaj mer!* (Lezi, pa umri!), *Le textaj thaj pher la paj!* (Uzmi čašu i napuni je *voda!*, mjesto *vodom!*) Materijalna imenica, uzeta partitivno, gubi član i ostaje u nominativu. *Khuš* (*xuš*) *xas* (čupaj sijeno). U Bosni se *kh* ponegdje izgovara kao *x*.

Na khap! (Ne loči!). Tu je aspiracija možda neistorijska. Up. romski *kapčín* (kapljica). *Khapav* (ili *pijav*) *thuvalo* (»pijem« duvan). Orijentalci »piju« duvan. — Novogrč. *kapnizo* (dimim) od *kapnos* (dim). *Khuv o poxtan!* (Tkaj platno!), arl. *Khu le pana jekh puti!* arl. (Mlatni ga još jednom!), *Pir akari!* (Hodi ovamo!); *Gurb. akaring* od *akaja rig*. — Up. engl. *this way!* (Ovaj put). *Pana prav tlo muj!* (Opet otvori svoja usta!). Arl. Oblik *pana* je, možda izveden od kolokvijalnog novogrčkog *panda* (još, uvijek). *Suv mae e kalce!* (Ušij mi čakšire!), *Thov će prne pe me dume!* (Stavi svoje noge na moja ramena!); *Thav* (stavim), *thov!* (stavi!); Zap. Gb. *thovav* (stavim, perem); Dublet: *Čhav* (stavim, turim). Vlaš. rom.: *šjav* Arl.: *čivav*.

Dvosložni oblik 2. lica sg. imper. na -a. *Paća man, na paća la!* (Vjeruj meni, ne vjeruj njemu!). Gl. *paćav* traži u romskom uvijek akuzativ. Kod nas ide s *dativom* kad znači vjerujem, a sa *akuzativom* kad znači poštujem, poslušam. — *Paća le Devles!* (Poštuj Boga!) U vlaš. romskom član u kosim padežima glasi *le*, a u gurb. *e*. *Na asa, kana amen rovah!* (Ne smij se, kad mi plaćemo!), *Ma đara, ma traša, ma izdra!* (Ne boj se, ne plaši se, ne drhći!) *Dža, na ladža!* (Idi, ne stidi se!), Gl. *ladžav* (stidim se) u romskom nije povratan: *Sunga, del vareso šukar!* (Primiriši, nešto lijepo mirišel!) *Ujra pe luludi!* (Prhni na cvijet!). U dijalektima se još kaže i *urja! ura! fura! furja! Luludi* (cvijet) je novogrč. riječ, srodna sa riječju *lula*: *Ma daran, uran!* Ne bojte se, prhnite!).

Na langa! (Ne šepaj!). — Up. njem. *lahm*. — *Ava korge mande, ana le!* (Dođi k meni, donesi ga!). Arl. *Xuta će graste!* (Podbodi svoga konja!) Neki kauzali gube završno -v: *xutav* (skočim), *xutavav* (podbodem). *Lega!* (*Legav!*) *adarga!* (donesi ovamo!) Arl.

Dvosložni oblik 2. lica sg. imperativa na -i i na -e. Oblici koji se završavaju na *i* češći su od onih na *-e*. Čak ni oblici osnova nisu jedinstveni. Postoje glagoli čije osnove imaju više oblika i sa više varijacija u značenju, na pr.: gl. *iklav* ima više nijansi oblika: *inklav*, *ikljav*, *inkljav*, *inčav*, *ukljav* itd. Ima i više značenja: izađem, uzađem, popnem se, uzjašem; postanem i dr. *Ikli, ušti, xuti!* (Izađi, ustaj, skoči!); *Na te ikle katar, ikli kote!* (Nemoj da izađeš ovuda, iziđi ondje!). *Ikle* je oblik konjunktiva, a *ikli* je imperativ. Negdje brkaju oba oblika, na pr.: *Iklje, ušte, xute thaj hulje!* (Izađni, ustani, skoči i siđi!), arl.: *Ukli ko gras, ukli le!* (Popni se na konja, uzjaši ga!); arl.: *Dža odoring, xliji (xlje) tu!* (Idi onamo, istovari se!) Gl. *xljav* ima i dublet *xjnav*, s imperativom *xjñ tu!* na pr.: *Na xjñ tu kate po drom!* (Na istovari se na putu!), *Na te xljen gothe kaj xan!* (Ne istov. se tamo, gdje jedete!). — Južni Gurbeti skraćuju dvosložne oblike imp. 2. l. sg. u jednosložne, na pr.: *Bold* (mjesto bolde) e *angrostin!* (Okreni prsten!)

Ušte-ta sigo, le pe tu će gada, lačhar tu! (Ustajder brzo, obuci se i spremi se!), *Ušten, na pašljon gaći, te našah uštoteharin, gav thaneh-tar!* (Ustajte brzo, ne ležite toliko, da bježimo jutros s ovog mjesta!), *Ušti haj phir!* (Ustani i prohodaj!), *Uči javinate!* (Ustaj izjutra!) Tu vidimo da u burg. često stoji *ć* mjesto *št*. — *Fuli tu e kaštestar!* (Skini se s drveta!), *Vulji-tar tele thaj tativ!* (Skini se dolje i zgrij se!), *Hulji mae kořatar, a ikli le!* (Sjaši meni s vrata, a uzjaši njega!), *Huljen sigo garing ande xar!* (Sidite brzo ovamo u jarugu!), *Uhi katro gras!* (Slazi s konja!; burg. — *Uxcu tu, a i me ka-uxcav!* Skoči ti, a i ja ću skakatil!), burg. *Mukliv opral thaj ruti gothar!* (Spusti se odozgor i skoči dolje!), *Len sama sar xuten!* (Pazite, kako skaćete!).

Adhortativne i uzvične partikule. *Forsiranje intenziteta.* Nerijetko se desi da se pojedine ekspletivne partikule infiltriraju u imper. rečenicu koja onda u familijarnom štimungu gubi na oštrini. Toga ima i kod nas, na pr.: *De, der, dedera* itd. Zatim, *parentetični izrazi*, *jel' te, moliću* itd. U vlaš. romskom ima uzrečica *dorim* ili *drum* od rum. *dori* (boljeti i voljeti).

Intenzitet imperativa. Taj modus se modifikuje dodavanjem nekih nepromjenljivih čestica. Tu je *adhortativna partikula*, ta koja potkrepljuje želju, pri čemu je dobra namjera naglašena. Uporedi i našu česticu *ta* koja odražava blagi prekor, na pr.: *De-ta, beš pe piro-stija!* (Sjedider na tronožac!), *An-ta!* (Dajder! Podaj!), *De-ta, xav či jakh!* (Deder, »Izem ti oke!«), *Akana anen tumen te bićinah amare umalja!* (Sada dajte da prodamo naša polja!), *Čhude-ta goja šošala mas pe jag!* (Bacider te kajiševu mesa na žar!), *Na klušen-ta puro thaj bozija!* (Ne čupajder te sremuž i aftiku!). Emfatična partikula *-ta* javlja se gdje i u prohibitivnom svojstvu, na pr.: *Na-ta te šućaren gaći!* (Ta nemojte da postite toliko!) — *Zathar-ta adaja mumelji!* (Pripalider ovu svijeću!), *Arl. Pek-ta amee, bibiçorije, jekh kaljardi!* (Ispicider nam, tetkice, jednu crnu!); *Ušta!* Stegnuto od *Ušti-ta!* (Ustajdera!), *Eketale!* (Nuto njih!), *Di-ta tu sar voj biladžalji!* (Vider ti, kako se ona obezobrazila!), *Činen-ta e khanjen thaj čhinen len!* (De kupite kokoši i zakoljite ih!), *De-ta, an len garing!* (Dedera, donesider ih ovamo!), *De-ta tu la de muj, akhar la, e raklja!* (Dede ti nju zovni, vikni je, curu!). Kad je kompozitni glagol naglašen, partikula *-ta* se ubacuje ispred pratećeg objekta. Ovdje je ispred stalnog objekta dva puta uzastopce navedena i odgovarajuća zamjenica *la*. *I-ta tu, lehçi gođi pe so đelah!* (Vidi ti, na šta je njegova pamet otišla!) — *Đilab-de andar agor!* (Pjevajde od početka!).

Čestica ba. Ova nezavisna rječca rumunskog (?) porijekla slična je našim samostalnim negacijama, kao što je turcizam *jok*, zatim složeni izraz *more, hajde* itd. Ta rječca nema direktne veze sa našim regionalnim drugarskim uzvikom *ba* (možda sažeto od *bolan, ban*). Ona se javlja i u romskom, na pr.: *Xuti, ba!* (Skoči, bolan!), *Le ba kale rikones ande vas!* (Uzmi bolan, ovo psetance u ruke!), *Beš, ba, amenca!* (Sjedi, bolan, s nama!), *Mek, ba!* (Ostavi, bolan!).

Čestica Ale. Ona redovno stoji u početku imperativne rečenice, a znači: Na! Evo! Osim toga, isto značenje ima i strogo bosanski regionalizam *maj* koji liči na šipt. *maj* (*mbaj*) — drži. Romi smatraju da rječca *ale* potiče od *a, le!* ili *av, le!* (dođi, uzmi!); eto ti sad!): *Ale-ta, karičena, ale latar ambrola!* (Hodider, junače, uzmi od nje kruškel!), *Len-ta o kanalo katar e jag!* (Uzmite kazan s vatre!), *Av orde, ale, šje!* (Dođi ovamo, na, ženska glavo!); vlaš. rom.: *Ale-ta, le -ta koja thuvali, crde jekh thuv!* (Dođider, uzmi ovu cigaretu, povuci jedan dim!).

Čestica more, mo itd. Ta prisno familijarna opštebalkanska rječca služi za oslovljavanje među prijateljima, u kontaktu sa ljudima, koji su nam bliski i sl. Ta rječca ima mociju roda, dakle, poseban oblik za muški rod (*more*), a poseban za ženski (*mori*). Pored toga, postoji i jedan neutralni oblik kod Gurbeta-čergaša — *morah*, koji je možda nastao od *moras* (novogrčki?). Ta »oslovna« čestica movira, što znači da vodi računa o rodu onog lica kojem se obraća. Prema tome, rječca *more* ima poseban oblik za vokativ, tj. za padež kojim se intimno prijateljski obraćamo onom istom licu. Slično tome, u pluralu postoji takođe jedan oblik — *morale*, koji je zajednički vokativ za oba roda, bez mocije. Partikula *more* je samostalan uzvik, pa se ne veže direktno ni za koju riječ. Sudeći po njegovom obliku, moglo bi se pretpostaviti da se radi o jednoj prvobitno prisvojnoj zamjenici za 1. lice sg. U raznim dijalektima čestica *moro* javlja se u različitim oblicima. U grčko-turskim romskim govorima ističu se oblici *moro* i *mori*, dok u vlaš. romskim postoji čitav niz varijanti u kojima se većinom javlja onaj komplikovani glas *r*: *Munro, minro, mrno, mro, moro, mo* i dr. Možda je čestica *moro* jedan eliptični ostatak nekog zamjениčkog izraza, kao na pr.: *Moj prijatelju!* pri čemu je ova zadnja riječ otpala. Rječca *more* ne isključuje neposredno prisustvo i neke druge zamjenice, na pr.: *Mrne phrala, more* (Moj brate, more). Rječca *more* je vrlo popularna i ona odvajkada začinjava ljubavne i slične pjesme balkanskih naroda. Ona se odomaćila i u vulgarnom turskom jeziku, premda ona nije tur. porijekla, jer se oblik *more mori*, kosi sa zakonom o vokalnoj harmoniji. Možda je starinom iz Male Azije ili čak iz indoiranskih zemalja. Uzvik *more*, ili skraćeno — *mo*, često izražava bodrenje i privolijevanje, a ne neko navaljivanje ili prinuđivanje, na pr.: *Dikh, mo!* (Vidi, bolan!), *Beš, mo!* (Sjedi, bre!). Možda ono *mo* fonetski zrači malo sirovošću, ali ono ipak djeluje i toplo i meko. *De-ta leh, mo, khaj marduno, dikheh kaj hi nango sar naj!* (Podajder mu koji dinar, vidiš da je go kao prst!), U lokuciji: *Nango sar naj* (Go kao prst) imenica *naj* stoji bez člana, jer se nalazi u sklopu jedne stereotipne fraze. *Le-ta, mora čo prno kotar!* (Sklonider, more, svoju mogu odandel!). Ovdje je upotrebljen rjeđi oblik od *morah*; *mora*. *Phurden-ta la, mo!* (Bježi, more!) — bukv.: Odunider je, more, tj. *zadnjicu*. Ta slikovito složena zvučna šifra je tipično čergaška. *Adaring, morale*, *savoralen!* (Dođiderte, more ovamo svikoliki!), *Naš, morah, ko gova dikhlah!* (Bježi, more, ko je to još vidio!).

Naporedo sa česticom *more* susrećemo se u sličnim balk. sredinama i sa česticom *bre* (novogrč *vre*) koja, međutim, ne djeluje prisno

prijateljski. Za njenim porijeklom tragao sam bez uspjeha, ali sam se ipak donekle utješio kad sam utvrdio da se odnos *bre: brate*, može uporediti sa odnosom: *fra:frate*. Vjerujem da je to sasvim slučajna podudarnost.

Apozicija. Ubacivanjem pogodnih izraza može se ublažiti ton zapovijesti, na pr. *Dža, manušena, čire bučaha!* (Idi, čovječe, svojim poslom!). Riječ čovječe, umanjuje distancu između dva ili više lica i stvara prijatniji odnos. Suprotan efekat se postiže, ako se u apoziciju ubace grubi izrazi, na pr.: *Idar či khandini pori, khulamneja jekhona!* (Od vuci svoju smrdljivu repinu, ti kužni stvore!), *Xasardiv, čorobijo, andar amaro pero!* (Gubi se, lopužo, iz našeg komšiluka!). Izraze *čorobija, čorlogano i čoridari* Romi trpaju pod jednu kapu sa značenjem mangup, vagabunda, i sl. *O pero*, to je minijaturna čergaška zajednica, od dvije čerge pa naviše, zaselak, contubernium, mahala, kolona i sl. — U imper. rečenici lična zamjenica se stavlja onda ako ustreba. Ona ublažava ton, na pr.: *De-ta tu, de la muj!* (Deder ti, zovni je!), *Devla, tu arakh!* (Bože ti sačuvaj!). Zamjenica može da stoji i ispred i iza glagola, na pr.: *Tu dža!* (Ti idi!), *Dža tu, a niči voj!* (Idi ti, a ne ona!), *Tu le tu thaj putar e džornjen!* (Ti se spremi i odriješi mazgel), *Tu džan akana, kaj šaj xasareh će dilo šoro!* (Ti znaj sad, gdje možeš da izgubiš svoju ludu glavu!), *Tu čalav e umaljaha thaj dikheha e kanzavoh!* (Ti ošini poljem ,pa ćeš ugledati jazavca!).

Ponavljjanje oblika imperativa. Time se želja ili zahtjev potkrepljuje, na pr.: *Makh e rote te majlače bolden-pe, makh!* (Podmaži točkove da se bolje okreću, podmaži!). — *Otezanje izgovora.* To djeluje kao emfaza. *E xoljariko mami dijah pe la muj, a voj naaš!* (Goropadna baba nadade viku na nju, a ona bježi!), Tako naglašena rječica *naaš* može da ima i drukčije značenje. *Naaš, morah, kaj šaj tu gova čereha!* (Bježi, bolan, gdje bi ti to mogao učiniti!), *Sov, bajaticene, sov!* (Spavaj, čedo, spavaj! — *Opcionalna konstrukcija.* Glagol stoji prvi put u rečenici u imperativu, a na kraju druge, javlja se u futuru II. ili u relativu: *Alon, so alona!* (Izaberite, šta izaberete, ili budete izabrali!), *Dža, morah, te čineh thaj so čineha!* (Idi, bre, da kupiš, pa šta kupiš! — *Na kraju rečenice* imperativ često gubi naglasak, na pr.: *E galavujra čučar, a e džoren lode!* (Bisage isprazni, a mazge rastovari!).

Glagol Džav (Idem) Ublažava snagu imperativa, na pr.: *Dža, čin la, e buznja!* (Idi, zakolji kozu!), *Džan'en amende manro!* (Idite, donesite nam hljeba!), *Dža, ikli pe akhorin!* (Idi, popni se na orah!), *Xasajvo!* (Gubi se!), *Dža, xasajvo!* (Idi, gubi se!), *Dža te xasajvoh!* (Idi da se gubiš!). Prvi primjer je najstroži imperativ, drugi je blaži (džav i imp.), treći je najblaži (džav sa konjunktivom!).

Glagol Avav (budem). On umanjuje snagu imperativa, na pr. *Av amende thaj pi šukar amenca!* (Dođi k nama i pij lijepo s nama!). Oblik *av* može da važi i za plural, na pr.: *Av te učanen θ aro!* (Dođi da sijete brašno!).

Glagol Sem (jesam): *Tut hi te dujroh katar!* (Ti imaš da se udaljiš odavde!).

Glagol Tromam (smijem): *Ni tromah te bićineh paužime marno marno řinćedo ćiral!* (Ne smiješ da prodaješ upaućen hljeb i užezhen sir!).

Futur. Kad se neko nada da će mu zahtjev biti ispunjen, on mjesto imp. upotrijebi futur, na pr.: *Deha man trin džukhlja!* (Daćeš mi tri forinta!) — bukv.: tri kuje. Ako se misli na prave kućke, onda se uzme oblik »živog akuzativa«: ... *trine džukhljen; Ka-prave adala akora!* (Razbićeš mi ove orahel!), arl. *Tu irisa so si khanikasko!* (Ti ćeš vratiti, šta je ćijel!).

Adhortativni infinitiv. Ovaj bezlični glagolski modus djeluje kao naš oslabljeni infinitiv ili kao konjunktiv u romskom. On je tuđ za nas, jer je germanizam, na pr.: *E jaga te mudaren!* (Vatre pogasiti!), bukvalno: Vatre da pogasite!; *Trade čaće řigaha!* (Voziti desnom stranom!) *Sa, sa, numa na te pariven!* (Sve, sve, samo ne podvaliti!) — bukv.: ... da ne podvalite.

Auditivna i vizuelna dopunska sredstva. Ona sjenče jačinu i kvalitet ispoljene želje. Pored intonacije postoje i plastična sredstva: mimika, gestikulacija. Tu su i psovke, kletve i sl. kao izraz naglih emocija.

Imperativ u poeziji Roma. U poeziji koja slavi vatrenu ljubav čergaša i njihov neobuzdani život oblik imperativa je obilato zastupljen. Za ovaj rad crpio sam bogatu građu iz nekoliko hiljada većih ili manjih autentičnih romskih tekstova, pjesama, narodnih pripovjedaka, šala itd. U toj građi se nalazi i oko osam stotina pjesama koje je ispjevao stari narodni pjesnik Redžo Osmanović iz Prijedora. Daleko najviše primjera sam crpio iz neobično bogate dugogodišnje svakodnevne prakse koja obuhvata sve jugoslovenske romske dijalekte, čiji broj iznosi približno dvadeset.

Trade, Dujo, ande koj Slatina, unzar cara pe buvli ledina! (Tjeraj, Dujo, onamo u Slatinu, razapni ćador na širokoj ledini!). Ova je prava ravničarska čergaška pejsma. — *E dromenca džaha, phaylo mas ćideha, o mas ćiraveha, e zumi ćhoreha, pharlimata xaha!* (Drumovima ćeš lutati, strvinu ćeš skupljati, meso ćeš kuvati, ćorbu ćeš prosuti, mrtvaćinu ćeš jesti!). Ovo je pjesma »strvinara« koji svoj plijen dijele s jastrebovima, lešinarima, i s kurjacima). — *Ćer ma, Devla, ćirikli, te me hujrav pe piri te inkalav kotor mas, te me našav palo khas, te man na dićhel o Das, te na dav leh khanikah!* (Ućini me Bože, pticom, da sletim na lonac da izvadim komad mesa, da pobjegnem za stog sijena, da me ne vidi seljak, da meso nikome ne dam!). U ovoj dražesnoj pjesmici siroti bosanski seoski Rom moli Boga »da ga ućini ptica«, mjesto *pticom* (akuz. mj. instrumentala) da izvadi komad *me-*

so mjesto *mesa* (nominativ mj. genitiva je naglašen odsustvom člana, a prisustvom izraza za količinu *kotor* (komad). *Das*, hind. sluga. kod zap. gurb. znači pripadnika onog dijela stanovništva koji je bio raja. Gadžo je pripadnik onih Bosanaca koji su za vrijeme Turaka bili u boljem položaju od raje, a to su Muslimani. U Srbiji je to danas Srbin, a u Hrvatskoj Hrvat. Pored toga, Romi se širom svijeta služe vrlo velikim brojem oznaka za inoroce koji nerijetko kipte od potajne, a sada već uveliko izblijedele mržnje kastinskog intenziteta: *De ma, Devla, šukar bax, ćirado, mas ando šax!* (Daj mi, Bože, lijepu sreću, kuvanog mesa u kupusu!) Rom se osjeća srećnim, kad se dokopa mesa. Riječ *bax* (sreća) je porijeklom perzijska. Uporedi naš baksuz od tur. *baxtsiz* (nesrećan), *batlija* (srećnik) itd. *Ćiravav* (kuvam) je kauzal od *ćerav* (pravim); *ćirado* (kuvam) je kauzativni oblik od *ćerdo* (napravljen). — *Čarjav, riđo, čarjav, e čar, e zeleno. Kaj o riđo čarjol, e luluđi barjol.* (Pasi, riđo, pasi, travu zelenu! Gdje riđo pase, tuda cvijeće raste.). Koliko lijepa i jednostavna ova iskonski čergaška pjesma koja svjedoči o njihovo bezgraničnoj ljubavi prema svojim hraniteljima. *Čar* (trava) i *čarjav* — upor. sa njem. *Gras i grasen*, Romi imaju svoje nazive samo za tri boje: *Lolo* (crven), *parno* (bijel) i *kalo* (crn). Imaju i dva vlahizma: *galbeno* (žut) i *vuneto* (modar). — *Ušti, dejo, thaj phabar e lampa, anav borja andar e Palanka!* (Ustaj, majko na zapali lampu, dovodim ti snahu iz Palanku!) *Ova svatovska* nagoviješta burno veselje. *Dejo! Dejene! Dajo!* je vokativ od *dej, de, daj* (majka). Ta riječ je srodna sa našim *dojiti dijete*. Oblik *phabarav* nastao je asimilacijom od *thabarav*. Korijen *thab, tab* srodan je našim *top(ao)*, lat. *tiep(idus)* itd.

Muk ma, male, ando gav, te cija phiradivav, te čumidav gov čhave ande parne patave! (Pusti me, majko, u selo, da se malo provedem, da poljubim onog momka u bijelom odijelu!). Ritam ove pjesmice je tečan i gladak. Romski *gav* (selo); hind. *ganv*, a upor. i njem. *Gau* (župa). Semantika je u romskom vrlo elastična. Tako, na pr., riječ *patave* može da znači: obojci, pelene, prostirke, haljine, namještaj itd. Zap. Gurbeti, začudo, nemaju izraza za ljubav, dok južni Gurb. kažu *kamipe*, a to je imenica od *kamav* (hoću, volim).

Čhude čo va pe mo dumo, ajrat dikhlem tutar suno. Čhuv tu pe ma e jakhenca, čaljarav tu e drakhenca. (Spusti svoju ruku na moje rame, noćas sam te usnio. Baci se na me očima, častiću te groždem!); *Čaljarav* (nahranim), *čaljivav* (nasitim se), *čaljol* (godí mi). Sve to od *čaljo* (sit).

Dikh la, dade, sar čhelel, sa mo ilo izdravel! (Vidi je, oče, kako igra, sve mi srce potresa!); *Čhelav* (igram), *čhelavav* je kauzal.: izigram, prevarim; *lizdrav* (tresem se, drščem), kauzal.: *izdravav* (potresam).

Saji s' koja kaj avel, sano maškar phagavel. Loli suknja, lolo gad, čumidel la munro dad! (Koja je ono, što dolazi, a vitki struk povija. Crvena joj suknja, a crvena košulja, poljubi je, otac moj!); *saji* (*savi*) koja, *savo* (koji). *O maškar* — struk, sredina. *Phagav* (lomim), kauz. *phagarav* (povijam, izlomim) — intenzivno iterativnog značaja. Suknja se kaže *coxa* ili *roča*; *Čumide la!* — eufemistično za *de la bule!* (obljubi je!). *Jekh, duj, dešuduj, čumidav čo parno muj!* Jedan, dva, dvana-

est, poljubi bijelo lice. Tu stoji gl. *čumidav* u konjunktivu bez veznika *te*. To je jedan od najčešćih refrena.

Ač, *čhejene*, ač, na dža, *ćinav tuće kavađa!* (Stani, djevojko, ne idi, kupiću ti haljinu (anteriju). Kavađi je grecizam, srodan riječi kaput; *čhejo*, *čhejene* — kćeri; *čhe! šje!* — ženska glavo! Ta riječ se javlja samo u vokativu.

Tho-ta čo vastoŕo ande mo brekhoŕo! (Turider svoju ručicu u moja njedarca!) Tako hrabri vatrena djevojka sramežljivog momčića. *Va, vah, vas, vast* (ruka); *Vastari* ili *stavari* (rukavica) i grč. *vastazo* (držim).

Na phirav tu, na phagav tu, naj ma čhavo te mangav tu. (Ne vrzmaj se, ne lomi se! Nemam sina da te prosim). *Phirav ma* (*phiradivav*) — muvam se, šećkam se. *Phagardivav* (*phagav ma*) (slamam se, povijam se).

Putar, dajo, kjo vudar, kjiro šjav avel dural. (Otvori majko, svoja vrata, tvoj sin dolazi izdaleka!). Vlaš. rom. *kjo* (gurb. *čo*), *kjiro* (gurb. *ćiro*) — tvoj; *šjav* (gurb. *čhavo*) — sin, *šje* (gurb. *čhej*) — kćerka.

Žja, ŕomnije, žj'ando gav ha'n mandī mol te mativav. (Idi ženo, idi u selo i donesi mi vina da se napijem!).

Čhude phabaj ande čik, pala mande na maj dikh! Čhude phabaj ando bov, pala mande na maj rov! (Baci jabuku u blato, za mnom više ne gledaj! Baci jabuku u peć, za mnom više ne plać!). Ova pjesmica ljepše zvuči u originalu zbog rime i ritma.

Ćorđu, bare kurvo, mand' an va peresa. Kurva sanas, Vunđo, vi kurva meresa! (Stani, propala bludnice, pašćeš mi šaka. Bludnica si bila, Vunđo, a bludnica ćeš i umrijeti.). To je divlja ljubavna pjesma neukrotivih ruskih čergaša, Lovara, uvijek spremnih na nasilje i zločin; *torđuv!* ili *ćorđu!* (vlaš. rom.) — stani! stoj! od *torđuvav* (stanem stojim) nastalo od *terdo avav* (budem postavljen). Dakle, za naš prosti gl. stojim, porijeklom složen izraz. Up. franc. *suis debout*. Goptski *terđovi* (stajati). *Vunđa* od rumun. *unghie* sa prostetičnim *v*, a od lat. *unguis*, sa značenjem kandža, šapa, što je simbolično za bludnicu.

Le o buklo će dumeste, a o khorō će vasteste! Najsan bango, naj-san koŕo, le o koro, dža korkoŕo! (Uzmi bukliju na svoje rame, a krčag u svoju ruku! Nit' si hrom, nit' si slijep, uzmi krčag, idi sam!) *Dumeste* — to je lokativ, padež koji zastarjeva u korist predložkih izraza. Odgovara na pitanje kuda i gdje; *Šapcoste*, u Šabac, u Šapcu; *khorō* (vrč), hind. *khora*, *ghara*.

Khamoŕeja, tu dikh-ta pe mande. Numa tuće šoj mothav mŕe jade! Oj, sunašce, pogledajder na me, samo tebi mogu svoje jade reći.) Ovaj melanholični dvostih dokazuje da i Romi mogu biti sentimentalni i romantičarski nježni; *mŕe* (moji) — stegnuto od *munŕe*.

Tho će šoro pe munŕo, te na merav korkoŕo! (Stavi svoju glavu, na moju, da ne umrem sam. Trenutak iz tragične ljubavi dvoje mladih Roma kojima roditelji brane da se uzmu: *Tho!* ili *Thov!* Stavi! Metni! Ujedno to znači i operi.

Avoj, Devla, tu raja bareja, ili le ma, ili trajo de ma! Niti lav tu, nit trajo ka-dav tu, kaj me mangav sa te ličharav tu. Aoj Bože, ti veliki Gospode, il' me uzmi, il' mi daj života! Nit' ću te uzeti, nit' ću ti dati života, već baš hoću da te sasvim satrem). Na vapaj očajnika, taj Bog naš kršćanski odgovara mu surovo i svirepo mu saopštava da on baš želi da ga zgazi i satare. Možda je ova tužna pjesma ostatak nekog prastarog vjerovanja u zla i neumoljiva božanstva, dok je ovaj Bog naš, kažu, sklon milosrđu.

Buhljar, male, ċi buvli boščava thaj inkal man andar Lepoglava! Bićin, male, ve liso ne vranco thaj inkal man andar xurdo lanco! (Prostri, majko, svoju široku kecelju, pa me vodi iz Lepoglave! Prodaj, majko, i lisca i vranca, pa me vadi iz sitnoga lanca!) Dakle, sin sa robe poručuje majci svojoj da prostre široku kecelju, da naprosi toliko para da bi mogla nekoga potplatiti da bi joj sina izvadili. A treba još da proda i lisca i vranca da ga vadi iz sitnoga lanca. — *Mami* — to je starica ili baba. Riječ *boščava* (kecelja, stolnjak, rubac) je turcizam perz, porijekla. Sufiks *-va* je tzv. zadnji član. Romi nemaju svojih izraza za pojedine vrste konja, iako su svojim načinom života vitalno vezani za njih.

**Imperativ u pjesmama čuvenog romskog pjesnika Redže Osmano-
vića.** Stari Redžo ispjevao je nekoliko stotina pjesama koje se odlikuju prijetnim, tečnim ritmom i bogatim sadržajem.

Ando gajo zeleni patrořa, na ićar pala me khakořa! (U gaju je zeleno lišće, ne hvataj me ispod mog pazuha!) Pozajmljeni pridjevi imaju za oba roda samo po jedan oblik za oba broja. *Zeleno* znači *zelen* i *zelena*, a *zeleni* znači *zeleni* i *zelene*. Srednjeg roda u romskom nema.

Dikh la, dade, sar ċhelel, e jakhenca phabarel, mrno odži voj pherel, a mo ilo xjvarell! (Vidi je, oče, kako igra, očima pali, dušu mi puni, a srce mi buši). *Pherdo* (pun) zapravo *punjen* od *pherav* (punim). *Xjvarav* (bušim, provrtim) od *xjv* (rupa, jama).

Baxtjar, Devla, gaj sinija, na bistar gaj famelija! E memelja te phabarah, gav ðiveh te na bistarah! (Blagoslovi, Bože, ovaj sto, ne zaboravi ovu familiju! Svijeće da zapalimo, ovaj dan da zaboravimo!); *e bax* (sreća), *baxtjarav* (usrećim) od *baxtćerav* (sreću pravim); *sinija*, nizak, okrugli sto (turc.); *memeli* (svijeća, zapravo voštanica od *mom* (vosak)). Upor. *mum* makaze; *mumija*.

Sa začarah, Devla, tutar, ċiro ilo amee putar! Tha pe phuv muk ċo lačhipe! De amen bax thaj sastipe! (Sve očekujemo, Bože, od tebe! Svoje srce nama otvori! Pusti na zemlju tvoju dobrotu! Daj nam sreću i zdravlje!); *zaćarav* (čekam) ili *ažućarav* i još tridesetak varijanti.

Av, an vrdon, ċhejo, beřalav tu, sa dži ċhere gugle ċumidav tu! (Hodi, curo, u kola da te posadim, sve do kuće da te slatko ljubim); *vrdon* (*vrdona*, *vordon*, arl. *vrđa*) kola. Ta riječ je istog porijekla kao naša epska *ordija* (vojska) od prednjoazijske turske riječi *ordu* (kola, kolija). Otud je nastala vjerovatno i riječ *horda*. Zatim je dobila značenje i logor, zajednica. Jedna turska himna glasi: *Orđumuz itti jemin* (naša se vojska zaklela). *Urdu* jezik je u svoje vrijeme bio logorski

jezik osvajača, sastavljenih od pripadnika raznih nacija, poput novogrč. *koine* (čitaj *kini*).

Ašun, čhejo, šukare jakhaći, pala či čham xurdi hi miljaći! Av, an vrdon, čhejo, bešalav tu, sa dži čhere gogle čumidav tu! Tu istar ma pala baj. Me kam tut kaj majsig šaj! (Čuj, djevojko, lijepih očiju, za tvoj obraz sitna je hiljadarka! Hodi u kola, djevojko, da te posadim, sve do kuće da te slatko ljubim! Ti me uhvati za rukav, a ja ću tebe, gdje prije stignem). Izraz *šukare jakhaći* mogao bi se u romskom pisati zajedno, jer osnovna riječ *jakh* (oko ima mociju roda i broja: *šukare jakhaći*; *e čham* (obraz, lice). Up. *čham* (kožurica). Riječ *čambav* (žvaćem) nastala je možda od *čham dav*. *Čambav* znači danas i jedem. Tako je, valjda, i kod gl. *đilabav* (pjevam) završetak *-bav* prvobitno imao oblik *-dav*; *xurdo* (sitan) *xurdi* (sitnica, sitnina). Up. naša *furda*.

Stari Rom, pjesnik R. Osmanović preveo je pjesmu »Oranje Kraljevića Marka«. Njegov uspješan prevod pokazuje nam, kako i taj divni novoindijski jezik Roma skladno liježe u naš epski deseterac.

E, čhaveja, Kraljeviću Marko, Naćhinajvo phare marimahtar, Džungalipe ni anel laćhipe, Čire phure pharilah dejaće, Thovindo e ratvale patave. (O, moj sinko, Kraljević Marko, Ostavi se, sinko četovanja, Jer zlo dobra donijeti neće, A staroj je dosadilo majci, Sve perući krvave haljine.)

Gnomski imperativ, izreke, fraze itd. U oblastima jezičkog folklora nema mnogo iskonski romskog blaga. Međutim, Romi se odlikuju posebnim kriterijem, pa se prvenstveno služe određenom tuđom građom, tj. onom koja im najviše konvenira, a koja se lakše uklapa u njihov tradicionalni žanr života i u njihovu specifičnu psihologiju. Romima gode mudre izreke i svakojake pouke koje se odnose na njihovu svakadašnjicu. Tu su životna pravila u vidu izreka, poslovice, izraza i drugih oblika životnog iskustva. Ovdje ćemo navesti samo ono najobičnije, što inače predstavlja kopiju našeg blaga. Međutim, sve je dato u originalnom romskom ruhu, a to je činjenica koja mu daje određenu vrijednost.

Beš bandeh, vaćar čačeh! (Sjedi krivo, govori pravo!); *Bandeh* (krivo i *čačeh* (pravo) su prilozima koji su pravilno izvedeni od odnosnih pridjeva *bango* i *čačo*. *Arakh e parne love pala e kale divesa*. (Čuvaj bijele novce za crne dane.). Kod istočnih, a najviše kod južnih *Gurbeta*, čuje se mjesto ... *pala e kale divesa*: ... *e kale, divesende*. Tu je balkanska dativna konstrukcija... crnim danima. Predlog *pala* (za, iza) traži redovno nominativ (akuzativ), ali ovdje, vidimo, on može da se sasvim povuče, s tim da objekat pređe u dativ. Sjetimo se da se i kod nas nešto slično dešava. Recimo, mjesto da kažemo: Šta je za ručak? čuje se i ovo: Šta je ručku?

Ortosar o bandardo kaš džikaj hi terno! (Ispravi iskrivljeno drvo, dok je mlado.). *Ortosarav* (*vorto*, *ortoj*) je grecizam sa značenjem ispravim, poravnam. Veznik *džikaj* znači dok, a kao predlog znači *do*. Sastavljen je od dvije komponente, od predloga *dži* (do) i predloga

kaj (k, ka, kod). Kod istočnih i južnih Gurbeta postoji hibridna tvorovina *džok*, a to je kompromisni oblik od *dok* i *džikaj*. Još jedan primjer: *Mar o sastri džikaj hi tato!* (Kuj gvožđe dok je vruće!). *O sastri* (željezo) je prasrodno sa grč. *sideros*. Inače riječ *o sastri* ne treba brkati sa rječju *o sastro*, koja po porijeklu i po značenju odgovara našoj riječi *svekar*.

O paj ćirav, o paj šudrar, o paj paj! (Vodu vari, vodu hladi, voda, voda!). *O paj* (arl. *o pani*) srodno je na *pijav* (pijem). *Šudrarav* (rashladim) *šudrivav* (rashladim se), od pridjeva *šudro*, hladan (kühl), dok *šilalo* znači studen (kalt). Ali, u praksi se ne razlikuje to uvijek; *ćiravav* (kuvam), a *ćirivav* (kuvam se).

O paj ačhav džikaj našav! (Vodu ustavi dok pobjegnem.). To se odnosi na nesolidan rad nekih čergaških majstora koji po selima krpe suđe, ali tako nesavjesno da ono ubrzo opet procuri. To je ono: Drži vodu dok majstori odu!

Crde e cincarehće o prnořo, kam-peren lehće pořořa avri. (Povuci komarcu nogu, ispadoše crijeva!); *Crđav*, arl. *cidav* (povučem) bio je nekad kompozitni glagol složen od gl. *dav* (dam). Takvi glagoli, a njih ima dosta, grade 2. lice sg. imperativa na *-e*, na pr.: *Crde!* (Povuci!) prema *De!* (Daj!); *o poř* (želudac) treba razlikovati od riječi *o por* (pero).

De leh o naj, kam lel ćo vah! (Daj mu prst, uzeće ti ruku!) Rom kaže uvijek ... uzeće tvoju ruku, mjesto ... uzeće ti ruku. Dakle, mjesto dativa lične zamjenice, on uzima akuz. prisvojne zamjenice. Rom-ska riječ *naj* (*prst*) srodna je sa našom *noga*, njem. Nagel itd. U riječi *va* (*vah, vas, vast*), tj. ruka, imamo slučaj nepostojanog glasa *t* koji se u nominativu i akuzativu stvari regionalno gubi, a u ostalim padežima opet javlja, na pr.: *vah* (ruka), *vastehtar* (od ruke); oj, *vastalen!* (ej, ruke!) Up. istoč. srpsko *lis'*, *šes'* itd. sa književnim *list*, *šest* itd.

Čhin e šapurkaće e por, pale kam-bajrol! (Odsijeci gušteru rep, opet će mu izrasti!). *Šapurka* up. sa rumun. *șopirla*. *Pori* (f) znači rep, drška, usad, bičalje. *Bajrol* (raste) od *bajrivav* rastem, bukv. postanem velik) od pridjeva *baro* (velik).

E kašućehće na de vorba, e kořehće na ćer jakhaha! (Gluhu ne govori, slijepcu ne namiguji!) — *kašuko* (gluh). Romi tvrde da je riječ nastala od *kan šuko* (uho suho); *kořo* (slijep). *Ćerav jakhaha* (namignem), bukv.: učinim okom. Up. *ćerav vasteha* (mahnem), bukv.: učinim rukom.

E ternjaha pašljiv, e kořeha ulav e love! (Sa mladom liježi, sa slijepcem pare dijeli!); *e terni* (mlada) od *terno* (mlad); *pašljiv* (liježi, leži); *pašljon* (lezite); *ulavav* (dijelim); *hulavav* (češljam, »dijelim kosu«).

Te tradela tu khonik, tu naš, a te vov lela te našel, le leh palal! (Potjera li te neko, ti bježi, a stane li on bježati, zajmi ti njega!). *Te vov lela* ... stane li ... Relativ *lela*; *lav palal* (zajmim najurim), bukvalno: uzmem ostrag. *Bol e ruveh, a vov pekel našiđe ande plajin!* (Krsti vuka, a on bježi u planinu!). *Bol* (krsti, zamoči); *bolde* (okreni). *Na čhin o krango pe savo uštadan!* (Ne sijeci gran una koju si stao!).

Uštavav (gazim, stupim) je kauzal od *uštav* (ustanem). *Uštav* i *ustanem* su prasrodni.

Ni ande plajin džungalipe na vaćar! (Ni u gori zlo ne govori.) *Džungalo* (opak, zao) možda ima neke veze sa hind. *džangal* (šuma, džungla). *Phenav* (reknem), *mothovav* (kažem, saopštim), *vaćarav* (govorim, izgrdim, obećam itd.), a razgovaram se kaže, kako gdje, *dav vorba*, *ćerav svato*, *ćerav lafi*, *dav duma* itd. Pada u oči pojava da se primarni gl. *phenav* naglo gubi, dok kompozitni glagoli, sekundarne tvorevine, sve više dobijaju na terenu.

Dža mae, av mae! (*Dža-tar mae, av-tar mae!*) Idi mi, dođi mi! Oblici sa česticom *tar* su emfatične. *Dža-tar!* (Idi ća! Odlazi!). *Mae* znači meni (skraćeno od *mandi*, *mande*). *Phabar, mudar, phabar, mudar!* (Pali, gasi, pali, gasi!); *Phabarav* (palim); *dav jag* (zapalim), *thovav jag* (*hav jag*) — naložim vatru. *Mudarav* (gasim), ustvari, znači ubijem.

Zaćar, ađiveh, zaćar tehara, lundilo! (Čekaj danas, čekaj sutra, oteglo se!), kraće: *Ađive-tehara, ađive tehara. Džaker ađive, džaker tasja!*; arl. *zaćar!* (čekaj!) običnije je: *Ažućar! tehara* (sutra), možda ablativ od starijeg *teha* — s jutra, sutra.

Ićar karing, ićar koring, čučardili e ploskava džiko findo dži palutne kavćinate! (Drž' ovamo, drž' onamo, isprazni se čutura do dna, do poslednje kapi!); *karing* (*garing, doring*) — ovamo; *kokorin-gate* itd. *Kate* (*gathe*) — ovdje; *kote* (*gothe*) — tamo. *Onđje* se kaže *inća* (od perz *in* *đa*, ono mjesto), a lokativ *inćate* (onamo). *Karing* je poteklo od *kaja rig* (ova strana) *garing* od *gaja rig*. itd. Tako i *koring* od *koja rig*. *Čučarav* (ispraznim) — od *čućo* (prazan), *čućardivav* (praznim se), *čućivav* (ispraznim se). *Ploskava* je naša *ploska* sa afigiranim zadnjim članom.

Crde, na de! (Povuci! Potegni!), *Čalav, na de!* (Udri, ne daj!). Glagoli *čalavav* i *malavav* rimuju se i imaju isto osnovno i prenosno značenje: ošinem, udarim, obljubim itd. Romska osnova *čalav-* liči na tursku osnovu *čal-* (udar). *ćar, na de!* (Drži, ne daj!), *Ićardiv, na de tu!* (Drži se, ne daj se!). *Ićardivav!* (držim se) je sintetički oblik povr. gl. *ićarav* (držim). Pored analitičkog izraza *na de tu*, uzima se vrlo rijetko i njegov sintet. dublet *na dinjavo!* (Ne daj se!). Slično tome, kaže se: *Lel-pe* (anal.) i *linjavo!* (sintet.), što znači uzme se. Lijepe, ali ne uvijek i jasne sintetičke oblike povratnih gl. nemilosrdno potiskuju prostiji, ali jasniji njihovi analitički parnjaci.

Dikhen, jakhalen, phariv odžeja! (Gledajte, oči, crkni dušo!). Tako se Romi međusobno izazivaju. Tim riječima će siti Rom dražiti svog glasnog druga kojeg ne trpi, a pri tome će mu pokazivati, recimo, komad pečenog mesa. Rom će i samom sebi tako govoriti, ako ugleda nešto lijepo, čega se ne može dokopati. — *Pharivav* (crknem, prsnem, čeznem, svisnem). *Odži, dži* znači duh, duša, volja, snaga, svijest, srce, trbuh.

Mudar, Devla, savi xoljariko, romni! (Ubi, bože, kakva ljuta žena!) *Mudar* znači ubij i ubijaj. Romi, naime, ne razlikuju aspekte po trajanju. *Devla* je vokativ od *Del* (arl. *Devel*) što znači bog, nebo, atmo-

sfera, firmament, vasiona). Upor. nastavak grecizma *xoljariko* (ljut, žestok, otrovan) sa vlahizmima *trunjariko* (mračan, taman) i *trohnjariko* (kijavičav).

Na pašljiv, bengene, pale dijem pe belava. (Ne lezi, vraže, udario sam opet na belaj.) *Beng* (đavo) može da bude i muškog i ženskog roda. Vokativ u romskom vrlo je bogat oblicima, na pr.: *bengene! ben-deja! bengal!* (vraže) *Belava* je naš turcizam *belaj* sa postponiranim članom *-va*. To je, zapravo, arabizam koji je preko turskog prodro u sve narodne govore na Balkanu. — *Phuš e Devleh, gači hi la brš!* (Pitaj boga, koliko ona ima godina.) Jednosložne imenice muškog roda često imaju isti oblik u nominativu sg. i u nomin. pl., na pr.: *Brš* (godina, godine), *dand* (zub, zubi) itd.

U romskim sredinama čuju se počesto vulgarni izrazi i fraze koje oni mnogo više upotrebljavaju nego mi. *Našen, prnalen, ka-xljel tu-men e bul!* (Bježite, noge, opoganiće vas zadnjica!) Riječ *bul* u romskom znači zadnjica, a u hind. *puḍenda foeminae*; *dav bule* (cohabito); *buljari* (homoseksualac). *Xan, džukhale, mas!* (Psine jedne, naklopajte se mesine!) Surovo vulgaran uzvik, pun sarkazma, kao reakcija na neki jeziv i krvav prizor u stvarnosti, ili češće, u pričama, krcatim uzbuđenjima u kojima se prikazuju grozote i pokolji. Tome donekle odgovara u blažem vidu i naša kletva: »Pas ti se mesa napoteza!«

Pašljiv, marnene, te xav tu! (Lezi hljebe, da te jedem.) Mjesto *marnene* može i *marneja!* — *Bareja, barikane počin, čoreja, čorikane počin!* (Gazda, plati gazdinski, sirotinjo, plati sirotinjski!). Po tome mjerilu, Romi — ulični čistači cipela, odmjeravaju taksu za svoj trud. Skopski berberi služili su se sličnim kriterijima, sročnim na kaba-turskom: *Baša đore traš!* (Brij prema glavi!).

Avilem će arači, me čalav će po udar, čalav, a tu najtalan nisar! (Dolazio sam ti sinoć. pa ja kucaj na vrata, kucaj, a tebe nema s glave.): *jrat* (f) ili *rjat, rač* (noć, veče); *arači* (sinoć, juče); *ajrat, arjat arat* (večeras, noćas); *ojračaha* (noću); *račako* (noću, noćni); *daračara* (odsinoć) itd. To su izvedenice od *jrat* (noć). *Najtalem* (nema me), *najtalan* (nema te), *najtalo* (nema ga), *natjali* (nema je), *najtalam* (nema nas), *najtalen* (nema vas), *najtale* (nema njih). *Sar* (kako) *nesar* (nekako), *nisar* (nikako), *sarsavo* (kako koji) itd.

Xarunde e makha po poř te čiravel čuće e plečinta! (narodski: Gladi muu po trbuu, nek ti mua pitu skua!); *Xarundav, xanřudav* (češem, gladim, grebem); *e plečinta* (gibanica, pita) je vlahizam, od latin. *placenta* (kolač). Tako se zove i *posteljica* (Mutterkuchen) organ u obliku pogače, zadužen za ishranu ploda. Istog porijekla je i riječ kojom se kod nas obilježava jedna vrsta slatkog tijesta, *palaička*.

Ramosar, sar deh vorba, a đinav sar hi ramome. (Piši kao što govoriš, a čitaj, kao što piše!). Pismeni Romi pišu Vukovim pravopisom; *ramov* (pišem), osnova *ram-* od novogrč. *gramm-*. *Nakhav leh trušaleh okole rigatar o paj!* (Prevedi ga žednog preko vode!). Sintagma *okole rigatar o paj* znači bukv.: *s one strane voda*. Pod permanentnim uticajem starog jezičkog supstrata desi se da u određenim slučajevima padež redovno zataji, pa riječ ostane nepromijenjena, kao

što je slučaj ovdje sa riječju *rijeka*, mjesto: *rijeke*. Međutim češće se tu čuje jedna genitivna konstrukcija koja prija našem uhu, koje je naviknuto na deklinaciju. *Nakhav leh trušaleh po okoja rig e pajehći!* Tu je riječ *rig* (strana) u obliku nominativa, dok je riječ *paj*, u genitivu: *e pajehći*. Genitiv se ovdje javlja u svojstvu pridjeva, što se vidi i po tome što ima mociju roda i broja. I, drugi primjer: *Voj si bišorehći*. (Ona je bezglava). Riječ *movira*, jer je pridjev. *Voj si bi e šorehko*. (Ona je bez glave). Tu je dotična imenica u genitivu, jer je pred njom član, zbog čega se onda piše rastavljeno od predloga *bi* (bez).

Maj anglal pek, majpalal mothov! (Najprije ispeci, pa onda reci!); *angle* (naprijed); *anglal* (prije, sprijeda); *majanglal* (prije) *maj anglal* (najprije); *pala* (iza, za) *palal* (poslije, odostrag), *majpalal* (poslije) *maj palal* (najposlije). — *Muk rigate, džaneħ kaj bašen!* (Pusti kraju, znaš da laju!); *rigate* (kraju, po strani). Tu je lokativ koji odgovara na pitanje *gdje* i *kuda*, pa tako donekle rasterećuje *dativ* i *akuzativ*. Lokativ (prepozicional) muškog roda sg. završava se u gurbetskom na *-este*, a u ž. rodu na *-ate*, u pl. oba roda na *-ende*, na pr.: *baħehte* (kod kamena), *khandirate* (u bogomolji). *vošende* (u pravcu prema šumama).

Motho mande kaha san, mothovava će savo san! (Reci mi s kime si, reci ću ti kakav si!) — *Džal e xoljariko mami, naš laće e dromehtar!* (Ide baba ljuta, bježi joj sa puta!); *e dromehtar* (s puta, od puta). Slično je tome burgijaško *odromal* (od puta), nastalo od *od-dromal*. Tu je stari ablativ na *-al*.

Av, av mande te avav mande! (Dođi, dođe k meni, da dođem (k) sebi, da se priberem!). To je jedna od velikog broja brzalica. A evo još samo jedne zgodne: *Čar e čar, čer thaj čar*. (Drži ovu travku, zgnječi je i lazni!); *Suv e čisi, love kam-istareħ!* (Šij kesu, biće para!) — *E doš mothov, e došaleħ na mothov!* (Griješ kaži, grešnika ne kazuj!) — *Kana duj džene vačaren kaj san mato, pašljiv thaj tuvulisajvo!* (Kada dvojica kažu da si pijan, lezi pa se valjaj) — *Le e čora pe čiro ladžavipe!* (Uzmi sirotu, obrukaće te!). Ovdje može da stoji pogodbeni rečenica mjesto imperativa u romskom. *Vov putar, me phande!* (On otvori, ja zatvori!), *Kana hi abijav, muk te vi e xjndi phabol!* (Kad je slavlje, nek i hala gori!) *Čer sar o khanjalo vačarel, a na čer, sar vov čerel!* (Radi kao što pop kaže, a ne kao što on radi!), *Phande, putar!* (Veži, driješi!)

Navedeni primjeri su izreke, izrazi i pouke koje na nas pretežno djeluju kao savjeti, upozorenja, i sl. Oni utiču emotivno, a krcati su metaforičnim figurama. Poslovice, riznica dragocjenog životnog iskustva, po pravilu ne stoje u nekom krutom imperativu, ne djeluju neposredno iz blizine. One često onako iz daljine zrače dubokom mudrošću.

Upotreba imperativa u raznim vjerovanjima. — *Le e koħe čiriklja-ki phak thaj čer laħa trin droma e romnjaće palal pe laće dume!* (Uzmi krilo slijepe ptice, tj. slijepog miša, i njime mahni tri puta ženi odo-

strag po ramenima. Tako će te žena mnogo poželjeti.) — *Le e koře mišijakohki phakoři, xıřav la thaj paćar la lole thaveha thaj pe late vaćar fıjesave trin gule alava. Kah dikheha andar goj phakoři, vov kam-dılajvol andar tute.* (Uzmi krilce slijepog miša, provrti ga i omo-taj ga crvenim koncem, pa nad njime izusti bilo kakve tri »slatke« riječi. Koga ugledaš kroz to krilce, poludjeće za tobom.) *Phak* (krilo) i *khak* (pazuho) su po obliku vrlo slične riječi, a po mjestu na tijelu vrlo bliske. Možda su po porijeklu i identične, kad se zna da se oba glasa *p* i *k* katkad smjenjuju. Upor. franc. *quatre* i rum. *patru*, slov. osnova *pad-* i lat. *cad-* itd. Riječ *phak* (*pak*) i naše *pazuho* zajedničkog su porijekla. — *Istar jekh sumnakuno čučvalo thaj jekh sumnakuni angrusti thaj nakh eřta droma tala e devlehki kuřtik. Gaja, čhejene, řaj ćerdoha murř.* (Uzmi jedan zlatan ibrik i jedan zlatan prsten, pa prođi sedam puta ispod božjeg pasa, tj. duge. I onda, djevojko, mogla bi postati muško.). *Čučvalo* ili *čućivalo* (ibrik) — bukv.: sisat, od *čući* (sisu, dojka, vime). *E devlehki kuřtik* je nebeski pojas ili božji pas (duga). — *Te kameh te na majbut nasvajvon će bale, tu hanav jekh gadřikano mulo kokalo dur ande phuv tala o than kaj phandeh e balen!* (Ako želiš da ti se krmađ više ne razbolijeva, ti ukopaj jednu »mrtvaćku kost od Turćina« duboko u zemlju ispod onog mjesta, gdje zatvaraš krmađ.) — *Le e ćhavorehtar ćıřa muter thaj ćhuv andre capariko! Bol ande gova e kılca thaj thov e ćhavorehke tala o vuř, a vaćar: Ćumıdav tu, bibıřorıje, xav će ćućorı!* *Gaja e bibı nići kam ćhungardel ojraćaha e ćhavorehke ando muj te mudarel leh.* (Uzmi od djeteta malo mokraće i metni unutra niřadora! Zamoći u to kućine i stavi djetetu ispod usne, a govori: Ljubim te, tetkice, pojedem ti sisice! Tako onda lasica neće moći pljunuti djetetu u usta da ga ubije.). *E kılci* (*e kılca*) je stari vlařki slavizam koji odgovara nařoj rijeći *kućina*; *e bibı* (tetka) ponekad se upotrebljava za lasicu, koju inaće zovu *borı* (snaha) ili deminutivno *bořorı* (snařica, snajkica). — *Ćhuv e ćhavorehke ande ćhađorı e koře kandojehki phakoři te na vov astarel jakhalımastar!* (Turi djetetu u kapicu krilce slijepog miša da ne uhvati uroka!) Slijepi miř ima više romskih imena: *kořo kandoj*, *kořo miřijako* ili *kořı ćırikli*. — *Ćhuv kombıci će balendar, kam-nakhel tutar e bıřa.* (Sveži ćvorıć na tvojoj kosi, proći će te gađenje, mućnina). *Kombo* (ćvor) up. novogrć. *kombos*, mađar. *gomb*, hrv. regionalizam *gumb* itd.; *e bıřa* (gujavica, gađenje od crijevnih parazita.). *Bıřa* je echoword od vlahizma *limbıřa* (pl.) — *Kana mangeh te tradeh tutar e mustakale dřuvljen, tu de muj: Dřan pe mora, dřuvljen, mustakalen, te xan e parne bar!* *Phangle lenge droma kařtenca thaj barencı, te na aven karing amende!* (Kada želiš da otjeraš od sebe bradate řene, ti vići: Idite na more, řene bradonje da grizete bijelo stıjenje! Nek su im zatvoreni putevi drvljem i kamenjem da ne dolaze više ovamo k nama!); — *Le jekh bal katar o kořo miřijako thaj ćhude gov bal ande zumi golehke, kahke mangeh te kořavol!* (Uzmi jednu dlaku od slijepog miša i baci je u ćorbu onome kome želiš da oslijepi!) — *Kana kameh te duřrol tutar e pajehko bılaćho, tu de muj gaja: Karankoćı, koćı! Dav ćı bul vrasi, pherdo pherdo tasi!* (Kada želiš da se vodni demon udalji od tebe, ti vići ovako: Karankoćı, koćı! Zavarim ti zadnjicu, pun puncat tas! Bježi! — *De bule e Romnjen, kam-avel tu bari bax*

ande grah! (Obljubljuj Ciganke, imaćeš veliku sreću u konjima!) — *Upotreba imper. u vezi sa zanimanjem itd. Crdipe e pharavde vasongo:* Maj anglal thov e hajva ande jag te tatol lačheh! Majpalal thov o vaso, mar leh čišajaha utar o pharlo than! Palagova čhuv capariko, pišlo, arčiči! Thov pe gova e tatarđi hajva thaj crde! (Kalajisanje napuklog suda: Najprije turi zaljevač u vatru da se dobro ugrije! Zatim ostruži sud, otari ga pijeskom oko naprslog mjesta. Onda metni nišadora, cinka i kalaja, stavi to na ugrijani zaljevač i zabakri!) — *Thuvalehki čisi. Kana mangeh te čereh la, tu le jekh guruvano pelo, užar lehtar e morči thaj šučar leh! Gaja istareha jekh čisi savi ačhavel ande pehte cija čindipe, a o thovalo niči kam-šučol.* (Kada hoćeš da napraviš duvan-kesu, uzmi jednu govedu mošnicu, zguli kožu i osuši je! Tako ćeš dobiti kesu koja zadržava u sebi malo vlage tako da se duvan ne suši.) —

Upotreba imperativa u vezi sa spravljanjem jela. *Burundevo.* (Kavurma). *Čhin e khanja thaj istar lako rat ande jekh vaso! Thov zala paj hamime melejakone aresa! Čhude andre tombakura, kalinde, parne buke, phaka, šero thaj sa kazom trubul! Čhindar xurde sar kavurmaće. Atoska de mujal o rat opral! Hamisar godov ratesa sa, čhuv sjar, tho piperi thaj mek te čiol, te del vrasil! Kana si sa gata, thas vi zala thud!* (Zakolji kokoš i uhvati njenu krv u neki sud! Stavi malo vode, pomiješane sa kukuruznim brašnom! Baci unutra crnu džigeru, bijelu džigeru, krila, glavu i sve, koliko treba! Isijeci sitno kao za kavurmu, a zatim naspri odozgo krvi! Izmiješaj s tom krvlju sve, metni češnjaka, stavi bibera i ostavi da kuva, da proključa!) *Riječ burundevo* upor. s mađar. *börönd (sanduk)* ili tur. *büründü*, bukv. zamotan. — *Šjin e bales, le ekh duj řoja čiken, pržosar an jekh piri pe bari jag prosjajli! Thos ande purumb, piperke (arde), buke haj aver haj mekes te kirjol!* (Zakolji svinju, uzmi jedno dvije kašike masti, isprži u jednom sudu na velikoj vatri prohino brašno! Staviš unutra crnog luka, džigerice i drugo, pa pustiš da kuva! — *Čulumava.* (Topuz). *Čhin e pules haj pržosar les ando čičen! Tho zala aro haj toska te thos paj! Sa goda hamisar džikaj gustol-pe! Le goda palpale, e piri, mar e sjar haj thov la ando xape!* (Zakolji kokoš i prži je u masti! Stavi malo brašna, a zatim da staviš i vode! Sve to miješaj dok se ne zgusne! Izmakni to, taj lonac, stucaj češnjak i stavi ga u jelo! — *O štjro.* *Maj anglal o štjro čhindardinajvol. Majpalal čirav leh! Kana e zumica si čiradi, čhor goda thaj e vastenca čicide o štjro! Čhude upral makhlo ili šuklo thud! Mas mukaha, goda xaha.* (Najprije se štir isjecka. Zatim ga skuvaj! Kad bude čorbica skuvana, prospi je, a rukama iscijedi štir! Baci odozgo kajmaka ili kiselog mlijeka! »Meso bismo ostavili, a to bismo jeli«. — *E pharlimata* (strivna, mrtvačina, »crkovština«). *Čirav la lačhe. Muk te ačhel duj-trin divesa te iklel e khandipe! Pržosar purumb thaj čhuv la andre! Čhude kalampira, rezo thaj boranija andre! Jekh vrasil duj kana del, beš thaj šaj xah!* (Prokuvaj mrtvačinu dobro! Ostavi da odstoji dva-tri dana da izađe smrad! isprži crnog luka i baci unutra! Dodaj krompira, boranije i pirinča. Kad baci ključ-dva, sjedi, pa možeš da jedeš!

Upotreba imperativa u vezi sa opisivanjem naselja i sl. *Ake sar čerdol o burdelji. E beli čhuv anglal, a o berand thov upral! Chindar but bare thule čakale the čhuv pe riga sa trujal! Upral čhude čik thaj busuri! Muk jekh xjv kaj šaj iklel o thuv! Sa trujal o burdelji hanadinajvol o hohoj!* (A evo kako se gradi zimovnik (zemunica): *Zabij sprijeda sohu, a stavi odozgor sljeme! Nasijeci mnogo velikih debelih motki i namjesti ih sa strane, sve okolo! Gore nabacaj zemlje i busenja. Ostavi jednu rupu, gdje može da izlazi dim! Sve oko zemunice iskopaj se mali opkop (jarak, jaz). — Sar vazdel-pe e cahra.* (Kako se podiže šator.) *Čhuv po duj čakale anglal the palal, a palal vi jekh beli. O berand čhuv upral, a pe lehte čhuv lidone rigendar e cahre po trin čilodora, suvde e cahrate. Capenisar len thaj phande len pala e čilore!* (Sastavi po dvije motke sprijeda i straga, a i jednu sohu odozadi! Sljeme stavi ozgor, a preko njega s obje strane prebaci šatorsko kri- lo! Zategni ih i sveži za kočice).

Upotreba oblika imperativa u zdravstvenim poukama, i sl. *Kana istareh sugrebo, mor tu e cahrake pođaha ili coloha pe blindice thaj lole kučora!* (Kad uhvatiš sugreb, trljaj šatorskim zastorom ili mutapom po čibicama ili crvenim ospama!) — *Izdrani* (Grozница). *Le e kakaraškaki gođori thaj xa la!* (Uzmi svrakin mozak i pojedi ga! — *Kana xal o sap* (Kad ujede zmija). *Mor e řanica e šingeha! Phande o pusadino prno e rupune lancoha thaj hanav leh! Ni tromah nipošo te soveh thaj nisavi jag te dikheh, džikaj ni nakhel jekh sořo diveh!* (Istrljaj ranicu rogom! Podveži ujedenu nogu srebrenim lancem i zakopaj je! Ne smiješ nipošto da spavaš i nikakvu vatru ili svjetlost da gledaš, dok ne prođe jedan čitav dan!) — *Šuko nasvalipe.* (Sušica). *Phabar e kakaraškako zlopnjakici thaj xa! Gova hi lačheh pala o šuko nasvalipe.* (Spali svračiji zlopnjak i jedi! To je dobro za suhu bolest!) — *Kana e grasni našti mutrel.* (Kada kobila ne može da mokri). *Čhuv lake ande xasali capariko! Gaja kam-šaj mutrel voj.* (Turi joj u vaginu nišadora! Tako će ona moći mokriti). *Bakrengo nasvalipe.* (Ovčija bolest). *Le jekh řanori, mar lačheh e bakraće kan te iklel gov džungalo lako rat thaj te gaja sastol!* (Uzmi jedan prutić, išibaj dobro toj ovci uši da joj izađe rđava krv, pa da ozdravi!) — *Dukha, dukhimate.* (Bolovi.) *Čhin e brsnakoha pe gov than kaj dukhal tu! Thov o šing pe leh thaj sa po cjra crde mujeha o rat andar o šing!* (Zasijeci britvom na onom mjestu gdje te boli! Stavi rog na to i sve pomalo vuci ustima krv kroz rog!) — *Ke jekh řom kana bijandol čhavořo murš, o dad del leh cjra prneha ande buljori thaj čalavel leh e jarkoha palal pe buljori, dindo muj: T'avel gov čhavořo lačho lavutari, bašalno!* (Kad se u Roma rodi dijete muško, otac ga malo lupi po zadnjici nogom, a zatim i guda lom ostrag, vičući: Neka ovo dijete bude dobar svirač!) — *Zejeđe dukha* (Bolovi u leđima). *Mudar o pusadeh, užar leh, čirav leh thaj lehtar xa cjrica! Gaja kam-nakhen tuće o dukha ande zeja!* (Ubij ježa, oguli ga, skuvaj ga, pa pojedi malo! Tako će te proći bolovi u leđima!) — *Majasili* (ekzem). *Čhuv ande jag jekh pendexinaći šući řanori te astarel e pařa! Ićar e řanori e pařasa pe jekh tover! Andar o kaštořo kam-iklel varesavi zujmoři. Gole tate pajoreha so majsig*

makh duj-trin droma gov majasili! (Turi u vatru jednu suhu ljeskovu grančicu da uhvati plamen! Dotakni s tom grančicom u plamenu jednu sjekiru! Iz grančice će izaći kao neka čorbica. S tom toplom vodom što brže premaži dva-tri puta majasill!) — *Kana mangeh te tradeh khaj džungali khan andar o čher, čhindar o baro drab pe xurdore kotoroŷa ŷuçar leh thaj phabar!* (Kada želiš da istjeraš neki gadan zadah iz kuće, isjeckaj ovnaka (oman), travku, na sitne komadiće, osuši to i zapali!) — *Kana e žambuke ando paj but bašen, a lendar e manuša na-šti soven, pusaven ande čik paša e paja umblala save čhuden jagali učhalin. Golehtar o žambuke kam-daran thaj kam-ačhaven o bašipe.* (Kada noću žabe u vodi mnogo krekeću, a od njih ljudi nemogu da spavaju, zabodite u zemlju uz vodu glavne koje bacaju vatrenu sjenu, tj. svijetle. Od toga će se žabe uplašiti i prestaće da krekeću).

Imperativ u Bibliji. Vjerske knjige pune su pouka. U njima se ukazuje na vjerske propise, daju se savjeti i uputstva, upozorenja, zapovijesti, i sl. Pri tome se direktno, često patetično, obraćaju vjernicima. To mi je dalo povoda da iznesem veći broj primjera imperativa kojima takvi tekstovi obiluju. Kao izvor mi je poslužio moj prevod S. Luke na romski govor u Vojvodini. British and Foreign Bible Society, 1938. *Na mangel majbut neg so si tumende phendo!* (Ne tražite više nego što vam je obećano!), *Te čaladah tu vareko pe jekh čham, tu sikav lehće vi čiri dujto čham!* (Ako te neko udari po jednom obrazu, ti mu ponudi i drugi obraz!), *Ko huljarela tutar či kavađi, de leh vi čo gad!* (Ko bi s tebe skinuo kaput, ti mu podaj i svoju košulju!), *Idardiv, xasajvo katar, bengona, bendaleja!* (Nosi se, gubi se oдавде, đavole đavolji!) *Xalxaneja, majanglal ikal e phal andar čiri jakh, gaja kam-dikheh vi o buroŷo te ikaleh andar će pharalehči jakh!* (Pokvarenjače, prvo izvadi gredu iz svog oka, pa ćeš moći vidjeti da izvadiš trun iz oka svog brata!), *Ko čalavela po udar, putardola lehće.* (Ko pokuca na vrata, otvoriće mu se!), *Na mang avrešće romnja!* (Ne poželi tuđu ženu!), *Na xoxav! Na čor! Na mudar!* (Ne leži! Ne krađi! Ne ubij!) *Pača će dadeh thaj će da!* (Poštuj svog oca i svoju majku!). U molitvi se uzima 3. lice sg. konjunktiva, dok se u srp. hrv. upotrebljava 2. lice sg. imperativa. *Te avel či voja!*, bukv.: Da bude tvoja volja! U srp. hrv. kaže se: Budi volja tvoja!

Imperativ povratnih glagola. Prvo ćemo se osvrnuti na primarne glagole. Njihov broj je ograničen. Ustvari se ne zna da li uopšte postoje apsolutno primarni glagoli. Uzmimo gl. *inzivav* (arl. *inzjovav*) i okrnjeni gl. *avav*, koji znači: bivam, budem, postanem (arl. *ovav*.) Spojni vokal *-i-* je u gurbetskom istisnuo početno *a-* glagola *avav*, na pr.: *Inziv cija, ka-muken tu e dukha!* (Ispruži se malo, napustiće te bolovi!) U arlijskom slučaju intruzija spojnog vokala *-i-* nije dovela do afereze, tj. do gubitka početnog vokala *o-*. Oblik *inzjovav* je ostao. — *Nata najiv ande gav anduk len!* (Ta nemoj da se kupáš u ovoj dubokoj rijeci!), *Nangiv thaj najiv!* (Skinu se i kupaj!), *Nando (nandiv) te najiva amende!* (Skinu se da se kupamo!). Gl. *najivav* ima ovdje uza se etički dativ. *Nangiv* (skinu se) znači, zapravo, razgoliti se. On potiče

od pridjeva *nango* (go), koji je istog porijekla kao naše *nag*. — *Le o lil ande va thaj sičiv!* (Uzmi knjigu u ruke, pa uči!) Kauzalni parnjak primarnog glagola *sičivav* (učim se) glasi *sikavav* (pokažem, poučim). — *Phabiv* (ili *phabo*), *jagene!* (Gori, vatro!). *Xarundiv, te xandžola tu so!* (Počeš si, ako te šta svrbi, kolje!), *Řangliv!* (Obrij se!), *Řandivon!* (Obrijte se!) od *řandav* (brijem se), što je možda istog porijekla kao naše tur. perzijsko *rende*. *Na čhinjiv!* (Ne sustaj!), *Na čhindiv!* (Ne presiječaj se!), *Sastiv!* (Ozdravi!) postalo od *sasto av!* (zdrav budi!) Derivativan je i gl. *čaljiv!* (ili *čaljo!*) nasiti se od *čaljo* (sit); *bandiv!* (zakrivi se, sagni se). Od toga su intenzivno-iterativni oblici: *Bandardivo!* *Bandardinajvo!* (Ispresavijaj se!) — *Na nasvajvo, sumnakune phejorije!* (Nemoj da se razboliš, zlatna sestrice!) — Povr. gl. sekundarnog karaktera grade se od part. preterita dotičnog gl. i pom. gl. za obrazovanje oblika. Aktivni gl. oblika od *inzivav* je kauzal *inzarav* (pružim). Od part. preterita izveden je gl. *inzardivav* koji se takođe odlikuje iterativno-intenzivnim svojstvima: pružam se. Porijeklom je od pasivnog izraza *inzardo avav* (pružen budem). — Da bismo bolje usvojili razmotrenu građu, daćemo naporedne primjere: *Na pašljiv pe ilehči rig!* (Ne liježi na lijevu stranu!), *Prašiv maškar lende!* (Lezi među njih!). *Prašiv* je teško deformisana varijanta. *Pašado majpaše amende:* Približavaj se bliže nama! *Pašivon* (kraće, *Pašon*) *dži mande!* (Približite se k meni!), *Maj pašo paše ma!* (Više se približi do mene!) — *Ačhav* (ostanem) je stegnut oblik zastarjelog povr. oblika *ačhivav*. U goptskom u Lici postoji još i oblik *aščovav* (ostanem). Up. sa arl. *ačhovav*. U gurb. postoji oblik *ačhav*, ali zato ima oblik preterita koji je svojstven samo povratnim glagolima, tj. svršava se na *-ilem*: *Ačhilem* — Kauzal od *ačhav* glasi *ačhavav* (zaustavim sprečim, napustim), čiji povratni oblik glasi *aočhadivav* (zaustavim se). — Negdje je već rečeno da oblici *ači!* *ač!* (rijetko *ačhiv!*) znači stoj, ostani. Otud kauzativno: *Ačhav!* (obustavi, skloni, u pl.: *ačhaven!*), pa, izvedenica *ačhadiv!* *ačhadinajvo!* (zaustavi se, prekini!) s varijantama *ačhadivo!*, stegnuto *ačhado!*. *Kana hi tuće maj guglipe, ačhadiv e xamaha!* (Kad ti je naslađe, prekini s jelom!), *Ačhadivo, na te majbut xah khul!* (Prestani, nemoj više da je-deš izmet.), tj. ne zanovijetaj; *Ačov devleja, tagarona!* (Ostaj zbogom, gospodaru!) To je na đorgovskom, gdje nema aspiracije glasova. Glagol *lačhivav* (prodobrim se, smilujem se) liči na primarni gl., ali je ipak denominalan. Potiče od pridjeva *lačho* (dobar) i njegove kombinacije *lačho avav* (dobar postanem). Imper. oblik mu je *lačhiv*, *Lačhardiv*, rjeđe: *lačhardo*, što se možda razvilo sa naslonom na konjunktiv *te lačhardoh!* *te lačhardinajvoh!* *te lačhardivoh!*. Ovi duži oblici nisu po-desni za imperativ, jer zbog svoje dužine gube efekat. Mjesto zap. gurb. *lačhivav*, ostali Gurbeti kažu *lačhijav*, mjesto *lačhardivav* kažu *lačhardijav* ili *lačhardov*. Glasovi *v* i *j* više se smjenjuju u romskom nego kod nas. Evo, još pregršt primjera uz izlaganja o primarnim i kraćim sekundarnim povr. glagolima: *Lačhe istardiv!* *Šukar ičardiv!* (Dobro se uhvati! Lijepo se pridrži!), *Istardiv me vastehte!* (Uhvati mi se za ruku!), *Na istardo late!* (Ne hvataj se nje!), *Na xoxadiv!* *Na ašundiv!* (Nemoj se prevariti! Nemoj da se čuješ!), *Hanadiv ande čik so majsig!* (Ukopaj se u blato što brže!), *Vov phendah lače, bandiv, a voj bandili!* (Rekao joj je: »Sagni se!«, a ona se sagnula), *Na peradiv!*

(Nemoj se obarati!), *Na íchardivon!* (Ne »mlavite« se). Ove dvije posljednje rečenice imaju karakter pasiva. Otprilike: nemoj (dozvoliti) da te ruše, da te mlave, da »bivaš« obaran. Part. pret. *inzardo* javlja se u dužem obliku: *inzardino*. Od njega se grade povr. glagoli, i to dodavanjem pom. gl. *avav*, koji pri tome pretrpe izvjesne deformacije: *inzardinajvav* što, kao i kraći oblik *inzardivav*, bukvalno znači bivam pružan, što zvuči kao germanizam. — *Inziv!* (Pruži se!), ili bolje, sažeto *inzon!* (pružite se!) — *Inzardiv!* (Inzardo!) — opružaj se. Pl.: *inzardivon!* (*inzardon!*), a sa produženom osnovom: *inzardinajvo!*, pl. *inzardinajvon!* I, još koji primjer preko reda: *Đindivon!* (*Đindon!*) Prebrojte se! — *Džungadiv!* (probudi se!) *Džungadivon!* *Džungadon!* (Probudite se!) — *Na bistardiv!* (Ne zaboravi se!), pl.: *Na bistardon!* *Na bistardivon!* *Našen, garudon!* *Garadinjavon!* (Bježite! Sakrijte se!) *Nakhadiv!* (*Nakhado!*) znači prevedi se, pl.: *nakhadinjavon!* — *Mer phařiv!* (*phařov!*) — umri, crkni!, *Phařadiv!* (*Phařado!*) (Pocijepaj se!), pl.: *phařadon!* — *Na boldinajvo gaći truja! la, dikheh kaj ni kamel tu!* (Ne vrti se toliko oko nje, vidiš da te ona neće!), *Vazdinajvo, dža pe thema, phiradiv!* (Nadigni se, pođi po svijetu, prohodaj!), *Phiradiv khatinde mařkar čire amalina!* (Idi nekuda među svoje drugarice!), *Na phiradinjavon bilače manušenca!* (Nemojte hodati sa rđavim ljudima!).

Poslije sintetičkih oblika povratnih gl. preći ćemo na analitičke. Uzećemo gl. *boldav* (okrenem) itd. Povr. oblik gradi se tako što se, za razliku od srpskohrv., uza svako lice stavlja akuz. respektivne lične zamjenice, osim u trećem licu sg. i pl., gdje se uzima akuz. povr. zamjenice *pe*, tj. *se*. Dakle, rečeni gl. u povratnom svojstvu glasi: *Boľdav ma* (okrenem se), *boldeh tu*, *boldel-pe*, *boldah amen*, *bolden tumen*, *bolden-pe*. Imperativ: *bolde tu!* (okreni se), *Bolden tumen!* (okrenite se) — Između analit. i sintet. oblika istog gl. mogu da se pojave nijanse u značenjima. *Arakhen tumen, na ačhen pe černe phalja!* (Čuvajte se, ne stajte na trule daske!). Tu nam ne može poslužiti sintet. parnjak prvog gl. *arakhadon*, jer je preživio. Uzgred rečeno, taj gl. ima dva značenja. *Arakhav* znači 1. *nađem*, 2. *čuvam*. Donekle, slično se odnose dva značenja gl. *therav*: 1. *steknem*, *zaradim*, 2. *Imam*, arl. dakle, *nađem i čuvam* podsjeća na odnos *stečem i imam*. — *De tu mrtik lehtar!* Ovo ima dva značenja, pošto je kraći oblik zamjenice 2. lica sg. identičan sa njegovim akuzativom. Dakle, 1. *Otmi se od njega!* 2. *Otmi ti od njega!* *Čhel tu leha, čhel!* (igraj se s njime, igraj!) Zamjenica *tu* ne ponavlja se u drugoj rečenici, kao ni u nas. Od gl. *čhelav ma* ne postoji direktno sintet. oblik. Kauzal *čhelavav* znači prevarim, bukv.: izigram. *Na čer tu dilo, na muk tu te čhelaven tu!* (Ne pravi se lud, ne daj da te izigraju!). Mada, sasvim pravilno građeni, sintet. oblici *mukliv* od *muk tu* (spusti se) i *čerdiv* od *čer tu* (pravi se) rijetko se upotrebljavaju!

Na redu su sad povr. gl. sintetičkog tipa. Poredeći ih sa primjermima analit. tipa, osjetićemo finese u razlikama koje postoje među njima. — *Nakhiv golendar e dilimatendar!* (Prođi se tih budalaština!). emfatični je oblik *načhinjavo* (*nakhinjavo*), anal. oblik: *Nakh tut* ima isto značenje; bukv. prevod: prođi tebe, tj. prođi se!. Ipak, ono *tebe*

je bliže čovjeku nego ono bezlično *se* koje se tuđi od njega. Analitičke tuđinske konstrukcije pobjedonosno krče sebi put kroz veličanstvenu džunglu divnih staroindijskih sintetičkih oblika. Prosječni naseljeni Rom površan je i ne mari za tačnost, pa nije sklon suptilnijem diferenciranju oznaka pojmova. Finije prilive i finese može da osjeti samo rođeni čergaš. *Marav ma* i *mardivav*, oboje znače, grubo uzeto, jedno te isto. *Na te mardoh, kaj šaj aveha mardo vi tu!* (Nemoj se tući, jer bi mogao i ti biti bijen!), Izraz *na mar tu!* (Nemoj se tući!, bukv.: Ne tuci te!) ima isto značenje kao i kod nas. Nemoj drugog da tučeš! Gl. *tučeš* se ne odnosi na subjekat, nego na objekat: *Na mardiv!* (Nemoj da tučeš sebe!) Sintet. oblik nam daje na znanje da je subjekat uzeo za objekat sebe, tj. da obavlja radnju na sebi. Sintetički oblik nam je bliži od analitičkog.

Mora se, nažalost, priznati da pravilno osjećanje jezika blijedi, nestaje. Strani uticaji nezadrživo nadiru, razaraju suštinu jezika, rastuću mu duh njegov, a oblike adaptiraju na tuđinske kalupe i mjerila. Proces pretapanja je u punom jeku. Domete sličnih i srodnih značenja teško je razgraničiti. Dualitet nekih glagolskih oblika, značajna karakteristika romskog jezika, kratkog će biti vijeka. Žestoka se borba vodi na poprištu futura, kondicionala, povratnih glagola i drugih verbalnih oblika. Pobjedu će odnijeti, u to sumnje nema, analitički tip.

Ićar tu pala o krango! (Drži se za granu!). Analit. oblik imp. označava redovno nešto konkretno, dok sintetički izražava najčešće nešto apstraktno, ali nešto, što nam je ipak bliže, na pr.: *Ićardiv, na muk tu lehće!* (Drži se, ne popuštaj mul!). U prvoj rečenici on treba da se stvarno fizički drži za granu, a u drugoj mi ga samo bodrimo. Naglasili smo već da je konjunktiv odan saradnik imperativa, a sada dodajemo još, da se on, s druge strane, blisko i prisno ukrštava sa pasivom, što dolazi do izražaja i u oblicima imperativa. Pa i u srp. hrv. ima sličnih međuodnosa između obje kategorije oblika. *Muk te mudardol kava mudardo sarkaj vi okova aver mudardinaljo!* (Neka strijelja ju ovog đilkoša, kao što su i onog drugog strijeljali). Doslovan prevod glasi: Pusti da se ubije, tj. da bude strijeljan, ovaj ubojica, kao i onaj drugi što se ubio, tj. bio strijeljan! Izvježbanom uhu se čini da su oni duži romski oblici za nijansu bliži pasivu. Međutim, oni se u praksi naizmjenično upotrebljavaju kao ekvivalenti. Duži oblici djeluju malo patetičnije. Prema doslovnom prevodu moglo bi se shvatiti da se radi o samoubistvu, što naravno, nije slučaj. Sljedeći slučaj je već bliži našem načinu upotrebe povr. glagola, jer ovdje objekat nije živo biće. *Te ćerdon gola, čhera!* 1. Neka se (tj. neka ljudi) sazidaju one kuće, 2. Nek budu sazidane one kuće! (Ovo se mnogo češće upotrebljava nego u nas.).

Sintetički oblici djeluju nekako punije od analitičkih. *Xos tu!* (Briši sel); *Xosliv!* ili *Xoslinajvo!*), što znači *obrisan budi*. Analitičko *av xoslo* djeluje izvještačeno. *Xosliv* se sastoji od okamenjenog oblika part. preterita *xoslo* (obrisan) i (prevojnog) oblika imperativa 2. lica sg. -iv. Oblici tipa *xosliv* sve se više bucaju i povlače ispred svojih analit. parnjaka. Još jedan primjer: *Vulisar tu*, negdje i *vuđi tu!* (zamotaj sel!), dok bi se respektivni sintet. ekvivalent mogao prevesti nijansom: *Umo-*

taj se! — *Čhuv tu inča!* (Pomjeri se onamo!), bukv.: Turi te ondje!, *Čhutinajvo inča!* Nekad je to značilo: Da budeš pomjeren onamo!, dakle, konjunktivnog porijekla. Dok je *xos tu!* čisto imperativna konstrukcija, dotle je oblik *xoslinajvo* tvorevina konjunktivnog porijekla: *da budeš obrisan*, i to, elipsa. Ali, danas su oba oblika ravnopravna. — I pored morfološkog bogatstva, romski jezik trpi od izvjesnih nedostataka: ne razlikuje aspekte trajnosti radnja, nema aktivnog part. preterita, nema sred. roda, a u zap. gurb. nema ni glag. predmetaka itd. — *Počin!* (Plati!). Povr. oblik rjeđe se poteže: *Počindiv!* ili: *Počindinajvo!*. Znači: Naplati se! Isplati se! (Budi isplaćen!) itd. Alternativa analit. tipa ne postoji: Tu se osjeća nedostatak gl. prefiksa. — Kod nekih povr. gl. koji nemaju imperativni oblik, priskae nam u pomoć konjunktiv, na pr.: rijetki glagol *phučljivav* (*phušlinajjav*) pitam se, koji ima, naročito u epski obojenom narodnom govoru, i jedno figurativno značenje: zapovijedam, odlučujem, na pr.: *Ko phušljol kate?* (Ko se pita ovdje? Ko je odgovoran ovdje?) Ali, imperativu tu nema mjesta, jer se, zaista, ne može reći: *Phučljiv!* (*Phušlinajvo!*) Pitaj se! sa značenjem *odluči*. Tu će nam pomoći vjerni pratilac imperativa, konjunktiv, indirektno, ne u 2. licu sg. nego u 3., na pr.: *Te phušljol-pe* (*phučlinajvol*) vov. (Neka naredi, presudi, odluči!)

Imperativ glagola pozajmljenica. Romski jezik vrlo je siromašan. Romi su prinuđeni da sve više grabe iz leksičke riznice drugih jezika. Kod naših naseljenih Gurbeta stanje je danas tako da oni mogu svaku našu riječ da upotrijebe, pri čemu one obično trpe izvjesne prepravke. Kad su Romi prije pet vjekova stigli u naše krajeve, oni su sobom donijeli vrlo mnogo pozajmljenica iz rumunskog, a mnogo manje i iz novogrčkog jezika. Pozajmljene riječi u romskom su vidno obilježene, a naročito glagoli. — Od pozajmljenih gl. gradi se 2. lice sg. imperativa tako da se od 1. lica sg. prezenta odsiječe nastavak *-av*, za 2. lice pl. imp. nastavak *-en*. *Ortosar sigo e bar kaj e ajratutni bahval eradah la!* (Uspravi brzo ogradu koju je noćasnji vjetar oborio!). *Ramon telal tumaro anav!* (Potpišite odozdo vaše ime!). Prilikom šifriranog sporazumijevanja čergaši se u svom tajnom žargonu služe i izrazom *marav* koji inače obično znači *udarim* ili *lupim*. Oni ga upotrebljavaju figurativno u značenju *pisati* i *čitati*. Romi kažu: *Mar lače duj-trin alava!* (Lupi joj, tj. napiši joj dvije-tri riječi!) — *Ramosar, sa čerdilo jođi!* (Piši, sve je propalo!) *Ramosarav* (pišem) je grecizam, kao i rijetka riječ *jođi*, koja se javlja samo u stereotipnim lokucijama. Pored dugih oblika na *-sarav* (*ramosarav*), postoje i kratki *ramov*. *Devla, sumnala, xav čo kar, smetosar e dušmanon, a amen obveselisar!* (Bože sveti, pojedem ti penis, smeti neprijatelje, a nas obveseli!). Ova surova, vulgarna fraza u početku molitve može da zapreposati bogobojazljive ljude. Međutim, to je, ustvari, jedan sićušni detalj iz nekog prastarog indijskog kulta. To je okamenjena formula ritualnog karaktera. Ali i u svakodnevnom životu nailazimo na slične sablažnjive riječi. Tako će odrasla kćerka zamoliti svoga oca čergaša, da joj kupi maramu riječima: *Xav će pele, dade, čin mae jekh diklo!* (Pojedem ti muda, oče, kupi mi jednu maramu!). U ovakvim prilikama gl. *xav* dobija za objekat penis, vaginu ili testiculus. Međutim, stvar će steći

sasvim drukčiji izgled kad konstatujemo da se mjesto gl. *xav* sa istim objektima spominju i gl. *čumidav* (poljubim) i *čarav* (ližem). Dakle, sva tri gl. označavaju radnje u kojima su zaposlena usta, a to je ujedno ono mjesto sa kojeg se upućuju molbe i molitve. Upor. lat. *ad-orare* i *os-oris*. Ima tu simbolike, nečeg duboko ritualnog, u zamišljenom dodiru organa za razmnožavanje i organa za primanje hrane, tj. za održavanje života. Dakle, Hunger und Liebe!

Miškosar gova katar! (Pomakni to odavde!). Gl. *miškosarav* je vlahizam, vjerovatno sloven. porijekla. — *Činosar o krango!* (Stresi granu!). Kod zap. Gb. tu nema kraćeg oblika za 2. lice sg., a kod južnih Gurbeta ima, na pr.: *Čino o šuvari!* (Stresi ular!). Gl. *ćino* je grecizam *kino*. *Čisto o čer the sprema amende parvaripe!* (Počisti kuću i spremi nam hranu!), *Alo će!* (Proberi sebi!) Duži oblik: *Alosar tuće!* *Strandisaren!* (Izažmite!). To je vlahizam. *Vuli!* (zamotaj!). To je, možda, grecizam *vuliaz*o (potopim). Od ogromnog broja vlahizama spomenućemo samo neke: *mīrisar* ili *mrmisar* — znači mrmljaj. *Hundisar!* (Gundaj!), *Jertin mandī!* (Oprosti mi!), *Gīndisar pe munje svatura!* (Misli na moje riječi!). To su sve vlahizmi. Novogrč. *jirizo* (vratim) prodrlo je u većinu narječja. *Irin tut!* Vрати se! (barudžijski). *Iriz tu ko rig!* (Okreni se u stranu!) — to je burgijaški. *Irjan ole!* (Okreni ga! — arl. *Tajiz, ma xoratiz!* (Šuti, ne brbljaj!). Upor. novogrč. *horatevo* (šalim se). Evo i jedan od bezbroj slavizama: *Řiknji!* (Rikni!) *Řiknjin!* (Riknite!).

Imperativ u šatrovačkom. Kao što je poznato, kod većine naroda nalazimo pored nesputanog narodnog govora koji se spontano razvija i jedan književni oblik jezika koji je predmet brižljive pažnje i posebne njege. Međutim, postoje i tzv. konspirativni govori koji su široko izloženi raznim uticajima sredina, a koji nose različite oznake: Sleng, argo, kent itd. Takvim se sredstvima sporazumijevanja često služe izvjesne kategorije stanovništva koje ilegalno posluju, kao što su šverceri, prosjaci, kriminalci i dr. Pošto su u sukobu sa zakonskim propisima, oni izbjegavaju evidenciju da bi svoju rabotu mogli što uspješnije obavljati. Stoga se oni i koriste svojim posebnim šatrov. žargonom. To je, ustvari, samo govor, ali ne i jezik. On nosi izrazito konspirativno obilježje, maskiran je plastičnim figurama i trikovima, vješto zamaljenim frazama i ispreturanim oblicima narodnog rječnika, a sve zato da se zaturi trag. Treba, prije svega, naglasiti da i sami Romi imaju u svom jeziku jedan vrlo razvijen figurativni govor koji je kudikamo interesantniji i snažniji i od ovog šatrovačkog. Govor povarošenih i odrođenih potomaka nekadašnjih »bijelih Cigana« hrani i »špajzuje« ponegdje leksički fond raznih frajera i logoša. U šatrovačkom »esperantu« suvereno caruje neobuzdani duh dinamične čergaške stilistike koja se, između ostalog odlikuje i bogatom upotrebom modalne kategorije imperativa. U istočnoj polovini naše zemlje živi oko 90% naših Roma, dok je na zapadu, poslije ratnih pogroma njihov broj sveden na minimum — 10%. U istočnoj polovini Romi se pomalo snalaze i afirmišu. Negdje još parazitiraju, a negdje opet zapnu i valjano privređuju. Njihov jezik utiče na govor šatrovaca koji su

im inače u mnogo čemu slični. Podsjetimo se da izraz šatrovac (od šatra) asocira na riječ šator, simbol Roma — nomada u svijetu. A šatrovački govor utiče pomalo i na našeg čovjeka koji u trenucima vedrine i raspoloženja progovori koju i na šatrovačkom. Šatrovačko rječničko blago stalno se kompletira, iako se tempo usporava. U današnjem tragično zahuktalom svijetu elektronskog ludila postoji nostalgичna potreba za nekim, makar i ograničenim, predahom ispunjenim romsko-šatrovačkom romantikom. Šatrovački govor ispoljava još i danas vitalnu snagu, mada prijeti opasnost da malakše i izgubi svoj sjaj. Poslije istrijebljenja Roma na našem sjeverozapadu za vrijeme rata izvori su presahli, pa su šatrovci uglavnom prinuđeni da se nekako »pasaju« sa zatečenim fondom. Šatrovački nije više hermetički izolovan ni nepoznat. On služi vulgarnom govoru kao dopuna i začim. — Šatrovački žargon nema neke posebne gramatike, ali raspolaže sa izvjesnim brojem morfoloških modela koji važe podjednako za nekoliko kategorija riječi. Šatrovački rado operiše sa oblicima naglašenih kategorija, imperativa, deminutiva i augmentativa. Oni mu daju specifičan prizvuk, ton i boju, zajedno sa jezičkim tvorevinama romsko-šatrovačke mašte.

Mi smo ovdje iz tekućeg šatrov. govornog blaga povadili manji broj primjera sa romskom »utresom« da bismo unekoliko prikazali stanje i ulogu tog upornog, ali bezazlenog jezičkog parazita koji naravno nema nikakvog trajnijeg uticaja na razvoj narodnog govora. U međusobnom signalisanju šatrovci se služe sa kraćim jezičkim elementima. Tu se susrećemo, sa dva modusa. Sa infinitivom, koji kao bezličan može da posluži za svako lice, pa je podesan za široku upotrebu. Oba modusa, imperativ i infinitiv imaju u šatrovštini međukategorički značaj. Mogu da se upotrijebe u svojstvu imenice, pridjeva, glagola, priloga i uzvika, kako kad ustreba.

Istorija kao da se ponavlja. Ljudi počinju da se sporazumijevaju samo po jednim oblikom koji se može upotrijebiti u različitim službama. Evo i primjera. *Mar ga po šerini!* (Lupi ga po glavurdi!) — *Mar* je čist oblik romskog imperativa 2. l. sg. Šatrovci se ne služe 2. l. plurala cig. imperativa. Mjesto *mar* postoji i nama prilagođen oblik *marni!* — Argotizam (tj. šatrovački izraz) *šerina* vodi porijeklo od arlijske (tj. tursko-romske) riječi *šero* (glava) koja na gurbetskom glasi: *šoro*. Završetak *-ina* odnosi se na naš augmentativ, tačnije rečeno na njegovu pejorativnu nijansu. Međutim, pored imperativnog oblika *mar*, isto tako ravnopravno se upotrebljava i oblik izumrlog infinitiva *marel*. Može se, dakle, reći i: *Marel ga po šerini!* (bukvalno: Udariti ga po glavurdi!). Od romskih glagolskih oblika šatrovci su tu preuzeli samo imperativ i infinitiv. No, pored toga postoji niz hibridnih leksičkih proizvoda: *marisati*, *maris*, *mara*, *marvelisati* i dr. Argotizam *marisati* je heterogenog sastava: romskom korijenu *mar-* dodan je novogrčki *formant -is* koji u balkanskim jezicima često obilježava glagolske pozajmljenice. Završni dio pomenutog romizma je naš sufiks za infinitiv *-(a)ti*. Dakle, tipičan slučaj šatrovačkog leksičkog šarenila, kao što su, uostalom i sami šatrovci etnički isprošarani.

On je čordisao bakrinku od dasinke. (On je ukrao ovcu od seljanke). Oblici šatrovačkih argotizama izloženi su samovolji pojedinaca. Svako je ovlašćen da modifikuje oblike i da ih navlači na svoj kalup. Jednu takvu grupu sačinjavaju oblici *čorlamisati*, *čornuti*, *čorisati*, *čordanović*, *čoriška* i dr. koji vjerovatno svi potiču od oblika za 2. l. sg. romskog imperativa: *čor!* (ukradi! kradi!) koji ima rang jedne generalne šifre značenjskog spektra. Tu ne igraju ulogu nikakve formalne pregrade koje dijele pojedine vrste riječi. Nosilac apstrakcije je tu uvijek najkraći oblik, a to je romski imperativ. Riječ *bakrinka* porijeklom je romska: *bakri* (ovca).

Riječ *dasinka* potekla je od romskog: *dasni* (rajetinka, kršćanka). Šatrovac će bez truni griže savjesti reći: *On je čor kerkinju!* (On je ukrao rakiju!). Dakle, šifra (signal, sigla) *čor* obuhvata respektivnu imenicu i sve njene promjene u padežima i broju. A isto tako pokriva sve oblike, promjene i vremena odnosnog glagola. Slično je tome i kod pridjeva i priloga. U pomenutoj rečenici šifra *čor* koja je imperativni oblik, obavlja funkciju participa preterita aktivnog: ukrao. Ali, rekli smo, *čor* može da znači i kradljivac, kradljivica, kradljivci, kradljiv, kradom. — *Kerkinja* ili *kerkina* je arlijski oblik koji odgovara gurbetskom: *čerči*. U stvari to znači *gorka* (rakija) — *Kerko* je drevni slavizam u romskom koji je postao od riječi *gorko*, isto kao što je rom. *krlo* pradačni slavizam sa značenjem *grlo*.

Delišite kori arine kad mangiše! (Dajte slijepoj starici brašna kad prosi!) — *Del* je oblik nekadašnjeg arijskog infinitiva koji je inače jednak obliku 3. lica sg. prezenta. Njegov nacionalizovani oblik *delisati* javlja se često u funkciji imperativa: *deliši!* (daj!), što odgovara gurbetskom *de*. Pomenuta rečenica glasi na gurbetskom: *De e koṛa aṛo kana mangel!* — Riječ *arina* je porijeklom romska: *aṛo* (brašno), koja je primila nastavak našeg augmentativa. Oblik *riječi arina* krije u sebi neku žaoku. Tu se, naime, podsmješljivo aludira na oskudicu u brašnu koja je, vele, hronična pojava u romskom domaćinstvu. Stoga je i ono malo brašna što Rom saleti, za njega *velika* stvar. Eto, to je jedan od razloga što zajedljivi šatrovci simbolično priljepljuju nastavke augmentativa na romske riječi. — *Korka* — sljepica) je riječ izvedena iz romske: *koṛi* (sijepa žena) a muški rod: *koṛo* (slijepac). — *Mangisati* je argotizam koji vodi porijeklo od romskog *mangav* (tražim, prosim, itd.).

Džal bašalavisati! (Idi svirati!) — Infinitivni oblik *džal* stoji ovdje u službi imperativa, pa znači *idi*. Ali, istim putem neke asocijacije dobijaju ponekad i neko negativno značenje. *Ukradi*, *bježi*, Tako, recimo, izvedenica sa turskim nastavkom sa kauzativ koji je uzet samo zato da se postigne jači zvukovni efekat: *džaldrma* (hodanje, hodaljka), pri čemu je svakako kumovao turski grecizam *kaldırma* (od *kalos dromos*) — Derivatna tvorevina *džaltara* ili *džavtara* ima značenje: *džandrljiva* žena, *svadljiva* baba. Ovi argotizmi potekli su od glagolskih oblika *džal* (ide) i *džav* (idem) *kojima* je dodat sufiks, i to postpozicija *-tar*, koja u romskom označava udaljavanje. Prema tome, *džav-tar* znači bukvalno odlazim, a *džal-tar* (on ili ona) *odlazi*.

Cidel, pijaviška, mulinu; (Pij, pijanice, vino!) — *Cidel* (on, ona) *vuče* ili *pije* potegne, što odgovara gurbetskom *crdel*. — *Mulina* je porijeklom romsko riječ *mol* (vino), ukrštena sa našom riječju *mulj*, a značenje joj je pojačano i dodatkom pejorativnog sufiksa *-ina*. Tako taj argotizam, u stvari, znači loše piće, bučkuriš.

Na vrake! Ne vaker! (Ne govori! Čuti!). To dolazi od arlijskog *Vaker* (govori), što odgovara gurbetskom *Vačar*, Unakažena varijanta *vrkelj* (govori) podsjeća nas na dalmatinski regionalizam *prkeljati* koji je, vjerovatno stvoren prema ital. upitnoj riječi *perche*.

Laviši, hališi i naštiši! (Uzmi, pojedi i bježi!). Upor. sa gurbetskim: *Le, xa, naš;*. Šatrovački *laviši* razvilo se od romskog *lav* (uzmem), a *hališi* od cig. *hal* (on ili ona jede). Međutim, imperativ *naštiši* svodi se na jedan stariji oblik arlijskog preterita koji je danas rijedak: *naštjum* (pobjegao sam, bježao sam).

Iklel čavorine, ikiši ga, ekši mu dandiške! (Gle, djeteta, pogledaj ga, vidi mu zube). — *Ikel* je stara arlijska riječ (*ikhol*) koje više nema. Možda je sličnog porijekla i gurb. strogi lokalizam *ikhol* u sjeveroistočnoj Bosni, gdje znači: *dosta* — Upor. i opštegurbetskog *ikh-ta* (ili *ita*) spram *dikh-ta* ili *di-ta*, što znači vidider, vider! — *Ikel* je mrtvi oblik infinitiva u službi imperativa. Istu službu obavlja i oblik *ikiši* od hibridnog glagola *ikisati*, što znači *vidjeti* ili *gledati*. Današnji rom. jezik ima samo jednu riječ *dikhav*, koja pokriva oba značenja: *gledam* i *vidim*, mada ona ne kazuje jedno te isto, na pr.: *dikhlem bući* (gledao sam posla, tj. tražio sam posla), a isto *dikhlem bući* znači i vidio sam, tj. obavio sam posla. To je, inače, i turska kontrukcija: *Işini bak* i *Işini gör!* — Ono *ekši* je kontaminacija, glagolski oblik *iki* ukršten sa uzvikom *ek* (*eke*) — *eno!* *eto!* — *Čavorina* je oblik deminutiva od romske riječi *čhavo*, sin, momče, dijete, koji glasi *čhavoŕo* (dije-djetence) na koji je nalijepljen naš augmentativni sufiks *-ina*. Dakle, augmentativ deminutiva. Tu se ironično upire prstom na romsku djecu koja su tobože u isto vrijeme i mala i velika.

Šatrovci koji su jednim dijelom otpadnici od romske matice i njenog mentaliteta, uživaju u tome što se koriste svakom prilikom da se očesu o Rome, da ih pecnu i izvrgnu podsmjehu. — Argotizam *dandiška* javlja se i u obliku *danda*. To je od opšteromskog *dand*, što je očigledno indoevropskog porijekla. Sjetimo se lat. *dens, dentis*, zatim naših *desni* i dr. — Argotizam *dandara* odnosi se na neku ljutu ženu, klafracu, a bukvalno znači *zubata*. — Rom. *dandalav* znači *grizem*, a *xav* znači *ujedem*. *Dandalo* je kukuruz sa šiljatim zrnjem.

Sunjiši, kako porijan kul hal u kerni! (Čuj kako žandarm baljezga u krčmi!), bukvalno: Slušaj, kako reponja jede izmet u kući! — *Sunjiši* je adaptiran oblik arlijskog imperativa *šun* (čuj), slušaj, gurb. *šun*), gdje ono *a-* nije etimološko, no je naknadno preporirano, prostetično. — Dakle, maločas smo čuli, *dikhav* znači i *gledam* i *vidim*, premda onaj koji gleda ne mora i da vidi. Paralelan slučaj imamo sad ovdje sa glagolom *šunav* ili *ašunav* koji obuhvata dva značenja: *slušam* i *čujem*, jer ni to nije isto, pošto onaj koji sluša, ne mora i da čuje. — *Porijan* (žandarm, policista, pandur), bukvalno: *reponja*, što se pra-

vilno romski kaže *pojralo* ili *porjalo*. To znači, zapravo, *repat*, od riječi *e pori* (rep, drška, vrat violine itd.). Ali Romi krste žandarme i mnogim drugim posprdnim imenima. Ovamo ide i oznaka koja je po simbolici, vrlo slična pomenutoj, a to je *pořalo* (trbonja) — bukvalno; trbušast. Mnogo rjeđe kažu *poralo* (perjanik) — bukvalno: *pernat*, jer su austrijski žandarmi nosili perjanice.

Osim toga Romi imaju još nekoliko desetina oznaka za čuvare zakona i reda. — Šatrovačko *kul* je romsko *khul* (izmet). Možda i riječ *kulov* vuče porijeklo otuda, kao i argotizam *kulina* (jadnik, bijednik). Nameće mi se pomisao da je krštenju takvih nevoljnika eventualno prisustvovao i turcizam *kul* (rob, slugan). Ipak, u to nisam uvjeren. — *Kerna* ili tačnije, *kerina* je augmentativni oblik arlijske riječi *ker* ili, rjeđe, *kher* (kuća), što se na gurb. kaže *cher*, za razliku od *cherj* (čizma).

Gljaj, *čalakni ga po buljini!* (Idi, ošini ga po zadnjici!) — *Gljaj* ili *giljaj* je možda poteklo od osnove preterita rom. glagola koja glasi *gel-*, a možda je rađanju tog argotizma kumovala i turska riječ *gel!* (dodi!) ili formula *güle* kojom se Turci pozdravljaju pri rastajanju. Šatrovci su to, možda, prihvatili, svome izgovoru prilagodili i dali mu figurativno značenje: *otići*. Interesantno je da *güle güle* na turskom znači: smiješeci se. To je svakako odraz orijentalne, ponekad izvještane učtivosti. Smješkanje pri odlasku smatra se znakom prijateljstva. — *Buljina*, *buljiška*, *bulja* i dr. su gepavački izrazi, porijeklom od rom. *bul* (zadnjica). U vezi s time spomenimo složenicu *xandžibul* koja i po komponentama i po značenju odgovara nazivu ploda jednog divljeg grma: *svrbiguz*. To potiče, naime, od bezličnog glagola *xandžol* (svrbi) i iimenice *bul* (zadnjica).

Dik! Jak! (Pazi! Čuj, molim te!). To je poteklo od romskog *dikh* — vidi, gledaj i *jakh* (oko). Te dvije riječi je po svoj prilici sastavio neki šatrovac koji nema pojma o romskom. Druga riječ mora, naime, da stoji u vokativu, dakle: *Dikh, jakhene!* — rečenica bukvalno znači: *Vidi, oko!* Tu je riječ *jakh* uzeta naoko pleonastično, jer se je moglo reći i samo: *Vidi!* — Međutim, ovdje se insistira na tome, da to oko »lično« vidi. Napominjem da pri izgovoru treba tu riječ *jakh* (hind. *ankh*) oko, razlikovati od njoj slične *jag* (hind. *agni*) vatra, oganj.

Lumajde! To je za naše uši jedan uzvik, poput ravničarskog *šalaj!* Međutim, ta riječ nije neka obična interjekcija, pošto ona ima jasnu artikulaciju, a ima i svoju interesantnu istoriju koja otkriva njeno složeno porijeklo. Ona potiče, naime, od vlaškog: *numaj de!* (Samo daj! Samo udari! samo raspali!). Tim izrazom podstrekavanja bodre svirače i pjevače. Dakle, on se može smatrati složenicom, jer se oba dijela izgovaraju sasvim sliveno tako da ga mnogi smatraju jednom riječju.

Vlaški *numaj* (numa) znači *samo*, a ono *de* je isto što i *daj* ili *udari*. Slučaj je htio dao i cig. glagol *dav* (dam, udarim) u imperativu glasi *de* (daj, udari), a pošto je rječca *numa* (samo) prodrila u neke romske dijalekte, došlo je do pojave da ova rečenica uzvik glasi u romskom i vlaškom podjednako. Zahvaljujući okolnosti da su oba glasa *l* i *n* donekle srodna, ono *n* je u našim ustima pretvoreno u

svog malo vitalnijeg partnera *l*. Tako se eto, stvorio popularni uzvik: *lumajde!* Inače, pretvaranje glasa *n* i *l* (lambdacizam) nije nepoznato ni u našem narodnom govoru, naročito kod pozajmljenica: *lumera* mjesto *numera*, *ulutma* (*unutma*) itd.

Imperativ gl. pozajmljenica. II, dio. U svojem tajnom šifriranom žargonu čergaši se, između ostalog, služe glagolom *marav* s osnovnim značenjem *lupim* i *udarim*, koji, međutim, figurativno kod njih označava i radnju naših glagola *pišem* i *čitam*. *Mar laće duj trin alavoŕa*. (Lupi joj, tj. napiši joj 2—3 rječce!) Dakle, jedna fina radnja koja se inače obavlja lakom rukom, ovdje treba da se obavi grubom šakom. To je karakteristično, kako pojedinci gledaju na pismenost. Ali, vrijeme čini svoje, pa se poneki i opismeni. Kad pozajme riječ iz drugog jezika, oni je obilježe kao stran nanos, kao stran sediment. Ako je posrijedi glagol, on u 2. l. sg. imperativa prima nastavak *-sar*, a u 2. licu pl. *pl. -saren*, na pr.: *maknisaren* (skraćeno), *maknin*), *izvolisaren*, *izvolin* (izvolite) itd. Nekad izmijene oblik našeg imperativa prije nego što mu pripnu svoje nastavke, na pr.: *Dirisar!* (Diraj!), *Kučisar!* (Kukaj!), *Menjisaren!* (Mijenjajte!), *Brćisaren!* (Brkajte se!) itd. Zatim: *Miluvisar!* (Miluj!), što je vlaški slavizam, pa *Tuguvisaren!* (Tugujte!), *Prļisar amee gav bašalno bobici!* (Oprļi nam ovaj kukuruz bodavac!).

Kod povratnih glagola pozajmljenica umjesto nastavka *-sar* i *-saren* prilijepe se pozadi *-sajvo*, *sajvon* koji su, čini nam se, konjunktivnog porijekla, *Okrenisajvo!* (Okreni se) *Okrenisajvon!* (Okreni se!). Porédimo te oblike sa konjunktivom: *te okrenisajvoh* (da se okreneš), *te okrenisajvon* (da se okrenete). Ovaj oblik identičan je sa impektivnim pred koji je stavljen veznik *te*. *Ženisajvo!* (Ženi se!), *Te ženisajvoh!* (da se ženiš), *Popnisajvon!* (Popnite se!), *Na šalisajvo!* (Ne šali se!) *Na te šalisajvoh!* (Da se ne šališ!), ali se može reći i *na te šalih tu*, po ugledu na naš jezik. Istina, ta konstrukcija po svom prizvuku može da asocira na »nemoguć« prevod: *nemoj da šališ sebel!* *Pokuvisajvon!* (Pakujte se!), *Obiknisajvo!* (Obikni se!) *Interesuvisajvo!* (Interesuj se!).

Evo jedan primjer iz istočnogurbetskog: *Na te dirosavos!* (Nemoj da se diraš!), ili opet ono: *Na te diros tu!* U oba slučaja značenje je: Nemoj da me (ga, je, ih, itd.) diraš! To je vjerovatno kopija upotrebe takvih glagola u našem jeziku. Da navedemo još i ovaj primjer: *Ćinajsajvon!* (Tresite se!); koji ima analitički oblik: *Ćinon lumen!*, što bukvalno znači: *tresite sebe!*, odnosno, još tačnije: *tresite vas!* Ta upadljiva pojava potekla je od činjenice da Romi kod povratnih glagola uzimaju za svako lice (osim trećih lica) ličnu zamjenicu, dok se mi svuda služimo povratnom.

Za razliku od zapadnih, čuju se kod ostalih Gurbeta oblici sa nastavcima *-savo* i *-savon*, što kod nekih glagola ispadne smiješno, a to je opet povod da Cigani tjeraju šalu, na pr.: potpiši se kaže se *Potpišisavo!*, što Gurbeti preokrenu u potpiši, *Savo*. Tako i *pazisavo* a Gurbeti prevrnu u *pazi*, *Savo*. Slično tome: *branisavo!* (Brani se!), *spasisavo* itd. Zatim: *miškosavo!* (Pokreni se!), *ramosavo!* (Potpiši se) ispadnu: *Miško, Savo; Ramo (i) Savo!* — *Manisavo e themehće vorbendar!* (Mani

se svjetskih naklapanja!) — Dodajmo još da se ponegdje završetak skрати, na pr.: *irisav!* (Vrati se!), *krpisau* (Zakrpi se!), mjesto: *Irisavo;* *Krpisavo!* *Radujisavo!* (Raduj se!).

Neki stariji graecizmi i vlahizmi ne vladaju se više kao pozajmljenice, na pr.: *Xoljajvo!* (Ljuti se!) dok bismo očekivali oblik: *Xolja-sajvo!* — Tome nasuprot, kod nekih iskonski romskih glagola javljaju se pored njima odgovarajućih oblika i oblici koji važe inače samo za glagole pozajmljenice, na pr.: *Prnandiv!* (Izuj se!) i *Prnandisajvon!* (Izujte se!). Taj glagol je složen od riječi: *Prno* (noga) i *nandivav* (ogolim se). Tako i *šrnandiv* ili *šrnandisajvo* (Skini kapu!). Glagol je potekao od riječi: *šoro* (glava) i *nandivav* (ogolim se, obnazim se.) Kod Arlija se obično upotrebljava u imperativu povratna zamjenica umjesto lične: *Lošan-pe!* (Raduj se! Veseli se).

Još neki slučajevi: *Pomozi!* — Romi kažu: *Pomoži, pomozisar!* skraćeno *pomosar!* (mjesto *prostisar!* kažu i *prostosar!*) Značenja sljedećih oblika lako se pogađaju: *letisar, klonisar, tovarisar, postisar, probisar, halalisar, izvolisar,* i dr.

Imperativ s negacijom. On se dobija kao i kod nas stavljanjem pred glagol odrečnih čestica *na, ma* itd., na pr.: *Phande či čhib, khan-čehkona, na baš gači!* (Zaveži svoj jezik, ugursuže, ne, laj toliko!) Romi su vrlo uzbudljiv i osjetljiv svijet, što se, između ostalog, odražava i u bogato izdiferenciranom upotrebljavanju zapovjednog načina. Postoji čitav niz blažih i strožih aspekata ispoljavanja volje, te slabljenja i jačanja njenog intenziteta, na pr.: *Na mar man!* (Ne tuci me!), *Na tu mar man!* (Ne tuci me ti!) *Na-ta te mareh man!* (Ta nemoj da tučeš men!) itd. Sličnih gradiranja u izražavanju želja ima i kod kompozitnih gl. *Na naš!* (Ne bježi!) — opisno: *Na de našipe!* (bukv.: Ne udaraj bježanje!), *Na-ta te deh našipe!* (Nemojder da »udaraš bježanje«!) Tamo gdje ne postoji prosti romski glagol, tamo stupa u akciju popularni mehanizam za obrazovanje složenih gl. *Dav šil* (zviždim), buk.: udarim (zviždanje). Naime, *šil* i *šol* znači zvižduk. Prohibitivne i privativne čestice *na, ma,* i dr. označavaju ograničavanje ili zabranu i u burgijaškom, na pr.: *Na te de la tiri jargusti!* (Nemoj da joj daješ svoj prsten!).

Oblik imperativa u složenicama. U romskom jeziku nema složenica, što je šteta, jer one u siromašnim jezicima, kao što je romski mogu da doprinesu bogaćenju leksičkog fonda Izuzetaka ima vrlo malo. Tako postoji u romskom čuli smo, riječ *xandžibul* koja predstavlja nakaradnu kopiju naše složenice *svrbiguz*, koja ni sama nije sasvim normalno građena. Prvi dio komponente-glagola, koji se obično završava na vokal *i*- treba, valjda, da predstavlja oblik 2. l. sg. imp. Međutim, složenici riječ *svrbi*- predstavlja možda 3. l. sg. indikativa. U romskoj složenici ona prva komponenta, *xandži*, uopšte ne postoji, već je ona kalkovana prema našoj *svrbi*. Crnogorski čergaši imaju riječ *uštoteharin* (rano zorom), što je, u stvari, jedna sažeta priloska tvorevina od rečenice »ušti od teharin« (ustaj od jutra).

Prva komponenta složenice *ušti* (ustaj) stoji u 2. l. sg. imperativa Njen završni vokal *i*- apokopiran je, a na mjesto njega je došao prelog *od*, čiji završni glas *-d* se pretopio u početni konsonant *t*- komponente *teharin*-. Glagolska složenica *xutilav* (otmem) sastoji se, vjerovatno, od 2. l. sg. imperativa gl. *xutav* (skočim) koji glasi *xuti* (skoči) i od gl. oblika *lav* (uzmem), pa prema tome, treba da znači bukv.: *skoči, uzmem*, tj. otmem. *Xutile* znači tačno *otmi* — *xuti le*. Otuda je nezgrapna izve denica *xutildimos* (otimanje, otmica). Ono *-dimos* odgovara gurb. *-dipe*, na šta se završavaju mnoge apstraktne imenice. — Evo, opet, jedne verbalne složenice, čiju prvu komponentu, možda, sačinjava opet onaj glagol *lav* koji se obično javlja kao samostalan glagol, zatim kao zavisani, kad dopunjava i nijansira značenja drugih glagola, i najzad evo ga u romskom gdje stupa u složenice s drugim glagolima. — Gl. *lidžarav* znači nosim. On se javlja u bezbroj regionalnih varijanti koje se među sobom vrlo razlikuju: *lindžarav*, *legeri*, *idžarav* itd. Možda je posrijedi složenica dva glagola, *le* i *dža* (koje u hind. isto tako glase), a znače uzmi! idi! To nas podsjeća, donekle, na pomenuti slučaj: *Xutile!* (*xuti! Le!*) Tu je i slučaj *ličar* (*ičar*, *linčar*, *linkar*), što znači *drži*, a koji bi se eventualno mogao dovesti u daleku vezu sa hind. *le-ker* — uzmi, učini. U romskom ima još složenica, imenica i pridjeva koji su, naravno, bez oblika imperativa, na pr.: *čangbango* (prema rumun. kalku) — krivonog; gurb. *bangečangengo*; *čilodori* (prakica, Zeltleine). To je ostatak iz nomadske terminologije: *Čilo* (kolac) i *dori* (vrpca) čine jednu suhoparnu sklepanicu. Obje su riječi staroindijskog porjekla. One djeluju kao dva fosila, nasilno slijepljena, bez truni adaptacije, u platonskom odnosu, što je jedinstven slučaj u našem romskom. U drugim jezicima takve složenice su češća pojava. — Postoji jedna vrsta drevnih gl. složenica koje na prvi pogled stvaraju utisak da im prva komponenta koja se završava na vokal *-i* uvijek predstavlja oblik imperativa nekog nepoznatog glagola, na pr.: *Ispidav* (gurnem) *čumidav* (poljubim) i dr. Utkvim slučajevima ona prva komponenta sačinjava obično objekat druge komponente, gl. *dav* (dam). Taj objekat se završava katkad i na vokal *u*-, na pr.: *parudav* (podvalim), *perudav* (oborim, padnem) itd.

Imperativ u uzvicima i sl. Romi se uglavnom služe našim uzvicima. Reduplikacija *dandan*) kojom se Romi, tu i tamo, podražuju. U tome ima gdjekad i čuđenja ili prijekora, kao u našim izrazima *vidi, molim te!* ili u bosan. regionalizmu *nuto* (vidi sad!), na pr.: *Ek' so gova čerdan dande!* (Eto, šta ti to uradi, jado!). Porijeklom je to, možda, kompozitni glagol *dand de* — Iskezi zube, bukv.: Zube udri. A može da znači: Je li ti krivo: Po sastavu liči na glagol *kande* (slušaj), bukv. uho daj, Upor. njem. *Gehör schenken*; *prno de* (bježi!), bukv.: nogu daj ili šatrovački, skraćeno: *prno!* (Noga!). Neke romske riječi liče na riječi u drugim jezicima. Tako, na primjer, romska riječ *kuš* (*akuš*), sa značenjem *psuj*, ima isti oblik kao i franc. *kuš* (*couche*) što znači *leži*, a što danas ima značaj i snagu uličarske psovke.

Imperativ u eliptičnim rečenicama. U trenucima jačeg uzbuđenja mnogi ljudi skraćuju rečenicu kojom izriču zahtjeve, zatpovijedi i dr.,

a koja zna da se svede na svega jednu riječ. Tada obično otpada glagol, iako je nosilac radnje. To je nijemi (nečujni) imperativ, napr.: *Čere!* (kući!). Tu je ostala samo nepromjenljiva čestica, adverb. Glagol je ispušten, ali se logički podrazumijeva iz date situacije: treba samo dodati, recimo, *dža* (idi)«, *džan* (idite); *Čer bući!* (Radi!) i sl. Tako treba dopuniti u mislima i riječi u rečenici: *Sigo!* (Brzo!) *Gadja (Tako!)* itd. Ili, sasvim kratke rečenice: *Pe bući!* (Na posao!) Na inčate! (Ne onamo!). *Ake crdiji guglo!* (Evo kilo šećera!) *Rovli ando va thaj po drom!* (Štap u ruku pa na put!).

RADE UHLIK

CATEGORIE DE L'IMPERATIF DANS LA LANGUE DES ROMANIS

RESUME

La langue des Romanis possède un vocabulaire pauvre, mais sa morphologie est assez bien conservée. Cette langue est en fait un complexe des dialectes hétérogènes. Les formes originales résistent toujours à la pénétration de l'influence étrangère. Les Romanis emploient l'impératif plus souvent que les autres peuples. C'est un peuple émotif, tempérant. L'emploi des formes de l'impératif est limité, mais ces formes sont tellement fraîches qu'elles peuvent freiner une abondance incontrôlée. Les formes primaires de l'impératif apparaissent seulement au présent. Il n'y a que les personnes présentes et le temps qui coule qui peuvent garantir que la demande sera accomplie.

L'impératif n'a que *la deuxième personne du singulier et du pluriel*. Il emprunte les autres formes aux autres modes. La deuxième personne du singulier qui est la plus courte, représente la base pure. Par ex.: *Suv* (couds!), *užar!* (pele!) etc. Mais, il y a peu d'exemples qui se terminent par une voyelle. Dar ex.: *Kate* (fisse), *xuti* (saute!) etc. L'impératif peut être décrit par le subjonctif. Par ex.: *Na pusav!* (ne pique pas!), *Na te pusaveh!* (que tu ne piques pas!) — *La troisième personne du singulier* est absente et nous ne pouvons pas lui ordonner rigoureusement. Pour cette raison nous employons des moyens descriptifs et mettons la particule exhortative *muk* ou *mek* devant le verbe. Il y a des phénomènes semblables aussi dans les autres langues. On peut employer la conjonction *te* au lieu de la particule *muk*. Par ex.: *Te na bešel vov an kovli čik!* (Qu'il ne s'assied pas dans la boue molle!). On peut employer parfois la deuxième personne du singulier au lieu de la troisième personne. Par ex.: *Me čaladem leh, a vov, n'av dilo, irisardah mae.* (Je l'avais frappé, mais lui, n'étant pas paresseux, m'avait rendu la pareille). — *La première personne du pluriel* de l'impératif est décrite par le subjonctif. Par ex.: *Te džah!* (Que nous allions!), *Te čhudah e džukhlende kokala te čoplin!* (Que nous jetions des os

aux chiens pour qu'ils les rongent). — On forme la deuxième personne du pluriel de l'impératif en mettant la conjonction *te* devant la deuxième personne du pluriel de l'indicatif. Par ex.: *Bax te dožaćaren!* (Que la fortune vous arrive!). La troisième personne du pluriel est la même que la deuxième, mais seulement elle a son pronom *von*. Par ex.: *Te von kīrin e pira ando vrđon!* (Qu'ils amassent les vaisselles dans le char!). *Te na bešen von gothe kaj hi but džukhlane grčaja!* (Qu'ils ne s'asseyent pas là-bas où il y a beaucoup de tiques de chien!).

L'optatif. Chez les Gourbets existe une formule unique de salutation pour chaque occasion, lors d'une rencontre et à l'arrivée. *Sar, ma, éere?* Traduction littérale du raumain: *Ce, mai, faci?* (Que fais tu, hé). Le mot *sar* (comment) a ici la valeur du pronom *so* (quoi). *Ma (maj)* est une particule vocative. On dit au départ *Ači devleha!* (Reste adieu! ou reste avec le Dieu!). La réponse en est: *Dža devleha!* (Va adieu!). Mais chez les Tziganes valaques et beaucoup de Gourbets existent encore deux formules paires. La première en est: *Maj, mištoŕo!* traduction littérale: Hé, bien! C'est le reste elliptique d'une formule paire à l'optatif où le verbe est depuis longtemps omis. Le mot *mištoŕo* est le diminutif de *mišto* (bon, bien). On répond à ce salut avec: *Maj, najis!* du nouveau grec *Na ijis!*. Litt.: Salut! Porte-toi bien! La signification optative est: Sois sain!

La langue des romanis possède trois modes. L'infinitif est un mode indéfini, tandis que l'impératif et le subjonctif sont plus précis. L'infinitif est disparu chez nos Romanis, il existe seulement chez les Romanis de Lika et chez les Sintes. Exemple pour l'impératif: *Gale sanjoŕe suvjoŕaha pusav e phubale blindice!* (Avec cette petite aiguille perce ces petites pustules!). — Quand on met devant la forme de l'indicatif la conjonction *te*, on obtient la forme du subjonctif. *Te aveh sasto!* (sois sain!). C'est en même temps l'expression pour: *merci!* La même chose se produit avec l'expression: *na ijis!* — *Na bandiv!* (Ne te penche pas!). C'est l'impératif. *Na te bandoh!* (Que tu ne te penches pas!). C'est le subjonctif. On emploie ces deux phrases équivalentes alternativement. L'expression synthétique *xoljardiv!* (fâche-toi!) convient parfaitement à l'expression analytique *xoljar tu! Ma t'aveh -tar!* (Ne viens pas!). La postposition *-tar* désigne régulièrement l'éloignement, tandis qu'ici elle marque le rapprochement. *Na te vraknosajvoh!* (Ne t'enroue pas!). *Na vraknisajvo!* C'est la phrase imperative parallèle à la phrase subjonctive précédente: *Te phiradivah cīŕa!* (Que nous nous promenions un peu!). C'est une ellipse, parce que la phrase principale n'est pas exprimée. *Av te mudaram e šošoŕeh!* (Viens tuer ensemble le lièvre!). Dans le mot *mudaram* le *-m* final remplace le *-h* ou le *-s*. C'est un localisme du gourbet de l'est. *Irakhen e mamija!* (Gardez la grand mère!). Nous avons ici le doublet très rare *irakhen* au lieu de *arakhen* ce qui est plus correct. La langue des Romanis morbide est exposée à des changements constants. Elle est menacée également par l'abondance et par l'atrophie des expressions. Le début inaccentué du mot peut être négligé. C'est alors l'aphérèse. Par ex.: *Čar!* (*Ičar!*), tiens!, *Izdra!* (*Lizdra!*), tremble! On peut avoir une contraction dans le milieu du mot. Par ex.: *Piron!* de *pirasaven!* L'apocope est la chute de la voyelle

finale. Par ex.: *Cid!* de *čide!* (cueille!). L'impératif du verbe *ačhav* (je m'arrête) est *ači!* L'aspiration est ici perdue.

Description de l'impératif. 1. *Par le présent.* *Tu bešeh kathe a me kam kothe.* (Tu t'assieds ici, et moi, je vais m'asseoir là-bas!). 2. *Par le futur.* *Avertehara von kam-thoven e gada.* (Après demain ils vont laver le linge.) La réalisation de la demande la plus proche est ici très accentuée. 3. *Par le conditionnel I.* *Kana čhelava me, sar tu šaj sičoha.* (Si je jouais, comment pourrais-tu apprendre). 4. *Par le prétérit.* On peut décrire chaque personne de l'impératif par une seule forme du prétérit historique narratif. *Me beš, beš, a voj inajtali.* (Je m'assis, m'assis et elle ne vient pas.) 5. *Par le subjonctif.* *Te arakheh, Devla!* (Que Dieu garde!). 6. *Par un verbe impersonnel.* *Trubuj* (Il faut). Il exprime une demande subjective parce qu'il s'agit seulement d'une nécessité relative. *Trubuj te aveh kandino karing e phuredera!* (Il faut que tu sois sage devant les personnes âgées.) La forme *phureder* est un comparatif plus ancien que *phuro* qui est aujourd'hui *majphuro*. *Ni tro-mah te gači xarundeh tu!* Tu ne dois pas tant te gratter).

Manifestations linguistiques »monômes«. L'impératif est composé parfois d'un seul mot: *Prav!* (ouvre!). On peut y ajouter aussi des constructions linguistiques »monômes«, comme le vocatif, les exclamations etc. *Jag!* (feu!). Cela peut signifier qu'un incendie s'est déclaré quelque part. *Eke!* (voici!). Cette exclamation a un caractère impératif. *Di-ta gova!* (Regarde-ça! *Den! Len! Xan! Pen! Džan!* (Donnez. Prenez! Mangez! Buvez! Allez!) *Le verbe dav.* *De leh leh!* (Donne le lui!) Ce sont deux accusatifs. Le verbe *dav* exige l'accusatif. En fait, la traduction littérale de la phrase est: Donne le le! *Len khanikah!* (Donnez à quelqu'un!) Alors, nous avons avec le verbe *dav* l'objet à l'accusatif, mais on peut l'avoir aussi au locatif: *khanikahte* (chez quelqu'un).

A partir du verbe *dav* on peut faire une dizaine de verbes composés. *Kande* (Ecoute!) Litt: Donne l'oreille! *Kan* (l'oreille) *de!* donne!) *Den řapa goja řili!* (Commencez avec joie cette chanson!) Il y a un grand nombre de composés antiques dont la première composante, qui est en même temps l'objet, est d'origine inconnue ou inexpliquée. Par ex.: *Xarunde!* (gratte!) *Čarunde!* (pince!) *Ispide!* (pousse) *Lode!* (décharge!) etc. *Na te deh mujal e xolınatar!* (Ne t'échauffe pas tant!) *Mujal* est un ablatif plus ancien que le mot *muj* (la bouche), tandis que la forme la plus nouvelle est *mohtar* (*mostar*) ce qui signifie *de la bouche*. *Muj* signifie aussi l'ouverture d'un récipient, et *dav mujal* signifie: je frappe de (c'est-à-dire au-dessus) l'ouverture d'un récipient, néanmoins je m'échauffe.

Forme monosyllabique de l'impératif de la deuxième personne du singulier. *Av te lah!* (Viens prendre ensemble!). *Per!* (couche-toi!) litt.: Tombe! *Džan -tar!* (Allez-vous en!). La particule *tar* a plusieurs significations: 1) *postposition* à caractère ablatif. 2) Elle symbolise chez les substantifs et les adjectifs comme *suffixe, une relation ablative*. 3) Elle indique rarement *le rapprochement* au lieu de l'éloignement. 4) Elle exprime chez les verbes *une action de courte durée*. 5) Chez les Arlis il y a aussi une place pour la préposition *katar*. — *Tumen bešen tumen, a amen džah-tar amende!* («Vous restez assis et nous allons à la mai-

son«!) Le pronom *si* est marqué par le datif du pronom personnel respectif. Il marque clairement la participation du sujet dans l'état qui règne ou dans l'action qui se déroule. »Le sujet plonge dans la situation contemporaine« et suit abstraitement, en apparence absent, ce qui se passe autour de lui. *Von éeren pehée pi buci*. (Ils travaillent à leurs affaires). Le phénomène cité est un reflet de l'héritage linguistique paléobalkanique. *Bol e bokoli ande kahvava!* (Trempe, du gâteau dans le café!) Le suffixe *-va* est l'article postposé d'origine slave. — *Dikh vare-so!* (Regarde ça!) *Vare-* vient du roumain *oare-*, se compare au hongrois *vala-*. Le son *l* se transforme parfois dans les Balkans en son parent éloigné *r*. *Đin e đindale, te na xoxadilan!* (Compte cet argent pour voir si tu ne t'étais pas trompé!) *Đinav* (je compte) dont le causal *đinavav* signifie: *le lis*, litt.: *j'énumère*. Se compare à l'allemand *zählen*, (compter) et *zahlen* (payer). Nos exemples: *raser* et *compter* sont d'origine commune. *Le taxtaj thaj pher la paj!* (Prends le verre et comble le l'eau, au lieu d'eau!) Le substantif matériel pris partitivement perd l'article et reste au nominatif. — *Pir akari!* C'est une expression arlienne qui signifie: Viens ici! Les Gourbets disent: *Phir akaring!* *Akaring* (ici) ce qui provient de *akaja rig* (ce côté ici), se compare à l'anglais *this way* (par là), litt.: ce chemin.

Forme dissyllabique de la deuxième personne du singulier de l'impératif en -a. Le verbe *pačav* exige toujours l'accusatif quand il signifie *j'estime* et je crois (chez nous c'est le datif). *Pača e Devles!* (Estime Dieu!) dans la langue des Gourbets, dans les cas obliques, l'article est *e*, et en valaquo-romani *le*. *Čiriklije, ujra pe luludi!* (Oiseau, envole toi sur la fleur!). Pour l'expression envole toi il existe aussi: *Ujra! Urja! Ura! Furja! Fura! Ma daran, asan!* (N'ayez pas peur, riez!) *Ava korge mande!* (Viens chez moi!) arl.

Forme dissyllabique de la deuxième personne du singulier de l'impératif en -i et en -e. Le verbe *inklav* (ikljav, incav, ukljav) a plusieurs significations: je sors, je monte et je deviens. *Nate ikle kate, kote ikli!* (Ne sors pas ici, mais là-bas!) *Te iklel* est la forme du subjonctif et *ikli* celle de l'impératif. On mélange parfois ces deux formes. En patois dit »burgijaški«: *Uči javinate!* (Lève-toi le matin!) *Uxi i uhi!* (Saute et descends!)

Les particules »adhortatives« et causales. Quand on insère des particules explétives dans une phrase impérative, dans ce contexte familier elle perd de son tranchant. C'est le cas avec notre petit mot: *deder* (eh bien!) ou les expressions accessoires *jel'te*, (n'est-ce pas!), *moliću* (je Vous prie) etc. En valaquoromani il y a: *dorim* (alors) etc. — *Intensité de l'impératif.* La particule *ta* fortifie la demande. *An-ta!* (Eh bien, donne ça!) *Čhude-ta gola šošala mas pe jag!* (Jette ces morceaux de viande sur la braise!) Le *-ta* emphatique agit parfois prohibitivement. *Na-ta te šučaren gači!* — *Eketale!* (Les voilà) La particule *ale!* (Voilà! Tiens!) *Av orde, ale, šje!* (Viens ici, tiens, ma femme!) C'est une expression de valaquo-romani. — *La particule ba.* Cette négation d'origine valaque est indépendante comme notre turcisme *jok* (non). *Xuti, ba!* (Saute, mon pauvre!) *Beš ba, amenca!* (Assieds-toi avec nous!) — La particule *ale* est employée au début de la phrase impéra-

tive et signifie: Voilà! Tiens! *Ale-ta, le-ta kaja thuvali crde jekh thuv!* (Viens, prends cette cigarette, tire une bouffée!) — *La particule more (mo)*. C'est une particule intimement familière dont l'importance est balkanique commune. Les amis l'emploient entre eux, mais elle est employée souvent dans les chansons d'amour. Elle est peut-être par son origine un pronom possessif, mais parfois elle a le rôle du genre. *Dikh, mo!* (Regarde, mon pauvre!). *De-ta leh, mo, nango hi sar naj!* (Donne-lui ça, il est nu comme un doigt!) *Phurde-ta la, mo!* (Sauve-toi!) Litt.: Souffle la, eh! C'est-à-dire: Souffle le derrière! Ce chiffre sonore, construit au figuré, appartient typiquement aux bohémiens nomades. *Naš, morah, ko gova dikhlah!* (Sauve-toi, toi qui a encore vu ça!) — On entend plus rarement la particule *bre*. Comparer: *bre* et *brate!* avec: *fra* et *frate!* (du roumain). —

L'apposition. On peut adoucir le ton du commandement par l'introduction d'expressions convenables. *Dža, manušena, čire bučaha!* (Vas avec ton travail!) On obtient l'effet contraire par l'introduction d'expressions grossières. *Idar či khandini pori, khulamneja jekhona!* (Entraîne cette queue fétide, toi, créature infectée!) On adoucit aussi le ton par l'adjonction du pronom personnel. *De-ta tu, de la muj!* (Eh bien, appelle la!)

Répétition des formes impératives. Par cette forme le désir ou la demande est un peu plus renforcé. *Makhen e rote te majlače bolden-pe*. (Frottez les roues pour qu'elles tournent mieux, frottez les!) — L'allongement de la prononciation est une sorte d'emphase. *Sov, bajaticene, šôv!* (Dors mon enfant, dors!) *La construction optionale*. *Alon so alona!* (Choisissez ce que vous aurez choisi!) Le verbe est la première fois à l'impératif et la deuxième au futur antérieur. Le verbe *džav* (je m'en vais) adoucit la force de l'impératif. *Dža, xasajvo!* (Va, file!) Le verbe *sem* peut, atténuer un ordre sévère. *Tut hi te dujroh!* (Tu dois t'éloigner!) *Le futur*. Si la personne dont il s'agit espère que son désir sera satisfait, elle emploie le futur au lieu de l'impératif. *Deha ma trin džukhlja*. (Tu vas me donner trois florins! litt.: ... trois chiennes!). — *L'infinitif adhortatif* est un germanisme. Conduire du côté droit! On peut exprimer cette phrase dans la langue des Gourbets seulement par l'impératif: *Trade čače rigaha!* — Les moyens complémentaires *auditifs et visuels* peuvent ombrager la qualité du désir manifesté. A côté de l'intonation on y trouve aussi des moyens plastiques, mimique, gesticulation etc.

L'impératif dans la poésie des Romains. J'ai puisé les matériaux pour mes travaux sur la langue des Romanis dans les quelques milles de mes textes authentiques, mille contes environ s'y trouvent ainsi que 1500 chansons, mille contes humoristiques environ etc. Mais, pourtant j'ai noté le plus d'exemples dans la pratique, dans les contacts sincères avec les bohémiens nomades. Tous les exemples sont pénétrés de l'atmosphère propre aux Romanis, de leur folklore, de leur psychologie. Voilà une de leur chanson: *Trade, Dujo, ande koj Slatina, unzar cara pe buvli ledina!* (Va, Dujo, là-bas à Slatina, dresse la tente sure la plaine large!) — *E, dromenca, džaha, phařlo mas čideha, o mas čiraveha, e zumi čhoreha, phařlimata xaha!* (Tu vas flâner sur les routes, ramas-

ser de la charogne, cuire de la viande, verser la soupe, dévorer la charogne). *Čer ma, Devla, čirikli, te me hujrav pe piri, te inkalav kotor mas, te me našav palo khas, te man na dičhel o Das, te na dav leh khanikas.* (Fais moi, Dieu, oiseau pour descendre en volant sur le pot, pour prendre un morceau de viande, pour me cacher derrière une meule de foin, pour que le paysan ne me voie pas et pour ne donner de la viande à personne.) Dans cette chanson le pauvre Romani bosniaque prie Dieu de la transformer en oiseau et il emploie l'accusatif au lieu de l'instrumental), pour voler un morceau de viande (le nominatif au lieu de génitif). *Ušti, dajo, thaj phabar e lampa, anav borja andar e Palanka!* (Lève-toi, mère, allume la lampe, je t'amène la jeune épousée de Palanka!) *Ač, čhejene, ač na dža, činav tuče kavađa!* (arrête-toi, fille, ne pars pas, je t'achèterai une robe). *Na phirav tu, na phagav tu, naj ma čhavo mangav tu.* (Ne rôde pas, ne te brise pas, je n'ai pas de fils pour demander ta main!) *Čorđu, bare kurvo, manđe an va peresa. Kurva sanas, Vunđo, vi kurva meresa!* (arrête-toi, toi prostituée perdue, tu vas tomber dans mes mains! Tu as été une prostituée et tu vas mourir comme telle!) *Aoj, Devla, tu raja bareja, ili le ma, ili trajo de ma! Niti lav tu, nit trajo ka-dav tu, kaj me mangav, sa te ičharav tu.* (Hélas, Dieu ô toi grand seigneur ou prends moi ou laisse moi vivre. Ni je ne te prendrai, ni je ne te laisserai vivre, mais je veux te détruire entièrement). *Buvljar, male, či buvli boščava thaj inkal ma andar Lepoglava. Bićin male, ve lisco ve vranco thaj inkal ma andar xurdo lanco!* (Etends, mère, ton large tablier et sauve moi de Lepoglava. Vends, mère, le renard et le cheval et tire moi de la chaîne menue!) — *L'impératif dans les chansons du vieux poète connu, R. Osmanović. Ando gajo, zeleni patroŕa, na ičar ma pala e khakoŕa!* (Dans le petit bois sont les feuilles vertes, ne me prends pas sous le bras!) *Dikh la, dade, sar chelel, e jakhenca phabarel, mrno ođi voj pherel, a mo ilo xivarel.* (Regarde la, mon père, regarde comme elle joue, elle allume avec les yeux, elle comble mon âme et perce mon coeur!)

L'impératif gnomique. Les sentences, les phrases etc. Dans le folklore linguistique il n'y a pas beaucoup de richesse spécifique à la langue des Romanis. Néanmoins, les Romanis se distinguent par leurs critères particuliers et ils emploient en premier lieu les matériaux déterminés qui leurs conviennent le plus souvent et qui entrent facilement dans leur manière de vivre traditionnelle et dans leur psychologie spécifique. — *Beš bandeh, vačar čačeh!* (Assieds-toi de travers et parle justement!) *E kašučehće na de vorba, a e koŕehće na čer jak-haha!* (Ne parle pas au sourd et ne fais pas de l'oeil à l'aveugle!) *E ternjaha pašljiv, e koŕeha ulav e love!* (Mets-toi au lit avec la jeune mariée et partage l'argent avec l'aveugle!) *Dikhen, iakhalen! Phaŕjv, ođe-ja!* (Regardez les yeux! Crève l'âme!) *Majanglal pek, a majpalal mothov!* (Il faut réfléchir avant d'agir!) *Čer so o khamnjalo vačarel, a na čer so vov čerel!* (Fais ce que le prêtre te dit et ne fais pas ce qu'il fait!)

Emploi de l'impératif dans les textes sur les croyances. Te kam meh te na majbut pharon ée bale, tu hanav jekh gadžikano mulo kokalo dur ande phuv tala o than kaj phandeh e balen! (Si tu veux que les porcs ne crèvent pas, cache l'os d'un Turc profondément sous la

terre là-bas où tu enfermes les porcs!) *De bule e Romnjen, kam-avel tu bari bax ande grah!* (Baise les Romanies, tu auras grand bonheur avec les chevaux!)

L'impératif dans la description du métier. Crdipe e phaṛavde va-songo. Thov e hajva ande jag te tatol lačheh! Thov o vaso, mar leh čišajaha utar o phaṛlo than! Pegova čhuv capariko pišlo thaj arčiči! Thov gova pe tatardi hajva thaj crde! (Etamage d'un récipient crevé: Mets la verge dans le feu qu'elle soit bien chauffée! Mets le récipient, frotte le avec du sable autour du lieu crevé! Mets de l'ammoniac, du zinc et de l'étain! Mets tout cela sur la verge chauffée et fais cuire)

L'impératif dans la description de la préparation de la nourriture. Phaṛlimata. Ćirav la lačheh! Muk te ačhel duj-trin đivesa te iklel o khandipe! Čhuv andre pržome purumb, kalampira, rezo thaj boranija! Jekh vrası duj kana del, beš, saj xah! (Fais bien cuire de la charogne! Laisse deux ou trois jours s'en évaporer la mauvaise odeur! Fais griller de l'oignon et mets le là-dedans! Mets un peu de pomme de terre, de haricots et de riz! Quand cela commence à bouillir, assieds-toi et mange!)

Emploi de l'impératif dans la description de l'habitation. E cahra. Čhuv po duj čakale anglal thaj palal, a palal vi jekh beli! O berand čhuv upral, a preko lehte lidone rigendar e cahra po trin ċilodora suvde e cahrate! Capenisar len thaj phande len pala e ċiloṛe! (Mets ensemble deux gaules devant et derrière et une perche derrière! Mets le faite dessus et par dessus trois cordelettes des deux côtés, couds de la toile de tente! Tire les bien et ficelle aux pieux!)

Emploi de l'impératif dans les conseils de santé. Kana istareh sugrebo, mor tu e cahrake pođaha ili coloha pe pe blindice thaj lole kučoṛa! (Quand tu as la gale, au la rougeole frotte les boutons avec le rideau de la tente ou avec la housse!)

L'impératif dans la Bible: Te ċeladah tu vareko pe jekh čham, tu sikav lehće vi ċiri dujto čham! (Si quelqu'un te frappe une joue, tu peux aussi lui offrir l'autre!) *Ko huljarela tutar ċi kavadi, de leh vi ċo gad!* (Donne ta chemise à celui qui t'ôte ta veste!)

L'impératif des verbes réfléchis. Tout d'abord quelques mots sur les verbes primaires. Inziv ċjṛa, ka-muken tu e dukha! (Etends-toi un peu, les douleurs vont diminuer!) Le causal correspondant est *inzarav* (j'étends). *Inzardivav* (je m'étends) est le partenaire itérativo-intensif de *inzivav*. *Nangiv thaj najiv!* (Deshabille-toi et prends un bain!) *Nangiv* signifie dénuder, de *nango*, qui est parent de notre *nag* (nu). *Nanđo te najivah amende!* Déshabille-toi pour que nous nous baingnions! *Amende* est ici le datif éthique. *Le e lila thaj sićiv!* (Prends des livres et apprends! Litt.: Apprends qqc!) Le partenaire causal de ce verbe primaire est *sikakav* (je montre qqc à qqn, j'enseigne). *Phabiv!* Brûle! Il existe aussi le parallèle *phabo!* (brûle!) qui est d'origine subjonctive. *Ačhav* (je reste) est une forme contractée plus proche de *ačhivav*. *Ačhov Devleja, Thagarona!* (Reste avec Dieu, monseigneur!) *Lačhivav* (je deviens bon, je m'apitoie) de *lačho avav*, litt.: je deviens bon, la forme itérativo-intensive est *lačhardivav* et l'autre plus longue *lačhar-*

dinajvav. Dans les formes analytiques réfléchies on met à chaque personne le pronom personnel respectif à l'accusatif sauf à la troisième personne de deux nombres où l'on emploie l'accusatif du pronom réfléchi, *pe* (se). *Bolde tu!* (Retourne-toi!) *Bolden tumen!* (Retournez-vous!) *Arakhen tumen, na ačhen pe černi phal!* (Faites attention, ne marchez pas sur la planche pourrie!) Le verbe *arakhav* a deux significations: *je trouve* et *je garde* ce qui est semblable au verbe *therav* qui signifie *je gagne* et *je possède*. Les formes synthétiques sont plus rares que les analytiques. Alors, on trouve plus souvent: *muk tu!* que *mukliv!* Au lieu de: *Na mardiv!* Le Romani emploie: *Na mar tu!* (ne bats pas!) La forme synthétique nous fait savoir que le sujet est en même temps l'objet, c'est-à-dire qu'il exécute l'action sur lui. La forme synthétique nous est plus proche que l'analytique. Comparer aussi au subjonctif: *Na te mardoh!* (Ne batte pas!) — On doit, malheureusement, avouer qu'une vraie perception de la langue pâlit et disparaît. Les influences étrangères pénètrent sans cesse, détruisent l'essence de la langue, décomposent son esprit et adaptent les formes aux modèles étrangers et aux nouvelles mesures. Il est très difficile de délimiter la portée des significations semblables et de même origine. La dualité de certaines formes verbales, qui est une caractéristique très importante de la langue contemporaine des Romanis, sera très courte. On lutte dans le domaine du futur, du conditionnel, des verbes réfléchis et de quelques autres formes verbales, nominales et autres. Le type analytique sera le vainqueur sans doute. — *Ičar tu pala o krango!* (Tiens-toi à la branche!) Les formes analytiques désignent quelque chose de concret et les formes synthétiques quelque chose d'abstraite, mais qui peut nous être plus proche. *Ičardiv, na muk tu lehce!* (Tiens-toi ferme!) Dans la première phrase il doit se tenir physiquement à la branche et dans la deuxième nous l'encourageons. Nous avons déjà dit que le subjonctif est le collaborateur dévoué de l'impératif et nous ajoutons ici qu'il se croise de très près aussi avec le passif, ce qui est très accentué dans les formes de l'impératif. *Te čerdon gola čera!* 1) Qu'on construise (ou que les hommes construisent) ces maisons! 2) Que ces maisons soient construites! *Xos tu!* (Tourne-toi!) C'est l'impératif pur. *Xoslinajvo!* (Sois essuyé!) C'est une expression d'origine subjonctive.

L'impératif des verbes — d'emprunt. Nos Romanis ont emprunté aux Grecs beaucoup de mots, aux Roumains beaucoup plus, et à nous le plus grand nombre. On obtient la forme de la deuxième personne du singulier quand on omet la terminaison *-av*, de la première personne du singulier et quand on ajoute le suffixe *-sar!* et à la deuxième personne du pluriel *-saren!* Par ex.: *Ramosar!* (écris!) de la base grecque *gram-*, *ramosaren* (plus court: *Ramon!*) écrivez! *Ramosar telal čo anav!* (Mets ta signature dessous!) Signale ou écris est dans la langue des Romanis *mar!* ce qui signifie *bats!* — *Devla, sumnala, xav čo kar, smetosar e dušmanon!* (Dieu d'or, je te mange le pénis, trouble (décapite) les ennemis!) Cette phrase très vulgaire au début de la prière, *hav čo kar*, peut épouvanter les hommes religieux. Mais, c'est en réalité, un petit détail d'un culte indien très ancien. C'est une formule pétrifiée de caractère rituel. Mais, nous trouvons des mots scan-

daleux semblables dans la vie quotidienne. La fille adulte prie son père, bohémien, de lui acheter un châte et lui dit: *Xav će pele, dade, cin mae jekh diklo!* (Je te mange les testicules, mon père, achète-moi un châte!) Dans les occasions semblables le verbe *xav* a pour l'objet le pénis, le vagin ou les testicules. Mais tout cela change d'aspect quand nous constatons qu'on emploie au lieu du verbe *xav* avec le même objet le verbe *čumidav* (j'embrasse) et *čarav* (je lèche). Alors, tous les trois verbes désignent des actions dans lesquelles on utilise la bouche et c'est en même temps le lieu duquel on prononce les demandes et les prières. Comparer au latin *ad-orare* et *os-oris*. Il y a aussi du symbolisme, quelque chose de profondément rituel, dans le contact imaginé des organes génitaux avec la bouche, c'est-à-dire avec les organes pour le maintien de la vie. Alors, Hunger und Liebe!

L'impératif dans l'argot. Les Romanis ont un argot, masqué par des figures plastiques et des trucs, des phrases embrumées et des formes mélangées de leur dictionnaire instable. Cet argot enrichit partiellement le fond de leur langue. Dans l'argot »espéranto« règne souverainement l'esprit dynamique de la stylistique bohémienne. Dans la partie orientale de notre pays vivent environ 90% de nos Romanis. L'argot possède un certain nombre de modèles morphologiques qui sont valables également pour quelques catégories de mots. Ceux qui parlent argot emploient surtout les formes des catégories accentuées de l'impératif, du diminutif et de l'augmentatif. Ils leurs donnent un accent spécifique, un ton et une couleur. Nous allons maintenant présenter des exemples de la richesse linguistique de l'argot avec des additions de la lanque des Romanis ou l'on voit l'état et le rôle de ce parasite linguistique. *Mar ga po šerini!* (Frappe le à la grosse tête!) *Serina* est le péjoratif de la lanque des Romanis *šero* (la tête). *Deliši korki kad mangiše.* (Donne à la femme aveugle quand elle mendie!): *De e kořa kana mangel! Laviši, hališi i naštiši!* Se compare à *lav* (je prends), *hal* (il mange) et *naš* (sauve-toi!). *L'impératif avec des négations.* Les principales particules prohibitives sont: *ma* et *na*. *Phande či čhib, khančekhona, na baš gači!* (Ferme ta bouche, ne jappe pas tant) *Na tu mar man!* (Ne me bats pas, toi!) *Ne mar ma!* (Ne me bats pas) *Na-ta mareh man!* (Mais, ne me bats pas!). *L'impératif dans les composées.* C'est assez rare dans la langue des Romanis. *Uštoteharin* (très tôt le matin). *De ušti!* (Lève-toi) *oteharin* (du matin), *xutile* (saute) *Le!* (prends).

L'impératif dans les ellipses et les exclamations. *Lumaj de!* Dans les chapelles musicales des Romanis on entend souvent cette exclamation. Elle provient du roumain *Numaj de!* (Bats seulement!). Les ellipses: *čhere* (de *dža čhere*) A la maison! *Prno!* (Jambe) de: *De prno!* Donne un coup à la jambe; c'est-à-dire fuis!

NEDIM FILIPOVIC

I

VLASI I USPOSTAVA TIMARSKOG SISTEMA U HERCEGOVINI

Predmet ovog rada predstavlja pokušaj da se na osnovu popisnog sumarnog deftera Bosanskog sandžaka iz 1468/9. godine prikažu neki aspekti historije Hercegovine u najranijem vremenu osmanske vlasti u toj regiji. Pomenuti defter nalazi se u Belediye kütüphanesi (Opštinskoj biblioteci) u Istanbulu i zaveden je pod brojem 0—76. On obuhvata teritorij Bosne i teritorij Hercegovine pod osmanskom vlašću u vrijeme popisa 1486/9. godine. Kratko vrijeme iza toga, 1470. godine, hercegovački teritorij je izdvojen iz Bosanskog sandžaka i od njega je stvorena samostalna vojno-upravna jedinica, Hercegovački sandžak. Kada je 1476/7. godine vršen novi popis pod rukovodstvom poznatog mevlâna Vildana, zasebno su popisani Bosanski sandžak i Hercegovački sandžak. Defter tog popisa Bosanskog sandžaka nije sačuvan ni u svojoj opširnoj ni u svojoj sumarnoj verziji, tako da nastaje praznina do sumarnog popisnog deftera tog sandžaka iz 1485. godine, odnosno do opširnog popisnog deftera Bosanskog sandžaka iz 1489. godine. Od popisa izvršenog u Hercegovini sačuvan je opširni popisni defter Hercegovačkog sandžaka, završen 7—16. XII 1477. godine pod rukovodstvom pomenutog Vildana, čije je stvarno ime Muhjuddin. Kako rubne bilješke deftera iz 1468/9. godine idu do vremena kada je završen ovaj drugi defter (nekolike bilješke idu i preko tog vremena), to nam omogućuje da kontinuirano pratimo brojne važne momente historije Hercegovine u prvoj deceniji osmanske vlasti. Uz to nam opširni defter iz 1477. godine omogućuje uvid u širenje osmanske vlasti u Hercegovini između 1468/9. godine i 1477. godine*

* Navedeni defter Bosanskog sandžaka iz 1468/9. godine je sumarni defter (defter-i mücmel) tog sandžaka, koji je obuhvatao i zauzeti hercegovački teritorij do 1470. godine, kada je osnovan Hercegovački sandžak kao zasebna upravna jedinica.

Defter Hercegovačkog sandžaka iz 1477. godine je opširni popisni defter (defter-i esami) tog sandžaka.

Takvo stanje stvari omogućuje da se u nizu pitanja iz historije Hercegovine, u najranijem periodu osmanske vlasti, iskoriste podaci pomenuta dva deftera, tako da se dobije kontinuirana slika razvoja prilika u Hercegovini za period nešto duži od jedne decenije. A to je vrlo važno i vrlo odlučujuće vrijeme dubokih promjena u čijem je središtu stajala smjena jednog tipa feudalizma sa drugim, odnosno smjena domaće vlasti stranom, osvajačkom vlašću.

Vojnom pobjedom i uspostavljanjem osmanske vlasti u Hercegovini nije završen sukob između osmanske feudalne klase i domaće feudalne klase. Pored ovog unutarnjeg aspekta, taj sukob je imao i svoj spoljopolitički vid. Za razliku od Bosne, u Hercegovini stara vlast nije bila potpuno likvidirana. Iako potisnuta i vrlo oslabljena, ona je i dalje postojala na jednom malom dijelu hercegovine zemlje. Stoga je prožimanje ova dva aspekta u klasnopolitičkoj borbi bilo snažno i imalo je drukčiju sadržinu i drukčije ispoljavanje nego u Bosni, gdje su, kao protivteža osmanskoj vlasti, od strane Mađara uspostavljene Jajačka banovina i Srebrenička banovina. Premda su se antiosmanske društvene snage u Bosni oslanjale na ta dva uporišta mađarske vlasti, u sadržini toga odnosa postojala je svijest da su i Mađari u Bosni strana, osvajačka snaga, koja je oduvijek ugrožavala samostalan i slobodan razvitak bosanske feudalne države i njenog društva. Spoznaja o tome kao da se reflektira u pokušajima i Turaka i Mađara da postavljanjem takozvanih bosanskih kraljeva stvore iluziju kontinuiteta stare vlasti. Druga osobenost klasno-društvene situacije u Hercegovini je činjenica da je slika osnovne proizvođačke klase, seljaštva, umnogome drukčija po svom unutrašnjem sastavu nego u Bosni. Dok je u Bosni ogromnu većinu seljaštva predstavljalo župsko, ratarsko težaštvo, uz pojedine grupacije vlaha, od kojih su neke recentne, naseljene od osmanske vlasti, u Hercegovini imamo sasvim drukčiju sliku. Tu seljaštvo čine dvije velike gromade: župsko seljaštvo i vlasi stočari. Takva podjela seljaštva sadržavala je važnu unutarklasnu razdjelnicu: župsko seljaštvo predstavljalo je podređeno, zavisno seljaštvo, dok su vlasi stočari bili slobodni seljaci, neovisni od gospodara feudalnih baština. Ona se odražavala i na administrativno-teritorijalnu podjelu Hercegovine, koju su u osnovi prihvatili i Turci nakon uspostavljanja svoje vlasti u toj oblasti. Kako to pokazuje opširni defter Hercegovackog sandžaka iz 1477. godine, pod nazivom nahija javljaju se dvije vrste upravno-teritorijalnih jedinica: bivše feudalne župe na čelu, kod većine njih, sa županima, zabilježenim u ovom osmanskom popisu; vlaške nahije nastale plavljenjem starih župa od strane vlaha stočara, pri čemu je, u zavisnosti od intenziteta tog plav-

Prvi defter je uveden pod 0—76, a drugi defter je u Arhivu Predsjedništva vlade u Istanbulu, uveden pod br. 5.

Za ovaj rad korišćene su fotokopije pomenuta dva deftera. Defteri su snimljeni tako da snimak obuhvata po dvije stranice teksta. Naravno, dvije prazne stranice koje bi ušle u fotografski snimak nisu pri fotografiranju snimane, tako da se računanje stranica po fotokopijama razlikuje od računanja stranica u originalu.

Kako se ova dva deftera mnogo puta citiraju, uvedene su ove skraćene: sumarni defter Bosanskog sandžaka iz 1468/9. godine, u citiranju označen je sa D br. 0—76, a defter Hercegovackog sandžaka iz 1477. godine označen je sa D br. 5.

ljenja i drugih faktora, moglo doći do toga da se uz stari naziv župe pojavi njeno novo, vlaško ime ili do toga da župa izgubi svoje staro ime, na mjesto koga dolazi naziv koji označava zajednicu srodnih katuna na određenom stupnju prerastanja u knežinu, kakav je slučaj sa nahijom Ljubović u području Lima, iz koje potječe poznati knez Herak Vraneš. Kao korelat uz takvu podjelu seljaštva, odnosno kao produkt rodovsko-katunske organizacije vlaha kao slobodnih seljaka javlja se vlaški starješinski sloj katunara, knezova, vojvoda, kao i ratnički sloj vojnika. Sumarni popisni defter nekih vilajeta južne Albanije, br. 231, iz 1431/2. godine, sa rubnim bilješkama do u 1455. godinu, ukazuje da su pripadnici reda vojnika na tom terenu mogli potjecati iz istaknutih vlaških porodica, kao sinovi, braća i bliži srodnici primićura i vojvoda.¹ Tako su u domaćem feudalnom društvu u Hercegovini figurirale dvije snage koje su, svaka na svoj način, igrale rukovodeću ulogu u odnosu na dvije pomenute gromade seljaštva. Na jednoj strani, to je bila hijerarhija klasičnih feudalaca, sa gospodarom oblasti Hercegovine na čelu, kao dominantna klasa cijele političke društvene zajednice, koja svoju osnovnu ekonomsku, društvenu i vojno-političku snagu zasniva na feudalnim baštinama čiju ekonomsku proizvodnju pokreću i održavaju podvrgnuti seljaci. Na drugoj strani to je povlašteni sloj vlaških starješina i ratnika koji svoju snagu i vodeću ulogu izgrađuje na rodovsko-katunskim odnosima. Taj sloj nije integriran u feudalnu klasu, ali se na relaciji rukovođenja seljaštvom u izvjesnom smislu javlja kao pandan feudalnoj klasi. Takva historijska situacija biće od bitnog uticaja na način i oblike uspostavljanja osmanske vlasti i osmanskog društvenog uređenja, kao i na ispostavljanje sukobljavanja interesa osmanke feudalne klase i autohtone feudalne klase u Hercegovini. Pošto je vitalnu osnovu osmanske vlasti u Hercegovini predstavljao ukupni fond feudalnih zemljišnih posjeda obuhvaćen timarskim sistemom i pošto je timarski sistem bio glavno oružje osmanske feudalne klase u borbi sa domaćom feudalnom klasom, na putu postepenog likvidiranja te klase u vidu historijske dileme, postavljene pred tu klasu: ili prihvatiti osmansku vlast i klasno i posjedovno se inkorporirati u osmansku feudalnu klasu putem posjedovanja timara ili biti deposdiran i lišen statusa i privilegija feudalaca, to se praćenje kretanja u posjedu timara pojavljuje kao svojevrsan panoptikum procesa instaliranja i učvršćenja osmanske vlasti i oblika i aspekata borbe dvije feudalne klase u sukobu. U prostor toga sukoba značajnu artikulaciju unosilo je postojanje ogromne gromade vlaha stočara, slobodnih seljaka, koje nije bilo moguće svesti na stupanj podvrgnutih seljaka i uglobiti u obične timare, kao i vlaških starješina čiji je raniji specifičan status trebalo prilagoditi osmanskome društvenom uređenju i interesima njegovog posjedovnog sistema. To je razriješeno na taj način što su rodovsko-katunske mase vlaha stočara ostavljene u svom ranijem stanju slobodnih seljaka i što su, uz priznavanje »vlaških prava«, obuhvaćeni sandžak-begovim hasovima ili carskim hasovima, najfleksibilnijom formom timarskog sistema, koja je, u ovom slučaju, predstavljala, u vidu carskog dome-

¹ Ovaj defter je zaveden u Arhivu Predsjedništva vlade u Carigradu pod brojem 231, str. 47v, 48r.

na, organizacioni oblik fiskalno-rentnog prikupljanja prihoda za sultana. U isto vrijeme je dodjelom timarskih posjeda istaknutim vlaškim starješinama omogućen i ulazak u osmansku feudalnu klasu. Time je u izvjesnom smislu rekompenzirana činjenica da su vlasiti stočari sužavali teritorijalno rasprostiranje običnih timara, osnove vojno-timarske organizacije, pošto su njihove istaknute starješine ulaskom u red timarnika pomagale afirmaciji i učvršćenju timarskog sistema. U isto vrijeme, je prihvatanjem vlaških starješina u timarski sistem i njihovim privlačenjem osmanskoj feudalnoj klasi, ubrzavano njihovo klasno-socijalno odvajanje od obične vlaške mase, iz čije je patrijarhalne rodovsko-katunske organizacije izrastala njihova uloga i njihov ugled. U stvari, bitni uslovi takvog procesa nastajali su u ranijem vremenu unutar osnovne vlaške mase time što su tendencije teritorijalizacije i sedanterizacije tu stočarsku masu usmjeravale ka prelasku na zemljoradnju i što su te tendencije kasnije, u zadnjim decenijama 15. vijeka i u 16. vijeku, poprimale masovne razmjere. Nadalje, osmanska vlast se u svojoj borbi sa zatečenom feudalnom klasom koristila uvlačenjem značajnijih vlaških starješina u timarski sistem, što baca karakterističnu svjetlost na raniju historiju odnosa te klase i vlašskog starješinskog sloja. Pod osmanskim vlašću vlaške starješine u ovo ranije vrijeme postaju ravnopravni partneri domaćih feudalaca u posjedovanju timara. Čak je njihov položaj u odnosu na osmansku vlast zasnovaniji nego položaj domaćih feudalaca, jer vlaške starješine imaju iza sebe vlaške zajednice slobodnih stočara, dok je likvidiranjem stare feudalne vlasti položaj domaćih feudalaca potpuno oslabljen. Stare pozicije domaće feudalne klase rušile su se, a pozicije vlaških starješina relativno su jačale, i to upravo na račun starih feudalaca, jer su timari koje su dobivali vlaške starješine predstavljali bivše posjede domaćih feudalaca obuhvaćene timarskim sistemom. Kao refleks takve situacije, ako je suditi po podacima deftera iz 1468/9. godine, postoji uočljiva razlika između držanja i reagiranja domaćih feudalaca i vlaških starješina prema osmanskoj vlasti. Posredno se može zaključiti, po otporu prema Turcima domaćih feudalaca uključenih u timarski sistem, čak i onih koji su primili islam, da je takvo držanje padalo na liniju interesa ostataka stare vlasti koja se održavala na malom dijelu Hercegovine, na istoku. Kod vlaških starješina, posjednika timara, takvo držanje predstavlja rijetkost, gotovo izuzetak. Naprotiv, po izvjesnim postupcima u korist Turaka moglo bi se zaključiti da vlaške starješine i ratnici nisu jače vezani za staru vlast i da, u postojećoj nadmoći osmanske sile, svoje interese vide u saradnji sa osmanskom vlašću. I u pogledu islamiziranja posjednika timara domaćeg porijekla, držanje domaćih feudalaca je drukčije od držanja vlaških starješina. Dok je islamizacija zahvatila značajan broj domaćih feudalaca, gdje kada više članova jedne feudalne porodice, među vlaškim starješinama ne susrećemo ni jedan jedini posvjedočen slučaj islamizacije. To nije samo posljedica različitog psiho-mentalnog i moralno-religioznog reagiranja ova dva sloja, nego se u prvom redu radi o razlici njihovog klasnosocijalnog položaja i razlici društvenog mil'jea iz koga su ta dva sloja potjecala. Dok je kod feudalaca bilo razvijeno pripadništvo klasi, oličeno u interesima feudalne porodice, i svijest o

odlučujućoj ulozi države kao vrhovnog feudalnog gospodara, predstavljenog u dinastu koji regulira interese feudalne klase i moćno utiče na položaj i sudbinu pojedinca, kod vlaških starješina preovladivala je svijest o pripadnosti rodovsko-katunskoj zajednici i o vlastitoj ulozi kao glavarata takve zajednice i posrednika između te zajednice i vladajuće feudalne klase i njene države. Zbog ovakve situacije, osmanska vlast, koja se islamizacijom, u tijesnoj sprezi sa snagom timarskog sistema, koristila kao moćnim sredstvom razbijanja domaće feudalne klase i jačanja svoje feudalne klase, opreznije se odnosila u pogledu islamizacije prema sloju vlaških starješina prihvaćenih u timarski sistem. Primjeri iz ranijeg osmanskog iskustva u drugim našim krajevima u pogledu vlaha stočara pokazuju da je svaki pritisak na vlahu i njihove starješine imao za posljedicu otpor vlahu i njihovo masovno bježanje. Tek u kasnijem vremenu, kada vlasu stočari u Hercegovini počnu masovno prelaziti na sjedilaštvo i zemljoradnju i kada budu obuhvaćeni timarskim posjedima, promjene u proizvodnom i socijalnom biću vlahu dozvolice da se islamizacija počne značajno širiti i među vlaškim masama i u sloju njihovih starješina.

Navedeni momenti u historiji Hercegovine u prvoj deceniji osmanske vlasti predstavljali su predmet istraživanja u ovom našem radu. Suštinsku artikulaciju tom istraživanju daje pitanje vlaških starješina prihvaćenih u timarski sistem.

VLASKA PANORAMA U BOSANSKOM SANDŽAKU 1468/9. GODINE

Radi razmatranja pomenutih pitanja, u kojima problem vlaških starješina ima značajno mjesto, potrebno je dati opšte podatke o vlasima na teritoriji Bosanskog sandžaka, iz koga će se 1470. godine hercegovački teritorij izdvojiti u poseban Hercegovački sandžak. Time postaju uočljivije izvjesne specifičnosti razvoja u Hercegovini, koje se ovdje razmatraju.

Za jedan dio teritorija koji će ući u sastav bosanskog sandžaka o vlasima daje podatke defter skopskog krajišta iz 1455. godine. Za vlahu u Sjenici taj defter pokazuje da se oni pretežno bave stočarstvom i da se nalaze u ranijoj fazi prelaska na zemljoradnju. Na to ukazuje ukupni prihod od džemata vlahu Sjenice, koji iznosi 24.950 akči. Ušur od žita oni daju odsjekom (mukata'a) u ukupnom iznosu od 9.000 akči. Patuljasta sela, kao i mali prihodi od tih sela, svjedoče da vlasu u nahiji Sjenici predstavljaju kolonizacioni elemenat koji se tu sedantizira². To isto vrijedi i za vlahu vilajeta Nikšići.³ U vilajetu Hodidjede, u nahiji Tilavi, brojni vojnuci (46 kuća) i nešto sokolara (2 kuće) svjedoče o vlaškoj kolonizaciji u okolini današnjeg Sarajeva. U toj nahiji sela su mahom patuljasta, a priličan broj sela je prazan.⁴ Među svim pomenutim vlasima nije zabilježen ni jedan slučaj islamizacije.

² Hazim Šabanović: *Krajište Isa-bega Ishakovića* — zbirni katastarski popis iz 1455. godine, Sarajevo 1964., str. 8—13.

³ H. Šabanović, isto djelo, str. 13—14.

⁴ H. Šabanović, isto djelo, str. 15—16.

Defter Bosanskog sandžaka iz 1468/9. godine pokazuje da proces sedanterizacije sporo teče u pomenutoj vlaškoj grupi u nahiji Sjenici, drugim imenom Barče. Među tim vlasima nije zabilježen ni jedan primjer islamizacije. Vlasi su osjetljivi na svaki pritisak i, još uvijek pretežno stočari, oni lako napuštaju svoja staništa i bježe. O tom svjedoči činjenica da je u toj velikoj grupaciji vlaha zabilježena 531 kuća pobjeglih vlaha. Neka vlaška sela su sva pobjegla. Vlaške mase su igrale važnu ulogu u kolonizaciji slabo naseljenih krajeva i vršenju vojnih i poluvojnih službi. Ovdje su navedena tri derbenda, od kojih je svaki čuvalo po 40 ljudi. Ne može se sa sigurnošću reći šta je osnovni uzrok ovolikog bježanja vlaha u nahiji Sjenici. Najvjerovatnije je da je glavni razlog bježanja vlaha bilo nastojanje osmanske vlasti da ubrza proces sedanterizacije vlaha i da vlahe privede u status obične raje, zadužene ušurskom rentom i haračom.⁵ O otporu osmanskoj vlasti svjedoči i to što se u nahijama Rasu, Jeleču, Vrači i Sjenici nalazi grupa od 144 hrišćanina koji su izgubili status spahije: u nahiji Ras — u 13 sela 51 bivši spahija, u nahiji Jeleč — u 7 sela 14 bivših spahija, u nahiji Vrača — u 11 sela 48 bivših spahija, u nahiji Sjenici — u 6 sela 31 bivši spahija. Renta od 7200 akči koju plaćaju te bivše spahije pokazuje da svaki od njih plaća po 50 akči, što vjerovatno ukazuje na njihovo vlaško porijeklo.⁶ Za procese koji su se odigrali u vremenu od 1455. do 1468/9. godine, indikativno je poređenje u stanju vilajeta odnosno nahije Nikšići. Dok su 1455. godine u tom vilajetu zabilježena 4 naseljena i 1 nenaseljeno selo, sa ukupno 35 kuća, 2 udovice i 1 neoženjenim i cjelokupnom rentom od 4.277 akči, uz oznaku da su to vlasi, stanje te nahije u 1468/9. godini je sljedeće: 23 sela sa 307 kuća i 96 neoženjenih i ukupnom rentom od 22.292 akče, bez napomene da su to vlasi.⁷ Ali, ni 1468/9. godine tu nema islamizacije. Dok se broj naseljenih sela više nego upeterostručio, a broj stanovnika povećao preko osam i po puta, ukupni iznos rente je veći samo preko pet puta, što znači da je proizvodnost težačkog rada ne samo stagnirala već i znatno opala.

U defteru iz 1468/9. godine zabilježene su dvije važne grupacije vlaha, u Hercegovini i u oblasti Pavlovića. Obje grupacije su globalno registrirane. Vlaška grupacija u Hercegovini je ogromna. Ona broji 4616 kuća i 998 neoženjenih, a sastoji se iz patrijarhalnih porodica. Svaka porodica, kuća, jeste rentna jedinica. Iako se, zbog globalnog registriranja, ne pominju vlaški džemaati, ti džemaati postoje, kako to vidimo iz opširnog popisnog deftera Hercegovačkog sandžaka iz 1477. godine. Džemaati su društveno-ekonomski oblici organizacije vlaha. Iz strukture rente koju daju hercegovački vlasi vidi se da ta vlaška grupacija u svom društveno-ekonomskom razvitku zaostaje iza vlaha na teritoriju Srbije, koji je ušao u sastav Bosanskog sandžaka. Vlasi u Hercegovini su stočari čija se renta zasniva na stočarskoj proizvodnji. Davanja su mjerena ovcama, ovnovima i čergama, pri čemu je mjera za pojedine stavke rente vlaška kuća, odnosno 50 vlaških kuća. Uz

⁵ D br. 0—76, str. 12r—13r.

⁶ D br. 0—76, str. 13v—14v.

⁷ D br. 0—76, str. 11v—12r.

stavke o davanju ovaca, ovnova i čergi naznačena je cijena. Povrh toga svaka vlaška kuća davala je po 45 akči, to jest jednu filuriju-zlatnik. Ukupna renta od hercegovačkih vlaha je ogromna. Ona iznosi 357.152 akče. Struktura te rente je sljedeća:

1) Od 4.616 kuća po 45 akči	207.720 akči
2) Od 4.616 kuća po 1 ovan u vrijednosti od 15 akči	69.240 akči
3) Od 4.616 kuća po 1 ovca s jagnjetom u vrijednosti 15 akči	55.392 akče
4) Od svakih 50 kuća po 1 čerga u vrijednosti od 100 akči	9.250 akči
5) Od svakih 50 kuća po 2 ovna po 30 akči	5.550 akči
6) Nijabet odsjekom	10.000 akči

Prihod od vlahu ulazio je u hasove sandžak-bega.⁸ Ista struktura rente od hercegovačkih vlahu zadržana je u opširnom defteru Hercegovačkog sandžaka iz 1477. g., osim jedne pojedinosti. U tom defteru stoji odredba da »kada bude vojni pohod, svakih 10 kuća daje ratnika na konju s oružjem i on zajedno (s ostalim) jaše u ratni pohod«. U ovom defteru rentni prihod od vlahu ulazi u carske hasove⁹, osim nijabeta koji pripada sandžak-begu. Patrijarhalno-stočarska organizacija vlahu činila je vlahu posebnom društvenom sredinom u koju je teško prodirala islamizacija.

Grupacija vlahu u oblasti Pavlovića znatno je manja, ali je ipak brojčano značajna. Tu se nalazilo 448 vlaških kuća i 130 neoženjenih. Sastav rente od onih vlahu potpuno je isti kao kod hercegovačkih vlahu, osim što ukupna renta ne obuhvata nijabet od vlahu.¹⁰ Možda je ova grupacija potjecala iz Hercegovine. Vlasi u ovoj regiji naseljeni su po selima. Proces sedanterizacije kod njih biće brži nego kod vlahu u Hercegovini, pa će i islamizacija tu ići brže. U tom pogledu ovaj defter daje neke zanimljive podatke. Spominju se zevaidi (rezerva) vojnuka u oblasti Pavlovića. Rentu od zevaida vojnuka u iznosu od 2525 akči, kao dodatak svom timaru, pobire Muhammedi, čeribaši zemlje Pavlovića. To su sve vojnučki zevaidi iz 5 nahija, i to: iz 18 sela u nahiji Višegrad — 39 hrišćanskih kuća i 2 muslimanske kuće; iz 7 sela u nahiji Hrtar — 13 hrišćanskih kuća; iz 8 sela u nahiji Borač — 16 hrišćanskih i 9 muslimanskih kuća; iz 5 sela u nahiji Čataldža (Prača) — 3 hrišćanske i 3 muslimanske kuće; iz 15 sela u nahiji Olovac — 30 hrišćanskih i 8 muslimanskih kuća. To čini ukupno 101 hrišćansku i 22 muslimanske kuće vojnučkih zevaida. Kako ukupna renta od ovih zevaida vojnuka iznosi 2525 akči, izlazi da svaki hrišćanski vojnučki zevaid plaća po 25 akči, a da islamizirani vojnučki zevaidi ne daju ništa.¹¹ Kao rezerva za redovne vojnuke, vojnučki zevaidi su bili podijeljeni u buljuke (böyükler) od 50 lica i bili su u ovo

⁸ D br. 0—76, str. 36r.

⁹ D br. 5, str. 9v.

¹⁰ D br. 0—76, str. 37v.

¹¹ D br. 0—76, str. 61r.

vrijeme zaduženi samo plaćanjem ispendže. Oslobođenje od plaćanja ispendže za islamizirane vojnike stvorilo je brešu za islamizaciju. Za to imamo indikacije i kod vojnučkih zevaida u Hercegovini, gdje nisu eksplicite naznačeni islamizirani zevaidi vojnika, ali se po plaćanju ispendže vidi da takvih vojnika ima, istina manje nego u zemlji Pavlovića. U daljem vremenu islamizacija će početi zahvatati starješinski sloj vlaha, a ovdje imamo ilustraciju da i vojnučki zevaidi počinju podlijevati islamizaciji. Vojnici se regrutuju između vlaha kao slobodnih seljaka-stočara koji nisu ničija raja. Slobodni stočari su u klasno-socijalnom pogledu predstavljali u neku ruku prelaz između podvrgnutih seljaka i feudalne klase. Pored vojnika sa baštinom, nailazimo pod osmanskom vlašću na vojnike sa timarom. U jednoj bilješci od 2—10. II 1472, uz jedno selo u Onogoštu kaže se za Tvrdišu i njegova brata Raduču da oni nisu ničija raja i da nisu zapisani na harač, pa su pismom Hamza-bega, sandžak-bega Hercegovine, zapisani kao vojnici na svoje baštine¹²

I u kraljevoj zemlji pominju se grupacije vojnika i vojnučkih zevaida. U bilješci od 11. XII 1472. skpominje se prihod od 39 hrišćanskih kuća vojnučkih zevaida kao dodatak timaru seraskera ulufedži Mahmuda, na osnovu pisma sandžak-bega.¹³ U nahiji Dubrovnik također se pominju vojnučki zevaidi. To je povećala grupa vojnučkih zevaida iz 20 sela te nahije. Njih je 89 hrišćanskih kuća. Prihod od njih u iznosu od 2.225 akči pridodat je timaru čeribaše nahije Dubrovnik Jusufa koji je taj timar ranije posjedovao, a ponovo ga je dobio 22. VI 1476. Kara Balaban, gulâm Ishak-paše, serasker nahija Broda, Bobovca, Visokog, Lašve i Kreševa dobio je 20—29. V. 1972., kao dodatak na svoj timar od 17.937 akči, prihod od 124 kuće vojnučkih zevaida iz 7 sela nahije Brod u iznosu od 3.100 akči, tako da mu je timar porastao na 21.037 akči.¹⁴ Kod vojnučkih zevaida pomenutih dviju nahija nema islamizacije, dok je islamizacija vojnučkih zevaida u 4 nahije oblasti Pavlovića započela. To se, pored ostalog, vjerovatno može objasniti time što je ova vlaška grupa nešto docnije kolonizirana nego vlaška grupa u oblasti Pavlovića. U tome je igrala ulogu i činjenica da je vlaška grupa u oblasti Pavlovića svojim pretežnim dijelom bila naseljena u pozadini, dalje od granica osmanskog terija, dok su vlasi u nahijama Bobovac i Dubrovnik u kraljevoj zemlji bili uključeni u opasnu zonu neposrednog sudaranja osmanske sile sa mađarskim snagama. Kako je uloga vojnika u takvoj situaciji bila značajna, ovdje je prostor za islamizaciju vojnučkih zevaida bio sužen.

O ulozi vojnika govori i činjenica da je u oblasti Sarajeva (Sarayovasi) bila uspostavljena znatna grupacija vojnika koja je imala svog seraskera. Položaj seraskera vojnika zauzimao je 7. IV 1470, sa timarom od 9544 akče, Daut, brat vojvode Iskendera, jednog od najbližih saradnika Isa-bega, koji se u defteru skopskog krajišta iz 1455. godine pominje kao Isa-begov zastupnik u tvrđavi Hodidjede.¹⁵ Da se

¹⁵ D br. 0—76, str. 56r; H. Šabanović, navedeno djelo, str. 62.

¹² D br. 0—76, str. 86r.

¹³ D br. 0—76, str. 48v.

¹⁴ D br. 0—76, str. 43v.

takav položaj davao ljudima od ugleda i povjerenja, pokazuje i primjer seraskera vojnika Neretve u kraljevoj zemlji. To je Ilijas sin Mentešalu Alija, sa velikim timarom od 18.924 akče,¹⁶ izdanak porodice koja je igrala značajnu ulogu u vrijeme Isa-bega. Vojnici su osiguravali zapadnu granicu osmanskog teritorija u Bosanskom sandžaku, počevši od Neretve pa uz dolinu rijeke Bosne, na dijelu koji su Turci držali. To je, uz kraj oko Sarajeva, bio vitalni dio Bosanskog sandžaka. Na toj liniji u defteru iz 1468/9. godine nije zabilježen ni jedan primjer islamizacije vojnika i vojnučkih zevaida.

U Hercegovini se također spominju prihodi od vojnučkih zevaida koje pobiru spahije. Mahmud, serasker nahija Sokol, Kukanj, Mileševo i Samobor, sa timarom od 7573 akče, dobiva kao dodatak timaru prihod od ispendže vojnučkih zevaida u iznosu od 2.500 akči. Zabilježeno je 105 kuća vojnučkih zevaida, pa bi prihod trebalo da bude 2.625 akči. Proizilazi da 5 kuća vojnučkih zevaida ne plaća ništa.¹⁷ Za silahdara Mahmuda, seraskera nahija Goražde, Zgorje, Bistrica, Osanica, Neretva i Nevesinje, sa timarom od 9.244 akče, kaže se da mu je 11—20. V 1471., na osnovu pisma Hamza-bega, pridodat prihod, od 1100 akči od ispendže 44 vojnučka zevaida iz 13 sela u nahiji Zagorje, iz 1 sela u nahiji Bistrici i 1 sela u nahiji Goražde, pošto mu je timar bio poharan (bozgun)¹⁸ I ovdje, kao i u Bosni, vidi se da prihod od vojnučkih zevaida uglavnom uživaju seraskeri spahija, dakle vojni funkcioneri od ugleda.

Vlaške starješine i vlaški ratnici prihvaćeni su u ovo vrijeme u osmanski timarski sistem. To u prvom redu vrijedi za Hercegovinu. Tu praksu su Turci sprovodili još u svom ranijem prodiranju prema Bosni, prije njenog konačnog osvojenja. Iz deftera skopskog krajišta iz 1455. godine vidimo da su vlaške starješine odnosno ratnici valajeta Nikšića dobivali timare. U toj grupi od 8 timara možda su svi timarnici vlasi. Među njima Stepan, sin Nikšića, i Herak sin Vladice, sigurno su vlasi.¹⁹ Već smo pomenuli grupu od 144 spahije u nahijama Rasu, Jeleču, Vrači i Sjenici, koji su, po svemu, vlašskog porijekla. U Hercegovini još u vremenu prije osmanskog osvojenja stvarali su se uslovi za postepenu feudalizaciju vlaških starješina. Teško je utvrditi dokle je taj proces stigao. On se vršio u znaku primjetne diferencijacije unutar vlaških zajednica i sukobljavanja tih zajednica sa sjedilačkim stanovništvom i postojećim feudalnim poretком. Opasnost od Turaka, borbe krupnih dinasta u Bosanskoj kraljevini, unutarnji sukobi u Hercegovini sve su više isticali važnost vlaha i njihovih starješina zbog njihovog broja i njihove vojne uloge. Turci su, poslije osvojenja bosanske kraljevine, pri utvrđivanju i širenju svoje vlasti vidjeli u vlasima i njihovim starješinama značajan društveni, politički i vojni faktor, pa su u skladu s time s njima i postupali. Oni su prihvatili vlaške starješine u timarski sistem, koristeći se vojvodama, knezovima, katunarima i vojnicima, kao vojnim i kolonizacionim fak-

¹⁶ D br. 0—76, str. 55v.

¹⁷ D br. 0—76, str. 62v.

¹⁸ D br. 0—76, str. 72v.

¹⁹ H. Šabanović, cit. djelo, str. 58—59.

torima. U borbi za potiskivanje hercega Stjepana i njegovih nasljednika i za konačno zauzimanje cijele Hercegovine, oni su se koristili suprotnostima vlaha i vlaških starješina i ostataka domaće feudalne klase.

Defter iz 1468/9. godine pokazuje da je timarski sistem manje rasprostranjen i manje učvršćen u Hercegovini nego u Bosni. Timara uopšte nema u kompaktnim vlaškim nahijama. U nekim nahijama postoji samo po jedan timar. To je slučaj sa nahijama Onogošt, Vatnica, Gacko i Mostar. To su relativno mali timari. U nahiji Onogošt timar donosi rentu od 3.400 akči, u nahiji Vatnica rentu od 1400 akči, u nahiji Gacko od 1940 akči, u nahiji Mostar od 700 akči.²⁰ Po bilješkama u defteru, takvo stanje možemo pratiti u nahijama Onogošt i Gacko do u jesen 1475. godine, dok najranije indikacije o takvom stanju u sve 4 nahije počinju od kraja februara-početka marta 1470. godine. Vjerovatno da je takvo stanje posljedica teških prilika u Hercegovini pred osmansko osvojenje, usljed pustošenja Turaka i unutrašnjih sukoba i preganjanja među članovima kuće hercega Stjepana. Brojni feudalni posjedi su propali, a mnoge zemlje poplavljene talasom vlaškog kretanja. Zbog nedovoljne teritorijalne i organizacione izgrađenosti timarskog sistema, sve spahije u Hercegovini, po pojedinim nahijama, koncentrisane su pod komandom dvojice čeribaša. Tu istu pojavu vidimo i u Bosni u zonama opasnosti, u graničnim predjelima prema Mađarima. Tako su nahije Neretva, Uskopje, Gornja i Donja Rama pod upravom jednog seraskera, a nahije Kreševo, Visoko, Bobovac, Brod i Lašva pod upravom svog seraskera. Spahije nahija oblasti Pavlovića su, opet, pod komandom jednog seraskera, dok u nahijama u unutrašnjosti Bosne te pojave nema.²¹ Zbog ovakve situacije u Hercegovini, Turci su bili prinuđeni da pomoću domaćih feudalaca nastoje uspostaviti i učvrstiti timarski sistem i da što više podstiču islamizaciju domaćih spahija. Zato je broj spahija hrišćana u Hercegovini daleko veći nego u Bosni. Također je velik broj spahija neofita, dok je broj spahija muslimana došlih izvana, za razliku od Bosne, relativno malen. Među domaćim spahijama hrišćanima značajna je uloga vlaških starješina. Mi ćemo o njima govoriti na drugom mjestu u ovom radu. Ovdje želimo istaći osnovnu razliku između spahija hrišćana koji su potjecali iz domaće feudalne klase i spahija iz redova vlaških starješina. Ta razlika kreće se linijom socijalnog i političkog reagiranja, kao i linijom stava prema islamizaciji. Na obje linije domaći feudinci-posjednici timara kreću se logikom pripadnika jedne potučene vladajuće klase na čije su zemljišne posjede, osnovni faktor njene moći, osmanski osvajači stavili ruku i koja na svaki način nastoji da očuva svoje posjede putem timara i prelaženja na islam. Među hercegovačkim spahijama nalazi se veliki broj islamiziranih domaćih ljudi. To su mahom sitni i srednji feudinci. Islamizacija je počela već sa osmanskim osvojenjem. Pominju se ljudi koji su predali tvrđave, prešli na islam i dobili timare. Ima slučajeva da su na islam prešli otac i sinovi, ali ima i takvih primjera da otac ostaje u staroj

²⁰ D br. 0—76, str. 95v—96v.

²¹ D br. 0—76, str. 43v, 55r.

vjeri, a sin prima islam, odnosno da jedan brat pređe na islam, a drugi ostaje u hrišćanskoj vjeri. Kako su Turci uvodili svoj oblik feudalne svojine u vidu mirijske zemlje i stvarali svoju feudalnu klasu koja će dosljedno služiti osmanskoj državi, oni su putem timara podsticali islamizaciju. Česti su slučajevi da neofit dobije timar, ako ga nije imao, odnosno da mu se poveća timar koji posjeduje. I hrišćani spahije i islamizirane spahije bore se oko toga da timare koji predstavljaju njihove stare baštine održe u svojoj ruci. Ali, ta grčevita borba redovno se završava time da im putem rotacije timara izmiču iz ruku njihove bivše feudalne baštine, odnosno da, ponajviše hrišćani spahije, ostanu bez ikakva timara. Otpor tih domaćih feudalaca prema osmanskoj vlasti izražava se na razne načine. Oni idu na Portu i traže da im se povrate njihovi timari, pružaju otpor popisu i kontroli timara, kriju haračke obveznike i nove obveznike feudalne rente, ne izvršavaju ratne i druge obaveze spahije, napuštaju timare, bježe neprijatelju. Zabilježeni su slučajevi da čak islamizirane spahije bježe Mađarima. Ipak, u posljednjoj analizi, najsigurnije sredstvo da se domaći feudalac u novoj historijskoj situaciji kako-tako održi, da osigura svoj opstanak u osmanskoj feudalnoj klasi bilo je prihvatanje islama. Pada u oči da islamizacija domaćih feudalaca nije ravnomjerno raspoređena. Najveći broj islamiziranih spahija pojavljuje se u nahijama Sokol (18), Zagorje (13), Bistrica (11), Samobor (7) i Konac Polje (6). Ostale nahije imaju minimalan broj islamiziranih spahija, a neke nahije nemaju ni jednog islamiziranog spahiju. Teško je reći koji su sve faktori utjecali na ovakav raspored islamizacije spahija i koliki je u tome bio udio stupnja razvijenosti domaće feudalne klase u pojedinim župama, koliki udio vjersko-moralnog faktora, koliki opet stepena učvršćenosti timarskog sistema. Kao što smo rekli, timarski sistem u ovo doba nije jednako rasprostranjen i učvršćen u svim nahijama, osobito u onim krajevima Hercegovine gdje su većinu stanovništva sačinjavali vlasni stočari. Ipak je ukupan broj spahija u Hercegovini u ovo vrijeme znatno veći nego u Bosni. To su pretežno sitniji timari sa jednim, dvojicom ili više spahija. Očevidno je da je broj aspiranata na timare velik i da u tome učestvuju i vlaške starješine.

Učestvovanje vlaških starješina u posjedovanju timara je indikacija za značaj socijalne, političke i vojne uloge vlaških starješina u doba uspostavljanja osmanske vlasti u Hercegovini. Jedan od principa osmanske feudalne strukture bilo je pravilo da se u timarski sistem prihvataju samo slobodni ljudi, pripadnici feudalne klase i slobodni građani, a samo izuzetno, za izuzetne zasluge, pripadnici podvrgnutog seljaštva, raje. Stoga se samo od sebe postavlja pitanje da li je dodjeljivanje timara vlaškim starješinama u ranije vrijeme, u doba instaliranja i učvršćivanja osmanske vlasti na Balkanu, činjenica koja ukazuje da su vlaške starješine u onim regijama, gdje su vlasni stočari bili zastupljeni u značajnijim masama, počeli prodirati u feudalnu klasu u vremenu prije osmanskog osvojenja. U sumarnom popisnom defteru južnih dijelova Albanije, br. 231, iz 1431/2. godine, dakle više od 3 decenije prije osmanskog osvojenja Hercegovine, vidimo kao posjednike značajnih timara starješine stočarsko-katunskih skupina,

a među vojnučkim zevaidima figurira i jedan sin župana, što bi, vjerovatno, trebalo da ukazuje na prožimanje feudalne klase i dijelova starješinskog i vojnog sloja stočarsko-katunskih skupina.²² Međutim, treba napomenuti da sama istorija nastanka osmanske države i njenih ranijih osvajачkih poduhvata upućuje da su Osmanli u svojoj vlastitoj praksi imali veliko iskustvo u pogledu značaja slobodnih turkmenskih nomada i polunomada koje su angažovali kao ratničko-kolonizacionu masu, a njihove starješine uvodili su u timarski sistem i u vojni komandni kadar. Ta činjenica se mora uzeti u obzir i pri razmatranju gornjeg pitanja o vlaškim starješinama u Hercegovini. O tom pitanju u našoj historiografiji nije posebno pisano. Ni dvije isprave iz 1419. g. koje je objavila Desanka Kovačević ne daju eksplicitan odgovor na ovo pitanje. One ukazuju da se o feudalizaciji vlaških starješina u pomenuto vrijeme može govoriti samo u tom smislu da te starješine kao glavari i predstavnici katuna bivaju obuhvaćeni obavezama koje ulaze u sferu cjeline feudalne zajednice predstavljene dinastom. Te dvije isprave napisane su na latinskom jeziku i nose datum 30. juna 1417. godine. Iz njih se vidi kako dva katunara Obrad Borojević i Nenko Krajisaljić, prvi starješina katuna Ugarc, a drugi starješina katuna Burmaz, daju obavezu na vjernost Sandalju Hraniću. Oni se obavezuju u ime sebe, svog doma i cijele porodice i svojih nasljednika i potomaka da će, dok su živi, biti vjerni Sandalju. Ako bi došlo do nevjerstva, njega će utvrditi »boni viri«. U slučaju utvrđene nevjere, svaki od pomenutih katuna ili njegova porodica plaća Sandalju 1000 zlatnih dukata. Sankcije za naplatu i izvršenje naplate realizira Sandalj ili njegov specijalni nuncij. U svakoj od isprava uz katunara kao nosioca isprave stoji po 11 ljudi iz katuna. Oba akta su sastavljena u dubrovačkom Notarijatu. Ta dva akta utvrđuju odnos između dva katunara i Sandalja kao vrhovnog feudalca, dinasta. Dok se ne bi otkrile isprave koje bi ukazivale na sličan odnos katunara i feudalca sa nižeg mjesta feudalne ljestvice, za ta dva akta može se reći samo to da ona ukazuju da se radi o činu kojim dva katunara priznaju suverenost dinasta jedne oblasti. Naplatu kazne vrši dinast ili njegov nuncij, i niko drugi. Krivicu nevjerstva utvrđuju »dobri ljudi«, a ne sam Sandalj. Cijela stvar liči na ugovorni odnos između Sandalja kao suverena i vrhovnog predstavnika feudalne klase i dvojice katunara kao starješina katuna slobodnih vlaha stočara. O tom govori 11 potpisnika na svakom aktu, kao predstavnika katuna koje katunari zastupaju. Tako je u svakom aktu dobijen broj od 12 garanata, koji podsjeća na 12 svjedoka u feudalnim poveljama. Pomenuta dva akta ne predstavljaju povelje. Ona su stipulacije sklopljene u Notarijatu u Dubrovniku i tamo zavedene. Pomenute vlaške starješine u tim aktima pojavljuju se ne kao pripadnici feudalne klase nego kao starješinski predstavnici slobodnih stočarskih skupina. Oni kao takvi imaju poseban status. Tome doprinosi ekonomski i socijalni položaj vlaha kao slobodnih stočara i njihova vojna uloga. To su osnovne činjenice

²² Sumarni defter južnih vilajeta Albanije iz 1431/2. godine, zaveden u Arhivu Predsjedništva vlade u Istanbulu pod brojem 231, str. 48v.

koje određuju poziciju vlaha i njihovih starješina u odnosu prema dinastu, feudalnoj klasi i podvrgnutom seljaštvu. Ne znamo u čemu se sastoji »fidelitas« dvojice vlaških katunara. Ona je morala obuhvatiti elemente koji su bili od važnosti za postojeću društvenu stvarnost. Ta stvarnost je stajala u znaku društvenih, političkih sukoba i borbi u Bosanskoj kraljevini i intervencija Turaka i Mađara. Već u ovo vrijeme vlasi se jednim svojim dijelom nalaze u procesu postepenog prelaska na zemljoradnju. Oni svojom ogromnom stočarskom masom plave stare župe. Širina njihova pritiska na zavisno seljaštvo, na postojeća feudalna dobra, na administrativnu upravu zemlje, pa i na čitav sistem vlasti vodila je vlaške mase svojevrsnoj konfrontaciji sa postojećim feudalnim društvom, oslabljenim vlastitim protivrječnostima i vanjskim pritiscima. Nije jasno da li pomenuta »fidelitas« obuhvata globalnu poziciju vlaških masa ili njenu političku i vojnu artikulaciju. Ekonomsko-socijalni sadržaji statusa vlaha reguliraju se sredstvima sadržanim u tom statusu, kao što je reguliranje ljetišta, zimišta, kretanja i zadržavanja stočara, plaćanje poreza i rente itd. Tu nisu potrebne nikakve ugovorom predviđene sankcije. To isto vrijedi i za reguliranje položaja vlaških starješina kao glavara vlaških skupina. Taj položaj nije proizilazio iz odluke ili odredbe dinasta već iz bića i organizacije vlaških skupina. Ako su pomenute vlaške starješine ulazile u sastav feudalne klase u klasičnom smislu riječi, onda su oni imali svoja feudalna imanja. Na to ne upućuje pomenuta kaznena sankcija od 1000 zlatnika, u slučaju njihove nevjernosti, jer bi moguće sredstvo sankcije bilo oduzimanje tih imanja. Postojanje takvih imanja stavljalo bi te vlaške starješine u položaj sličan klasičnom feudalcu u odnosu na dinasta. Na to ne upućuju stipulacije dvojice katunara. Prije bi se reklo da te stipulacije odražavaju vojno-političku artikulaciju odnosa u jednoj napetoj unutrašnjoj i spoljnoj situaciji, u kojoj ekonomski i socijalni momenti mogu poprimiti politički, pa čak i vojni značaj. Stoga, čini se, ove dvije isprave na izvjestan način odražavaju postojeću situaciju u Sandaljevoj oblasti: sukobljavanje vlaha i Sandaljeve vlasti. Otuda brutalna visina materijalne sankcije u slučaju nevjernosti pomenuta dva katunara, čak kad tu sankciju ne bi podnosio jedan katun nego cijela skupina vlaha Ugarci, odnosno Burmaz.²³ Ne treba isticati da je takva situacija pogodovala osmanskim osvajačima i da je mogla ne malo utjecati na držanje vlaha prema Turcima.

Ipak ostaje i dalje pitanje da li su opšti društveni razvoj i dalja evolucija vlaha u Hercegovini doveli do toga da vlaške starješine počnu ulaziti u feudalnu klasu, ako ne za vrijeme Sandalja, a ono u vrijeme hercega Stjepana i njegovih nasljednika. Defter iz 1468/9. godine ne daje o tome sigurne i jasne indikacije. Ono što se može sigurno zaključiti iz podataka o vlaškim starješinama-posjednicima timara jeste sljedeće: ni jedan od vlaških starješina, sa timarom ili bez timara, ne prelazi na islam u ovom vremenu. Ni jedan od vlaških starješina

²³ Desanka Kovačević: *Obaveze na vjernost dvojice katunara vojvodi Sandalju Hranicu*, Godišnjak Društva istoričara BiH XIX, Sarajevo 1970/71., str. 229–233.

ne učestvuje u borbi za očuvanje svog starog timara, ako rotacijom dobije drugi timar ili ako ostane bez timara. Nema ni jednog slučaja da vlaški starješina timarnik napušta timar i bježi neprijatelju, Vlatku ili Mađarima. Zabilježen je samo jedan slučaj da vlaški knez, a možda je to feudalni knez, krije nevjaftu (nove obveznike za rentu i harač) i da zbog toga gubi timar. Minimalni su slučajevi, u odnosu na domaće feudalce-timarnike, da vlaški starješina timarnik ne vrši službu, da izbjegava ratni pohod i da zbog toga gubi timar. Pretežna većina vlaških starješina zadržava svoje timare sve do novog popisa. Ima dobar broj primjera da u slučaju smrti, bolesti ili drugih okolnosti, vlašskog starješinu u posjedu timara nasljeđuje njegov sin. Rjeđi su slučajevi da se putem mevkufa, sa obrazloženjem ili bez obrazloženja, oduzima timar od vlašskog starješine da bi se namakao nekom drugom spahiji. Među licima koja su predala Turcima tvrđave, prebjegla na njihovu stranu, primila islam i dobila timar eksplicite se ne pominje ni jedan vlaški starješina ili vlaški ratnik. Isto tako, među prebjezima koji bježe od hercegova sina Turcima i dobivaju timare nema ni jednog vlašskog starješine. Jedini izuzetak čini slučaj kneza Radoja Župčića koji je predao Turcima važnu tvrđavu Sokol i za to dobio veliki tičar, ako je to vlaški starješina. Za razliku od ostalih izdajnika, on nakon prelaska na osmansku stranu ne prima islam. Ako bi se utvrdilo da se ovdje ne radi o vlaškom knezu, onda bi otpala i ova jedina ilustracija da vlaški starješina komanduje važnom tvrđavom hercega Vlatka i tako vrši funkcije jednog feudalca. Ukratko, kod vlaških starješina — timarnika u ponašanju, postupima i odnosu prema osmanskoj vlasti ne detektira se mentalitet, klasno biće i klasno reagovanje domaćih feudalaca-timarnika. Ovu konstataciju ne treba shvatiti u njenom isključivom i apstraktnom značenju. Među vlaškim starješinama nailazimo na okretne, ambiciozne i poslovne ljude, vične duhu i potrebama feudalnog svijeta, sposobne da obavljaju dužnost i zadatke koji pretpostavljaju dublju povezanost sa materijalnim, socijalnim, političkim i mentalnim sadržajima bića feudalnog svijeta. Takvu ilustraciju nalazimo u knezu Heraku Vranešu i njegovim najbližim srođnicima. U dugogodišnjoj službi hercegovačkog sandžak-bega, sa vezama na Porti, taj vlaški starješina igra značajnu ulogu u poslovima te pokrajine, dobiva krupna timarska dobra, vrši odgovorne zadatke, dostojne ljudi sa viših stepenica feudalne klase, kakav je zadatak bio povjeravanje Heraku privremene uprave nad Trebinjem i Popovom, kada su ove nahije ponovo došle pod osmansku vlast. Vojvoda Petar, glavar vlaha u Humskoj, koji je sa svojim bratom Radojem uživao timar od 2.585 akči i koji ga je izgubio potkraj 1475. godine, javlja se u opširnom defteru hercegovačkog sandžaka iz 1477. godine kao zakupnik odsjekom lađa na Neretvi, od Počitelja do mora. Brojni zemljišni posjedi, mezre, čiftlici i drugo ovog uglednog glavara samo su pojedinačna ilustracija naglog izrastanja vlaških starješina u bogate posjednike koji svojim bogatstvom i ugledom podsjećaju na naše ranije feudalne uglednike u Hercegovini. Može se reći da su vlaške starješine u Hercegovini, vukući korišćene svoje snage iz rodovskih zajednica, još u vremenu prije Turaka toliko ojačali da su se svojom moći i svojim značajem približili granicama fe-

udalne klase i da su neki od njih, vjerovatno, ušli u tu klasu. Ali, oni kao cjelovit društveni sloj nisu bili integrirani u tu klasu. Tom stanju stvari, čini se, adekvatno je ponašanje vlaških starješina-timarnika. Tom istom stanju stvari korespondentno je i njihovo, globalno uzeto, pokazivanje lojalnosti i saradnje u odnosu na osmansku vlast koja im je u ovo ranije vrijeme omogućila imovinski i klasno-socijalni uspon.

Na bosanskom teritoriju situacija u pogledu timara znatno je drukčija. Taj teritorij bio je ugrožen na širokom čelu od strane Jajačke i Srebreničke banovine. Na njemu je živjela mnogo manja masa vlaha nego u Hercegovini, pa je i udio vlaških starješina u društveno-političkom životu tu bio znatno manji nego u Hercegovini. Reklo bi se da je uloga vlaha u Bosni bila prvenstveno artikulirana značajem vojnika za odbranu granica bosanskog sandžaka. Za razliku od Hercegovine, timarski sistem u Bosni bio je prilično stabiliziran. Tu su Turci držali značajne vojne snage i raspolagali su većim brojem tvrđava. Bosanski teritorij predstavljao je pravo vojno krajište. Pored toga, tu je timarski sistem pokrio skoro sav teritorij koji su Turci držali, jer je ogroman dio seljaštva predstavljao župsko težaštvo, vjekovima naviklo na podvrgnutost feudalnim gospodarima. Najznačajnije timare drže osmanski feudalci, pretežno Turci, došli izvan Bosne, tako da pretežan dio ukupne timarske rente drže stranci. To su u prvom redu vojno-upravni funkcioneri, zapovjednici spahija, vojnika, kadije i drugi. Među njima se ističu štićenici (gulâmi) cara i krupnih feudalnih dostojanstvenika. Pada u oči priličan broj Isa-begovih ljudi. Zeamet Isa-begova sina Mehmeda, od 73.460 akči, pokriva oblast Pavlovića.²⁴ Oblast Kovačevića pokriva drugi zeamet u ruci Beg Hasana.²⁵ Od domaćih feudalaca timare, pretežno sa malom rentom, drže sitni i srednji feudalci, hrišćani i neofiti. Jedan broj timara nalazi se u rukama spahija, čiji islamizirani rođaci zauzimaju položaje na dvoru u Istanbulu. I ovdje su zablježeni slučajevi otpora osmanskoj vlasti, nevršenje vojnih obaveza, pasivnost ili izdajstvo u vojnom pohodu, bježanje Mađarima. Taj otpor uključuje i islamizirane spahije, ali u manjoj mjeri nego u Hercegovini. Kao i u Hercegovini, i ovdje domaće spahije kriju raju zaduženu haračem i nove obveznike feudalne rente. I ovdje se domaći feudalci bore da pod vidom timara zadrže svoje stare baštine, ali im te baštine izmiču iz ruku, osobito ako ostanu u staroj vjeri. Kako je bosansko krajište u stalnoj vrevi četovanja i sudaranja sa Mađarima, tu važnu ulogu igraju izviđači, putovođe, pa oni posjeduju nekoliko timara, od kojih su neki vrlo krupni.²⁶ Ogroman timar je uživao Pavo Grgurić koji je Turcima predao tvrđave Travnik i Susid.²⁷ Njegov timar je bio zeamet od 25.705 akči. Nešto docnije dobili su timar Ivaniš i Stepan koji su predali tvrđavu Doboj.²⁸ Krupan timar, od 8.474 akče, uživao je Vladislav, po svoj prilici sitan plemić,

²⁴ D br. 0—76, str. 40v.

²⁵ D br. 0—76, str. 41r.

²⁶ D br. 0—76, str. 48r, 53v, 54v, 59r.

²⁷ D br. 0—76, str. 55v, 56r.

²⁸ D br. 0—76, str. 44r.

dvorski funkcioner (kethuda) bosanskog nazovi-kralja koga su Turci postavili.²⁹ I na bosanskom teritoriju se kroz timarski sistem prelama slika ne samo posjedovnih nego i društvenih odnosa. I ovdje su timarska dobra i islamizacija osnovna sredstva transformacije dotadnjeg feudalnog društva. I ovdje se zrcali sudar osmanske feudalne klase i domaće feudalne klase. Prostor tog sudaranja u Bosni je nešto drukčiji nego u Hercegovini. Timarski sistem je rasprostrt po cijelom teritoriju. Tu nema velikih vlaških masa koje teritorijalno ograničavaju ekspanziju timarskog sistema. Veliki broj domaćih feudalaca timarnika u Hercegovini pomagao je održavanju i ekspanziji tog sistema u odnosu na vlaške mase, a istodobno je to služilo Turcima da što veći broj pripadnika stare feudalne klase stavi u svoju službu i odvoji od stare vlasti koja je, krajnje oslabljena, još postojala. S druge strane, znatan broj vlaških starješina timarnika ne samo da je doprinosio konsolidaciji timarskog sistema, nego je u isto vrijeme služio kao protivteža staroj feudalnoj klasi. Toga svega u Bosni nije bilo. Tu su vlaške mase bile mnogo manje i one su uglavnom bile kolonizirane. Njihov numerički odnos prema župskom seljaštvu i njihova historijska relacija prema bosanskom mil'jeu određivala je broj i značaj njihovog starješinskog sloja. Prema tome, uloga toga starješinskog sloja u sukobljavanju osmanske feudalne klase i domaće feudalne klase, kao i u borbi Turaka i Mađara za uticaj na domaće bosanske feudalce, nije bila od većeg značaja. To se odrazilo i na učestvovanje vlaških starješina u posjedovanju timara u ovo doba u Bosni. Kao timarnici zabilježena su samo dva kneza, knez Miliš i knez Jovan. Nije bez interesa da se notira i timar Mihaća Srbina, koji je uživao mali timar, od 220 akči, u nahiji Dubrovnik.³⁰ Knez Miliš dobio je carskom zapoviješću 27. VII 1477. timar od 2020 akči u nahiji Brod. Taj timar je prije njega uživao feudalac Vukić i izgubio ga zbog izdajstva prema Turcima.³¹ Knez Jovan je posjedovao timar zajedno sa Nikolom. Oni su taj timar dobili 17—26. VI 1474. Posjedi tog timara nalazili su se u nahijama Visoko i Kreševo.³² Nije sigurno da li su pomenuta dva kneza vlaški knezovi. Mihać Srbin je svoj timar uživao od popisa 1468/9. godine, dok su ta dva kneza dobili timare kasnije, jedan sredinom 1474, a drugi sredinom 1477. Treba napomenuti da se oba kneza pominju u krajevima gdje je postojala vlaška kolonizacija.

Na kraju, recimo nešto o prihvatanju vlaha u tvrđavsku službu. Turci su u prvo vrijeme svoje vlasti u Bosni i Hercegovini nerado primali domaće ljude, čak i one islamizirane, u tvrđavske posadnike. Ogoromnu većinu posadnika tvrđava čine muslimani iz raznih krajeva Balkana i iz Male Azije. Velik je broj posadnika iz Srbije, Makedonije, Bugarske, Grčke i Albanije, bilo da se radi o islamiziranim Balkancima ili o Turcima iz tih krajeva. Među posadnicima je vrlo mali broj hrišćana, po pravilu topnika. Među posadnicima tvrđava u Bosni i Hercegovini nalazi se vrlo mali broj islamiziranih vlaha. U dvije tvrđave

²⁹ D br. 0—76, str. 45v, 57v.

³⁰ D br. 0—76, str. 59r.

³¹ D br. 0—76, str. 47v.

³² D br. 0—76, str. 51r.

u Hercegovini zabilježen je po jedan islamizirani vlah posadnik: u tvrđavi Mileševo — vlah Ishak, a u tvrđavi Samobor — vlah Mustafa.³³ U Bosni je zabilježen po jedan vlah u tri tvrđave: u tvrđavi Kreševo — vlah Hamza, u tvrđavu Čerešnjevo — vlah Jusuf i u tvrđavi Vranduk — vlah Smail³⁴. Vjerovatno je da ovi islamizirani vlasi među tvrđavskim posadnicima ne potječu iz Bosne i Hercegovine nego iz drugih krajeva Balkana. Istina, u defteru iz 1477. g. zabilježeni su vlasi hrišćani koji čuvaju tvrđavu Rog u zapadnoj Hercegovini.³⁵ Vlasi su imali važnu ulogu i u čuvanju tvrđave Livno. Ali, to su izuzetni slučajevi koji ne demantiraju opšte pravilo. Tek kasnije, u prvoj polovini 16. vijeka, u doba velikih osmanskih osvajanja prema zapadu, vlasi će masovno biti regrutirani za čuvanje brojnih tvrđava.

POZORNICA TIMARA U HERCEGOVINI

Područje Hercegovine sa gledišta kretanja i promjena u domenu timara zanimljivije je i instruktivnije od područja Bosne ne samo za historiju razvitka timarskog sistema nego, još više, za utvrđivanje socijalnog i političkog razvoja, u čijem središtu stoji otpor domaće feudalne klase prema osmanskoj vlasti u najranije vrijeme vladavine Turaka u Bosni i Hercegovini. Kako smo to već istakli, razlog za to leži u činjenici da je timarski sistem u Hercegovini bio manje stabiliziran nego u Bosni, da su se Turci upravo zbog toga, radi instalacije i učvršćenja toga sistema, morali više oslanjati na pripadnike stare feudalne klase i na vlaške starješine, što je domaćim ljudima omogućavalo da u društvenom i političkom životu igraju aktivniju ulogu nego u Bosni, i, najzad, da kontinuitet osmanskih popisnih deftera za hercegovački teritorij tog vremena daje veću mogućnost za sigurnije i obuhvatnije praćenje pojava.

Kako osmanski popisni defteri imaju ekonomsko-posjedovnu vizuru, oni u neku ruku predstavljaju katastarske i rentne registre koji bilježe feudalna dobra, njihove vlasnike, rentu koju ta dobra donose, zemlje i ostale objekte gdje se ta renta stvara, seljake i druge davaoce rente sa selima i ostalim lokalitetima gdje oni žive, kao i sve promjene u pojedinostima jedne takve cjeline. Ukoliko u njima ima elemenata naracije, oni su uglavnom implicitni i marginalni, u funkciji registriranja. Ako smo upućeni samo na takve izvore, onda postoji opasnost zapadanja u ređanje monotonih ekonomskih, posjedovnih, topografskih i drugih podataka. Da bi se to izbjelo u jednom kraćem pregledu, potrebno je, na osnovu proučavanja građe, utvrditi izvjesne tačke artikulacije koje će omogućiti da se otkriju tendencije kretanja važne za određenje procesa koji ispitujeemo. Kako je predmet našega rada iznošenje nekih formi ispoljavanja klasno-socijalnog i političkog sukoba osmanske feudalne klase i domaće feudalne klase u Hercegovini i kako su tim sukobom zahvaćene vlaške starješine-

³³ D br. 0—76, str. 34v, 39r.

³⁴ D br. 0—76, str. 107v, 113v.

³⁵ D br. 0—76, str. 69r.

timarnici, to se materija iznosi upravo po tim tačkama artikulacije, s time da se u vidnom polju, determiniranom ravninom timarskog sistema, implicate vodi računa o župskom seljaštvu i vlaškim stočarima koji ne ostaju van kruga toga sukoba. Ovdje se najprije govori o vlaškim starješinama-timarnicima, a zatim o domaćim feudalcima-timarnicima.

VLAŠKE STARJEŠINE — TIMARNICI

Kako smo već ranije rekli, broj vlaških starješina koji su uživali timare daleko je veći nego u Bosni. Sve vlaške starješine-timarnici uživali su svoje timare od početka osmanske vlasti u Hercegovini. U defteru iz 1468/9. godine nema ni jednog vlašskog starješine koji je dobio timar iza 1468/9. godine, osim ako se ne radi o dodatku na timar, povećanju već postojećeg timara. Isto tako, pretežna većina vlaških starješina-timarnika zadržava, kroz sve otpore i krize, svoje timare sve do popisa 1477. godine. Zabilježeno je samo nekoliko slučajeva da vlaški posjednici timara gube svoj timar. Od toga u dva slučaja se eksplicite kaže da su timari izgubljeni uslijed toga što njihovi posjednici nisu vršili svoje spahijske obaveze. Ali, kako ćemo vidjeti, samo se u jednom slučaju radi o ozbiljnijem otporu koji dovodi do trajnog gubljenja timara. Drugo što pada u oči, to je da između veličine rente timara vlaških starješina postoje znatne razlike. Na jednoj strani se nalazi nekoliko dosta krupnih timara vlaških starješina, a na drugoj strani, kod pretežne većine, riječ je o manjim ili sitnim timarima. Za neke od posjednika krupnijih timara izričito se kaže da su oni glavari vlaha, odnosno tih i tih vlaha, dok se za posjednike manjih ili sitnih timara veli samo da su knezovi, odnosno vojvode. Mislimo da gornji podaci ukazuju da su Turci odmah, pri uspostavljanju timarskog sistema u Hercegovini, bili svjesni uloge koju vlaške starješine mogu imati za stabilizaciju njihove vlasti. Pri tome se pokazuje da su oni vodili računa o tome koliko je koji vlaški starješina ugledan i koliko je oslonjen na vlašku zajednicu kojoj stoji na čelu. Uostalom, neki od takvih uglednih vlaških starješina poznati su u našoj historijskoj nauci. To opet što vlaške starješine nisu dobivale nove timare nakon popisa iz 1468/9. godine, nego postojeći broj vlaških starješina timarnika uglavnom zadržava svoje timare, ukazuje na dvije stvari: prvo, Turci općenito ne primjenjuju princip rotacije timara na timare vlaških starješina. To je učinjeno samo u nekoliko slučajeva. Kako je princip rotacije timara služio Turcima u borbi protiv pripadnika stare feudalne klase, nameće se zaključak da timari koje su držali vlaške starješine nisu predstavljali njihove stare baštine. Možda neki slučajevi primjene rotacije na timar vlašskog starješine ukazuju da je taj timar obuhvatao njegovu staru baštinu. Drugo, to što se između 1468/9. i 1477. godine uglavnom održao skoro isti broj timara ukazuje da su Turci održavali izvjesnu proporciju između vlaških posjednika timara i posjednika timara koji su pripadali domaćoj feudalnoj klasi. Teško je reći da li su pri tome izvjesnu ulogu igrali neki faktori u samom razvitku vlaških zajednica i u njihovom držanju prema osmanskoj

vlasti. Kada se uporedi broj vlaških katuna kojima na čelu stoje vlaške starješine i grupacije tih katuna po nahijama u defteru iz 1477. godine sa brojem vlaških starješina timarnika u defteru iz 1468/9. godine, vidi se da je veliki broj starješina katuna, pa i znatan broj glavara katunaskih skupina, ostao van timarskog sistema. U defteru iz 1477. godine postoje indicije da ekonomsko-društveni razvoj svih katuna odnosno katunskih organizacija nije jednako tekao. Teško da su starješine vlaških katuna u punom zamahu katunskog stočarenja bile pogodne za timarski sistem. U pomenutom defteru se vidi proces raspadanja nekih katuna i katunaskih zajednica i njihova glad za zemljom. Dok neke vlaške starješine pokazuju veliku preduzimljivost da dođu do baština, mežri, mlinova i drugoga, kod drugih se ništa slično ne vidi. Neke vlaške grupacije su zrele da budu upotrebljene za kolonizaciju, a druge ne. Iste stvari se vide i kod vlaških vojnika. Vojnike sa baštinom daju vlaške grupacije na višem stupnju razvitka. Ni osmanski feudalizam nije mogao primati u svoj posjedovni sistem ljude sa nomadizirajućim mentalitetom. Da bismo gornje izlaganje ilustrirali, izložićemo osnovne podatke o vlaškim starješinama-timarnicima. Počecemo od onih vlaških starješina koji su uživali krupnije timare, a poznati su u našoj historiografiji. To su knez Herak Vraneš i vojvoda Petar, glavar vlaha u Humskoj, sa svojim bratom Radojem.

Sve govori da je knez Herak Vraneš, već od uspostave osmanske vlasti u Hercegovini, postao lojalan saradnik Turaka i da je uključen u osmanski timarski sistem. O tom svjedoči njegov timar u nahiji Mileševo. Taj timar sastojao se iz jednog sela i donosio je rentu od 2.865 akči. To je bilo selo Sopotnica. Ono je imalo 26 hrišćanskih kuća i 6 neoženjenih. Selo je imalo 4 hassa njive i 1 hassa livadu. Herak je zabilježen kao spahija oklopnik (bürlime), zadužen da ide u rat s momkom (gulâm) i malim šatorom (tenktar). Na predlog sandžak-bega, 26. X — 4. XI 1470. njegovom timaru u nahiji Mileševo pridodat je (zamime) timar u nahiji Blagaj.³⁵ Taj timar se sastojao od 2 sela sa 9 hrišćanskih kuća i rentom od 1505 akči, tako da je Herak raspola-gao rentnim prihodom od 4370 akči. Prvo selo pomenutog timara zvalo se Bračić. Imalo je 9 hrišćanskih kuća, 1 hassa vinograd i rentu od 1255 akči. Drugo selo, Poplasić, nije bilo naseljeno, ali je imalo 1 hassa vinograd i 1 hassa mlin rentu od 250 akči. Posjednik tog timara bio je prije tog Đuraš sin Ljuboja. Izgleda da je pružao otpor, jer se za njega kaže da nije bio vrijedan ni za što, pa je pismom Hamza-bega odbačen (merdud), a njegov timar je pridodat timaru kneza Heraka, zato što je ovaj vrijedan i lojalan (yarar)³⁶ Herak Vraneš se u osmanskim popisnim defterima uvijek spominje samo kao »knez Herak« čak se ne spominje ni njegov patronim. U tim defterima on se nikad ne stavlja ni u kakvu relaciju sa njegovim katunom ili zajednicom njegove grupe katuna. Naravno, to nam ne daje pravo da iz tog izvlačimo svojevoljne zaključke. On je bio suviše vezan s osmanskom vlašću i imao je dovoljno izgrađen lični ugled da je u očima osmanske vlasti trebalo isticati pomenutu relaciju. Čak to nije ni konveniralo

³⁵ D br. 0—76, str. 85v.

Turcima. Ali se ne može iz toga zaključivati da je njegov rod, njegova katunska organizacija, bila od malog ugleda i da se ugled kneza Heraka nije u izvjesnoj mjeri temeljio i na značaju te organizacije. Na to upućuje činjenica da su i drugi pripadnici te katunske organizacije igrali izvjesnu ulogu kod Turaka i da su neki od njih imali timare i druga dobra. To što je knez Herak Vraneš bio manje poznat u Dubrovniku nego neke druge vlaške starješine, na primjer Hrabreni, što se ne spominje njegov rod, njegova katunska organizacija i što se on u prvom planu pominje kao čovjek u osmanskoj službi nije još dokaz da su Dubrovčani smatrali kneza Heraka čovjekom ništavna porijekla. Za praktične Dubrovčane Herak je bio u prvom redu čovjek od uloge i uticaja s gledišta odnosa Dubrovnika i osmanske vlasti u Hercegovini. Dubrovčani su daleko bolje poznavali vlaške katune u bližem i daljem susjedstvu Dubrovnika nego udaljene vlaške katunske formacije, kakva je bila vlaška grupacija kojoj je Herak pripadao. Zbog svega ovoga i ocjena Herakove ličnosti u našoj historijskoj nauci dobila je standarde koji se moraju prilično mijenjati. Tako, na primjer, raspravljajući o pitanju davanja na upravu knezu Heraku župa Trebinje i Popovo od strane Turaka, Bogumil Hrabak u svojoj maloj studiji »Herak Vraneš« daje ovu ocjenu ličnosti kneza Heraka: »... Herak Vraneš pomenutu oblast nije dobio ni zbog kakvog herojstva ili posebnih zasluga ni uopšte a kamoli počinjenih uoči dobijenih područja o kome je reč. Herak Vraneš je bez sumnje bio čovek turskog poverenja, ali sitan poklisar krajišnikov 1470. i 1475. godine, inače potpuno nepoznat u susednom Dubrovniku, daleko manje pominjan od Hrabrenâ iz Donjih Vlaha. Bio je on, svakako po svom društvenom poreklu manjeg formata, vlah, ali ni izdaleka kolenović kao Hrabreni nego bez sumnje bez korena ili bez dubljeg korena u svojoj vlaškoj skupini, kad napušta inače ugledan rod i odlazi u službu Turcima; čovek koji je sticao poverenje i ugled ličnim zalaganjem.«³⁷

Herak je potjecao iz vlaške nahije Ljubović, područne Limu. U toj nahiji zabilježeno je sedam vlaških džemaata. Među starješinama tih džemaata figuriraju knez Herak, Đorđe (Görgi), sin kneza Heraka, i Vuk, sin Vranešev.

Prvi je zapisan džemaat Vuka sina Vraneša. Taj džemaat obuhvata 35 hrišćanskih kuća i 4 neoženjena muškarca. Kao starješina džemaata na čelu je zapisan Vuk sin Vraneša. Za Vuka se kaže da posjeduje u području Kuknja u selu Grbašić Odmirovu baštinu, a selu Grabova Bojkovu baštinu. Te dvije baštine čine baštinu pomenutog Vuka, koju on posjeduje po vlaškom običaju. Osim toga, Vuk ima u području Trebinja u selu Gorica jedan vinograd i tri njive. Za njih plaća po običaju desetinu (öşür).³⁸ Kako vidimo, Vuk ima dvije vrste posjeda: jedan posjed je u njegovoj ruci po vlaškom običaju, a drugi po klasičnom osmanskome običaju ušurske rente. Njegov posjed u području Trebinja ne naziva se baštinom. Ni uz prvi ni uz drugi posjed nije zabilježena renta koju Vuk daje. Prvi posjed, Vukova baština u području

³⁷ Bogumil Hrabak: *Herak Vraneš*, Godišnjak Istorijskog društva BiH VII, Sarajevo 1955., str. 60.

³⁸ D br. 5, str. 18v.

Kuknja, nije daleko od područja nahije Ljubović, dok je drugi posjed Vukov vinograd i tri njive, u području Trebinja, daleko od njegovog katuna. Nije jasno da li su dvije baštine koje sačinjavaju Vukovu baštinu ranije bile potčinjene seljačke baštine ili su to bile plemićke baštine. Po našem mišljenju, da su bile potčinjene seljačke baštine, ne bi bile pomenute samo pod golim imenom svog bivšeg posjednika, Odmira i Bojka. Ovo pitanje je važno iz dva razloga: zbog odmjeravanja veličine i važnosti Vukove baštine i odmjeravanje značaja Vuka kao starješine katuna, jer su Turci važnijim vlaškim starješinama dodjeljivali u baštinu po vlaškom običaju ponajviše puste i napuštene zemlje feudalaca, i to obično u krajevima poplavljenim vlaškom masom. Ako to nije slučaj, već su zemlje ostale van zahvata vlaške poplave, bilo da se radi o potčinjenim seljačkim zemljama bilo feudalno-baštinskim zemljama, vlah koji dobije takve zemlje plaća ušur. Interesantno je da Vuk posjeduje ušursku zemlju u dalekom Trebinju. Bilo da je došao u posjed te zemlje kupovinom ili na drugi način, to ukazuje da ovdje nije riječ o skučenom vlaškom starješini, utopljenom u lokalno parametre, već o čovjeku sa većim rasponom. Jasno je da ovi Vukovi posjedi indiciraju njegov ekonomski, socijalni i politički status. Turci ne daju vlaške baštine bilo kom vlaškom katunaru, a još manje mu dozvoljavaju posjedovni prodor u ušurske zemlje, osobito u krajevima udaljenim od teritorija njegovog katuna. Dalje, može se postaviti pitanje o tome šta je bilo sa Vukovim posjedom u Trebinju kada su Turci morali ustupiti hercegu Vlatku 2—11. II 1471. godine nahije Trebinje i Popovo. Jer, po svemu, ovaj Vuk nije niko drugi do Vuk Vraneš, bratić kneza Heraka Vraneša. Kao i knez Herak, i on je bio u osmanskoj službi. On se u maju 1475. pominje kao poklisar hercegovačkog sandžak-bega Sinan-bega u Dubrovniku. Dubrovački senat 27. II 1477. godine donosi odluku da daruje Vuka Vraneša. Kako vidimo, i Vuk Vraneš, iako služi Turcima i obavlja dužnosti poklisara, nije se odvajao od svog katuna i svoje vlaške zajednice, pa ga mevlâna Vildan u opširnom defteru Hercegovačkog sandžaka iz 1477. godine bilježi kao starješinu jednog katuna.³⁹

Na čelu drugog džemaata je Strahinja sin Vraneša. Džemaat ima 17 hrišćanskih kuća, zajedno sa starješinom džemaata, i 5 neoženjenih lica. Tako je zabilježeno u opširnom popisnom defteru Hercegovačkog sandžaka iz 1477. godine.⁴⁰ U sumarnom defteru iz 1468/9. godine on je zabilježen kao Strahinja, sin Vranešev.⁴¹ Lako je moguća zamjena inicijalnog »v« sa »b«. Osobito kad se ima u vidu da je pisar deftera iz 1477. godine bilo strano lice, Pir Muhammed ibn-i Ali, svakako Turčin, koji je umro u toku popisa ili malo vremena iza toga. Po sumarnom defteru iz 1468/9. godine, Strahinja sin Vraneša, posjedovao je timar sa rentom od 885 akči. On je za taj timar jahao u rat, vjerovatno kao laki oklopnik (cebelü), a možda i bez oklopa, jer nije zabilježen izraz »cebelu«. Timar mu se nalazio u nahiji Osanici. Njega je činilo selo Vranić koje je imalo 5 hrišćanskih kuća i 4 neoženjena. Nije

³⁹ D br. 5, str. 18v—19r.

⁴⁰ D br. 5, str. 19r.

⁴¹ D br. 0—76, str. 80v.

jasno da li ime ovog sela ima veze sa imenom Vraneš. Treba napomenuti da je na jednoj geografskoj karti iz austrougarskog vremena sjeverno od rječice Osanice zabilježen toponim Vraneši. Ovaj timar je ubilježen na kraju nahije Osanice, i to, po svemu, naknadno. Iza njega su još dva sela unesena. Selo Raslina, područno Osanici i selo Dolnje Osoje. U prvom selu su ubilježeni Vukašin sin Vukote i njegov brat Vukić, a u drugom selu Mojko sin Brajana, njegov brat Radoj i Dobrosaj sin Radula. Marginalno, povrh sela Dolnje Osoje piše, izgleda, za oba sela da su na osnovu pisma sandžak-bega Hamza-bega pridodata 30. VI 1472. g. Aliji sin Baraka, pošto su bila van deftera. Uz ta dva sela nije zabilježena renta. Sve to ukazuje da ona nisu ulazila u Strahinjin timar, nego su kasnije otkrivena i unesena u defter. Strahinjin timar je postao mevkuf i zajedno sa selom Crkvine u nahiji Zagorje dodijeljen je novom muslimanu Rustemu 29. XI 1476. godine.

Na čelu trećeg džemaata je Ivaniš sin Bogdana. Džemaat, zajedno sa starješinom džemaata, ima 24 kuće i 5 neoženjenih. Na čelu upisanih kuća stoji Ivanišev brat Ilijaš. Pošto nema dijakritičkih znakova u tekstu originala, to bi se ime moglo čitati i Ilijas, što bi značilo da je ovaj brat Ivanišev islamiziran.⁴²

Cetvrti džemaat je najveći. Njegov je starješina Đorđe, sin kneza Heraka. Džemaat, zajedno sa starješinom džemaata, ima 71 kuću i 4 neoženjena. Jedan kućni starješina je islamiziran. To je Hasan sin Božidara. Među starješinama porodica zabilježeni su pop Radič, Vukašin — sin krojača (derzi), Džavlatko — sin kovača, Milun — sin došlaca i Petar — sin svirača (mutrib). Kako izraz »mutrib« označava i svirača, osobito na instrumentu na žice i strune, pjevača, moguće je da se ovdje radi o narodnom pjevaču, guslaru.⁴³

Starješina petog džemaata je Stepan sin Ivana. Džemaat ima, sa starješinom džemaata, 12 kuća i 3 neoženjena. Među starješinama kuća, dolaze na čelu Stepanov brat Vlač, pa Stepan, pa drugi Stepanov brat Vladislav.⁴⁴

Za džemaate Strahinje, Ivaniša, Đorđa i Stepana kaže se da oni zimuju u mjestu zvanom Ljubović, a da ljetuju na mjestu Vilenjak, Ivrato, Potrik, Krnja Jela, Kričani, Konj, Stup, Ugarac, Juren, Kamena Voda, Žar, Barice, Žajato, Stog, Ponikvice, Jeleška i Duga. Kako vidimo, ne spominje se džemaat Vuka sina Vraneša.

Na čelu šestog džemaata je knez Herak. Zajedno sa knezom Herakom, džemaat ima 44 kuće i 4 neoženjena. Ni među kućnim starješinama ni među neoženjenim ne spominje se ni jedan sin kneza Heraka. Kako je njegov sin Đorđe zreo čovjek i starješina najvećeg džemaata katunske skupine u nahiji Ljubović, a kako znamo da se jedan Herakov sin islamizirao i dobio ime Ibrahim, teško je pretpostaviti da je Ibrahim bivši Đorđe. Ibrahim se spominje u dubrovačkim vijestima 1485. godine.⁴⁵ Stoga postoji mogućnost za dvije pretpostavke. Ili se Ibrahim islamizirao prije 1477. i već bio napustio katun ili je

⁴² D br. 5, str. 19r.

⁴³ D br. 5, str. 19v.

⁴⁴ D br. 5, str. 19v—20.

⁴⁵ B. Hrabak, cit. rad, str. 53, 59.

budući Ibrahim u doba popisa 1477. godine bio još dječarac koji ne podliježe rentnim obavezama, pa u defter nije ni upisan. Prva mogućnost mogla se ostvariti i tako što je Ibrahim kao dječak poslan u Istanbul ili na sadžak-begov dvor i tamo bio islamiziran. Ovo pitanje nije bez važnosti za procjenu načina uspona Heraka Vraneša, kao i njegovih godina života. Ako je imao samo dva sina, onda je karakteristično od jednog od njih ostavlja u katunskoj organizaciji kao važnog vlašskog starješinu, dok mu drugi prima islam i pravi karijeru u osmanskoj feudalnoj hijerarhiji. Godine 1477, knez Herak je mogao imati 40—50 godina. I pored zauzetosti na drugoj strani, knez Herak se nije odvojio od svog katuna, koji je poslije katuna njegovog sina Đorđa najveći katun ove katunske skupine. Za njegov katun je zabilježeno da zimuje na mjestu po imenu Ljubović, a da ljetuje na mjestu Vilenjak.

Sedmi, posljednji katun ima za starješinu Kradisava (Gradisava) sina Paskaša. Taj katun ima, bez Gradisava, 17 kuća i 3 neoženjena. Među starješinama kuća nalaze se Dobrica sin Paskaša, i Ivan sin Paskaša, braća starješine ovog najmanjeg džemaata. U ovom džemaatu padaju u oči imena trojice kućnih starješina, Petko sin Tatarina, Tatarin sin Lazara, kao što u džemaatu skreću pažnju imena dvojice kućnih starješina: Lavenda sin Bogadana i Stanoje sin Lavende. Za ovaj katun se kaže: »Oni zimuju i ljetuju zajedno sa džemaatima Strahinje, Jovaniša (sic), Đorđa i Stepana, koji su zapisani gore iznad kneza Heraka«. ⁴⁶ Ova bilješka ponovo pokazuje da džemaat Vuka sina Vraneša, ne ljetuje niti zimuje zajedno sa ostalim džemaatima. Tačnije, nisu ubilježena ljetišta i zimišta njegova džemaata. Jasnije stoji stvar sa džemaatom kneza Heraka. On zimuje zajedno sa ostalim džemaatima, ali ljetuje samo na Vilenjaku. Dakle, ima ljeti manji radijus kretanja. Kako osmanska vlast kontrolira, potvrđuje, pa i dodjeljuje zimska i ljetna staništa vlaških skupina, s obzirom na položaj kneza Heraka kao starješine ove katunske skupine i na njegov položaj kod osmanske vlasti, ne može se zaključiti da je Herakov katun bio uskraćen u ljetištima, već prije kao privilegija Herakova katuna da se manje kreće, a da ima osigurana pasišta na Vilenjaku kao najvažnijem ispasištu, jer je stavljen na čelo ispašnih terena. Kako je Vuk Vraneš bio bliski srodnik kneza Heraka, a njegov je katun bio treći po veličini i kako je i Vuk bio u osmanskoj službi, to što on nije zimovao i ljetovao zajedno sa ostalim katunima, odnosno što se ne spominju njegova ljetišta i zimišta mora imati neki značaj i smisao. Katun Vuka Vraneša nije bio izdvojen iz cjeline katuna nahije Ljubović, nego je bio sastavni dio te cjeline. Uostalom, sve govori da to nije bila rodovski heterogena katunska skupina. Vidi se kako je ta skupina poplavila niže predjele i stvorila vlašku župu Ljubović, kao zajedničko zimište pomenutih 6 katuna, a koja ima zajednički i jedinstven teren svojih ljetišta. Nema stoga razloga da se ne pretpostavi da je zimište katuna Vuka Vraneša bilo također u nizinama župe Ljubović. Turci ne bi upisali jedan katun koji se izdvojio iz svoje zajednice na čelnu poziciju katunske grupacije. To

⁴⁶ D br. 5, str. 20r.

što je Vuk Vraneš imao značajnu baštinu po vlaškom običaju i vinograd i njive po ušurskom standardu ne može ukazivati da su se on i njegov katun sedantizirali. I knez Herak i Strahinja sin Vraneša posjedovali su timare i to nije bila nikakva smetnja da svaki od njih snosi dužnosti starješine svoga džemaata. Uostalom, knez Herak je, pored timara, posjedovao krupan čiftlik, svakako značajniji od posjeda Vuka Vraneša.⁴⁷

Iz ovoga što je izloženo vidi se da vlaška grupacija u Nahiji Ljubović nije baš bila mala. Ona je, uključujući domaćinstva starješina džemaata, brojila 220 kuća i 28 neoženjenih. Ona je rodovski homogena i dobro organizirana. Ima indicija da se zaključiti da tu primarnu proizvodnju prate neki zanati i izvjesna duhovna aktivnost. Islamizacija je minimalna. U toj grupaciji dominantno mjesto imaju džemaati Dođa, sina kneza Heraka, kneza Heraka, Vuka sina Vraneša i Strahinje sina Vraneša, jer ti džemaati vezani za porodicu Vraneš čine 75,9% od ukupnog broj kuća i 60,7% neoženjenih. Dužnost kneza grupacije vrši Herak Vraneš. Njegov autoritet vlašskog starješine jačaju tri člana uže porodice Vraneš. Dvojica od njih uživaju posjede: Vuk Vraneš — privatni posjed, a Strahinja Vraneš — timar od 885 akči. Iako ne znamo stepen srodstva Strahinje Vraneša sa ostalom trojicom Vraneša, to što on i knez Herak Vraneš u svojstvu vlaških starješina ove katunske grupacije učestvuju u posjedovanju timara ukazuje da Strahinja nije bio čovjek bez ugleda i da je morao biti bliži srodnik kneza Heraka. Upravo historija timara Strahinje Vraneša i kneza Heraka ukazuje da ni jedan od njih nije uživao svoj timar na vlastitu ruku, bez veze s interesima njihove katunske organizacije i njihova položaja i dužnosti u njoj. Već smo rekli da je Strahinjin timar putem mevkufa, tj. uzimanjem iz ruku njegovog posjednika i stavljanjem njegova prihoda u državni fiskus, pripao spahiji — novom muslimanu. Pri tom nije navedena nikakva Strahinjina krivica ili prestup. To je bilo 29. XI 1476. godine, Knez Herak uživao je svoj timar do 25. VI 1473. godine. Tada mu je oduzet timar i dat Jusufu, kulu Ishak-paše, s obrazloženjem da knez Herak nije došao na pohod protiv Uzun Hasana.⁴⁸ S druge strane, Strahinja Vraneš gubi svoj timar upravo u vrijeme kada je knez Herak bio na vrhuncu svoga ugleda i svoga uticaja, nakon što mu je sultanskom zapovješću 20—29. X 1476. godine dodijeljena uprava nad nahijama Trebinje i Popovo. Kako objasniti nekoliko stvari? Da li su Herak i Strahinja izgubili svoje timare, svaki u svoje vrijeme, zbog toga što su pokazali nedisciplinu i neposlušnost, ako ne i otpor prema osmanskoj vlasti, i zbog toga su izgubili povjerenje te vlasti i doživjeli oštre sankcije? Iz objašnjenja koje je dato za Herakov gubitak krupnog timara čak bi se to moglo zaključiti. Ali, kako je onda došlo do toga da Turci nešto preko tri godine kasnije povjeravaju knezu Heraku odgovornu dužnost koja je tražila ne samo sposobnost nego i povjerenje provjereno na dugu stazu? Kako to da Turci oduzimaju timar Strahinji, bliskom srodniku kneza Heraka, bez navođenja ikakve njegove krivice, upravo u vrijeme kada od Heraka

⁴⁷ D br. 5, str. 161v.

⁴⁸ D br. 0—76, str. 69r.

stvaraju elitnu ličnost svog povjerenja? Da bi se odgovorilo na to pitanje, treba još jednom istaći da su knez Herak i Strahinja Vraneš u timarskom sistemu predstavljali vlašku grupaciju u nahiji Ljubović i da njihovo posjedovanje timara nije bila samo njihova lična stvar. Kako je vlaški starješina — timarnik morao da vodi računa i o svojim obavezama i dužnostima u katunskoj organizaciji, morala je postojati saglasnost u postupanju između Heraka i Strahinje i kao spahija, pri čemu je knez Herak kao glavar katunske organizacije i kao čovjek ugledan kod Turaka imao rukovodeći položaj. Pada u oči, da, dok knez Herak gubi timar zato što nije učestvovao u pohodu protiv Uzun Hasana, Strahinja ide na taj pohod i zadržava svoj timar. Isto tako uočljivo je da, pošto je Strahinja izgubio svoj timar 29. XI 1476. godine, u popisu iz 1477. godine dobiva timar od 3.127 akči drugi starješina katunske grupe u nahiji Ljubović, Vuk sin Vranešev.⁴⁹ A upravo tada je, nakon svoje uprave u Trebinju i Popovu, dobio ogroman timar i knez Herak. To je bio najveći timar, tačnije zeamet u Hercegovačkom sandžaku, sa rentom od 28.975 akči.⁵⁰ Iz svega bi se moglo zaključiti da ni knez Herak ni Strahinja Vraneš nisu nikad došli u neprijateljski sukob sa osmanskim vlašću. Zbog interesa katunske organizacije i svojih obaveza u njoj, knez Herak ne ide na vrlo daleki pohod protiv Uzun Hasana i gubi timar, ali zato ide Strahinja Vraneš. Pri tome Vuk Vraneš održava kontinuitet služenja osmanskoj vlasti u Hercegovini, bez obaveza da ide na ratne pohode, jer on ima privatni feudalni posjed, koji se formulira kao baština ili čiflik, na koji se plaća obavezna feudalna renta. Kada pak Herak postaje upravnik Trebinja i Popova, biva odvojen od svoje katunske organizacije, tada Strahinja Vraneš gubi timar i, bez obaveza timarnika, slobodniji je za poslove katuna. Godine 1477. kao što smo vidjeli, dva predstavnika katunske organizacije učestvuju u timarskoj organizaciji, knez Herak i Vuk Vraneš. Pri tome se vidi da Đorđe, sin kneza Heraka, ne dobiva timar niti se pominje u poslovima osmanske vlasti. On je katunar najvećeg katuna, glavni je oslonac kneza Heraka u katunskoj organizaciji i vjerovatno stvarno vrši dužnosti glavara cijele katunske organizacije, zamjenjujući svoga oca. Mi možemo na izvjestan način pratiti Herakovu službu osmanskoj vlasti. Dubrovačke vijesti pominju kneza Heraka Vraneša 12. III 1470. kao poklisara sandžak-bega Hamza-bega⁵¹. Kao što smo vidjeli, u defteru iz 1468/9. godine on se pominje pod dva datuma: 26. X—4. XI 1470, kada dobiva dodatak na stari timar zbog svoje lojalne službe, i 25. VI 1473., kada gubi timar zbog toga što nije učestvovao u pohodu protiv Uzun Hasana. Iza toga u defteru on se spominje tek krajem 1476. godine, kada je s Porte donio berat od 20—29. X 1476. godine kojim mu se daju Trebinje i Popovo. U dubrovačkim vijestima se knez Herak ponovo spominje tek 18. XI 1475., dakle poslije pet i po godina. On je tog datuma boravio u Dubrovniku sa češnegirom Jurakom i obojica su darovani po 8 dukata.⁵²

⁴⁹ D br. 5, str. 142r—143r.

⁵⁰ D br. 5, str. 151r—163r.

⁵¹ B. H r a b a k, cit. rad, str. 53, 54.

⁵² B. H r a b a k, cit. rad, str. 53—54.

Vidi se daje knez Herak služio Turcima i pod novim hercegovačkim sandžak-begom Sinan-begom. Da se knez Herak ponovo javlja u osmanskoj službi i ranije od novembra 1475., ukazuje činjenica da se u dubrovačkim vijestima iz maja 1475., pominje Vuk Vraneš kao poklisar sandžak-bega Sinan-bega u Dubrovniku,⁵³ jer je taj bratić Herakov živio u političkoj sjenci kneza Heraka i njegove uže porodice. Vuk Vraneš će se, po dubrovačkoj vijesti od 2. VII 1485. godine, javiti kao glasnik Ibrahima Vraneša, islamiziranog sina kneza Heraka Vraneša. Tako izlazi da samo za razdoblje od 25. VI 1473. do maja 1475. godine nije jasno šta je sa knezom Herakom. On niti posjeduje timar niti se javlja u osmanskoj službi u tom razdoblju. Kako smo rekli, to ne znači da je knez Herak za ovo vrijeme u nemilosti kod Turaka. Pada u oči da je knez Herak dobio povećanje za svoj prvobitni timar upravo u vrijeme kada se bila zaoštrila kriza između Turaka i hercega Vlatka oko Trebinja i Popova. Vidjeli smo da je povećanje timara knez Herak dobio 26. X — 4. X 1470. godine, a Turci su te dvije nahije ustupili Vlatku 2—11. II 1471. godine. Isto tako, ubrzo poslije povratka tih dviju nahija pod osmansku vlast uprava nad te dvije nahije data je Heraku 20—29. X 1476. godine. Na primjedbu da je razdoblje te krize bilo prilično dugo, da je između gubitka tih nahija u korist Vlatka i njihova povratka pod osmansku vlast prošlo dosta vremena i da je knez Herak mogao za to vrijeme mijenjati svoje pozicije prema Turcima, te da na to može ukazivati činjenica da je knez Herak izgubio svoj timar 25. VI 1473. g. zbog neposlušnosti može predstavljati dokaz za to, može se odgovoriti da posjed timara nije jedini oblik feudalnog lena kojim se neko vezivao za osmansku vlast. Ako je Herak imao posjed čiflika, neki zakup ili drugu privilegiju, on je, bez spahijskih obaveza, mogao čak imati relativno veću korist od toga. Neodlazak u rat povlači gubitak timara, ali ne i gubitak drugih posjeda. Takav akt, prema tome, nije morao značiti Herakov raskid saradnje sa Turcima. Na to kao da ukazuje veliki čiflik kneza Heraka, kao i vreme i način nastanka tog čiflika. Taj je čiflik zabilježen u opširnom popisnom defteru iz 1477. godine. Opis tog čiflika pokazuje kako i kada je on nastao. Prvo je Herak uz tapiju dobio od sandžak-bega Hamza-bega prazne zemlje, sa naznačenim granicama, dva sela, Gradovac i Studenica, u nahiji Hum, kao i prazne zemlje po imenu Dolnja Pivešnica i Gornja Pivešnica. Od sandžak-bega Sinan-bega dobio je knez Herak jedan mlin sa dvije prostorije, ostao pust iza hercega, jedan njegov vinograd na mjestu zvanom Mojša i hassa livade u krugu oko njega; tri vinograda hrišćanina Radiča u selu Hozila i zemlje i livade koje je ovaj posjedovao; u selu Bradin Dinčić kuću, tri vinograda, mlin i njive Grgura sina Vuka. Za ovaj ogromni čiflik knez Herak je davao ušur, koji nije zabilježen.⁵⁴ Takav ogroman čiflik dva hercegovačka sandžak-bega su mogla dati samo čovjeku koji im je trajno i provjereno služio.

Vojvoda Petar glavari (reis) vlaha u Humskoj, imao je dva brata: Radoja i Vukića. U defteru iz 1477. godine zabilježen je ovako: »Peter

⁵³ B. Hrabak, cit. rad, str. 53, 55.

⁵⁴ D br. 5, str. 52r.

voyvoda nam-i diğēr Hrabrene», to jest: »Petar vojvoda, drugim imenom Hrabrene«.⁵⁵ Tu se kaže da je on »timar eri«, to jest timarnik. Po defteru iz 1468/9. godine, vojvoda Petar je imao timar u nahiji Konac Polje. On je taj timar zajednički uživao sa svojim bratom Radojem. I on i Radoj jahali su u rat kao laki oklopnici (cebelü). Bili su zaduženi da vode u rat jednog momka (gulâm). Timar im je donosio rentu od 2.585 akči. Prvo selo timara bilo je selo Seljani, koje je imalo 12 hrišćanskih kuća i 2 neoženjena i donosilo rentu od 1032 akče. Drugo selo, Berković, imalo je 6 hrišćanskih kuća i jednog neoženjenog i davalo rentu od 1303 akče. Dio sela Jatonoge u nahiji Blagaj koji je pripadao ovom timaru bio je nenaseljen i donosio je rentu od 100 akči. Dio sela Svetava, područan nahiji Blagaj, imao je jednu hrišćansku kuću i davao je rentu od 150 akči. Najzad, u timaru se nalazilo prazno selo Žitomislić, koje nije donosilo rentu. Ovaj timar vojvoda Petar i brat mu Radoj uživali su do 18. XII 1475. godine, kada je pridodat timaru Vukića Vladivaša, oca carskog čokadara koji je Vukić Vladivaš uživao u nahiji Zagorje.⁵⁶ Timar u nahiji Zagorje dobio je Vukić Vladivaš ranije, 1—10. V 1471. godine. Taj timar od 6 sela sa 60 hrišćanskih kuća i 11 neoženjenih i sa rentom od 5126 akči posjedovali su prije Vukića braća Ismail i Ishak. Na taj način postao je Vukić Vladivaš posjednik krupnog timara sa rentom od 7.711 akči.⁵⁷ Bivši timar vojvode Petra i brata mu Radoja kasnije je prešao iz ruku Vukića Vladivaša u ruke jednog drugog hrišćanina. Ali kako taj hrišćanin nije došao i nije dao da se upiše datum tog timara, u Istanbulu su odlučili da se timar vrati Vukiću Vladivašu, 10. III 1477.⁵⁸ Primjer Vukića Vladivaša pokazuje kako su domaći feudalc i koji su bili očevi, braća ili bliži krvni srodnici osmanskih funkcionera, osobito na sultanskom dvoru, imali prednost u dobivanju timara i u borbi oko timara nad domaćim ljudima koji takvog oslonca nisu imali. Karakteristično je da je ovaj timar bio dobio domaći hrišćanin, ali ga nije mogao održati, nego je timar opet vraćen ocu carskog čokadara (komornika) Vukića Vladivašu. U toj borbi hrišćanskih feudalaca za zadržavanje stare baštine pod vidom timara ili uopšte za dobijanje timara vrši se rascjep u domaćoj feudalnoj klasi. Za uspjeh u toj borbi postoje dva efikasna sredstva: da hrišćanski feudalac pređe na islam ili da se islamizira njegov sin ili bliski srodnik, pogotovu ako ovaj dobije položaj u centralnoj ili pokrajinskoj upravi. Tako se islamizacija pokazuje kao važno sredstvo klasne borbe koja slabi domaću hrišćansku feudalnu klasu i vodi njenoj likvidaciji. U području timara ležali su vitalni interesi osmanske vlasti, kao i njen interes da posjednici timara budu muslimani. Stoga je to područje bilo glavno područje sporova i otpora hrišćanskih feudalaca prema osmanskoj vlasti. Kako vidimo, ovaj timar je sada bio izgubljen za vojvodu Petra i brata mu Radoja. Možda je sin Vukića Vladivaša kao dijete bio odveden u Istanbul i tu islami-

⁵⁵ D br. 5, str. 52r.

⁵⁶ D br. 0—76, str. 94v.

⁵⁷ D br. 0—76, str. 74v.

⁵⁸ D br. 0—76, str. 94v.

ziran, još prije osmanskog osvojenja Hercegovine. Vojvoda Petar i Radoj nisu imali takvog krvnog srodnika i nisu se mogli nositi sa Vukićem Vladivašem oko timara. Vidjeli smo, knez Herak Vraneš bio je u tom pogledu u drukčijoj situaciji. On je imao islamiziranog sina, Ibrahima, koji je dostigao položaj carskog čovjeka (kul). Takav položaj Heraka činio je od njega čovjeka vitalno vezanog za osmansku vlast. Postavlja se pitanje zašto su vojvoda Petar i Radoj izgubili svoj timar. Oni su bili ugledne vlaške starješine, iz velikog katuna Hrabrena. Iako se ne govori ni o kakvoj njihovoj krivici, kad im se oduzima timar, datum kada su ostali bez timara, 18. XII 1475., mogao bi ukazivati da je taj gubitak timara možda stajao u vezi sa krizom oko Trebinja i Popova, koja je krajem 1475. vjerovatno prerasla u otvoreni ratni sukob. Naši izvori govore o ratovanju Turaka u prvoj polovini 1476. g. sa hercegom Vlatkom i Ivanom Crnojevićem.⁵⁹ Područje Hrabrena nije bilo daleko od regije Popova i Trebinja. O tome ne možemo reći ništa sigurno. Jedino se može reći da držanje vojvode Petra i njegove braće Radoja i Vukića nije dobilo flagrantne forme otpora i neprijateljstva. Da je bilo drukčije, ne bi se vojvoda Petar spominjao u defteru iz 1477. g. kao timarnik, to jest kao čovjek prihvaćen u timarski sistem i tretiran kao takav, bez obzira da li momentano posjeduje ili ne posjeduje timar. Isto tako ne bi, po defteru iz 1477. g., dobio vrlo unosni zakup lađa od Počitelja do mora, niti bi mogao, zajedno sa bratom Vukićem, zadržati krupan čiftlik koji je plaćao ušursku rentu od 400 akči. Vjerovatno se ovdje radi o jednoj drugoj stvari. Iz historijske literature o Hrabrenima znamo da su oni u docnije vrijeme svoje posjede imali upravo u predjelu gdje se nalazio njihov pomenuti timar. Na to ukazuju 2 sela ovog timara, Svetava (Svitava) i Žitomislić, oba područna nahiji Blagaj. Isto se to može reći i za čiftlik vojvode Petra i brata mu Vukića koji je zabilježen u selu Trepanj, područnom nahiji Blagaj, što će biti isto sa selom Trijebanj.⁶⁰ Ako je porodica Hrabrena, koja je još u predosmanskom vremenu igrala stanovitu ulogu u Hercegovini, stekla svoje posjede u ranije vrijeme te ako su ti posjedi bili upravo obuhvaćeni pomenutim timarom u osmansko vrijeme, onda imamo slučaj vlaške starješinske kuće koja se posjedovno integrirala u standarde domaće feudalne klase i koja je u osmansko vrijeme nastojala da te posjede pod vidom timara održi u svojoj ruci. Po Bogumiću Hrabaku, otac vojvode Petra, Radoja i Vukića, Stjepan Miloradović imao je aktivnog udjela u političkim i vojnim događajima u Hercegovini. On se 23. V 1416. godine spominje, zajedno sa županom Đurđem, kao predvodnik vojske Petra Pavlovića, koja je zajedno s Turcima opustošila predjel oko Slivna.⁶¹ Turcima nije bila nepoznata uloga i značaj te porodice i oni su bili u položaju da odmjere

⁵⁹ B. Đurđev: *O granicama između Hercegovine i Crne Gore 1477. i 1481. godine*, Radovi, Filozofskog fakulteta u Sarajevu, VI, 1970/1971., str. 325.

⁶⁰ D br. 5, str. 162v.

⁶¹ B. Hrabak: *O hercegovačkim vlaškim katunima prema poslovnoj knjizi Dubrovčanina Dživana Pripčinovića*, Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo 1956., str. 34—35.

njeno ponašanje i klasno reagiranje. Kao što su to često činili u odnosu na stare posjedničke porodice, oni su suzbijali težnju Stjepanovih sinova da održe svoje stare posjede time što su pomenuti timar putem rotacije ustupili drugom spahiji. Pomenuti čiflik vojvode Petra i Vukića u selu Trepanj ukazuje da su Turci znali, ako su to nalogali njihovi interesi i značaj date ličnosti, praviti kompromise sa starim posjednicima na taj način što su takvoj ličnosti u obliku čiflika ostavljali dio starih posjeda. Iz dalje historije porodice Miloradovića znamo da članovi te porodice nisu odustajali od borbe da svoje stare posjede održe u svojoj ruci.

Svoj ugled su vojvoda Petar i njegova braća Radoj i Vukić zasnivali na vodećoj ulozi svoje porodice u katunu Hrabrena, kao i na tome da je ta porodica, odnosno katun Hrabrena davao vojvodu jednoj široj katunskoj grupaciji. Kako smo vidjeli, u defteru iz 1468/9. g. Petar Hrabren je u svom timaru naznačen kao »glavar vlaha Hunske«. U defteru iz 1477. godine zabilježena je velika grupacija vlaha u nahiji Blagaj, a u toj grupaciji se katun Hrabrena nalazi, na četvrtom mjestu, sa naznakom »džemaat Petra vojvode, drugim imenom Hrabrene i njegova brata Vukića — pomenuti Petar je timarnik«. ⁶² Dakle, radi se o Humu istočno od rijeke Neretve i grupaciji vlaha u njemu. Iako je timar Petra vojvode i njegovog brata Radoja zabilježen u susjednoj nahiji Konac Polje, gdje se nalaze dva sela tog timara, ostali dio timara nalazi se upravo na teritoriji grupacije katuna u kojoj je i katun Hrabrena. Uopšte, pada u oči gotovo kod svih timara vlaških starješina, pa i kod kolektivnih vlaških timara, to da se ti timari većinom nalaze na teritoriji ili u blizini teritorije na kojoj žive formacije katuna čije starješine i ratnici posjeduju timare. To ne mora biti znak da su takvi timari predstavljali nekadašnje baštine vlaških starješina, nego, kako smo već istakli, tu se prije svega radi o tom da svojim učestvovanjem u timarskom sistemu vlaške starješine doprinesu čvrstini timarskog posjeda, osobito u krajevima gdje su, uz župsko seljaštvo, živjele vlaške katunske formacije. I kod timara Heraka Vraneša u nahiji Mileševo, selo Sopotnica ⁶³ koje čini taj timar, a nalazi se južno od Mileševa, planini Jadovniku na sjevero-zapadu, nije daleko od nahije Ljubović gdje su bili katuni kneza Heraka Vraneša. ⁶⁴

⁶² D br. 5, str. 52r.

⁶³ D br. 0—76, str. 69r.

⁶⁴ U nahiji Mileševo, koja je naznačena još pod dva imena, Ostrovica i Poplatje (Poblatje), nalazila se povećana katunska formacija. Tu su bila 22 vlaška katuna i jedno selo u kome je živjela frakcija jednog od pomenutih katuna. Ta frakcija živjela je u selu Vrbova i sastojala se od 12 kuća. Ona je pripadala katunu Dobrića sina Radovana, koji je imao 9 kuća i 5 neoženjenih, što ukazuje da se veći dio katuna odvojio i naselio u pomenutom selu. To raslojavanje vlahova vidi se i u katunu Vladislava sina Vukašina. Njegov katun nalazio se u selu Zvezda i brojio je 14 kuća i 6 neoženjenih. On je brat Radiše sina Vukašina čiji je katun imao 24 kuće i 2 neoženjena. O procesu koji se vršio govori činjenica da se za oba pomenuta sela, Vrbovu i Zvezdu, kaže da su sa prenosa (tahvil) kadije Mileševa, što ukazuje da su ranije ulazila u timar toga kadije, pa su, možda maloljudna, poslije naseljena, Vrbova od frakcije jednog katuna, a Zvezda od jednog katuna. Manje je vjerovatnosti da su vlasi u pomenuta dva sela bili dovoljno prisjeli na zemlju, pa da su obuhvaćeni timarskim sistemom.

Katunska formacija kojoj je pripadao vojvoda Petar Hrabren zabilježena je u defteru iz 1477. godine kao vlaška grupacija nahije Blagaj. Ali, da se tu radi o grupaciji Donjih vlaha i da su taj naziv za ovu grupaciju Turci preuzeli iz ranijeg vremena, vidi se iz tog istog deftera. U hassovima hercegovačkog sandžak-bega zabilježena su dva prihoda sa teritorija Donjih vlaha. Prvi prihod figurira u listi nijabeta od nekoliko vlaških grupacija i više nahija. Pošto nahija uglavnom odgovara našoj župi, gornje pokazuje da postoje dvije vrste teritorijalnih jedinica: vlaški teritoriji i stare župe pod imenom nahija. Sa prvih teritorija nijabet se uzima od vlaha, a sa teritorija nahija nijabet se uzima od župskog stanovništva. Kako nijabet predstavlja oblik van-ekonomske rente za krivice, kazne, ženidbe i slično, on indicira brojnost stanovništva od koga se ta renta naplaćuje. U toj listi vlaške formacije plaćaju nijabet kako slijedi: Drobnjaci 2000 akči, vlasii Banje ili Pive 1100 akči, vlasii Rudina, osim dijela Heraka, 3000 akči, Donji vlasii 3500 akči. Nahije ili, kako su ovdje naznačene, vilajeti daju: Samobor, Breznica, Zagorje, Bistrica, Neretva po 1000 akči, Nevesinje i Dabri po 2000 akči, Sokol 900 akči. U ovoj listi Donji vlasii su označeni izrazom »Eflakan-i Aşağı«. Drugi prihod dolazio je od ribnjaka (dalyan) na mjestu Osojno u Donjim vlasima, u iznosu od 720 akči. Tu se vlasii nazivaju »Aşağı Eflaklar«.⁶⁵

Kako se iz gornjih podataka o nijabetu vidi, Donji vlasii su, uz vlahu Rudina, među pomenutim vlaškim grupacijama bili najveća katunska formacija. Doista pregled vlaških grupacija u Hercegovačkom sandžaku to precizno potvrđuje. On pokazuje koliko su veliku ljudsku gromadu predstavljali vlasii Hercegovine i kako ne samo pojedine katunske formacije svojom veličinom nego i cijela vlaška gromada daju autoritet istaknutim vlaškim starješinama. Pri pregledu katunskih grupacija pada uoči da vodeće starješine tih grupacija potječu iz najvećih katuna ili se starješinstvom svojih sinova i drugih najbližih srodnika oslanjaju na jedan ili više krupnih katuna. Sigurno da su vlaške mase svojim brojem, ekonomskim, društvenim i vojnim potencijalom vršile još u predosmansko vrijeme značajan uticaj na feudalno društvo. Stoga je vjerovatno da su starješine najmoćnijih vlaških formacija i katunari najvećih katuna morali i tada igrati značajnu ulogu. Vjerovatno je da su se neki od takvih starješina približili granicama feudalne klase, pa čak i ušli u tu klasu. Na to ukazuju u naša dva popisna deftera zabilježene vlaške baštine pojedinih vlaških starješina, za koje se kaže da su ih oni uživali od ranije, to jest iz hercegova vremena. Tu se ne radi o zemljama u kolektivnom posjedu katunske organizacije u smislu osiguranja zimišta i ljetišta, nego se vidi da su to bili isključivi lični odnosno porodični posjedi

Ukupan broj vlahu u ovoj nahiji iznosio je 414 kuać i 107 neoženjenih. Kod njih nije zabilježen ni knez ni vojvoda. Teško da je i jedan katunar iz ove formacije ušao u timarski sistem. Jedino bi se to moglo pretpostaviti za katunara Vukotu sina Radmana, starješinu jednog malog katuna, od 9 kuća i jednog neoženjenog. Ako je on istovjetan sa timarnikom Vukotom, onda je on posjedovao timar od 484 akće u nahiji Sokol, dakle opet ne mnogo daleko od katunske formacije kojoj je pripadao.

⁶⁵ D br. 5, str. 86r.

takvih starješina. Turci su takve baštine potvrđivali, uz napomenu da ih njihovi posjednici uživaju po vlaškom običaju. Ako su priznavali baštine domaćim feudalcima, onda su ovi plaćali ušur na takve baštine po običnim feudalnim normama (adet üzere), dok su vlaške starješine plaćale po vlaškim normama (adet-i eflâkiye üzere). Rekli smo da mislimo da je vojvoda Petar Hrabren spadao u vlaške starješine koji su još u domaće vrijeme igrali značajnu ulogu. Da on takvu značajnu ulogu i u predosmansko i u osmansko vrijeme nije igrao samo na osnovu istaknutosti svoga bratstva i svoje porodice, nego da je njegova lična, porodična i bratstvenička istaknutost počivala na ogromnoj masi vlaha čiji je on vojvoda bio, pokazuju podaci o Donjim vlašima. Ta je vlaška grupacija imala 37 katuna i obuhvatala je 1383 kuće i 177 neoženjenih.⁶⁶ To je za 15 katuna više od onoga što je B. Hrabak zaključio na osnovu poslovne knjige Dubrovčanina Dživana Pripčinovića⁶⁷. Među tih 37 katuna najveći je katun Petra vojvode i njegova brata Vukića. On ima 127 kuća i 16 neoženjenih. Od katuna knezova te vlaške grupacije njemu se približuju veličinom samo dva katuna: katun Vlada sina Belića sa 108 kuća i 14 neoženjenih i katun kneza Heraka sina Vladislava sa 80 kuća i 13 neoženjenih, katun kneza Ivaniša sina Dolina bio je relativno mali, imao je 29 kuća i 5 neoženjenih. Ali, Ivaniš je imao iza sebe najmanje 4 katuna Burmaza. Za Vlada Belića nije u popisu Donjih vlaha navedeno da je knez. Vidi se da je on u doba popisa bio mrtav i da je njegovo mjesto zauzeo sin mu Vukosav⁶⁸. U defteru 0—76 iz 1468/9. godine uz svoj timar ovaj starješina grupe Vlahovića spominje se kao »knez-i Ivlah«, to jest kao »knez Vlahovića«⁶⁹. Iz bilješke uz njegov timar od 2747 akči u nahiji Dabri, dakle na teritoriji njegovih katuna, vidi se da je Vlah Belić umro prije 15. IX 1474. godine, jer je tog datuma timar došao u posjed njegova sina Vukoslava, zabilježenog u defteru iz 1477. godine sa izgovorom »Vukosav«. Tada je on naslijedio oca i u zvanju kneza. Od ostalih katuna grupacije Donjih vlaha svojom veličinom ističu se sljedeći: katun Dragića sina Dobruna, sa 111 kuća i 13 neoženjenih, najveći katun ove formacije poslije katuna Hrabrena; katun Radića sina Bogoša, sa 84 kuće i 5 neoženjenih; katun Radoja sina Obrada, sa 80 kuća i 4 neoženjena⁷⁰. Preostali katuni su srednje i male veličine. Oni se kreću od 48 kuća i 4 neoženjena, kakav je katun Vignja sina Brajana, do katuna od 9 kuća, kakav je katun Budisava sina Branka. Ovako stanje katuna je posljedica nastajanja novih katuna iz umnoženih starih katuna, spajanje dva katuna, kakav je slučaj sa 23 kuće za koji se kaže da je sada u katunupomenutog Radića s. Bogoša, izdvajanja frakcija iz jednog katuna, njeno teritorijalno udaljšavanje, sa održavanjem potčinjenosti starješini matičnog katuna, kakav je slučaj sa frakcijom katuna Hrabrena od 18 kuća, zabilježenom u selu Slivno u nahiji Popovo, uz napomenu da su podređeni vojvodi Petru⁷¹.

⁶⁶ D br. 5, str. 51r—61v.

⁶⁷ B. H r a b a k, cit. rad, o hercegovačkim vlašima.

⁶⁸ D br. 5, str. 54v—55r.

⁶⁹ D br. 0—76, str. 93v.

⁷⁰ D br. 5, str. 56v—57r, 59v, 60r—v.

⁷¹ D br. 5, str. 63.

Kako smo već vidjeli, dvojica starješina ove vlaške grupacije, vojvoda Petar i knez Vlač Belić, odnosno njegov sin Vukosav, uživali su znatne timare. Poslije ćemo utvrditi da su još neke starješine katuna iz ove grupacije posjedovali timare. To su mahom uglednije starješine pojedinih značajnijih grupa katuna koji su sačinjavali bratstveničke cjeline, a nametali su se svojim brojem i važnošću. S druge strane, pada u oči da neke vrlo krupne ili krupne vlaške formacije nemaju, koliko smo mi mogli utvrditi, svojih starješina, ili ih imaju relativno malo, u timarskom sistemu, dok jedna osrednja katunska grupacija, kakva je vlaška grupacija u nahiji Ljubović, ima nekoliko timarnika i daje u ovo rano osmansko vrijeme najkrupniju vlašku starješinsku ličnost u osmanskom društvenom sistemu u Hercegovini, kneza Heraka Vraneša. Od vlaških grupacija u Hercegovini Herakova vlaška grupacija je po veličini tek na devetom mjestu. Ona sa svojih 220 kuća i 28 neoženjenih nije tako neznatna, kako su neki u našoj nauci tvrdili, jer su 10 grupacija brojno manje od nje. Ispred nje su veličinom ove grupacije vlahi: vlasi Rudina, sa 44 katuna i 1451 kućom i 189 neoženjenih i 1 udovicom, najveća vlaška formacija Hercegovačkog sandžaka⁷²; Donji vlasi, sa 37 katuna i 1383 kuće i 177 neoženjenih, kako smo to već iznijeli⁷³; vlasi Pive, drugim imenom Banje, sa 19 katuna i 593 kuće i 2 neoženjena⁷⁴; vlasi Komarnice, Drobnjaci koji su toj nahiji dali drugo ime, sa 20 katuna i 576 kuća i 59 neoženjenih⁷⁵; vlaška grupacija u nahiji Mileševo, sa 22 katuna i 414 kuća i 107 neoženjenih⁷⁶; vlaška grupacija nahije Mostar, sa 16 katuna i 355 kuća i 69 neoženjenih⁷⁷; vlaška grupacija Hum eli, to jest Huma zapadno od Neretve, sa 5 katuna i 264 kuće⁷⁸; vlasi nahije Krička, sa 5 katuna i 247 kuća i 50 neoženjenih⁷⁹. Jasnoće radi, dodajmo da osmanski defteri kraj u kome su naseljeni Donji vlasi zovu Humska, a južnije krajeve zapadno od Neretve, prema moru, zovu zemlja Hum.

Grupacije koje su brojno manje od katunske grupacije u nahiji Ljubović idu po veličini ovim redom: vlasi nahije Zeta ili Bjelopavlići, sa 4 katuna i 199 kuća⁸⁰; vlasi nahije Kukanj, sa 6 katuna i 178 kuća i 26 neoženjenih⁸¹; vlasi Zupci, sa 1 katunom i 108 kuća i 17 neoženjenih⁸²; vlasi nahije Mataruge, sa 3 katuna i 97 kuća i 10 neoženjenih⁸³; vlasi Donje Morače, sa 2 katuna i 69 kuća i 7 neoženjenih⁸⁴; vlasi Riđani, sa 3 katuna i 68 kuća i 3 neoženjena⁸⁵; vlasi Gornje Mo-

⁷² D br. 5, str. 38r—49v.

⁷³ vidjeti bilješku 66.

⁷⁴ D br. 5, str. 27r—30v.

⁷⁵ D br. 5, str. 20v—25r.

⁷⁶ D br. 5, str. 14v—18v.

⁷⁷ D br. 5, str. 30v—34r.

⁷⁸ D br. 5, str. 34r—38r.

⁷⁹ D br. 5, str. 9v—11r.

⁸⁰ D br. 5, str. 25v—26v.

⁸¹ D br. 5, str. 12r—13r.

⁸² D br. 5, str. 49v—50r.

⁸³ D br. 5, str. 11v—12r.

⁸⁴ D br. 5, str. 13v—14r.

⁸⁵ D br. 5, str. 50v—51r.

rače, sa 1 katunom i 52 kuće i 7 neoženjenih⁸⁶; vlasi nahije Uvac, sa 1 katunom i 51 kućom⁸⁷; vlasi nahije Klobuk, područne Vrmu, sa 2 katuna i 23 kuće⁸⁸; vlasi nahije Gradčanica, dr. imenom Nikšići, sa 1 katunom i 21 kućom⁸⁹.

Svih 19 vlaških katunskih organizacija obuhvatalo je 6369 kuća i 751 neoženjenog. Kada se tome doda vlaški katun od 36 kuća uz tvrđavu Rog⁹⁰, čiji su ratnici u statusu vojnika čuvali tu tvrđavu kao i brojne frakcije vlaških katuna koje su se izdvojile iz matičnih katuna i koje iznose 188 kuća⁹¹, onda se broj vlaha povećava na 6.593 kuće i 751 neoženjenog. Kada se taj podatak upoređi sa podatkom o vlasima po defteru iz 1468/9. g., onda se vidi da se broj vlaha za nepunu deceniju znatno povećao, jer, kako smo vidjeli, taj defter bilježi 4616 kuća i 998 neoženjenih. To povećanje je još veće, ako se pridodaju 3 vlaška sela u nahiji Drežnici, i to Knezluk sa 55 kuća, Strežvo sa 62 kuće i Vrhpolje sa 86 kuća, što čini 203 kuće (kod pisara 202 kuće⁹². Ti na zemlju prisjeli vlasi plaćaju godišnje odsjekom 300 zlatnika po 45 akči, to jest 13500 akči, a oslobođeni su od haradža, ispendže, ovčarine i avariza. Kao takvi uglobljeni su u carski has. Vlasi su i stanovnici sela Rabina u nahiji Blagaj⁹³. Njih ima 82 kuće i 3 neoženjena. Oni su također prisjeli na zemlju, ali su u sedanterizaciji otišli dalje od vlaha u pomenuta 3 sela. Kao derbenddzije koji čuvaju derbend kod Blagaja, oni su također oslobođeni od haradža, ispendže, ovčarine i ostalih avariza i daju godišnje odsjekom 85 zlatnika, to jest 3825 akči. Ali, oni od svojih zemalja daju i naturalnu rentu, ušur. I ovo selo je u carskom hassu. Kada se saberu svi pobrojani vlasi, onda se vidi da je vlaha bilo 6877 kuća i 754 neoženjena. Međutim, treba reći da ovim podatkom nisu obuhvaćeni vlasi Trebinja i Popova, jer o njima defter iz 1477. g. ne daje potpune podatke. Jedino su dati neki podaci o frakcijama vlaških katuna, koji su već ušli u navedenu globalnu cifru katunskih frakcija, od 188 kuća. To su sljedeći podaci o takvim frakcijama u Popovu: frakcija katuna kneza Vukosava od 6 kuća i 2 neoženjena koja ima svoje zimište i ljetište i druge dvije frakcije istog katuna, jedna od 5 kuća u selu Dubljani, a jedna od 3 kuće u selu Krmljani. Tu su već pomenuta frakcija katuna Petra vojvode od 18 kuća u selu Slivna kao i dvije frakcije: jedna od 3 kuće u selu Velja Međa, a druga u selu Dobruhovo, od 5 kuća. U Trebinju je pomenuta frakcija katuna Sišmana od 11 kuća u selu Nečeđi. Ali, gornjem globalnom podatku o hercegovačkim vlasima treba pribrojiti 40 spahija, odnosno spahijskih kuća, u nahiji Trebinje⁹⁴. Za njih se kaže da su oni stare (kadimi) spahije, ali da su sada carskom zapoviješću po vlaškom običaju zapisani na svoje baštine koje posjeduju i da će davati rentu po vlaškom običaju. Tih 40 spa-

⁸⁶ D br. 5, str. 13v—14r.

⁸⁷ D br. 5, str. 25r—v.

⁸⁸ D br. 5, str. 50v.

⁸⁹ D br. 5, str. 25v—26v.

⁹⁰ D br. 5, str. 61v.

⁹¹ D br. 5, str. 62r—63v.

⁹² D br. 5, str. 5v—6v.

⁹³ D br. 5, str. 6v—7r.

⁹⁴ D br. 5, str. 64r.

hija grupisani su u džemaat Mirče sina Krase (Mirčo veled-i Kraso). Imena vojvode Vukosava i kneza Pavka kojima počinje ta grupa i koji su po defteru iz 1468/9. uživali timare ukazuje na degradaciju ovih vlaha-spahija. Toj grupi treba dodati 9 starih spahija iz 8 sela (iz jednog sela 2 spahije), tako da se dobiva 49 spahija, odnosno spahijskih kuća koje treba dodati gornjem globalnom podatku o broju vlaha u Hercegovačkom sandžaku.

Ovu digresiju u raspravljanju o vojvodi Petru Hrabrenu kao spahiji nismo učinili radi pukog ređanja podataka o vlasima Hercegovine i radi formalnog poređenja podataka o vlasima te regije koje daju defter iz 1468/9. g. i defter iz 1477. godine. Time smo upravo htjeli da stvorimo čvršću i širu pozadinu na kojoj rečeno pitanje možemo posmatrati. Prethodno ponovimo još jednom da izneseni podaci o broju vlaha jasno govora koliko je to bila moćna ljudska gromada koja je živjela svojim još pretežno stočarskim životom, organizovana u svoje katune i katunske formacije, autonomna i neprobojna za novu civilizaciju i novu vjeru koju su donosili osmanski osvajači. U tom pogledu najbolju ilustraciju daje činjenica da smo u toj velikoj masi mogli utvrditi samo 16 slučajeva islamizacije, ili oko 20 slučajeva⁹⁵, ako se prihvate kao sigurni nekoliko dubiozna slučajeva, dok je islamizacija zahvatila feudalnu klasu i počela prilično hvatati korijenja među župskim seljaštvom. S druge strane, tako nagli porast broja vlaha između 1469. i 1477. godine nije bio samo posljedica prirodnog priraštaja broja vlaha, njihove biološke i društveno-ekonomske ekspanzije, nego je, dobrim dijelom, posljedica činjenice da je učvršćenjem i proširenjem osmanske vladavine u Hercegovini pod osmansku vlast došao priličan broj novih vlaha. O tome imamo eksplicitne podatke za neke vlaške grupacije. Ti podaci ukazuju da su se Turci poslije instaliranja svoje vlasti u Hercegovini pod Isa-begovom, pa do potkraj 1477. godine, kada je napisan opširni defter Hercegovačkog sandžaka, nosili s ozbiljnim pitanjima i teškoćama. Oni su nailazili na otpor hercega Vlatka i na otpor Madjara koji su imali uporište u Počitelju i u Hercegovini zapadno od Neretve prema moru. Dalje na istoku Turci su nailazili na otpor Crnojevića, a imali su poteškoća u Albaniji, naročito oko Skadra. S druge strane, oni su nailazili na poteškoće s vlasima. Vlasi su u krajevima gdje su bili kompaktno naseljeni bili prepreka za uvođenje običnog timarskog posjeda, a u nekim krajevima pružali su otpor Turcima. Čak se dešavalo da su čitave vlaške skupine napuštale osmanski teritorij i bježale prema moru, kakav je slučaj u krajevima zapadno od Neretve, a reklo bi se da je takvog povlačenja prema moru i dalje bilo i na istočnoj strani. Vjerovatno je do takvog povlačenja vlaških skupina dolazilo i zbog toga što je njihov teritorij postajao poprište sukoba između zaraćenih strana, Turaka i njihovih neprijatelja, i bivao ozbiljno pustošen. Vlasi su bježali, a župsko stanovništvo bilo je zatirano. Vjerovatno je da je i župsko stanovništvo, pred uništenjem, također bježalo. O tim pustošenjima svjedoče podaci

⁹⁵ Ima nekoliko slučajeva gdje, usljed nedostajanja dijakritičkih znakova na arapskim konsonantima, nije jasno kako čitati, na primjer: da li čitati Ilijaš ili Ilijas.

u defteru iz 1477. godine. Najveća pustošenja zahvatila su donji tok Neretve, s obje strane te rijeke, uključujući i kraj oko Mostara, dakle istočni i zapadni Hum, kao i neke krajeve susjedne istočnom Humu, na lijevoj strani Neretve. U istočnom dijelu sandžaka izrazito je opustošena nahija Onogošte. U nahiji Dubravi zabilježeno je 16 praznih sela, u nahiji Počitelj 26 praznih mezri, od kojih 14 nije ni u čijoj ruci, u nahiji Blagaj 4 prazne mezre u kategoriji mevkufata, to jest zemalja prikjučenih fiskusu, u nahiji Mostar 19 praznih sela i 2 mezre u kategoriji mevkufata, u nahiji Ljubuški 5 praznih sela u kategoriji mevkufata, u nahiji Gacko 11 praznih sela, u nahiji Vatnica (Fatnica) 6 praznih mezri u kategoriji mevkufata, u nahiji Nevesinje 4 prazna sela⁹⁶. Kako vidimo, najveći dio opustošenih sela i mezri nalazi se na prostoru Donjih vlaha ili u krajevima uz njihov teritorij. Iz zabilježaka se vidi da su stradale zemlje župskih seljaka koje su označene sa »sirf yerleri«: srpske zemlje, kao i župska sela koja su označena sa »sirf yurdi«: srpsko stanište⁹⁷. Tako se za 12 mezri u nahiji Počitelj kaže da su »srpske zemlje«, a za 6 sela u nahiji Gacko da su »srpsko stanište«. U mevkufatu su kao prazni pomenuti po koje selo ili prazan dio sela, po koja prazna mezra ili dio mezre u nahijama Konac Polje, Vidoška, Bistrica, Zagorje, Goražde, Soko. Naravno, u hassovima cara, u hassovima sandžakbega, u timarima spahija i timarima tvrđavskih posada ima nemali broj podataka o praznim selima u svim nahijama. Ali, ipak izlazi da su najveća razaranja nastala ondje gdje su ratni sukobi bili najčešći i najtrajniji, a to je slučaj teritorija Donjih vlaha i nekoliko susjednih nahija. Pri tome je moglo doći do pustošenja i od strane neprijatelja Turaka, kao što to pokazuje primjer nahije Onogošte na istoku sandžaka. U toj nahiji zabilježeni su 12 praznih sela i 1 pusta mezra. Za ta sela se kaže da su najprije bila pusta, pa nisu nikom dodijeljena nego su postala mevkuf. Docije su ta sela oživljena, ali ih je potom uništio (vurmiš) Čirnioğlu, to jest Crnojević (misli se na Ivana Crnojevića), a to je moglo biti 1476. godine⁹⁸. Zahvaljujući vlasima pomenuta mezra, po imenu Miločani, je oživljena. Polovinu te mezre drži Radosav i njegov brat Hamza. To je katunar Radosav sin Stepan-vojvode iz nahije Gornja Morača. Iz istog katuna je Tvrdko sin Vukče koji drži polovinu te mezre. Zajedno daju ušur od 40 akči. Pored uništenih sela i seljačkih imanja, zabilježene su uništene i napuštene feudalne baštine, među njima i hercegova imanja. Za oživljavanje pustih sela, mezri seljačkih i feudalnih posjeda od velike važnosti su bili vlasii, vlaške starješine i voj-

⁹⁶ D br. 5, str. 292v—294v.

⁹⁷ Izrazi »srpske zemlje« ili »srpska staništa«, za razliku od vlaških zemalja, vlaških staništa, označavaju zemlje i naselja sejdilačkog seljaštva, podrvrnutog seljaštva. Za historiju seljaštva Hercegovine pod osmanskom vlašću interesantna je činjenica da osmanski izvori, u opoziciji prema vlaškim staništima, još u 17 vijeku nazivaju zemlje župskog seljaštva »srpskim zemljama« (sirf yerleri). Vidjeti: Hamid Hadžibegić: *Kanun-nama za Hercegovački sandžak iz 1637—8. godine, kanuni i kanun-name za bosanski, hercegovački, zvornički, kliški, crnogorski i skadarski sandžak*, Sarajevo 1957., str. 150.

⁹⁸ D br. 5, str. 293v.

nuci. U ovim najopustošenijim krajevima kolonizaciona uloga Donjih vlaha bila je od izuzetne važnosti, u prvom redu na teritoriju tih vlaha, ali i u susjednim nahijama. One zemlje koje su pripadale župskom seljaštvu, kao i feudalne baštine, bile su podložne klasičnoj prirodnoj renti, ušuru, dok su zemlje koje su pripadale vlasima odranije plaćale rentu po vlaškom običaju. Tako je bilo i sa pustim zemljama koje su sada dolazile u posjed vlaha, vlaških starješina i vojnika. Lijepu ilustraciju za ovo pruža primjer dvojice starješina Burmaza katonara Đurena s. Vladisava i brata mu Burmaza. Za njihovo zimište (kişla) po imenu Torište, Telište i Kumani Brdo na morskoj obali kaže se da je to vlaško stanište (eflâk yurdi), a za njihovo ljetište (yayla) po imenu Močioce kaže se da je to vlaška zemlja (eflâk yeri) i da na nju ne plaćaju ušur, dok za jedan mlin na mjestu Ostolos i za 2 vinograda na mjestu Lapsić daju ušur⁹⁹. Tako su vlasli i vlaške starješine Donjih vlaha svojom kolonizacionom ulogom doprinosili uspostavljanju proizvodnih snaga u poljoprivredi, stvaranju uslova za jačanje timarskog sistema, a u isto vrijeme su zadovoljavali ranije započeti proces sedanterizacije vlaha koji je sada ubrzavan inicijativom osmanske vlasti, kao i imovnu diferencijaciju među vlasima, stvaranje bogatog sloja vlaških starješina. Čak je za vlaške starješine i vlaške ratnike dobijanje novih baština, potvrđivanje starih njihovih baština, kao i dobivanje drugih sličnih beneficija bilo pogodnije, korisnije i sigurnije za stvaranje lične imovine nego dobijanje timara koji su za svaku grešku, neposlušnost ili za neizvršavanje dužnosti mogli biti oduzeti, a nisu bili van zahvata principa rotacije timara. Pada u oči da samo najkrupnije starješine Donjih vlaha posjeduju i timare a u isto vrijeme dobivaju značajne baštine, čiftlike, mezre, mlinove, vinograde i slično u ličnu imovinu. To se može ilustrirati nekim primjerima upravo na pomenutim najviše opustošenim teritorijama. Tako je Isa-beg dao knezu Heraku Dolinu i njegovim sinovima Tvrdku i Petru u baštinu mezre Konesić, Medenik i Odrice u području Viševe, mlin na mjestu Lozica i baštine Zavalu i Kalotnicu¹⁰⁰. Pašajigit-beg dao mu je u nahiji Mostar prazne baštine ostale iza Vukašina Sankovića i Vuka Pavičića u selu Kruševo, s time da za baštine Kalotnicu i Zavalu daje ušur¹⁰¹. U nahiji Blagaj držao je knez Herak sina Vladisava mezre Bivolje Brdo i Turkovići, za koje se kaže da ih je 8 komada, da su to »srpske zemlje« i da je ušur od njih mevkuf, to jest da ide za državni fiskus¹⁰². Katunar Pavko sin Radohne dobio je u baštinu u području Dabra od Isa-bega baštine trojice hrišćana koje su iza njih ostale prazne u selima Suzin i Kali. Plaća ušur, osim za svoju vlašku baštinu u selu Kali, jer je to vlaška zemlja¹⁰³. U tom istom kraju dao je Isa-beg u baštinu vlaha Vukiću sinu Vukče praznu baštinu Dragića sina Radivoja, na koju nije davao ušur¹⁰⁴. Možda Vukiću,

⁹⁹ D br. 5, str. 294v.

¹⁰⁰ D br. 5, str. 294r.

¹⁰¹ D br. 5, str. 294.

¹⁰² D br. 5, str. 294r.

¹⁰³ D br. 5, str. 294r.

¹⁰⁴ D br. 5, str. 294r.

a možda nekom drugom vlahu dao je Isa-beg u baštinu u području Blagaja zemlju sela Knez, zemlju uništenog sela Buniša i zemlje po imenu Međurice i Gradin, s tim da na ove zemlje plaća ušur gospodaru zemlje (yer issine)¹⁰⁵. U području Gacka Isa-beg je dao u baštinu vlahu Radiču u selu Metohiće njive, livadu Konjice i livadu Crkvine koje su ostale iza hercega, s tim da na njih daje ušur¹⁰⁶. Za 12 mezri u nahiji Počitelj koje su bivše »srpske zemlje« i među kojima se ističe mezra Svitava, istoimena sa selom Svitavom u timaru Petra vojvode Hrabrena, kaže se da su sada u rukama vlahâ¹⁰⁷. Katunar Nikola sin Mrkše držao je selo Hudbina u nahiji Dubrava. U istoj nahiji za sela Čakes, Modrice i Korice kaže se da su u ruci vlahâ¹⁰⁸. Sela Skoč i Dračevo su u ruci katunara Petra sina Mirosava, a selo Klenice je u ruci Radoja sina Dragoja¹⁰⁹. U nahiji Gacko dva sela, Dolnja Podažežna i Gornja Podažežna, u posjedu su kneza Vukića, koga ne susrećemo među starješinama Donjih vlahâ, osim ako to nije knez Vukić, čiji se sin Radič pominje kao starješina znatnog katuna, od 79 kuća i 13 neoženjenih, u grupaciji vlahâ Rudina ili knez Vukić sin Bratila, starješina velikog katuna, od 126 kuća, u grupaciji vlahâ Pive ili Banje¹¹⁰, što bi ukazivalo da su i vlasi Rudina odnosno vlasi Pive učestvovali u oživljavanju opustošenih nahija susjednih području Donjih vlahâ. U toj nahiji prazno selo Radinović drži Radaš sin Grubača, a dva prazna su sela u ruci vojvuka¹¹¹. Mislimo da ovaj Radaš sin Grubača nije istovjetan sa Radešinom sinom Grubača, katunarom u grupaciji vlahâ Pive ili Banje, ali bi mogao biti s njim srodnik¹¹². U oživljavanju pustih sela nahije Mostar učestvuju starješine nekoliko vlaških grupacija. Katunar Radbrad sin Ljubića iz grupacije vlahâ nahije Mostar drži prazna sela Stepković, Jađenović, Gradac i drugi Gradac. Vojvoda te grupacije Vladimir drži prazna sela Mokro i Lepeno. Za prazno selo Borunko kaže se da je »der dest-i Opanči«, to jest u ruci (katuna) Opanci, čiji je katunar Opanak knez Vladko. Katunar iz te vlaške grupacije Radoje Nespinić posjeduje prazno selo Kruševo¹¹³. Iz grupacije vlahâ zapadnog Huma vojvoda Dadoj posjedovao je u nahiji Mastar prazno selo Ozariće. Iz te grupacije biće Strmopotić, koji je držao prazno selo Brko. Mislimo da se ovdje radi o Vučihni Strmpotiću, vlahu iz katunske grupacije Hum-eli, Zapadnog Huma¹¹⁴. Iz grupacije Donjih vlahâ prazno selo Kalošević posjeduje vojvoda Petar Hrabren, a dvije mezre, Skočim i Dračevo, drži katunar Petar sin Mirosava¹¹⁵. Dva sela, Vijovnicu i Gradac, posjeduje knez Herak¹¹⁶. To neće biti ni jedan od

¹⁰⁵ D br. 5, str. 294r.

¹⁰⁶ D br. 5, str. 294r.

¹⁰⁷ D br. 5, str. 294v.

¹⁰⁸ D br. 5, str. 293v.

¹⁰⁹ D br. 5, str. 293v.

¹¹⁰ D br. 5, str. 293r; 44r—v, 30r—v.

¹¹¹ D br. 5, str. 293r.

¹¹² D br. 5, str. 29v.

¹¹³ D br. 5, str. 292v; 33r, 30v—31r, 31v, 32v.

¹¹⁴ D br. 5, str. 292v; 34r, 34v.

¹¹⁵ D br. 5, str. 292v, 293v; 52r, 58v—59r.

¹¹⁶ D br. 5, str. 292v.

dvojice Heraka iz Donjih vlaha, ni knez Herak Dolin ni knez Herak Vladisalić, nego knez Herak Vraneš. Prazno selo Pavac držao je knez Sokola (Sokol knezi), a selo Bari Vukas sin Kalimana i vlasi, za koje nismo mogli utvrditi kojoj vlaškoj grupaciji pripadaju¹¹⁷.

Iz pregleda oživljavanja najviše opustošenih krajeva Hercegovine vidi se da su starješine Donjih vlaha odigrali u tome najistaknutiju ulogu. Na teritoriji Donjih vlaha nismo utvrdili ni jedan slučaj da pustu zemlju drže i oživljavaju vlaške starješine i vlasi koji ne pripadaju formaciji Donjih vlaha. To ukazuje da se područja na kojima žive pojedine vlaške grupacije kao takva smatraju područjima date vlaške grupacije ne samo u pogledu zimišta i ljetišta nego kao teritorijalna cjelina. To, pak, da su Turci u odnosu na Donje vlahe opservirali tu činjenicu ukazuje da su Donji vlasi to zasluživali svojim držanjem prema osmanskoj vlasti i svojom ulogom na jednom području koje je očividno bivalo izloženo krizama i razaranjima. O takvom položaju Donjih vlaha na posredan način govori nahija Mostar, susjedna teritoriju Donjih vlaha. Vidjeli smo da u oživljavanju uništenih sela i mezri u toj nahiji učestvuju, pored starješina vlaške grupacije te nahije, i vlaške starješine iz drugih grupacija vlaha. Ta činjenica ne može se objasniti time što grupacija vlaha u nahiji Mostar ne bi mogla sama oživjeti puste zemlje i sela. Ta je grupacija, kako smo rekli, imala 16 katuna, sa 355 kuća i 69 neoženjenih. Vojvoda tih vlaha bio je Vladimir. Među ostalim katunarima isticao se Opanak knez Vladko. Ovi vlasi naseljavali su kraj oko Mostara, Ljubuškog i Imotskog. Oni su, sa svojim vojvodom Vladimirom na čelu, bili napustili svoja staništa. Ne zna se kuda su krenuli, da li na sjeverozapad ili na jugozapad, prema moru, ali je sigurno da su napustili osmanski teritorij. Ne može se precizno utvrditi ni kada se to desilo. Sigurno je to da je ova grupacija jedno vrijeme bila pod osmanskom vlašću prije nego što je napustila svoja staništa. O tome govori činjenica da se spominje islamizirani brat katunara Mrkše sina Stepana — Mustafa¹¹⁸. Vjerovatno da se to desilo 1471. g. ili oko te godine, za vrijeme osmansko-ugarskih borbi koje su se završile zauzimanjem tvrđave Počitelj, a zatim tvrđava Ljubuški i Rog od strane Turaka. Nakon toga su Turci, reklo bi se, učinili sve da vrate tu prilično brojnu vlašku formaciju na svoj teritorij, u njena stara staništa. Oni su pregovarali s tim vlasima i dali im garancije o bezbjednosti. To se desilo u vrijeme sandžak-bega Hamza-bega. Izgleda da se u vrijeme toga sandžak-bega svi vlasi ove grupacije nisu vratili na osmanski teritorij, nego je to postepeno vraćanje nastavljeno i u vrijeme sandžak-bega Sinan-bega. Vlasima su vraćana njihova staništa, a njihovim starješinama zemlje i imovina. Tako se kaže da, kada je vojvoda Vladimir došao po ugovoru i jamstvu sigurnosti (ahd-u amanla), Hamza-beg mu je dao njegove baštine u području tvrđave Ljubuški, u mezrama Dobro Selo i Buhovo, i u području Mostara — njegove baštine u mezri Mokro, njegove baštine u mezri Ledinac u području tvrđave Imotski, njegove baštine u mezrama Kongora, Kumljani Čerašljani, kao i njegove 2 mezre po

¹¹⁷ D br. 5, str. 292v.

¹¹⁸ D br. 5, str. 31v.

imenu Tihalj i Turjak, koje predstavljaju zemlju od po 2 čiftlika. Uz to mu je dao u granicama sela Knežopolje 2 mlina po imenu Boč. Sandžak-beg Sinan-beg dao mu je, uz tapiju, zemlju Rakit, kako bi se nastanio u carevoj zemlji, kako bi oživio pomenute zemlje i kako bi naselio hrišćane koji su s njim izašli iz careve zemlje i dao im zemlju na dodijeljenim zemljama. Koliko god ljudi dođe, neka ih na tim zemljama naseli. Tako je potvrđeno i uvedeno u defter¹¹⁹. Vidjeli smo da je vojvoda učestvovao, zajedno sa nekim katunarima svoje vlaške grupacije, u oživljavanju pustih sela u nahiji Mostar. Jedna bilješka o dodjeli zimišta za katun Mrkše sina Stepana, nakon njegova povratka na osmanski teritorij, otkriva poznate stalne sukobe između vlaškog i župskog seljaštva oko zemlje. Tu se kaže da je sandžak-beg dao Mrkši i njegovu bratu Mustafi kao zimište (kışla) prazne zemlje Brazje, Nerać i Podvranje. Sada su neke od tih zemalja nađene u ruci župskog seljaštva (raiyyet). Te zemlje dosuđene su tim seljacima, a ostale su potvrđene Mrkši i njegovu bratu Mustafi.¹²⁰

Zbog ovakve situacije u području vlaške grupacije Vladimira vojvode, prirodno je da su Turci za oživljavanje pustih sela i zemalja u nahiji Mostar angažirali vlahe i vlaške starješine s obje strane rijeke Neretve. Da bi situacija na zapadnoj strani donjeg toka rijeke Neretve pa prema moru bila jasnija, osvrnućemo se i na drugu vlašku grupaciju koja je također bila napustila osmanski teritorij. To je vlaška grupacija pod zapovjedništvom vojvode Dadoja. Ta vlaška grupacija od 264 kuće sastojala se od 5 katuna. To su sljedeći katuni: katun Vukića Krmpotića, katun vojvode Dadoja, katun Radopolje, katun Stepana Vukonohe i katun Ivana sina Kačića. Ta vlaška grupacija koja je označena kao grupacija zapadnog Huma vjerovatno se povukla s osmanskog teritorija u vremenu bliskom bijegu formacije Vladimira vojvode. Njeno povlačenje je svakako u vezi s osmanskim prodiranjem prema obali mora. U bilješci o povratku ove grupacije na osmanski teritorij se kaže sljedeće. I vojvoda Dadoj vratio se na osmanski teritorij pod istim uslovima pod kojima se vratio vojvoda Vladimir (ahd-u amanla). Kada je on došao, dali su mu zemlje, s tim da ko god dođe ima da se na te zemlje naseli. To su ove zemlje: u Dubrovici Kućene zemlje, Polog, Hraštani, Kneža Polja, Ošast, Tošić, Čapljina, Kneže Polje, Gorica Grdić, Jasenice, Ziverići, Jezerčani, Olovići, Biočani, Veljanci, Tihaljine, Homečani, Zahodi, Otrić, Zaostrog i 2 vinograda po imenu Lina i Stabno Polje. Sve te zemlje su stara (kadimi) baština vojvode Dadoja. Na toj osnovi je napravio ugovor (muahede) i došao. To mu je sve potvrđeno i na njega zavedeno, s time da to zajedno uživa sa katunima koji s njim dođu i sa licima koja bi došla¹²¹. Iz ove bilješke saznajemo dvije važne stvari. Prvo, potvrđuje se da su vlaške starješine izbjegle s osmanskog teritorija vodile pregovore i sklapale ugovore radi povratka pod osmansku vlast (muahede), drugo, da se pod izrazom baština tog i tog vlaškog starješine treba podrazumijevati ne njegova lična svojina nego svojina katuna, odnosno

¹¹⁹ D br. 5, str. 30v.

¹²⁰ D br. 5, str. 31v.

¹²¹ D br. 5, str. 34v.

katunskih organizacija koje predstavlja. To se vidi i u drugim mnogim primjerima, ali je ovdje to rečeno eksplicite. Ipak se jasno zapaža postepeno izdvajanje lične i porodične svojine pojedinih vlaških starješina i istaknutih vlaha, koje je započelo u vremenu prije Turaka, a koje se pod Turcima nastavilo ubrzanim tempom. Vjerovatno je povratak ove vlaške grupacije uslijedio u vremenu nešto kasnijem od vremena povratak grupacije vojvode Vladimira. Za Stepana Markovića i Matiju Vukosalića se kaže da im je ranije hercegovački sandžak-beg Sinan-beg potvrdio i dao njihove baštine u selu Makara, njihove baštine u selu Polazda i njihove baštine u selu Grnice, koje su uživali od hercegova vremena. Te su baštine i sada nađene u njihovu posjedu¹²². Kako su ih ranije uživali neka ih tako uživaju i neka na njih daju rentu (resim). U svom razvoju grupacija vojvode Vladimira i grupacija vojvode Dadoja bile su ispred vlaških grupacija na lijevoj strani rijeke Neretve, osobito grupacija vojvode Dadoja. O tome svjedoče brojna sela u kojima su prisjeli pojedini katuni tih dviju grupacija. Tako je u grupaciji vojvode Vladimira u katunu Ivaniša sina Ivana zabilježeno 5 sela u kojima taj katun obitava. To su sela u području Imotskog: Vinjan, Gorica, Iksović, Lukavac i Brezgula¹²³. Katun Milosava sina Sladića je smješten u selima Bodci, Igre i Kozice. Posljednja 2 sela označena su kao područna Primorju, što pokazuje da se ovaj katun grupacije vojvode Vladimira protezao do Primorja koje je bilo teritorij grupacije vojvode Dadoja. Iz iznesenih podataka o povratku grupacije vojvoda Dadoja na osmanski teritorij i o ustupanju zemalja od strane Turaka toj grupaciji vidi se da se teritorij te grupacije nastavljao na teritorij grupacije vojvode Vladimira i produžavao u dalmatinsko primorje. Taj dio teritorija ove grupacije naznačen je kao Primorje i, kako se to vidi iz imena sela kod nekih njenih katuna, išao je do rijeke Cetine ili blizu nje¹²⁴. U katunu vojvode Dadoja naznačena su sela toga katuna: Labčani, Doljanci, Makara, Polazda, Grbčanić, Rogoznica, Ponoća, Kočić, Brahli, Bast, Podgora. U katunu Stepana sina Vukonoha, područnog vojvodi Dadoju, naznačena su sela Koš, Rapče i Ojriđa, područno Primorju. U katunu Ivana Kačića naznačena su sela toga katuna: Komatište, Dračnica, Podac, Jarčiko, Hrašćani, Vrhodol, Tučepi, Makar¹²⁵.

Iz ovoga vidimo koliko su Turci proširili svoj teritorij na desnoj strani rijeke Neretve i dalje prema jadranskom primorju do 1477. godine. Ovo što je rečeno o dvije katunske formacije zapadno od rijeke Neretve, na određen način ističe koliko su važnu ulogu kao gra-

¹²² D br. 5, str. 35r.

¹²³ D br. 5, str. 33r—v.

¹²⁴ Da su se Turci približili rijeci Cetini i da se njihov uticaj osjećao preko te rijeke, potvrđuju i mletačke vijesti o osmanskoj agitaciji u Poljicu potkraj 1469. godine: »... contulit se ad presentiam domini nostri comes Rados Petrovich... qui post narratam periculorum populorum polizam incoletius quibus multe policationes et largitiones fiunt per Turchos ut contra comites ipsos insurgant ut locum illum reddunt in sua potestate, et timeant ne cito sequatur ut et ipsis subigantur dictioni Turchorum...«, uzeto iz: Marko Šunjić: *Dalmacija u XV stoljeću*, Sarajevo 1967., str. 88. (bilj. 59).

¹²⁵ D br. 5, str. 37r.

nični pojas igrali krajevi s lijeve strane Neretve, u njenom donjem toku. Upravo taj vitalni prostor dobrim dijelom pokrivala je vlaška grupacija Donji vlasi. Ta značajna uloga Donjih vlaha nije prestala i poslije naznačenog proširenja osmanskog teritorija u donjem toku Neretve i Primorju, jer su Donji vlasi igrali važnu ulogu u kolonizaciji i oživljavanju ranije naznačenih krajeva, najopustošenijih dijelova Hercegovine. U tom vremenu je došlo do nakupljanja zemalja, baština i ostalih dobara u rukama vodećeg sloja vlaha. U tom je najdalje otišla kuća i katun Hrabrena. Dobra koja su nakupili vojvoda Petar i njegova braća dijelom su bila njihova stara imanja, koja su oni odra-nije uživali, a dijelom nova, dobijena od Turaka. Pored imanja koja smo naveli, vojvoda Petar imao je u području Dabra u pustom dije-lu sela Jatonoge mulk vinograd i baštinu koju je uživao po vlaškom običaju. Godišnja renta odsjekom od toga, u ruci Petra vojvode, iz-nosila je 150 akči¹²⁶. U praznom dijelu sela Svetova u području Dabra on je također imao mulk mlin, kao i baštinu koju je odra-nije po vlaškom običaju stalno držao. Ostalo, osim njegove baštine, u tom dijelu sela dato je vojvodi Petru uz godišnje plaćanje odsjekom u iznosu od 250 akči. U tom istom selu Jatonoge imao je brat vojvode Petra Vukića mulk vinograd i baštinu koju je posjedovao po vlaškom obi-čaju, pa mu je to potvrđeno i u defteru od 1477. godine¹²⁷. Istina, selo Jatonoge ovdje je zabilježeno kao područno Blagaju, a ne Dabru. Ali, da se ovdje radi o istom selu, svjedoči to što je i kod vojvode Petra i kod Vukića zabilježeno da je to selo ulazilo u bivši timar Vukića sina Vlada. Kod vojvode Petra izričito se kaže da je to selo u okviru svog timara posjedovao Vukić Vlađević, a kod Petrova brata se kaže da je to selo kao timar posjedovao Vukić, ali mu se prezime, Vlađević, ne pominje. Samo se kaže da je to selo oduzeto od Vukića i ušlo u mevkufat. Uostalom, spominje se i prazna mezra Svetova, područna Dabru i kaže da u njoj brat Petrov Vukić posjeduje vlašku baštinu po vlaškom običaju. Vidi se da su ova dva brata i u selu Jatonoge i u praznoj mezri Svetava imali posjede. Pomenutu praznu mezru Svetavu treba razlikovati od prazne mezre Svetave u području Počitelja. Kako vidi-mo, Petar vojvoda i njegova uža porodica zadržali su svoja imanja i zemlje i nakon toga što je Petar vojvoda izgubio svoj timar u korist Vladiavaša, oca carskog čohadara krajem 1475. godine i čak je Petar dobio nove beneficije, kao što je zakup lađa na Neretvi od Počitelja do mora. Privilegiran položaj Petra vojvode vidi se i iz toga što on dobiva zemlje uz plaćanje godišnje mukate, jer je to plaćanje odsjekom, koje je uvijek manja obaveza od normalne rente.

Ali, pored svega iznesenog, mora da je postojao razlog da Turci oduzmu timar vojvodi Petru 18. XII 1475. godine. Mi smo kao mogući razlog za to istakli činjenicu da je timar Petra vojvode obuhvatao stare baštine njegove i njegove porodice, o kojima svjedoče podaci o selu Jatonogama i mezri Svetavi (Svitavi) koje smo upravo iznijeli, i da su stoga Turci taj timar stavili u rotaciju. Ali, time nije odgovoreno na pitanje zašto se to dogodilo upravo krajem 1475. go-

¹²⁶ D br. 5, str. 113v.

¹²⁷ D br. 5, str. ...

dine, u vrijeme kada se kriza oko Popova i Trebinja do kraja zaoštravala. Zašto skoro sve ostale starješine Donjih vlaha koji su posjedovali timare zadržavaju svoje timare, a vojvoda Petar gubi svoj timar? Treba istaći da su u sporu Turaka sa hercegom Vlatkom vlaške mase igrale važnu ulogu. Prostor oko Trebinja i Popova bio je u većoj ili manjoj blizini načičkan brojnim vlaškim skupinama, od kojih neke nisu u prvim godinama osmanske vlasti u Hercegovini pod punim zahvatom ili kontrolom te vlasti. Od skupina koje su ispunjavale prostor oko Trebinja i Popova isticale su se dvije najveće formacije vlaških katuna: na istoku najveća katunska grupacija Hercegovine, vlasli u predjelu Rudina, na zapadu druga po veličini formacija katuna, Donji vlasli. Po svemu, izgleda da vlasli Rudina nisu u prvo vrijeme bili došli pod osmansku vlast ili, u najmanju ruku, nisu bili pod punim zahvatom te vlasti, što je bilo od nemalog uticaja na sudbinu Trebinja i Popova. Slučajevi islamizacije, istina rijetki, ukazuju da su izvjesni katuni, ako ne cijela grupacija katuna Rudina, došli u dohvat osmanske vlasti. Tako je u defteru iz 1477. g. zabilježen u malom katunu Poblaha sina Radovana, od 14 kuća, Mahmud sin Radovine. Na čelu drugog katuna, od 24 kuće i 4 neoženjena, nalazi se Zagan sin Grubača¹²⁸. U tom katunu se nalazi Hizir sin Stepana. U velikom katunu Radiča sin kneza Vukića, od 79 kuća i 13 neoženjenih, nalazi se Atmadža sin Vukše¹²⁹. Naravno, to je za ovu ogromnu grupaciju katuna neznatna islamizacija, ali ipak nje ima i ona pokazuje da je ta grupacija došla pod uticaj osmanske vlasti i njene religije. Ali, s druge strane, veliki broj katuna ostao je van dohvata islamizacije. Izgleda da je bilo sudaranja s osmanskim vlašću, otpora toj vlasti i bježanja van njena dohvata, te da je zahvatanje čitave te formacije od strane osmanske vlasti trajalo duže. Za to nam daje ilustraciju katun Heraka Perkoča, od 21 kuće i 7 neoženjenih. Za pripadnike tog katuna se kaže da oni stanuju u selu Izgora i u selu Omodljina. Mjesto gdje stanuje ovaj katun je derbend. Zato što je to vrlo opasno mjesto, ovi hrišćani su preuzeli na sebe obavezu da čuvaju ovaj derbend, tako da ni na kakav način ne bude štete imetku i životima muslimana i hrišćana. Koliko god ljudi dovedu svana i s mora, neka ovi s njima zajedno stanuju i neka daju rentu po vlaškom običaju. U skladu s tim, načinjen je dogovor i ovo je uneseno u defter. Iz tog katuna Vukota i vojnuk Husein obavezali su se da na onovu pomenutog čuvaju derbend i da nikome ne bude šteta nanesena. Oni stanju na mjestu zvanom Izgora i čuvaju mjesta između Čemernog i Sutiske. Osim ovih, koliko god se ljudi sakupi, neka daju rentu po vlaškom običaju i neka budu oslobođeni od haradža, ispendže i divanskih dažbina¹³⁰.

Iz navedenog se vidi da je katun Heraka Perkoča došao pod zahvat osmanske vlasti tek 1477. godine, dakle nakon ponovnog potpadanja Trebinja i Popova pod tu vlast, ali da se van osmanskog teritorija nalazilo još njegovih pripadnika ili pripadnika nekog srodnog katuna, čak na morskoj strani. Vojvoda vlaške formacije u Rudinama

¹²⁸ D br. 5, str. 41r.

¹²⁹ D br. 5, str. 44r—v.

¹³⁰ D br. 5, str. 43v—44r.

Stepan sin Stradžina bio je neposredni starješina dva katuna. Prvi njegov katun, od 109 kuća i 9 neoženjenih, s kojim je on živio nalazio se u Rudinama, dok se drugi njegov katun, od 25 kuća, nalazio u području Popova¹³¹. Taj manji katun, od koga je u defteru respektivno nabrojano samo 20 kuća, biće da je bila frakcija velikog katuna, koja se oformila u poseban katun. Da je taj katun poptuno prešao u Popovo, pokazuje činjenica da su njegova zimišta bila u Grabju, Ljubomiru, Lugu i Zagorju, a njegovo ljetište u Ravnom. U istoj toj katunskoj formaciji kod katuna Stepana sina Vukče, od 53 kuće i 5 neoženjenih, među zimištima spominje se Ljubomir, a ljetište katuna je u Ravnom. Katun Ivana sina Vladka, od 43 kuće i 5 neoženjenih, također ima zimište u Ljumobiru¹³². Taj katun vojvode Stepana u Popovu čini paralelu frakciji katuna vojvode Petra Hrabrena u Popovu. To pak pokazuje da su vojvode dvije najveće katunske formacije, vlaha u Rudinama i Donjih vlaha, koje su ovičavale regiju Trebinja i Popova, bili povezani s tom regijom i imali svoje, odnosno svojih katunskih organizacija, interese u toj regiji. Iz pregleda katunskih frakcija u Popovu i Trebinju vidi se da je regija Popova i Trebinja predstavljala područje koje je svojom geomorfološkom, proizvodnom i društvenorazvojnou fizionomijom bilo sredina koja je privlačila pažnju i interes okolnih vlaških formacija koje su tu nalazile ispasišta i koje su, zahvaćene procesom prelaženja na sjedilaštvo i zemljoradnju, tu penetrirale i naseljavale se u obliku manjih ili većih katunskih frakcija ili čitavih katuna, tako da se, zajedno sa snagom tamo postojeće vlaške mase, u neku ruku u Popovu i Trebinju vršila koncentracija posjedovno-proizvodnog, društvenog i političkog utjecaja okolnih brojnih vlaških formacija. Ono što te okolne vlaške formacije nisu mogle u pogledu penetriranja učiniti na području pokrivenom kompaktnim vlaškim grupacijama činile su to na području Popova i Trebinja. To pak ukazuje da su Popovo i, osobito, Trebinje imali ranije pretežno župski karakter i da su, u poređenju sa okolnim teritorijama, tu vlasi bili relativno manje brojni. Ali, ima znakova da je vlaško plavljenje još prije osmanskog vremena tu bilo toliko jako da se to odrazilo na uređenje i upravni karakter te regije. U defteru iz 1477. godine u popisu ovčarine Hercegovačkog sandžaka, koju kao rentni prihod dijele carski hassovi i sandžakbegovi hassovi, u listi nahija čiju ovčarinu dobiva kao rentu sandžakbeg u nekim nahijama naznačena je župska organizacija sa naznakom zatečenih župana. Tako je u nahiji Sokol naznačeno županstvo župana Vladka¹³³. Nahije Bistrica, Goražde, Osanica naznačene su kao županstvo župana Tvrdka¹³⁴. Nahija Zagorje je županstvo župana Radovine¹³⁵. Samobor, sa Pribudom i Viničkom, bio je županstvo Ivanovo¹³⁶. Nahija Breznica, područna Kuknju, bila je županstvo župana Ivana¹³⁷. Nahija Gacko, Mileševo, Neretva i Dabri, Popovo i Nevesinje su bez pomena

¹³⁶ D br. 5, str. 86v.

¹³¹ D br. 5, str. 47r.

¹³² D br. 5, str. 47v, 49r.

¹³³ D br. 5, str. 86r.

¹³⁴ D br. 5, str. 86r—v.

¹³⁵ D br. 5, str. 86v.

¹³⁷ D br. 5, str. 87r.

župana. To su upravo nahije u kojima su vlasii bili brojni, što je imalo za posljedicu mijenjanje karaktera ovih župa. Pored pomenutog katuna Stepana sina Stradžina, vlašskog vojvode u Rudinama i katunske frakcije Petra, vojvode Donjih vlaha, u Popovu se pominju 3 frakcije iz katuna kneza Vukosava. Jedna frakcija, od 6 kuća i 2 neoženjena, ima svoje zimište na mjestu Dol, a ljetište na mjestu Treskavica. Ostale dvije frakcije su sedanterizirane: jedna, od 5 kuća — u selu Dubljani, a druga, od 3 kuće — u selu Krmljani¹³⁸. Ovaj knez Vukosav nije zabilježen ni u jednoj od 19 vlaških formacija, pa bi se zaključilo da on spada u vlaške starješine Popova. On nije ista ličnost sa vojvodom Vukosavom sinom Radoja koji u defteru iz 1468/9. godine posjeduje u nahiji Trebinje timar od 3735 akči¹³⁹, a koji je u defteru iz 1477. godine naznačen u džemaatu Mirča sina Krasa, područnom Trebinju, na čelu liste degradiranih spahija, zajedno sa knezom Pavkom, sinom Dobruška¹⁴⁰, koji također u defteru iz 1468/9. godine posjeduje u Trebinju timar od 2.685 akči¹⁴¹. Kako ni vojvode Vukosava ni kneza Pavka nema naznačenih ni u jednoj od 19 vlaških grupacija, i za njih bi se moglo zaključiti da spadaju u vlahe regije Popovo—Trebinje. Dalje, u području Popova spominju se dvije sićušne vlaške frakcije, i to iza frakcije vojvode Petra, bez naznake kome su katunaru područni, pa se ne zna da li i te dvije frakcije potpadaju pod Petra vojvodu ili pod nekog drugog katunara ili su se potpuno izdvojile iz katunskih veza. To su frakcija, od 3 kuće, u selu Velja Međa i frakcija, od 5 kuća, u selu Dobruhovo. U nahiji Trebinje pominje se frakcija, od 11 kuća, iz katuna Sišmana koga nema naznačenog ni u jednoj od 19 vlaških grupacija Hercegovačkog sandžaka^{141a}. Već ranije navedenih 49 degradiranih spahija vlašskog porijekla koje imaju svoje baštine u području Trebinja pripadaju među vlahe te regije i svjedoče o znatnom broju vlaha i u Trebinju.

Na izložene prilike u razvoju regije Trebinja i Popova i na koncentrično populaciono i ekonomsko zračenje okolnih vlaških formacija u toj regiji, a posebno u Popovu, ukazuje analiza timara u te dvije nahije u defteru iz 1468/9. godine. U obje nahije sasvim pretežna većina timara je u hrišćanskim rukama, a među hrišćanima timarnicima dominiraju vlaške starješine i ratnici. Sigurno je da jedan broj vlaha timarnika daju vlasii te regije. Ostali vlasii timarnici bili su iz okolnih vlaških grupacija. Izvršena analiza pokazala je jednu interesantnu stvar. Već smo rekli da starješine i ratnici pojedinih vlaških formacija u priličnom broju učestvuju u timarskom sistemu. Ali je bilo vlaških formacija koje manje učestvuju ili nikako ne učestvuju u timarskom sistemu. Ako se jedna vlaška grupacija našla pod osmanskom vlašću od vremena uspostave te vlasti i ostala lojalna toj vlasti, te ako je na teritoriju te vlaške grupacije ili u okolini tog teritorija uspostavljen sistem običnih timara, onda starješine i ratnici iz takve

¹³⁸ D br. 5, str. 63v.

¹³⁹ D br. 0—76, str. 86v.

¹⁴⁰ D br. 5, str. 64r.

¹⁴¹ D br. 0—76, str. 87v.

^{141a} D br. 5, str. 63v.

vlaške grupacije ulaze u većoj mjeri u red spahija. Ako ta dva uslova nisu ispunjena, onda iz vlaških grupacija starješine i ratnici rijetko ulaze ili nikako ne ulaze u timarski sistem. Ilustraciju za to nalazimo u vlaškim grupacijama u donjem slivu Neretve, na njenoj desnoj strani, do u primorje. Ni jedan od starješina dvije velike vlaške formacije na toj strani Neretve nije zabilježen kao posjednik timara. Gotovo istu tu pojavu utvrđujemo u krajnjim istočnim dijelovima Hercegovačkog sandžaka, gdje jedna do druge žive pojedine vlaške formacije, tako da na tom gotovo kompaktnom vlaškom prostoru nije uspostavljen sistem običnih timarskih posjeda. Starješine pak onih katunskih formacija na istoku sandžaka koje su u blizini timarskog prostora učestvuju u posjedovanju timara. Takav je slučaj sa formacijom katuna u nahiji Ljubović. Isto tako je jasan slučaj većeg broja starješina Donjih vlaha koji posjeduju timare. I na teritoriju te grupacije i oko tog teritorija uspostavljen je sistem običnih timara, te starješine te grupacija posjeduju timare i na teritoriju svojih katuna i na okolnom teritoriju. Mislimo da upravo ta činjenica podvlači relativno važnu ulogu koju su te dvije vlaške grupacije, grupacija Donji vlas i grupacija nahije Ljubović, odigrale u učvršćivanju timarskog sistema u Hercegovini i osmanske vlasti uopšte. Ta činjenica nam objašnjava zašto su dvije vodeće starješine iz te dvije vlaške formacije, vojvoda Petra Hrabren i knez Herak Vraneš, igrali značajnu društveno-političku ulogu i zašto su njih dvojica, pored timara, uživali zemlje, čiflik i druge privilegije. Razlika u poziciji tih dviju ličnosti naprama osmanskoj vlasti uslovljena je u razlikama u položaju, snazi i značaju katunskih formacija kojima su oni pripadali. Formacija kojoj je na čelu stajao vojvoda Petar Hrabren i svojom snagom i svojim brojem, kao i svojom teritorijalnom pozicijom, bila je daleko značajnija od formacije Heraka Vraneša. To je imalo za posljedicu da je vojvoda Petar Hrabren osnovu za svoj ugled nalazio u svojoj vlaškoj formaciji i u svojoj tijesnoj povezanosti za tu formaciju. Pada u oči da on u vremenu koje razmatramo, kad je izgubio timar, nije dobio novi timar. Ali, zato je sačuvao svoje baštine i svoj čiflik, dobio nove zemlje za oživljavanje i kolonizaciju, kao i zakup lađa na Neretvi. U isto vrijeme više istaknutih starješina u Petrovoj vlaškoj formaciji, knezovi i katunari, također posjeduju znatne timare, a neki od njih u isto vrijeme dobivaju baštine i puste zemlje radi naseljavanja. Neke starješine i ratnici iz te formacije su sudionici u posjedovanju kolektivnih timara. Starješina vlaške formacije u nahiji Ljubović, knez Herak Vraneš je krenuo drugim putem u svom odnosu prema osmanskoj vlasti. Pored toga što on i neki njegovi srodnici učestvuju u timarskom sistemu i dobivaju posjede u privatnoj ličnoj upotrebi, Herak i neki njegovi srodnici približuju se upravnim organima Hercegovačkog sandžaka, ulaze u njihovu službu, a Herakov sin se islamizira. Naravno, ovaj drugi Herakov put odnosa prema osmanskoj vlasti bio je efikasniji i donio mu je više uspjeha. Herak igra krupnu političku ulogu. Povjerenje osmanskih vlasti prema njemu je toliko da on, poslije ponovnog zadobivanja Trebinja i Popova, dobiva u posjed i na upravu Trebinje i Popovo. On omogućava takvom svojom ulogom jedno prelazno stanje, poslije koga slijedi normalno uglabiranje te regije u

sistem Hercegovačkog sandžaka. Nova nagrada za pokazanu službu bio je veliki timar koji je iza toga knez Herak Vraneš dobio.

Kako smo već naveli timare i dobra koja su knez Herak i njegovi srodnici dobili, ovdje bismo htjeli, radi ilustracije položaja vlaške formacije kojoj je pripadao vojvoda Petar, da po defteru iz 1468/9., iznesemo posjednike timara iz te formacije. Iza toga bismo željeli da ukažemo na posjednike timara iz drugih vlaških formacija, ukoliko ih ima. Samo, prije toga treba istaći neke teškoće u tačnom i sigurnom utvrđivanju vlaških posjednika timara. Takvo utvrđivanje nam omogućuje to što raspolazemo sa pomenuta dva popisna deftera koji nam, jedan neposredno iza drugog, daju podatke popisa izvršenog 26. I 1468—12. V 1469. i drugog popisa, završenog 7—16. XII 1477. godine. U tom međuvremenu, koje nije malo, izvršene su brojne promjene u posjedovanju timara i te su promjene zabilježene u rubnim bilješkama uz svaki timar u starijem defteru. Ali, u tom defteru dat je samo ukupan broj vlaških kuća, bez navođenja vlaških grupacija, njihovih katuna i njihovih starješina. U drugom, kasnijem defteru sve te pojedinosti su date. Ali, sigurno je u ovom intervalu došlo do mnogih promjena u katunskim grupacijama, posebno u pogledu starješinstva u katunima, uslijed smrti i drugih razloga. Vidjeli smo da su u tom međuvremenu neke katunske grupacije bile napustile teritorij koji je došao pod osmansku vlast, a bilo je i takvih koje nisu bile došle pod puni zahvat i kontrolu te vlasti. Stoga je mehaničko poređenje između podataka dva deftera u utvrđivanju vlaških starješina iz pojedinih vlaških grupacija koji su posjedovali timar moguće samo u ograničenom broju slučajeva. Jer, u međuvremenu se moglo desiti da je mjesto vlašskog starješine — posjednika timara na starješinsko mjesto u katunu došlo drugo lice, sin, brat itd. S druge strane, ima nemali broj slučajeva da timar posjeduje vlaški starješina, vojvoda ili knez, koga nema ni u jednoj od 19 katunskih grupacija, niti ima lica koje bi u krvnoj ili drugoj vezi upućivalo na katunsku pripadnost takvog starješine. Teško je reći šta je pravi razlog takvoj pojavi. Vjerovatno bi se u dvije pretpostavke mogao naći razlog za takvu pojavu. Iako su vlaške mase i njihove starješine, uzeto globalno, prihvatale osmansku vlast, sigurno je da su osmanske provale u Hercegovinu i osmansko zauzimanje te oblasti izazvale veliko kretanje, komešanje i premještanje vlahi, kao i otpore vlaških skupina. Možda je u pojedinim slučajevima dolazilo i do rascjepa među pojedinim skupinama i među starješinama u pogledu držanja prema toj vlasti, tako da su se pojedini katuni, odnosno frakcije katuna odvajali od osnovne skupine, naseljavali na drugo mjesto, vjerovatno u krajevima sa pretežnom većinom sjedilačkog stanovništva. Primjećuje se da u priličnom broju nahija ima dosta vlašskog stanovništva koje se pominje povodom vojnika, vojnučkih rezervi i drugih relevantnih činjenica. To vlaško stanovništvo očividno je sedantizirano, ali je još zadržalo mnogo od svog stočarskog bića. Kod takvog vlašskog stanovništva popisni defteri sistematski ne bilježe njihove starješine. Vrlo visoke cifre ovčarine koju plaćaju izvjesne nahije koje nisu vlaške i u kojima se vlasni ne pominju kao takvi ne mogu se objasniti samo povoljnim prirodnim uslovi-

ma za stočarstvo, osobito ako se ovčarina uporedi sa stavkama rente na žitarice i druge agrarne proizvode.

Dalju teškoću u pogledu utvrđivanja knezova-posjednika timara predstavlja to što se ne mora u takvom slučaju raditi o vlaškim knezovima, jer su postojali i knezovi koji su ulazili u organe feudalnog organizacije društva, na primjer, gradski knezovi. Defteri u navođenju takvih činjenica nisu ni precizni ni dosljedni. Kada za Vlada Belića defter iz 1468/9. godine kaže da je on »knez-i Ivlah«-knez Vlahovića, onda je to znak da se radi o važnom i istaknutom vlaškom starješini. Inače, manje važne vlaške knezove oni označavaju prosto izrazom »knez«. Za izraz »knez-i Sokol« nije jasno da li je tu riječ o knezu vlaha nahije Sokol ili je riječ o knezu grada Sokola, kao što je postojao »knez Čajniča Vukas«, »knez Visokog Matija«.¹⁴² Dalja teškoća u identifikiranju vlaških starješina-posjednika timara je i u tome što se za katunara-timarnika nikad ne bilježi njegova titula »katunar«. Ista teškoća se pojavljuje, ako je timarnik samo neki istaknuti vlah ili vlaški ratnik. U takvom slučaju može se raditi i o hrišćaninu feudalcu-posjedniku timara. Istina, postoje sredstva detekcije vlaških posjednika timara: izrazito vlaško ime, da li je timar dat da se zemlja naseli i oživi, da li se timar nalazi u kraju ili neposrednoj blizini kraja gdje postoje značajnije vlaške skupine, itd. Ali, to, osim prvog sredstva detekcije, nije sigurno. Ako se ima u vidu da je primanje vlaških starješina i ratnika u timarski sistem, pored ostalog, sredstvo osmanske vlasti da u borbi sa zatečenom feudalnim klasom tu klasu oslabi i uništi, onda kvantitativni pokazatelji o učestvovanju vlahu u timarskom sistemu poprimaju svojstvo kvalifikativa koji pomaže determiniranju jedne važne historijske činjenice. Zbog toga svega, ne ostaje nam ništa drugo nego da iznesemo samo utvrđene slučajeve vlaških starješina koji uživaju timare. To ćemo najprije učiniti za katunsku grupaciju Donji vlasi. Već smo spomenuli timar Petra vojvode i njegova brata Radoja, od 2585 akči, kao i timar Vlada Belića, od 2.747 akči, koji je poslije Vladeve smrti, od 15. IX 1474. godine, uživao njegov sin Vlkoslav. Taj timar je činilo selo Zagrad u nahiji Dabri, sa 9 kuća, 2 neoženjena i sa hassom od 1 vinograda, 3 njive, 1 livade i 1/2 mlina. Posjednik timara bio je dužan da ide u rat kao laki oklopnik (cebeli) sa momkom (gulâm)¹⁴³. Vlač Belić i Vukosav Vlađević spominju se u dva grobna natpisa u crkvi u selu Vlahovićima. Knez Vukosav se pominje kao vojvoda i za njega se kaže da »je za gospodara poginuo na krajini«¹⁴⁴. Vjerovatno je on poginuo u borbama Turka za proširenje njihove vlasti u primorju i prema zapadu. Bez navođenja razloga, njegov timar je oduzet, priključen fiskusu i 2. XII 1476. dat Kiliću sinu Baraka. Dakle, godinu dana nakon što je Petar vojvoda izgubio timar gubi svoj timar drugi važan starješina u grupaciji Donji vlasi. Reklo bi se da se i u ovom vidi refleks krize oko Popova i Trebinja. Jednom čovjeku

¹⁴² D br. 0—76, str. ...

¹⁴³ D br. 0—76, str. 93v.

¹⁴⁴ B. Hrabak: *O hercegovačkim vlaškim katunima prema poslovnoj knjizi Dubrovčanina Dživana Pripčinovića*, Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo 1956., str. 31.

koji je poginuo za osmanske interese Turci ne bi oduzeli timar, nego bi timar prešao u ruke njegova nasljednika. Po defteru iz 1477. godine, Vukosav je u ovo vrijeme živ, jer se pominje kao starješina svog velikog katuna, od 108 kuća i 14 neoženjenih. Ali, u tom defteru Vukosav Vlađević više se ne pominje ni kao posjednik timara ni kao uživatelj čitlika i drugih posjeda. Tu se kao posjednik velikog timara, od 7.975 akči^{144a}, javlja Vukić Vlađević (Vukić sin Vlađa). Pošto se taj timar nalazio u nahiji Neretvi, dakle ne sasvim daleko od područja Donjih vlaha, moglo bi biti da je ovaj Vukić iz kuće Vlađevića, možda brat ili sin Vukosava Vlađevića. Već smo ranije, govoreći o dobrima Hrabrena, rekli da je ovaj Vukić Vlađević prije ovog timara imao drugi timar. To se vidi i na nekim drugim mjestima deftera, gdje se kaže za to i to selo u ovom timaru da se ranije nalazilo u timaru Vukića sina Vlađa. Vukić Vlađević nije zabilježen kao posjednik timara u defteru iz 1468/9. godine, što bi ukazivalo da je on dobio timar poslije završetka tog deftera, a pisar je zaboravio da to notira u rubnoj bilješci. Ali, kako takve notacije u rečenom defteru nema, a njega je konzultirao pisar deftera iz 1477. godine, izlazi da je Vukić Vlađević taj timar dobio u vremenu bliskom pisanju deftera iz 1477. godine, ili čak za vrijeme popisa kojim se pripremao taj defter. Slijedi da je Vukić iza toga prvog timara dobio drugi, veći timar i da je taj timar zabilježen u defteru iz 1477. godine. Kako opet Turci nikom ne daju velik timar ako ga njegov posjednik nije zaslužio posebnim zalaganjem, revnošću i hrabrošću, moglo bi se zaključiti da je taj timar Vukić Vlađević dobio za svoje lične zasluge ili za izuzetne zasluge svog najbližeg krvnog srodnika, oca, brata, sina. Rekli smo da je Vukosav Vlađević u defteru koji je završen oko sredine decembra 1477. godine zabilježen kao starješina svog katuna, dakle kao živ. Nije li ipak Vukosav mogao poginuti u borbama na krajini izvejsno vrijeme prije definitivnog završetka deftera, pa je pisar to zaboravio unijeti? Ili se i sam Vukić Vlađević istakao u tom ili nekom boju, pa je dobio ovako značajan timar? Naravno, ovu našu pretpostavku, u cijeloj njenoj strukturi, treba uzeti u obzir sa krajnjom opreznosti. U nahiji Konac Polje, gdje se nalazi timar vojvode Petra Hrabrena, i u nahiji Dabri, gdje se nalazi timar kneza Vlađa Belića, odnosno njegovog sina Vukosava susrećemo još neke timare od kojih se za neke može reći da su vlaški timari, a za neke se to može pretpostaviti. Tako, za kolektivni timar od 180 akči u nahiji Konac Polje koji drže 13 vlaha i koji jašu na smjenu u rat. To su vojvoda Vukša, njegov sin Stepan, Bratul, Stepan, Stepko, Ivaniš, Danoš, Vukča, Grubač, Tvrdko, Stanko, Dragiša i Radoj. Timar čini pusto selo Tihić, područno Ljubomiru¹⁴⁵. Očevidno se radi o vlaškoj kolonizaciji i oživljavanju ovog praznog sela. Počevši od vojvode Vukše pa dalje, nismo sa sigurnošću mogli identificirati ni jednog posjednika ovog timara. U vlaškoj grupaciji Rudine postoji katunar Vukša sin Vladka, čiji je katon brojao 30 kuća i 3 neoženjena¹⁴⁶. Po svoj prilici njegov brat Ivan sin

^{144a} D br. 5, str. 178v—179r.

¹⁴⁵ D br. 0—76, str. 95r.

¹⁴⁶ D br. 5, str. 42v.

Vladka bio je starješina katuna od 43 kuće i 5 neoženjenih, a njegov drugi brat Vukić sin Vladka, starješina katuna od 17 kuća i 3 neoženjena^{146a}. Ali, taj Vukša nije naznačen kao vojvoda i teško da je on to bio, jer su vlasi Rudina imali svog vojvodu u ličnosti već pominjanog Stepana sina Stradžina. Osim toga, ni kao starješinu katuna ni kao pripadnika Vukšinog katuna, nismo utvrdili da postoji Vukšin sin Stepan. Ali, treba istaći da katun Ivana sina Vladka ima svoje zimište u Ljubomiru, dok mu je ljetište na Zelengori. Isto tako, Bratul bi mogao biti Bratul sin Milića, starješina katuna od 20 kuća i 3 neoženjena u Rudinama¹⁴⁷, kao što bi Grubač mogao biti Grubač sin Vukote, starješina katuna od 32 kuće i 4 neoženjena u Rudinama¹⁴⁸. Ali, Stepak nema u vlaškoj formaciji Rudina. Jedino u formaciji Donji vlasi postoji Stepko sin Brajana, starješina katuna od 20 kuća i 3 neoženjena¹⁴⁹. Iako se ovdje radi o istoriji naših domaćih ljudi koja baca svjetlost na vlaške skupine i njihove katune, ne možemo dalje ovdje ulaziti u moguće pretpostavke o ostalim saposjednicima ovog timara. Sve dalje niti u tom pogledu vode uglavnom trima vlaškim formacijama: vlasima Rudina, Donjim vlasima i vlasima Pive—Banje. S obzirom na geografski smještaj sela Tihić, ovakav zaključak izgleda vrlo plauzibilan i potvrđuje tezu o zračenju uticaja i zahvata okolnih vlaških formacija u regiji Trebinje—Popovo i njenoj bližoj okolini. Ali, bilo bi novo saznanje to da su timar mogli zajednički posjedovati vlasi iz raznih vlaških skupina. Ako je do toga dolazilo, onda takva činjenica baca karakteristično svjetlo na odnose između takvih skupina. Interesantno je da su posjednici ovog timara zadržali taj timar do novog popisa, iako se selo Tihić nalazilo u zoni koja je ulazila u područje krize oko Trebinja i Popova. U nahiji Konac Polje zabilježen je timar Radića sina Đurana, od 150 akči. To je prazno selo Spaćino u nahiji Onogošte. Taj je timar dobijen radi oživljavanja privrede, jer je i kod ovog sela, kao i kod sela u prethodnom timaru, notirano je da je »prihod svana« (hasil ez haric). Pretpostavljamo da je posjednik ovog timara vlah. Radića sina Đurana nismo našli kao katunara ni u jednoj vlaškoj formaciji. Ali, u Komarnici—Drobnjacima postoji Nikola sin Đurana, starješina katuna od 56 kuća i 7 neoženjenih¹⁵⁰, koji bi mogao biti brat ili bliski srodnik Radića sina Đurana, jer u defterima »sin toga i toga« ne mora samo ukazivati da je neko sin nekog lica, nego ukazuje i na prezime izvedeno iz imena tog lica. Iz bilježaka uz taj katun vidi se da je on bio u zahvatu osmanske vlasti još u vrijeme Isa-bega. U tom katunu nalaze se 3 islamizirana lica, Barak i 2 brata, Širmerd i Mahmud. Barak i Mahmud su neoženjeni. Barak je brat Radića sina Radovine, a Širmerd i Mahmud su, sa Petrom i Rajom, sinovi Vukče. Za razvojni stupanj toga katuna karakteristične

^{146a} D br. 5, str. 45r, 49r.

¹⁴⁷ D br. 5, str. 38r—v.

¹⁴⁸ D br. 5, str. 38v.

¹⁴⁹ D br. 5, str. 56r—v.

¹⁵⁰ D br. 0—76, str. 95r; D br. 5, str. 20v.

su dvije bilješke. U jednoj bilješci stoji za Vukca sina Zihne da je on zapisan na svojoj baštini koju mu je odredio Isa-beg. Za 8 kućnih starješina tog katuna je zapisano da stanuju na mjestu zvanom Vrba. Ali, za prvu četvoricu, a to su Radosav sin Vrnjaka (ili: Vrbaka), njegov sin Radoje, Radoj sin Branoša i Radosav sin Petka, kaže se da su ta 4 lica sa muslimanom Širmerdom, koji je četvrto lice(!), zapisani na svoje baštine koje od prethodnog vremena stalno drže u mjestu po imenu Trnova. Ali, Trnova se sastoji iz 2 dijela. Zabilježeni su svaki na svom dijelu. Tu oni zimuju, a ljetuju na mjestu Mastrava. Ostali iz ovog katuna zimuju u Komarnici, a ljetuju na Jezerima. Pomenuto timarsko selo Spaćino je u kraju koji nije daleko od Drobnjaka i zato mislimo da je njegov posjednik Drobnjak. I za timar Bogiša sina Batka, od 1035 akči, zabilježen u nahiji Konac Polje¹⁵¹, također mislimo da je vlaški timar, ali ne tvrdimo da je to sigurno, jer za to nemamo potvrdu u vlaškim formacijama. Bogiša je jahao u rat kao laki oklopnik (cebelü), a njegov timar predstavljalo je selo Barnos Osojno, podružno Ljubinja, uz granicu nahije Popovo. Selo je imalo 11 kuća i 2 neoženjena i 1 hassa njivu. Kako je Bogiša ostario, timar je na osnovu pisma sandžak-bega 11. XII 1472. dat njegovu sinu Miliši.

U nahiji Dabri postoji kolektivni timar 9 lica, sa prihodom od 3232 akče. Timar su posjedovali Radoj sin Obrada, Vladisav sin Stepana, Radič sin Vukče, Radoslav Garetić, Radosav Renašić, Stepan Božić, Vukosav Turić, Radosav Barović (Parović) i Ivan Gavčić. Timar predstavlja selo Suzina, sa 9 kuća i 3 neoženjena i hassom od 4 njive i 1 vinograda. Posjednici ovog timara jahali su na smjenu u rat, bez lakog oklopa, jer se on ne spominje¹⁵². Prvi saposjednik ovog timara, Radoj sin Obrada, zabilježen je u grupaciji Donji vlasi kao starješina katuna od 80 kuća i 4 neoženjena.¹⁵³ Radič sin Vukče mogao bi biti isto lice sa starješinom katuna od 34 kuće i 3 neoženjena u Donjim vlasima, Radičem sinom Vukca.¹⁵⁴ Isto tako moguće je da je starješina katuna od 16 kuća i 2 neoženjena u Donjim vlasima, Đuren sin Vladisava, sin saposjednika ovog timara Vladislava sina Stepana.¹⁵⁵ Ostali sudionici u posjedovanju ovog timara nisu mogli biti identifikovani u vlaškim katunima. Kod njih su naznačena prezimena. Vjerovatno se ovdje radi o feudalcima, na što upućuje prezime Gavčić. Pada u oči da se broj ubilježenih kuća u selu koje kao timar posjeduju podudara sa brojem posjednika timara. To bi moglo da ukazuje da se ovdje radi o kolektivnom timaru posjednika 9 baština. Ako bi to, pored baština po vlaškom običaju, bile i feudalne baštine ostalih sudionika, onda bi to bio vrlo interesantan fenomen, koji baca zanimljivo svjetlo na starješinski kadar grupacije Donji vlasi. U drugom timaru u nahiji Dabri također imamo primjer kolektivnog timara sličnog tipa. Taj timar od 1384 akče posjedovali su Radosav sin Bogdana, Radovina Turić (možda srodnik pomenutog Vukosava Turića), Radoj Đurđević i Vlatko Ozrisalić. Njihov timar sa-

¹⁵¹ D br. 0—76, str. 95r.

¹⁵² D br. 0—76, str. 93v.

¹⁵³ D br. 5, str. 59v—60r.

¹⁵⁴ D br. 5, sr. 58r—v.

¹⁵⁵ D br. 5, str. 57v.

stojao se iz dijela sela Mičevo, koje je imalo 4 kuće i hassu od 2 vinograda i 3 njive.¹⁵⁶ I ovdje se broj kuća u tom dijelu sela podudara sa brojem posjednika timara. Posjednici timara na smjenu jašu u rat. Saposjednik timara Radosav sin Bogdana možda je poticao iz skupine Donji vlasli. Tamo se kao starješina katuna od 31 kuće i 4 neoženjena pominje Radoj sin Radosava.¹⁵⁷ Najzad, u ovoj nahiji je zabilježen još jedan kolektivni timar čiji bi posjednici mogli biti vlasli. Taj se timar sastojao iz dijela sela Labas, sa 10 kuća i 2 neoženjena i hassom od 1 vinograda i 3 njive, a donosio je rentu od 5.595 akči. Taj timar su posjedovali Brajak sin Rada, Radešin sin Konbe Vladislav Murzić, Branilo Našić, Vuk sin Radovine, Vukas sin Tvrdka, Vukasov brat Dobrašin, Vuk sin Obrana, Radoj sin Radina, Vladislav i njegov brat Radić.¹⁵⁸ Dakle, 12 posjednika timara, čije baštine po svojoj prilici čine ovaj kolektivni timar, a koji na smjenu jašu u rat. Ni jednog od posjednika ovog timara nismo našli među starješinama katuna u vlaškim skupinama. Ali, s obzirom da je od dodjele ovog timara do vremena popisa katunskih skupina prošlo preko 8 godina, moglo je doći u tom vremenu do promjena u starješinstvu katuna u smislu smjene starije generacije mlađom; sinovima, mlađom braćom i slično. Sa tog gledišta veze koje ukazuju na porijeklo ovih posjednika timara vode grupaciji Donji vlasli i grupaciji vlasli Rudina. Karakteristično je za ovaj timar da su njegovi vlaški posjednici pružili otpor osmanskoj vlasti, što je rjeđa pojava za vlaške posjednike timara u ovom vremenu. Za njih je Hamza-beg javio da ne vrše službu, pa im je timar oduzet i on je prešao u ruke muslimana, 2. XII 1471—2. I. 1472. Iz daljih bilježaka se vidi da je on ostao u muslimanskim rukama.

U nahiji Vidoška timar je imao jedan starješina iz grupacije Donji vlasli. To je Milobrad sin Obrada, čiji je katun imao 31 kuću i 3 neoženjena.¹⁵⁹ On je vjerovatno brat Radoja sina Obrada, koga smo već pomenuli kao sudionika u posjedu timara u nahiji Dabri. Milobrad sin Obrada posjedovao je zajedno sa Đuranom timar od 2.828 akči. Obojica su jahala u rat kao laki oklopnici (cebelü), sa momkom i malim šatorom. Timar se sastojao od dva sela: sela Ošanić, sa 3 kuće, 1 neoženjenim i 1 hassa vinogradom, uz rentu od 259 akči, i sela Botun, sa 5 kuća, 2 neoženjena i 2 hassa vinograda, uz rentu od 2569 akči. U toj nahiji posjeduje timar od 1212 akči katunar iz vlaške grupacije Rudina Vukić sin Vlatka, čiji katun ima 17 kuća i 3 neoženjena. Vukić ima dva brata u toj grupaciji kao katunare. To su Vukša sin Vlatka, čiji katun broji 30 kuća i 3 neoženjena i Ivan sina Vlatka čiji katun ima 43 kuće i 5 neoženjenih.¹⁶⁰ Njegov timar ima 3 sela: selo Jatonoge, sa 2 kuće i hassom od 1 vinograda i 1 njive, koje daje rentu od 804 kuće; selo Velja Međa (piše: Valje Mede), područno Popovu (Popovska), sa 4 kuće i 1 neoženjenim i 1 hassa njivom rentom od 358 akči; Selo Svetava (Svitava), područno Dabru, sa 1 kućom i rentom od 50 akči.

¹⁵⁶ D br. 0—76, str. 93v.

¹⁵⁷ D br. 5, str. 61v.

¹⁵⁸ D br. 0—76, str. 94r.

¹⁵⁹ D br. 0—76, str. 92v; D br. 5, str. 55r—v.

¹⁶⁰ D br. 0—76, str. 93r; D br. 5, str. 42v, 49r.

Ranije smo istakli da je kuća Hrabrena imala svoje zemlje u Jatongama i Svitavi. Vukić ide u rat kao laki oklopni (cebelü). On je posjedovao svoj timar do novog popisa. Interesantno je da u njegovom timaru nije bilo promjena, iako je taj timar obuhvatao i jedno selo na području Popova, i kad je Popovo sa Trebinjem bilo ustupljeno hercegu Vlatku, 2-11. II 1471. godine. Interesantan je timar vlaha Radosava sina Stebka. Timar je donosio rentu od 700 akči. Njega čini dio sela Stolac. Taj dio je prazan i ima kao hassu 2 vinograda i 1/2 mlina, sa rentom od 500 akči. Tom timaru je pridodat jedan mlin u ličnoj svojini hercega Stjepana (hersegiin hass değirmeni), koji je pokretala rječica Kopač, sa rentom od 200 akči. Radosav sin Stebka bio je brat katinara Stanoja sina Stebka u skupini vlaha Pive-Banje.¹⁶¹ U tom katunu koji je brojao 23 kuće, pored njih dvojice, živio je i njihov brat Mrkša sin Stebka. Timar Radosava sina Stebka ilustrira činjenicu da u timarski sistem osmanska vlast prihvata ne samo vlaške vojvode, knezove i katinare, nego i njihove uže srodnike i istaknute ratnike, dakle vodeći sloj vlaških rodovskih organizacija. Isto tako, ovaj vlaški timar pokazuje kako su u vlaške timare ulazili ne samo opustjeli posjedi pobijeđene domaće feudalne klase, nego i zemlje i objekti iz lične feudalne svojine pripadnika te klase, predstavljeni kod Turaka u ustanku hâssa posjeda, pa čak i takvi posjedi hercega Stjepana. I bilješka uz ovaj timar baca interesantnu svjetlost na Radosava. Tu se kaže da Radosav nije došao na pohod protiv Uzun Hasana, pa je njegov timar dat Vukcu sinu Čemernika, 17. I 1473. godine, po svoj prilici, opet vlahu. Ali, ni Vukac nije došao na pohod protiv Skadra, pa je ovaj timar oduzet i, zajedno sa timarom Üngürüsa Mustafe, od 1327 akči, u nahiji Bistrici, dat 27. II 1475. g. Ilijasu Sağri Bosni, vjerovatno nekom srodniku bosanske dinastije Kotromanića, jer neke osmanske hronike izrazom »Sağri Bosna« označavaju pripadnike te porodice. Poslije ćemo vidjeti da su pripadnici domaće feudalne klase ispoljili prilično veliki otpor prema osmanskoj vlasti povodom pohoda protiv Uzun Hasana i pohoda protiv Skadra, dok je takvo reagiranje vlaha timarnika rjeđa pojava. Napetost koju je izazvao sukob između Turaka i hercega Vlatka oko Trebinja i Popova nije prestala prelaženjem Trebinja i Popova pod vlast hercega Vlatka, nego se, reklo bi se, stalno povećavala, sve do ponovnog povratka te dvije nahije pod osmansku vlast. Ona je imala svoje implikacije u unutrašnjem stanju Hercegovačkog sandžaka. Opaža se da se poslije prelaska pomenutih dviju nahija pod vlast hercega Vlatka povećava klasni otpor hercegovačkih feudalaca-timarnika koji se izražava u više vidova: u nevršenju vojnih zaduženja i drugih službi, u skrivanju raje zadužene haračom, u prikrivanju novih rentnih obveznika, u izostajanju s vojnih pohoda i napuštanju timara i prebjegavanju na neprijateljski teritorij. Kako vidimo, otpor prema osmanskoj vlasti pokazivali su i neki vlasi-timarnici. Ali, broj takvih vlaha-timarnika je relativno tako malen da to, i činjenica da se vlasi-timarnici vrlo rijetko islamiziraju, služi za detekciju vlaha-timarnika među hrišćanima-timarnicima u osmanskim izvorima ovog vremena.

¹⁶¹ D br. 0—76, str. 93r; D br. 5, str. 28r.

U nahiji Blagaj posjedovao je Mrkša sin Milobrada timar od 55 akči. Taj patuljasti timar činilo je selo Jaseno, sa 1 kućom. Mrkša je zadužen da jaše u rat.¹⁶² On je iz katuna kneza Heraka sina Vladisava u Donjim vlasima. U tom krupnom katunu, od 80 kuća i 13 neoženjenih, Mrkša je zabilježen među običnim pripadnicima katuna. Tu je i njegov brat Milko sin Milobrada. Nema nikakvih indicija da su njih dvojica u užem krvnom srodstvu sa starješinom katuna.¹⁶³ Objašnjenje da Mrkša sa tako malom rentom od timara ima sredstva da može da ide u vojne pohode nalazimo u tome što je cijelo selo Jaseno u njegovom posjedu. Sigurno je da su njegovi prihodi od zemlje i drugog u tom selu daleko veći nego što to ukazuje renta zabilježena u timaru. Vjerovatno je 1 kuća zabilježena u pomenutom selu porodica samog spahiye koji drži timar. Ovaj timar je ilustracija da manje timare mogu držati i obični pripadnici katuna. On pokazuje kako je kolonizacijska uloga vlaha putem timara bila značajna za oživljavanje privrede i kako je mogla donijeti znatne koristi za takvog posjednika timara. Drugi primjer timara u posjedu običnog pripadnika vlašskog katuna jeste slučaj Radosava sina Pribila. On je u nahiji Blagaj uživao timar od 1130 akči. Timar se sastojao od dijela sela Radina, koji je imao 6 kuća i 2 hassa vinograda. Jahao je u rat kao laki oklopnik (cebelü).¹⁶⁴ Radosav je potjecao iz katuna Stanka sina Dudoša u grupaciji vlaha Five-Banje. To je bio katun od 30 kuća. U njemu su živjela dva Radosavljeva brata, Raden i Mijobrad.^{164a} Treći timar u ovoj nahiji držao je Đuraš sin Ljubojan, koji smo već spomenuli kad smo govorili o knezu Heraku Vranješiu. Njegov timar se sastojao od dva sela: od sela Bračić, sa 9 kuća, 1 hassa vinogradom i rentom od 1255 akči i od praznog sela Poplasić, sa hassa vinogradom i mlinom i rentom od 250 akči. Đuraš je išao u rat kao laki oklopnik. Kada mu je oduzet timar i dat knezu Heraku, motivacija je glasila: »Ovaj pomenuti, zato što nije vrijedio ni za kakav posao i nije vršio službu, na osnovu Hamza-begova pisma je odbačen...«¹⁶⁵ To je najoštrija formulacija otpora prema osmanskoj vlasti od strane jednog vlaha-timarnika u defteru od 1468/9. Ovog vlaha nismo našli ni među vlaškim starješinama ni među običnim pripadnicima katuna u defteru iz 1477. godine, jer vjerovatno nije bio u životu. Vjerovatno da je bio porijeklom ili iz vlaške grupacije Rudina ili vlaške grupacije Drobnjaka, jer se tamo susreću lica ista imena sa njegovim ocem, kao i lica čiji otac nosi ime Đuraš. U ovoj nahiji postoje još tri timara za koje smatramo da su bili u posjedu vlaha. To je mali timar Ivaniša sina Vučihne, od 100 akči. U njega su ulazili dio sela Jatonoge, sa 1 kućom i prihodom od 100 akči i prazan dio sela Premešić, bez rente.¹⁶⁶ Očevidno je timar dat u svrhu naseljavanja i oživljavanja privrede. Ivaniš je zadužen jahanjem u rat. Njega nema ni među vlaškim starješinama ni među običnim vlasima,

¹⁶² D br. 0—76, str. 85v;

¹⁶³ D br. 5, str. 55v—56r.

¹⁶⁴ D br. 0—76, str. 85v.

^{164a} D br. 5, str. 28r—v.

¹⁶⁵ D br. 0—76, str. 85v.

¹⁶⁶ D br. 0—76, str. 86r.

ali ima indicija da je mogao pripadati ili grupaciji Rudnia ili grupaciji Drobnjaka. Ostala dva timara su kolektivni timari. Tu je timar Rajka, Radovine, Stepana, Pavka i Raška. Timar ima rentu od 2335 akči. Njega čine 2 sela: selo Brda, sa 6 kuća i 2 neoženjena i rentom od 1258 akči i selo Vrnice, sa 1 kućom i 4 hassa vinograda i rentom od 1050 akči.¹⁶⁷ Pošto su navedena samo imena petorice posjednika ovog timara, teško je utvrditi njihov identitet. Možda su Pavko i Radovina iz grupacije Donji vlasi. Tu se pominje kao starješina katuna od 24 kuće i 4 neoženjena Pavko sin Radohne, a kao starješina katuna od 10 kuća i 2 neoženjena Radovina sin Hraleta.¹⁶⁸ Stepan bi mogao biti brat katunara Ivana sina Velimira iz Drobnjaka, u čijem se katunu od 9 kuća na prvom mjestu spominje Stepan sin Velimira.¹⁶⁹ Rajkovu i Raškovu katunsku pripadnost nismo mogli ni približno ubicirati. Drugi kolektivni timar u ovoj nahiji posjedovali su Dobro, Vukas, Dragić i Radič. Njihov timar donosio je rentu od 300 akči. Timar je činilo prazno selo Bren, sa 1 hassa vinogradom i rentom od 300 akči.^{169a} I ovdje je teško identificirati ove vlahi. Vrlo je rijetka pojava da se domaći feudalci timarnici označavaju samo po imenu. U najvećem broju slučajeva uz lično ime takvog timarnika dolazi i njegovo porodično prezime, obično na — ić, dok se kod vlahi naznačava ime oca ili samo golo ime posjednika timara, a rijetko se pojavljuje porodično prezime na — ić. Naše nastojanje da, u granicama mogućnosti, utvrdimo katunsku pripadnost i društveni rang vlahi timarnika ne proizilazi iz želje za formalnom statistikom, već je motivirano sviješću o tome da učestvovanje vlahi u timarskom sistemu predstavlja kapitalnu činjenicu sa gledišta historije instaliranja i učvršćenja timarskog sistema, rashodovanja i preraspodjele imanja bivše feudalne klase, uvlačenja vrhova vlaških zajednica u osmanski posjedovni sistem, uticaja te činjenice na dalju evoluciju vlaških zajednica i ubrzanja klasne diferencijacije unutar tih zajednica, kao i uloge i važnosti pojedinih vlaških zajednica u svim tim procesima. Dok se za Vukasa sa priličnom vjerovatnošću može reći da se radi o katunaru Vukasu sina Vlatka u grupaciji vlahi Pive-Banje, čiji katun broji 6 kuća,¹⁷⁰ za ostalu trojicu posjednika ovog kolektivnog timara ima više alternacija. Naravno, što je katunska grupacija bliža području datog timara, više je vjerovatnoće da je timarnik iz te grupacije nego iz neke udaljenije, iako i tu može biti odstupanja. Za ime Dobro u defteru postoje varijante Dobroje, Dobraj, Dobri. Pod tim imenom javljaju se sljedeća lica u pojedinim katunskim grupacijama. U nahiji Krička postoji Dobroje sin Nenada, starješina katuna od 67 kuća i 18 neoženjenih;¹⁷¹ u nahiji Mataruge Dobraj sin Bukre, starješina katuna od 47 kuća i 4 neoženjena;¹⁷² u Donjim vlasima Dobraj sin Rajka, starješina katuna

¹⁶⁷ D br. 0—76, str. 86r.

¹⁶⁸ D br. 5, str. 53r, 55v.

¹⁶⁹ D br. 5, str. 25r.

^{169a} D br. 0—76, str. 86r.

¹⁷⁰ D br. 5, str. 30v.

¹⁷¹ D br. 5, str. 11r.

¹⁷² D br. 5, str. 11v.

od 30 kuća i 3 neoženjena.¹⁷³ Zbog udaljenosti vlaha Kričke i Mataruga, mnogo je vjerovatnije da je Dobro koga tražimo Dobraj sin Rajka iz Donjih vlaha. I veličina njegovog katuna je primjerenija njegovom udjelu u posjedovanju pomenutog timara. Ponavljamo, naš Vukas biće Vukas sin Vlatka, starješina navedenog katuna od 6 kuća u grupaciji Pive-Banje, jer se to ime ne javlja među glavarima katuna u drugim grupacijama. U nahiji Mataruge javlja se Dragić sin Branisava kao starješina katuna od 30 kuća i 3 neoženjena;¹⁷⁴ u nahiji Riđani pominje se, uz kneza Šimraka i Duku, kao starješina katuna od 23 kuće i 3 neoženjena, Dragić;¹⁷⁵ u Donjim vlasima je starješina katuna od 11 kuća i 13 neoženjenih Dragić sin Dobruna.¹⁷⁶ Pošto je nahija Mataruge daleko, prirodnije je uzeti da je Dragić iz Mataruga onaj Dragić koji u nahiji Kukanj posjeduje timar od 450 akči. Ne dolazi u obzir ni Dragić iz Riđani, jer Riđani nisu, možda, bili pod osmanskom vlašću u vrijeme kada je rečeni timar bio dodijeljen navedenoj vlaškoj grupi. Ostalo bi da dolazi u obzir Dragić sin Dobruna iz Donjih vlaha. Ali, i to nije izvjesno, jer je njegov katun i suviše brojna a da bi starješina jednog takvog katuna dobio tako mali udio u renti jednog timara — 75 akči. U nahiji Mileševo javlja se Radič sin Mrgaša kao starješina katuna od 46 kuća i 14 neoženjenih^{176a}; u nahiji Krička nalazi se Radič sin Bogote, starješina katuna od 29 kuća i 6 neoženjenih¹⁷⁷; u grupaciji Drobnojaci nalazi se Radič sin Gradisala, čiji katun ima 17 kuća¹⁷⁸; u grupaciji Pive-Banje su Radič sin Vukote, starješina katuna od 11 kuća, i Radič sin Milorada, starješina katuna od 24 kuće¹⁷⁹; u Rudinama su Radič sin Dubravca, glavar katuna od 39 kuća, 1 udovice i 4 neoženjena, Radič sin kneza Vukića, čiji katun broji 79 kuća i 13 neoženjenih, kao i Radič sin Radešina, starješina katuna od 40 kuća i 5 neoženjenih¹⁸⁰. Najzad, u Donjim vlasima se pominje Radič Sin Vukca kao starješina katuna od 34 kuće i 3 neoženjena.¹⁸¹ Kao moguća vlaška sredina iz koje potječe spahija Radič dolazi u obzir grupacija Rudina, grupacija Pive-Banje i grupacija Donji vlasi. Za razliku od prethodnog kolektivnog timara, posjednici ovog grupnog timara idu u rat na smjenu. Svi pobrojani vlaški timari u nahiji Blagaj, osim timara Đuraša sina Ljuboja, ostali su u rukama svojih posjednika sve do novog popisa. Jedino je u prvom kolektivnom timaru, usljed Brajkove smrti, njegov udio u posjedu timara naslijedio njegov sin Dobri, 24. XII 1470. — 2. I 1471. godine.

U nahiji Nevesinje ubilježeno je svega 8 timara. Za 5 timara smatramo da su im posjednici vlasi. Zapaža se oštra razlika u ponašanju između tih vlaških posjednika timara i domaćih feudalaca-posjednika

¹⁷³ D br. 5, str. 52v—53r.

¹⁷⁴ D br. 5, str. 11v—12r.

¹⁷⁵ D br. 5, str. 51r.

¹⁷⁶ D br. 5, str. 56v—57r.

^{176a} D br. 5, str. 17v.

¹⁷⁷ D br. 5, str. 10v.

¹⁷⁸ D br. 5, str. 24v.

¹⁷⁹ D br. 5, str. 28r.

¹⁸⁰ D br. 5, str. 39v, 41v, 44r—v.

¹⁸¹ D br. 5, str. 58r—v.

timara. Dok vlasni posjednici timara uživaju timare do sljedećeg popisa, ostala 3 timara su promijenila posjednike zbog bjegstva Mađarima, nevršenja službe itd. Dva od ta tri timara imala su za posjednike domaće neofite, dok kod vlaških posjednika timara nigdje ne nailazimo na islamizaciju, što je također jedna od važnih indicija pri utvrđivanju vlaha-timarnika. Dvije stvari padaju u oči kod vlaških posjednika timara u ovoj nahiji. Prvo, sela njihovih timara nisu pusta, osim jednog sela, i većina tih timara sastavljena je od dijelova sela, a dijelovi istih sela susreću se samo kod vlaških posjednika timara, dok feudalni posjednici timara imaju kompletna sela u svom timaru, koja nemaju nikakve veze sa selima vlaških posjednika timara. Drugo, ni jednog od vlaških posjednika timara nismo našli ubilježena među starješinama i običnim vlasima u katunima 19 vlaških grupacija. Najbliže vlaške grupacije ovoj nahiji su Donji vlas, vlas Pive-Banje i vlas Rudina. U Pivi-Banji i Rudinama našli smo nesigurne indicije za neke posjednike dva timara. Teško je odrediti šta je pravi razlog da vlas-posjednici timara nisu ubilježeni u vlaškim katunima. Ne može se pomišljati da su bar neki od njih bili umrli u doba popisa vlaških katuna 1477. godine, jer bi njihova smrt bila notirana u rubnim bilješkama deftera iz 1468/9. godine. Nameće se pitanje o tome da li ima razlike u položaju vlaha timarnika koji posjeduju timare sa pustim selima i vlaha timarnika koji posjeduju timare sa naseljenim selima, u odnosu na katunsku organizaciju kojoj pripadaju. U prvom slučaju osnovni motiv davanja timara od strane osmanske vlasti jeste oživljavanje sela i njihove privrede, pri čemu je posjednik timara upućen na svoju katunsku organizaciju, što znači da i katunska organizacija ima svoje interese u datom timaru. U drugom slučaju takvog direktnog ekonomskog interesa nema, i položaj vlaha timarnika se mutatis mutandis približava položaju običnog feudalnog posjednika timara. Da li je za osmansku vlast, odnosno za njene popisivače ovo mogao biti kriterij po kome će vlaški timarnik upisati ili neće upisati u katunsku organizaciju kojoj pripada. Jer, i u drugim nahijama o kojima ćemo govoriti ima još dosta primjera da vlas-posjednici timara nisu upisani ni u jednu katunsku organizaciju. Ovu opservaciju ne možemo prihvatiti kao sigurnu činjenicu, jer je ne možemo sa sigurnošću i do kraja provjeriti. Možda je gornje stanje posljedica nečega što se desilo u ranije vrijeme, kada je osmanska vlast uspostavljena u Hercegovini. Nisu morale sve katunske grupacije, pa čak i dijelovi pojedinih vlaških grupacija jednako reagirati na uspostavljanje osmanske vlasti. To je zavisilo od brojnih faktora iz vremena prije uspostavljanja osmanske vlasti, odnosno u vrijeme kada je ona uspostavljena. Moramo ovdje ponoviti činjenicu da sumarni defter iz 1468/9. godine daje samo globalnu cifru vlaha u Hercegovini. Istina, on to čini i za Pavlovića oblast koja je bila pod čvršćom osmanskom kontrolom. Ali, na srpskom teritoriju Bosanskog sandžaka, koji je, kao sastavni dio Skopskog krajišta, bio odranije pod osmanskom vlašću, dati su konkretni podaci o vlasima. Da su Turci imali punu kontrolu i punu evidenciju pojedinih vlaških grupacija, bilo bi normalno da defter donese opšte podatke barem o broju kuća i neoženjenih, ako ne pojedinih katuna, a ono pojedinih vlaških grupacija. Čak bi se moglo

reći da je prihvatanje relativno velikog broja vlaških starješina i vlaških ratnika u timarski sistem, pored ostalog, imalo i tu svrhu da za osmansku vlast veže vlašku masu. Kako, inače, objasniti činjenicu da se u defteru iz 1477. godine nalazi, u poređenju sa ranijim stanjem, mali broj vlaških starješina-timarnika? Taj defter iz 1477. godine pokazuje pojedinostima, koje daje ne samo o vlaškim grupacijama nego o pojedinim katunima i pojedincima u njima, da su Turci imali skoro potpunu evidenciju vlaške mase.

Evo timara u nahiji Nevesinje koje smatramo vlaškim timarima. Ivan sin Srđe posjedovao je timar od 625 akči. Njegov timar činilo je selo Slat (Islat) sa 11 kuća i 4 neoženjena i 1 hassa livadom. Zadužen je da jaše u rat.¹⁸² Radivoj sin Vuka i Radoj uživali su zajednički timar od 1620 akči i obojica su bili zaduženi da idu u rat. U taj timar ulazili su sljedeći dijelovi selâ: dio sela Hrast, sa 11 kuća i 2 neoženjena i rentom od 892 akče; dio sela Džabna, sa 2 kuće i rentom od 128 akči; dio sela Živna, sa 2 kuće i 3 hassa vinograda i rentom od 600 akči; dio praznog sela Bori, bez prihoda¹⁸³. Dijelovi 3 selâ pomenuta u ovom timaru ponavljaju se u zajedničkom timaru Radoja sina Božana i njegova sina Vukše. Obojica jašu u rat. Dio sela Hrast u ovom timaru ima 2 kuće i daje rentu od 130 akči. Dio sela Džabna ima 1 kuću i daje rentu od 75 akči. Dio sela Živna je prazan, ali ima 4 hassa vinograda i daje rentu od 100 akči¹⁸⁴. Dijelovi od 2 sela pomenuta u prethodnim timarima javljaju se u kolektivnom timaru Stepana sin Petra, Tvrdka sina Bratila, Tvrdkova brata Dragića i Vukića Norića. Taj timar ima rentu od 2052 akče. U njega su ulazili: dio sela Hrast, sa 2 kuće i rentom od 100 akči; dio sela Džabna, sa 4 kuće i 2 neoženjena i rentom od 242 akče; selo Breč (Birek), područno Blagaju, sa 3 kuće i rentom od 200 akči; selo Ljuti Dol, područno Dabru, prazno, ali sa 2 hassa vinograda i rentom 1500 akči. Sva 4 posjednika timara jašu u rat.¹⁸⁵ Ivan sin Vukosala i njegov brat Ivaniš uživali su timar od 1192 akče, s obavezom obojice da jašu u rat. U njihov timar ulazili su: dio sela Dražen, sa 10 kuća i 1 neoženjenim, s hassom od 1 mlina i 3 njive i rentom od 945 akči; dio sela Hrast, sa 1 kućom, 1 hassa njivom i rentom od 247 akči.¹⁸⁶

Svi pomenuti vlaški posjednici timara su sitne spahije, zadužene da kao laki oklopnici (cebelü) idu u rat. Za neke od njih bi se moglo na osnovu izvjesnih indicija pretpostaviti kojoj su vlaškoj grupaciji pripadali. Tako, za braću Tvrdka i Dragića, sinove Bratila, moglo bi se slutiti da su pripadali vlaškoj grupaciji Pive-Banje. U toj grupaciji na čelu katuna nalazio se knez Vukić sin Bratila. U katunu je zabilježen njegov brat Raden sin Bratila¹⁸⁷. Međutim, Tvrdka i Dragića, sinova Bratilovih tu nema, niti ima njihovih sinova, eventualno. Osim toga, katun kneza Vukića je ogroman. To je, poslije katuna vojvode Petra Hrabrena u Donjim Vlasima, najveći vlaški katun u Hercegovini: broji

¹⁸² D br. 0—76, str. 84v.

¹⁸³ D br. 0—76, str. 84r.

¹⁸⁴ D br. 0—76, str. 84r—v.

¹⁸⁵ D br. 0—76, str. 85r.

¹⁸⁶ D br. 0—76, str. 84v.

¹⁸⁷ D br. 5, str. 30r—v.

126 kuća. Neprimjereno je da braća jednog tako uglednog vlašskog glavarara dobiju tako malu timarsku rentu, po 513 akči, osim ako se oni nisu odvojili od katuna. Defter hercegovačkog sandžaka bilježi nemali broj slučajeva da se pojedine sitne vlaške frakcije, ponekad sa starješinom, a nekad bez starješine, pa čak i pojedinci, odvajaju od osnovne mase katuna i žive samostalno, nastavljajući katunsko stočarenje ili odsjedajući u selima, pustim ili naseljenim župskim seljaštvom. Ivan i Ivaniš, sinovi Vukosala, mogli bi biti porijeklom iz vlaške grupacije Rudina. U toj grupaciji zabilježen je kao starješina katuna od 26 kuća i 5 neoženjenih Radovan sin Vukosala. Odmah iza njega tu je njegov brat Pava sin Vukosala. Ali, Ivana i Ivaniša, sinova Vukosala tu nema. Istina, pojavljuju se 3 lica čiji je otac Ivan, a tog Ivana nema ovdje zapisanog. To su: Vladisav sin Ivana, Brđud sin Ivana i Mrkša sin Ivana, posljednja dva neoženjena¹⁸⁸. Sličnim relacijama bi se mogao vezati Radivoj sin Vuka za grupaciju Drobnjaka, prilično udaljenu od nahije Nevesinje, naime za katun kome na čelu stoji Vukašin sin Radivoja. U tom katunu koji broji 51 kuću nalaze se dva sina Radivoja, Nikola i Vukac¹⁸⁹.

Iz dosadašnjeg izlaganja o utvrđenim vlaškim timarima ili mogućim vlaškim timarima u nahijama Konac Polje, Dabri, Vidoška, Blagaj i Nevesinje vidi se da u toj regiji Hercegovine postoje relativno brojni vlaški timari. To nije slučajno, jer je ta regija, zajedno sa Trebinjem i Popovom, oblast uticaja i zračenja krupnih vlaških grupacija. Vidjeli smo da u pogledu učestvovanja u posjedovanju timara u pomenutim nahijama u prvi plan dolaze Donji vlasi, vlasi Pive-Banje, vlasi Rudina i nešto udaljeniji Drobnjaci. Već sama činjenica da je u većini vlaških timara u pomenutim nahijama riječ o timarima gdje ima pustih ili slabo naseljenih mjesta ukazuje da timarski sistem u tim nahijama, iako uspostavljen, nije ni dovoljno razvijen ni sasvim utvrđen. Je li to puka slučajnost da se sve četiri nahije za koje smo rekli da su znatno razorene i da u njima nisu učvršćeni obični spahijski timari, naime nahije Mostar, Gacko, Vatnica i Onogošt, na domaku krupnih katunskih formacija ili su opkoljene takvim formacijama? Mislimo da nije. I kad se uzmu u obzir raniji osmanski nasrtaji na Hercegovinu prije definitivnog osvojenja, i dinastički sukobi u hercegovojoj zemlji, i žestina osmanskog pustošenja pri konačnom osvajanju najvećeg dijela hercegovine zemlje, bez vlašskog faktora ne može se objasniti zašto su baš najviše stradale upravo pomenute četiri nahije. Da bi se potpuno sagledao stepen pustošenja svake od te 4 nahije, treba reći da u tim nahijama timarski sistem kao takav, to jest i carski hassovi, i hassovi sandžak-bega, i spahijski timari, i timari tvrđavskih posada, nije bio dovoljno utemeljen. Carski hassovi u Hercegovačkom sandžaku obuhvatali su samo trg Čajniče sa rudnikom željeza i 3 sela sa rudnicima željeza u nahiji Samobor, kao i 1 selo sa rudnikom željeza u nahiji Poblathje.¹⁹⁰ Timari posadnika 3 tvrđave, Mileševo, Samobor i Todjevac, nisu imali ni jednog timarskog sela ne

¹⁸⁸ D br. 5, str. 45r.

¹⁸⁹ D br. 5, str. 24v.

¹⁹⁰ D br. 0—76, str. 24r—v.

samo u opustošenim nahijama Mostar, Gacko, Vatnica i Onogošte, nego ni u nahijama Konac Polje, Dabri, Vidoška, Blagaj, Nevesinje, Popovo i Trebinje. U stvari, posadnici pomenute 3 tvrđava imali su sela svojih timara samo u sljedećim nahijama: posadnici tvrđave Mileševa u nahijama Mileševo, Poblathje, Kukanj; posadnici tvrđave Samobor u nahijama Pribud, Samobor, Duštica, Sokol, Osanica, Vinička, Bistrica, Kukanj, Goradžde, Kava, Buković; posadnici tvrđave Todjevac u nahijama Bistrici i Osanici. Dakle, u istočnim i sjeveroistočnim nahijama Hercegovačkog sandžaka. Uz ovo što je rečeno, stepen opustošenosti nahija Mostar, Gacko, Vatnica i Onogošte biće jasniji, ako se iznese da li su i koliko su rasprostranjeni hassovi sandžak-bega u njima. Prvo što e vidi, to je da je nahija Mostar bila među te 4 nahije relativno najmanje razorena, jer su sandžak-begovi hassovi u toj nahiji, uz trg Mostar koji ima 16 kuća i 1 hassa vinograd i daje rentu od 5560 akči, obuhvatali 28 naseljenih sela i 1 pusto selo¹⁹¹. Dodajmo, uzgred, da su u susjednoj nahiji Drežnici, s desne strane Neretve 3 sela ulazila u sandžak-begove hassove¹⁹². U nahiji Gacko u sandžak-begove hassove ulazili su trg Cernica, koji je imao 81 kuću i 18 neoženjenih, sa 1 uništenim mlinom i rentom od 15.000 akči i 1 prazno selo¹⁹³. U Vatnici i Onogoštu nije bilo sandžak-begovih hassova. Što se tiče nahija o čijim smo vlaškim timarima govorili, kao i Trebinja i Popova, podaci o sandžak-begovim hassovima u njima upotpuniće sliku o dostignutoj razini utemeljenosti timarskog sistema u svakoj od njih. U nahijama Konac Polje i Vidoška nema sandžak-begovih hassova. U nahiji Dabri zabilježeno je 7 sela i dio jednog sela. Od tih 7 sela jedno je selo, Kudelja, u području Onogošta, a drugo, Omzino, u području Poblathja, a dio sela je dio Stoca u području Vidoške¹⁹⁴, tako da ovi podaci preciziraju podatke o sandžak-begovim hassovima u nahijama Onogošte i Vidoška. U nahiji Blagaj ubilježeno je 8 sela sandžak-begovih hassova, a u nahiji Nevesinje 10 sela¹⁹⁵. Posebno, pažnju privlači činjenica da su nahiji Trebinje kao carski hassovi ubilježena samo 3 sela¹⁹⁶, a da u nahiji Popovo nema uopšte sandžak-begovih hassova. Kada se ima u vidu da u regiji Trebinje-Popovo nije bilo carskih hassova i timara tvrđavskih posada, a da su većinu spahijskih timara činili timari hrišćana-spahija, među kojima preovlađuju timari vlaha-spahija, kako ćemo to vidjeti, onda se vidi da u tom kraju timarski sistem nije bio ni učvršćen ni siguran. To može da bude jedan od važnih faktora zašto je osmanska vlast morala da ustupi početkom 1471. godine Trebinje i Popovo hercegu Vlatku. Ako se tome doda da su se u neposrednoj pozadini regije Trebinje-Popovo nalazile 2 opustošene nahije Vatnica i Gacko, u kojima spahijski timari nisu bili dovoljno utemeljeni, a carski hassovi i timari tvrđavskih posada nisu uopšte postojali, onda gornja postavka

¹⁹¹ D br. 0—76, str. 31r—v.

¹⁹² D br. 0—76, str. 32r.

¹⁹³ D br. 0—76, str. 33r.

¹⁹⁴ D br. 0—76, str. 32v—33r.

¹⁹⁵ D br. 0—76, str. 32r—v.

¹⁹⁶ D br. 0—76, str. 33r.

postaje još jasnija. Osmanska vlast je sve činila da i u tako razorenim nahijama, ako je moguće, nađe uporište za timarki sistem. Dok u Vatnici nema sandžak-begovih hassova, u nahiji Gacko oni obuhvataju 1 trg i 1 pusto selo. To je, kako smo naveli trg Cernica, sa 81 kućom, 18 neoženjenih, 1 porušenim mlinom i rentom od 15.000 akči. Kako ni nahije Konac Polje, Dabri, Vidoška, Blagaj i Nevesinje, koje predstavljaju sjeverozapadnu pozadinu Popova-Trebinja, ni same nisu imale carskih hassova i timara tvrđavskih posada a neke od njih, Konac Polje i Vidoška, ni sandžakbegovih hassova i kako su u svim tim nahijama pretežnu većinu spahijskih timara činili timari spahija hrišćana među kojima gro timara uživaju vlasiti timarnici, a svi muslimani-posjednici timara isključivo su domaći neofiti, jasno je da i u tim nahijama timarski sistem nije bio ni dovoljno utemeljen ni dovoljno učvršćen. U nahiji Konac Polje bilo je svega 7 timara, od čega su 4 timara u rukama hrišćana, uglavnom vlaha, a tri timara su u rukama domaćih neofita; u nahiji Dabri bilo je svega 5 timara, od čega samo u jednom kolektivnom timaru 4 lica učestvuje 1 domaći neofit. I tu preovlađuju vlasiti — timarnici; u nahiji Blagaj od 7 timara 6 timara je u posjedu hrišćana, uglavnom vlaha, a sedmi timar je u rukama jednog domaćeg neofita; u nahiji Nevesinje bilo je 7 timara od čega 6 u rukama hrišćana, uglavnom vlaha, a 1 timar je u rukama domaćeg neofita¹⁹⁷. Kao što ćemo u daljem izlaganju vidjeti, pripadnici domaće feudalne klase-posjednici timara, i hrišćani i islamizirani, pružali su otpor osmanskoj vlasti. Iako u znatno manjoj mjeri, ni vlasiti-timarnici nisu od toga bili imuni. To je bio također jedan od razloga zašto su Turci u ovim nahijama većinu timara dali vlasima. Ali, i takva situacija u pomenutim nahijama slabila je pozicije osmanske vlasti u Popovu i Trebinju, zbog ekonomskih i drugih interesa okolnih vlaških formacija u te dvije nahije koje su predstavljale granični kraj osmanskog teritorije prema dubrovačkim posjedima i prema ostacima hercegove zemlje. U tome je bila od utjecaja i činjenica da je cijeli kraj koji je obuhvatao Popovo i Trebinje bio relativno ekonomski nerazvijen, bez znatnijih središta robno-novčane privrede, bez većih trgova i rudnika, kao i bez potrebnog utvrđenja. Tu je privredna i socijalna struktura bila osjetljivija i ranjivija i zato podložnija razaranjima u slučaju ratnih pustošenja i političko-socijalnih sukoba. Počevši od nahije Neretve pa do nahije Gacko, osmanski defter iz 1468/9. godine bilježi samo 3 manja trga: pored Mostara i Cernice, o kojima smo dali podatke, u nahiji Neretvi pominje se mali trg Beograd (Belgrad), sa 13 kuća, 4 neoženjena i rentom od 1612 akči¹⁹⁸. Taj patuljasti trg s lijeve strane Neretve u situaciji današnjeg Konjica, od koga drugi trg na Neretvi, Mostar (Köpri Hisar), nije bio mnogo veći ulazio je u sandžak-begove hassove, zajedno sa 4 sela i dijelovima 3 sela u nahiji Neretvi¹⁹⁹. Vidjeli smo da je trg Cernica u nahiji Gacko bio znatno veći od ova dva trga, ali i on je u razvoju prilično zaostajao za trgovima na sjeveroistoku i istoku Hercegovačkog sandžaka. Tako je trg i rudnik željeza Čajniče, koji spa-

¹⁹⁷ D br. 0—76, str. 94v—95r; 93v—94r; 85v—86r; 83v—85r

¹⁹⁸ D br. 0—76, str. 30v.

¹⁹⁹ D br. 0—76, str. 30v—31r.

dao u carske hassove u nahiji Samobor, imao 190 kuća i 5 neoženjenih. On je sa svoje 4 rudnička sela donosio odsjekom (maktu) rentu od 30.000 akči²⁰⁰. U hassovima sandžak-bega u nahiji Sokol ubilježena su, zajedno sa 3 sela i dijelovima 2 sela, 3 trga: Hoća (Foća), Goražde i Jeleč. Hoća je imala 192 kuće, 70 neoženjenih i 4 udovice. Tu je sandžak-beg imao hassu od 1 vinograda, 20 oraha i 4 kruške. Uz trg su postojale 4 mezre kao zemlja za obradu (ekinlik) njegovih stanovnika. Trg je plaćao rentu odsjekom (maktu) u iznosu od 39.000 akči, a nju su sačinjavali tržna taksa (bac-i bazar), nijabet kraja, skela i naturalna renta (ușur) i ispendže²⁰¹. Trg Goražde imo je 144 kuće i 115 neoženjenih. Sandžak-begova hassa sastojala se od 1 vinograda, 1 njive i 1 livade. Renta je plaćana odsjekom, sastojala se iz istih elemenata kao i renta Hoće i iznosila je 19.000 akči²⁰². Trg Jeleč imao je 59 kuća i 18 neoženjenih. I tu je sandžak-beg imao hassu: 2 njive i 1 livadu. Trg je davao rentu od 8.340 akči²⁰³. U nahiji Mileševo kao sandžak-begov hass ubilježen je trg Prepolje, koji ima 140 kuća i 24 neoženjena. Tu sandžak-beg ima 1 hassa livadu. Trg plaća rentu odsjekom (maktu). Ona se sastoji od tržne takse (bac-i bazar), prihoda od prelaza (geçüd), nijabeta kraja (il niyabeti) i naturalne rente od žitarica (tereke) i sličnog. Renta iznosi 29.000 akči²⁰⁴. U nahiji Kukanj zabilježen je, uz 5 sela i dijelove 2 sela, kao sandžak-begov hass trg Plevlje (Pilevye), dr. im Tašludža, koji ima 72 kuće i 23 neoženjena i plaća rentu u iznosu od 6.000 akči²⁰⁵. Sandžak-begovi hassovi u nahiji Bistrica obuhvatali su, uz dio krstjanskog sela Milotina, trg Ustikolinu (Ustukolina). Taj trg je imao 60 kuća i 21 neoženjenog. Sandžakbegovu hassu su činili: 1 vinograd, 3 njive i 1 livada. Renta je plaćana odsjekom (maktu) i iznosila je 13.930 akči, a sastojala se od tržne takse (bac-i i bazar), nijabeta kraja, prihoda od skele (iskele), naturalne rente (usur) i ispendže²⁰⁶. Kako se vidi, trgovci su u pogledu islamizacije ostali u ovo vrijeme još nedirnuti. Uz Prepolje zabilježena je crkva Mileševo, sa 11 kuća, uz plaćanje rente od 275 akči, a uz trg Goradže crkve Sv. Đorđa (Görgü), sa 5 kuća, uz plaćanje rente od 160 akči²⁰⁷. Iako su trgovci još ostajali sa domaćom, hrišćanskom fizionomijom, Turci su, shvaćajući njihovu važnost za ukupnu privredu i robno-novčanu cirkulaciju dobara, pa i za konsolidaciju timarskog sistema, podsticali razvoj gradske privrede, naročito onih trgova koji su pokazivali veće mogućnosti dinamičnog privrednog razvitka. Takvi trgovci plaćali su rentu odsjekom (maktu), što je predstavljalo olakšicu u davanju rente, dok su ostali manji i manje dinamični trgovci plaćali rentu na uobičajeni način²⁰⁸. To što je seoska privreda znatno razvijenija i znatno manje

²⁰⁰ D br. 0-76, str. 24r-v.

²⁰¹ D br. 0-76, str. 34r.

²⁰² D br. 0-76, str. 34r.

²⁰³ D br. 0-76, str. 34r.

²⁰⁴ D br. 0-76, str. 33r.

²⁰⁵ D br. 0-76, str. 33v.

²⁰⁶ D br. 0-76, str. 35r.

²⁰⁷ D br. 0-76, str. 33r, 34r.

²⁰⁸ Pada u oči, u defterima iz kasnijeg vremena, da islamizaciju i transformaciju trgova u urbana središta sa orijentalnom fizionomijom, ranije i u većoj mjeri, počinje upravo u razvijenim trgovima.

razorena u krajevima oko trgova u sjeveroistočnom i istočnom dijelu sandžaka nije samo posljedica eventualno manjih ratnih pustošenja ili činjenice da su te krajeve štatile tvrđave Mileševo, Samobor i Todjevac, nego je isto tako, posljedica snažnijeg ekonomskog razvitka tih krajeva, zahvaljujući tim trgovima, i bržeg utemeljenja i učvršćenja timarskog sistema u njima. U brojnim nahijama koje obuhvataju te krajeve zastupljeni su i spahijski timari, i timari tvrđavskih posada i sandžak-begovi hasovi, a u nahiji Samobor i carki hassovi. Osim pomenutih nahija, sandžak-begovi hassovi obuhvatali su 9 sela u nahiji Samobor, 4 sela u nahiji Goražde, 2 sela u nahiji Viševa, 10 sela i dijelove 2 sela u nahiji Osanica²⁰⁹. U tim krajevima u dobrom broju nahija znatnije su zastupljeni u posjedovanju spahijskih timara predstavnici domaće feudalne klase, dok se naglo smanjuje broj vlahaposjednika timara, a u pojedinim nahijama vlaha-timarnika, izgleda, uopšte nema.

Na taj način se u defteru iz 1468/9. godine ocrtavaju dvije zone timarskog sistema, različite po utemeljenosti i čvrstini toga sistema i razvijenosti seoske i gradske privrede. Izvjesne nahije koje geografski posreduju između te dvije zone predstavljaju u neku ruku prelazno područje između te dvije zone. Ako se tome doda treća zona, područje istočno od južne zone, zasijano mnogim katunskim organizacijama, od kojih su neke brojne i moćne, na kome sistem običnih spahijskih timara ne postoji, osim u početnom stanju u nahiji Onogošte, onda dobivamo opštu sliku timarskog sistema u Hercegovačkom sandžaku u defteru iz 1468/9. godine. Naravno, treba napomenuti da su Trebinje i Popovo izišli ispod osmanske vlasti 2—11. II 1471. godine i da su vraćeni pod tu vlast tek 1476. godine, što je notirano u ovom defteru, a što je dobilo svoju punu ilustraciju u defteru iz 1477. godine. Do tog vremena Turci su zauzimanjem tvrđava Počitelj, Ljubuški i Rog ovladali desnom obalom Neretve, zahvativši i jadransko primorje od ušća Neretve do rijeke Cetine. Na taj način dobijena je četvrta zona ovog sandžaka. Kako nismo završili razmatranje vlaških timara u južnoj timarskoj zoni u nahijama Trebinje i Popovo, a to pitanje je vrlo važno ne samo za problem vlahatimarnika nego i kao jedan od momenata za objašnjenje osmanskog ustupanja Trebinja i Popova hercegu Vlatku, to ćemo se ovdje osvrnuti na vlahetimarnike u te dvije nahije.

U nahiji Trebinje zabilježeno je svega 17 timara. Od toga je 15 timara u rukama hrišćana. Ostala 2 timara predstavljaju: jedan timar u rukama muslimana-spahije, Ilijasa sina Muse, očevidno čovjeka koji je došao svana, turskog porijekla, a drugi timar je u statusu mevkufa, to jest timara čija je renta pripojena fiskusu. Istina, oba timara imaju visoku rentu: prvi timar ima rentu od 6.980 akči, a drugi ima rentu od 7.291 akču²¹⁰, što zajedno iznosi 14.271 akču, a to je više nego ukupna renta svih timara u rukama hrišćana, koja dostiže 13.555 akči. Ipak su pomenuta dva timara vrlo simptomatična. Ona ukazuju na neučvršćenost timarskog sistema i nesigurnost osmanske vlasti u Tre-

²⁰⁹ D br. 0—76, str. 33v, 34v.

²¹⁰ D br. 0—76, str. 86v, 89v.

binju. Prvi timar se sastoji od dva sela. Jedno selo, Hrubila (Hrvila), sa 12 kuća, 2 neoženjena, 1 hassa vinogradom i rentom od 3874 akče, jeste na teritoriju nahije Trebinje. Ali, drugo selo, Dragović, sa 17 kuća, 2 neoženjena i rentom od 3106 akči, nalazi se na teritoriji nahije Vidoška. U normalnim prilikama to ne bi bilo nimali čudno. Ali, kako će događaji docnije pokazati, ovdje se radi o predostrožnosti osmanske vlasti, da, u slučaju gubitka ove nahije, može održati timar Ilijasa sina Muse na taj način što bi on zadržao selo u nahiji Vidoška, a za drugo, izgubljeno selo dobilo bi nadoknadu na osmanskome teritoriju. To što je drugi timar već prilikom popisa 1468/9. godine dobio status mevkufa imalo je svoju svrhu u datim prilikama. Ta svrha se uskoro objelodanila. Osmanska vlast je prisilila, braću Čavloviće, Tvrtka i Ivana, da svoj veliki timar u nahiji Kukanj zamijene za ovaj mevkuf timar u Trebinju. Tako je glasila odluka centralne vlasti od 4—13. III 1470. g. S ovom dvojicom pripadnika razgranate feudalne porodice Čavlović (Çavlu ogullari), koja je imala svoje rodnike i u Bosni, Turci su imali teškoća. Po svemu, njihov timar u nahiji Kukanj obuhvatao je njihove stare baštine i oni su, odnoseći se prema tom timaru kao prema svojoj baštinskoj svojini, stvarali Turcima teškoće pri propisu timara. O tom svjedoči dvostruki iznos rente: uz prihod rente u iznosu od 7.121 akče stoji drugi, aproksimativni, prihod od 9.000 akči^{210a}. Da bi se riješili ove dvojice neugodnih feudalaca, oni su ih, kao hrišćane, natjerali da za svoj stari timar prihvate pomenuti mevkuf timar u Trebinju, približno po renti jednak njihovom starom timaru, ali posjedovno nesiguran, jer su ga, u slučaju prelaska Trebinja pod vlast hercega Vlatka, mogli lako izgubiti. Tvrtko i Ivan su ostali uporni u svojoj borbi da zadrže svoj stari timar. Ta njihova borba upravo baca svjetlost na situaciju u nahiji Trebinje, ali mi o tom govorimo na drugom mjestu.

Što se tiče 15 timara u rukama spahija-hrišćana, gotovo za sve njih sa sigurnošću se može reći da su vlašskog porijekla. O mnoštvu vlahu spahija svjedoči bilješka u defteru iz 1477. godine, koju smo već pomenuli. U toj bilješci se kaže da lista koja iza nje slijedi sadrži imena »starih spahija« (kadimi sipahiler) koji su carskom zapoviješću zapisani sa svojim baštinama koje imaju u rukama po vlaškom običaju (eflâkiye adeti üzere) i koji daju vlašku rentu (eflâkiye adetini). Četrdesetorica od tih spahija zapisani su u skupini (cemaat) Mirče sina Krase (Kraso), a ostala devetorica su iz sljedećih sela: Kočani, Temici, Hrasna, Poplana, Orah, Studenac i Ostoja — po jedan spahija, a iz sela Turjah 2 spahije. Spahija iz sela Ostoja izričito se naziva vlahom: Ostoja Eflâk. Ova lista od 49 bivših spahija dodata je očevidno na brzinu i neuredno, na kraju poglavlja o carskim hassovima. Ako se ta lista spahija iz deftera iz 1477. godine uporedi sa listom spahija, posjednika timara u Trebinju, iz deftera iz 1468/9. godine, vidjeće se da se većina spahija-posjednika onih 15 timara u defteru iz 1468/9. godine nalazi na listi spahija iz 1477. godine. Vojvoda Vukosav sin Radoja posjedovao je timar od 3.735 akče. Taj timar je činilo selo Grnčar (Kırnçar), sa 9 kuća i 4 neoženjena i hassom od 3 vinograda

^{210a} D br. 0—76, str. 67v.

i 6 njiva. To je, izuzev kneza Heraka Vranješa, drugi po veličini timar što ga je jedan vlaški starješina posjedovao u ovo vrijeme. Vojvoda Vukosav bio je zadužen da kao srednji oklopnik (bürüme) ide u rat i da sa sobom vodi 1 lakog oklopnika (cebelü) i momka (gulâm)²¹¹. On se u defteru iz 1477. godine nalazi na čelu liste degradiranih spahija. Odmah iza njega dolazi knez Pavko sin Dobruška. Knez Pavko, zajedno sa bratom Vukosavom, u defteru iz 1468/9. godine posjeduje timar od 2.685 akči. Obojica su zadužena da jašu zajedno u rat. I Vukosav se nalazi u defteru iz 1477. godine na listu degradiranih spahija. Njihov timar se sastojao iz 4 naseljena i 2 prazna sela. Selo Likova imalo je 2 kuće i 1 hasa vinograd i davalo je rentu od 400 akči. Dio sela Lihova imao je 2 kuće i donosio je rentu od 130 akči. Selo Slivnica sa svojih 5 kuća davalo je rentu od 850 akči. Dva prazna sela, Sparžević i Mirnić, obrađivana su svana i donosila su rente: prvo — 150 akči, drugo — 140 akči²¹². Mladoš sin Starca posjedovao je timar od 1200 akči. On je među svrgnutim spahijama 1477. godine zapisan kao Mladoš sin Starčića. Njegov timar činilo je selo Klavska, sa 14 kuća i 6 neoženjenih i rentom 1200 akči. Mladoš je išao u rat kao laki oklopnik (cebelü)²¹³. Vukosav sin Pribila imao je timar od 450 akči. Timar su činili dio sela Bila, sa 3 kuće i rentom od 150 akči i dio sela Ljubihova, sa 2 kuće i rentom od 300 akči. Vukosav je jahao u rat²¹⁴. On se nalazi na listi svrgnutih spahija u defteru iz 1477. godine. Dabina sin Ostoje uživao je timar od 350 akči. U taj timar ulazili su dijelovi selâ Slivnice i Mirnića. Dio sela Slivnice imao je 1 kuću i davao rentu od 50 akči. a dio sela Mirnića imao 3 kuće i davao rentu od 150 akči²¹⁵. Ta dva sela figuriraju u timaru kneza Pavka i njegova brata Vukosava, sinova Dobruškovih, kao cijela sela, a, eto, ovdje se ta 2 sela pojavljuju u svojim dijelovima. Ne bismo rekli da se ovdje radi o dva različita sela pod istim imenom nego o istom selu rasturenom u zaseoke (mahalle). U timar spahije Dabine sina Ostoje ulazio je i dio sela Ljubihova, čiji se jedan dio nalazio, vidjeli smo, u timaru Vukosava sina Pribila²¹⁶. I Dabina se nalazi na listi svrgnutih spahija iz 1477. godine. Istina, pisar je izostavio dijakritičku tačku za slovo »b«, pa bi se moglo čitati »Dane«, ali je očevo ime, Ostoja, dobro napisano. Kojo (Koya) sin Radka imao je timar od 160 akči. Njega je činilo selo Poljice, sa 2 kuće i 1 neoženjenim i rentom od 160 akči. Kojo je zadužen jahanjem u rat²¹⁷. I on je na listi spahija iz 1477. godine. Najzad, tu su dvojica spahija čija se prezimena iz deftera iz 1468/9. ne podudaraju sa njihovim prezimenima u defteru iz 1477. godine. To su Tvrdko Radosalić i Dragić Srđić. Tvrdko Radosalić posjedovao je timar od 910 akči. Jahao je kao laki oklopnik u rat. Njegov timar se sastojao iz dijelova 4 sela. Dio sela Hum imao je 3 kuće i davao rentu od 150 akči. Dio sela Strganice imao je 3 kuće i plaćao rentu od 150 akči. Dio sela Ko-

²¹¹ D br. 0—76, str. 86v.

²¹² D br. 0—76, str. 87v—88r.

²¹³ D br. 0—76, str. 88v.

²¹⁴ D br. 0—76, str. 88r.

²¹⁵ D br. 0—76, str. 88r.

²¹⁶ D br. 0—76, str. 88r.

²¹⁷ D br. 0—76, str. 89r.

čić sastojao se od 5 kuća i 1 neoženjenog i davao rentu od 400 akči. Dio sela Ozkovine, od 3 kuće, davao je rentu od 210 akči²¹⁸. Ovaj spahija zapisan je među degradiranim spahijama u defteru iz 1477 g. kao Tvrdko sin Radosava (Radosavić). Nema sumnje da je to isto lice. Nije to prvi put da osmanski pisar u jednom te istom izvoru na jednom mjestu piše »Radosal«, a na drugom »Radosav« za isto lice. Dragić Srđić imao je timar od 370 akči. Jahao je u rat. Timar mu se sastojao od dijelova 2 sela. Dio sela Strganica, sa 4 kuće, davao je rentu od 280 akči. Dio sela Čičine, od 1 kuće, davao je rentu od 90 akči²¹⁹. Dragić je u listi degradiranih spahija iz 1477. g. zapisan kao Dragić sin Mrđe (Mrđić). Pisar prepisujući sa koncepta zamijenio »sat« sa »m«, što je sasvim moguće u arapskom pismu. U oba deftera ta dvojica spahija zapisana su jedan iza drugoga, a dijelovi sela Strganice nalaze se u oba timara. To je 8 timara čije smo posjednike mogli identificirati u listi svrgnutih spahija iz 1477. g. Možda bi se ovom mogao pribrojiti timar Mrkše sina Pribisala od 390 akči. Taj se timar sastojao iz dijelova 2 sela. Dio sela Zasat, sa 1 kućom, 1 hasa vinogradom, donosio je rentu od 290 akči, a dio sela Taliž, od 2 kuće, rentu od 100 akči. Mrkša je išao u rat²²⁰. Njega nema u listi degradiranih spahija iz 1477. Ali, tamo se nalazi Radoje sin Mrkše, vjerovatno sin našega Mrkše. Treba istaći da svi pobrojani posjednici timara figuriraju u listi svrgnutih spahija u skupini čiji je starješina Mirčo sin Krase, a ni jedan nije iz 8 već pomenutih sela. Posjednici ostalih 6 timara ne nalaze se na listi od 49 degradiranih spahija iz 1477 g., niti tu postoje lica za koja bi se moglo misliti da su njihova braća, sinovi ili očevi. Kod 2 od tih 6 timara našli smo porijeklo posjednika timara. Radman sin Bogavca koji je kao timar posjedovao dio sela Česminice, sa 3 kuće, 1 neoženjenim, 1 hassa njivom i rentom od 250 akči, bio je starješina katuna od 17 kuća i 2 neoženjena u vlaškoj grupaciji Drobnjaka²²¹. Što se tiče drugog timara čijega posjednika smo porijeklo ustanovili, tu postoji jedna teškoća. Naime, postoje dva posjednika dvaju timara koji imaju ista imena i imena oca, pa ne možemo sa sigurnošću reći na kog od njih se odnosi podatak o katunskoj pripadnosti. Prvi Vukić sin Grubača posjedovao je timar od 2.505 akči i bio zadužen da kao srednji oklopnih (bürlime) sa momkom ide u rat. Njegov timar činili su dijelovi 3 sela. Dio sela Draži Dol, sa 3 kuće i 1 hassa vinogradom, donosio je rentu od 1280 akči; dio sela Čičine imao je 4 kuće, 1 neoženjenog i hassu od 1 vinograda i 2 njive i plaćao rentu od 975 akči; dio sela Hum imao je 3 kuće i rentu od 250 akči²²². Drugi Vukić sin Grubača, označen sa »drugi« (diger), posjedovao je kao timar dio sela Grnčar (Kırnçar), sa 21 kućom, 3 neoženjena i rentom od 1700 akči. Posjednik timara je jahao kao laki oklopnik (cebelü) u rat²²³. U timar prvog Vukića sina Grubača ulazio je dio istog sela, Čičine, kao i u timar Dragića Srđića, a u timar drugog Vukića Grubača ulazio je dio

²¹⁸ D br. 0—76, str. 87r.

²¹⁹ D br. 0—76, str. 87r.

²²⁰ D br. 0—76, str. 88v.

²²¹ D br. 0—76, str. 89r; D br. 5, str. 23v.

²²² D br. 0—76, str. 86v—87r.

²²³ D br. 0—76, str. 89r.

sela Grnčar, kao i u timar vojvode Vukosala sina Radoja. To nas ne može voditi nikakvom sigurnom zaključku, jer su pripadnici raznih vlaških skupina mogli učestvovati u posjedovanju ne samo nekog sela nego i timara. Ono što je sigurno, to je da je jedan od ova dva Vukića starješina katuna od 35 kuća u grupaciji Pive-Banje. Vjerovatno je njegov brat Radešin sin Grubača, starješina katuna od 39 kuća u istoj vlaškoj formaciji²²⁴. Ne mislimo da su oba Vukića iz iste vlaške formacije, to jest iz Pive-Banje, jer se i kod obične vlaške mase i u starješinskom sloju katuna i katunskih zajednica izbjegava davanje istog imena sinovima dva čovjeka koji nose isto ime. Jedino susrećemo u grupaciji vojvode Vladimira u nahiji Mostar slučaj da dva lica sa istim imenom i prezimenom stoje na čelu dva katuna. Vukić sin Stepena je starješina katuna od 10 kuća i 2 neoženjena, a drugi Vukić sin Stepana je starješina katuna od 27 kuća i 3 neoženjena²²⁵. Ali, u ovoj grupaciji ima jedna pojava koju nismo susreli kod drugih vlaških formacija. To je činjenica da katuni imaju svoja imena. Katun ovog drugog Vukića zove se Dobromirac. Katun kneza Vladka zove se Opanak, katun Dragića Vukojića zove se Dodica²²⁶. Oznaka »Dobromirac« uz katun drugog Vukića dovoljna je diskriminanta između dva Vukića sina Stepana. Samo su dva slučaja da dva ista imena i prezimena nađemo u običnoj katunskoj masi. To je slučaj katuna Radića sina kneza Vukića u formaciji Rudina, gdje među 13 neoženjenih lica tog katuna nalazimo zapisana jedno kraj drugog dva lica: Vitomir sin Milorada, Vitomar sin Milorada, drugi (diger) i slučaj katuna kneza Vukića sina Bratila u nahiji Piva-Banja, gdje među kućestarijinama nalazimo dva lica sa istim imenom i imenom oca: Radohna sin Bogoša^{226a}. Pojava izbjegavanja istih imena i prezimena u katunu je posljedica načina života vlah, njihove ekonomske i društvene organizacije, njihovog preciznog kolektivizma, uz očuvanje individualnosti porodice i pojedinaca. Kod župskog stanovništva je situacija drukčija. Tu mi daleko češće susrećemo ista imena i prezimena. Stoga smatramo da jedan od dvojice Vukića sina Grubača vjerovatno pripada formaciji Rudina gdje postoje dva srodna katuna čije starješine imaju ime oca Grubač. To je katun Zagana sina Grubača, od 24 kuće i 4 neoženjena, i katun Radovine sina Grubača, od 53 kuće i 5 neoženjenih. Islamizirani Zagan sin Grubača imao je u svom katunu još jedno islamizirano lice — Hizira sina Stepana. Zagan je sa svojim stricem Radićem i sa Radićem sinom Radešina, starješinom katuna od 40 kuća i 5 neoženjenih, uživao po vlaškom običaju kao baštinu 2 mezre po imenu Baba i Kalač i 9 praznih baština tik do sela Bačvice²²⁷. Iako Vukić sin Grubača nije ubilježen ni u jednom od dva pomenuta katuna niti uopšte u nekom katunu formacije Rudina, vjerovatno je da je jedan od dva Vukića sina Grubača pripadao jednom od dva pomenuta srodna katuna Rudina, od kojih je u jednom započela islamizacija, praćena ekonomskim beneficijama. Nismo mogli utvrditi pripadnost vlaških posjednika preostala 3 tima-

²²⁴ D br. 5, str. 29r, 29v.

²²⁵ D br. 5, str. 32v, 33v—34r.

²²⁶ D br. 5, str. 31v, 32r, 33v.

^{226a} D br. 5, str. 30r—v, 44r—v.

²²⁷ D br. 5, str. 41r, 47r.

ra u Trebinju. Dobri i Ostoja, sinovi Dabiživa, uživali su zajednički timar od 1030 akči. Obojica su zajedno jahali u rat. U taj timar ulazili su 3 sela i dijelovi 2 sela. Selo Drsale, sa 3 kuće i hassom od 1 vinograda i 1 njive, davalo je rentu od 480 akči. Selo Doli, sa 1 kućom i 1 neoženjenim, donosilo je rentu od 150 akči. Dio sela Taliž imao je 2 kuće davao rentu od 150 akči. a dio sela Zasat, sa 3 kuće, davao je rentu od 250 akči. Treće selo, Gola Glavica, bilo je prazno i bez prihoda²²⁸. Ljubenko sin Ljubiše posjedovao je kao timar dio sela Uska Njiva (Uzko Nyiva), sa 3 kuće, 2 neoženjena i rentom od 420 akči. Ljubenko je jahao u rat²²⁹. Bogiša sin Đorđa (Görgi) imao je timar od 400 akči i jahao u rat. Njegov timar sastojao se od dijelova 2 sela. Dio sela Lihova imao je 2 kuće i 1 hassu (bez naznake predmeta hasse) i donosio je rentu od 300 akči, a dio sela Bila, sa 2 kuće, davao je rentu od 100 akči²³⁰. Dijelovi dva sela ovog timara nalaze se, vidjeli smo, u timaru Vukosava sina Pribila. Ni braća Dobri i Ostoja, sinovi Dabiživa, ni Ljubenko sin Ljubiše, ni Bogiša sin Đorđa nisu ni u jednom katunu ni jedne vlaške formacije zabilježeni među starješinama katuna i njihovim bliskim srođnicima ili među običnim vlasima. Moglo bi se nagađati, na primjer, da li Ljubenko sin Ljubiše nije brat vlaha Radiča sina Ljubiše u katunu Radovine sina Grubača u Rudinama, ali nas to ne ne vodi ničem sigurnom²³¹.

Kako vidimo, među posjednicima 15 hrišćanskih timara, za koje smatramo da su svi u rukama vlaha, ocrtavaju se dvije grupe spahija. Jednu grupu, posjednike 9 timara, čine ljudi koji se nalaze na listi svrgnutih spahija u defteru iz 1477. godine. Drugu grupu, posjednike 6 timara, čine spahije kojih nema na listi svrgnutih spahija iz 1477. godine, a kod kojih smo za neke utvrdili kojoj su vlaškoj grupaciji pripadali. Ova podjela na dvije grupe nema formalan karakter već ima svoje bitno značenje. Naime, kvalifikativ koji se daje za 49 svrgnutih spahija u defteru iz 1477. g., a to je da su oni »kadim sipahiler«, to jest »stare, drevne spahije« ne može se primjeniti na grupu posjednika 6 timara, koji se ne nalaze na listi svrgnutih spahija iz deftera iz 1477. godine. Ali, stoji činjenica da su posjedi nekih spahija pomenutih 6 timara pomiješani sa posjedima spahija pomenutih 9 timara, na šta smo u svakom pojedinom slučaju ukazali. Čak, ako se radi o grešci pisara, moguće je da je i selo Uzko-njiva u timaru Ljubenka sina Ljubiše isto sa selom Ozkovine (Uzkovine) u timaru Tvrdka Radosalića. Treba dodati da i u mevkuf timaru u Trebinju, o kome smo govorili, osim sela koja se samo u tom timaru pojavljuju — Kremeni Dol, Buhovo, Beograd i Podkljune, postoje 3 sela koja se javljaju u nekim od 15 hrišćanskih timara. To su sljedeća sela: selo Čičevo, koje se, kao dio, javlja u timaru kneza Pavka i njegova brata Vukosava; selo Police, koje se, kao dio, javlja u timaru Koje sina Radka; selo Česmenice, koje se, kao dio, javlja u timaru Radmana sina Bogavca. Pada u oči da u jedinom timaru koji je držao musliman, Ilijas sin

²²⁸ D br. 0—76, str. 88v.

²²⁹ D br. 0—76, str. 87v.

²³⁰ D br. 0—76, str. 88r.

²³¹ D br. 5, str. 47r.

Muse, nema ni jednog sela koje bi se pojavljivalo u nekom od timara u rukama hrišćana, nego da, naprotiv, jedno selo Ilijasovog timara, Dragović, nije na teritoriju nahije Trebinje. Ako sada postavimo pitanje o tome šta znači osmanski izraz »stare, drevne spahije«, onda se može odgovoriti da se pod tim ne razumije »stari timarnici«, jer bi se reklo »kadim timar erleri«. Osim toga, osmanska vlast u Hercegovini nije bila baš davno uspostavljena da bi se upotrijebio izraz »kadim« — stari, drevni u ovom starijem vremenu, kada je osmanska vlast bila još recentna i pod izrazom »kadim sipahi« treba razumjeti »stari, zatečeni feudalac«. Kako se u defteru iz 1477. godine navodi 49 starih feudalaca, a kako su samo neki od njih, prema defteru iz 1468/9. godine, imali timare u Trebinju, a u drugim nahijama se ostali ne spominju kao posjednici timara izlazi da im je osmanska vlast priznala njihove vlaške baštine kao feudalne baštine s titulom i obavezama spahije, ali da to u sumarnom defteru iz 1468/9. g. nije posebno zabilježeno. Ako nije tako bilo, kako onda shvatiti carsku zapovijest kojom se 1477. godine te spahije degradiraju na stepen običnih vlaških posjednika baština koji na te baštine plaćaju vlašku rentu? Iza ovoga dolazi drugo pitanje: jesu li vlasli-spahije koji posjeduju 9 timara u oblasti Trebinje držali svoje stare baštine pod vidom tih timara? Pada u oči da te timare drže ili pojedinci ili po dvojica braće. Treće pitanje se samo od sebe nameće: šta je sa posjednicima onih 6 timara koje ne nalazimo na listi degradiranih spahija iz 1477. godine, a za koje pretpostavljamo, jer smo za neke od njih to utvrdili, da pripadaju okolnim vlaškim grupacijama? Je li razlog što oni ne figuriraju na pomenutoj listi svrgnutih »starih spahija« to što oni nisu bili feudalizirane vlaške starješine nego vlaški glavari, vezani za svoje katunske grupacije koji su uspostavom osmanske vladi dobili od Turaka timare ili pak to da su oni bili »stare spahije«, ali u pomenutu listu iz 1477. g. nisu ušli, jer su se prema Turcima lojalno držali? Na ta pitanja se odsječno ne može odgovoriti. Jedino što je sigurno to je činjenica da se 40 degradiranih »starih spahija« sa pomenute liste iz 1477. g. nalazi u skupini Mirče sina Krase. Ta skupina je označena kao džemaat, dakle riječju kojom se označava katun, ali ta skupina Mirčina ne može biti katun, pošto je neobičajeno i nemoguće da svi članovi jednog katuna budu odreda spahije. Ako tih 40 vlaha »starih spahija« imaju svoje katune, zašto nisu zapisani u svojim katunima, nego su stavljeni u popisu u jednu skupinu u kojoj su vojvoda Vukosav i knez Pavko i Pavkin brat Vukosav podložni Mirči sinu Krase, čovjeku bez ikakve titule? Uostalom, u toj skupini je i drugi brat kneza Pavka, Radoje sin Dobruška. Nameće se zaključak da se ovdje radi o vlaškim starješinama i pripadnicima istaknutog vlašskog sloja koji su prije Turaka ušli u feudalnu klasu, stekli baštinu i, uz svoje vlaško porijeklo, počeli da se odvajaju od svoje vlaške podloge, iako su, kao na primjer, vojvoda Vukosav i knez Pavko, zadržavali svoje titule vlaških starješina i, vjerovatno, svoj uticaj i svoj ugled u vlaškim grupama iz kojih su potjecali. Samo što ovakav proces ima jednu svoju pretpostavku, naime da su i vlaške skupine kojima su oni pripadali i same bile zahvaćene procesom sedanterizacije i smještanja po selima, osim ako se ovdje ne radi o vlaškim starješinama i istaknutijim vlasima koji su se, ulas-

kom u feudalnu klasu, odvojili od vlaške mase koja je ulazila u katunske grupacije iz predjela iz bliže ili dalje okoline Trebinja. Da je bilo vlaške sedanterizacije, pokazuje slučaj ostalih 9 vlaha »starih spahija« koji su svi zabilježeni u 8 sela: Kočani, Temici, Hrasno, Poplanac, Turjah, Orah, Studenac i Ostoja. Ni jedno od tih sela nije ušlo ni u jedan od 17 timara u oblasti Trebinja. Ono što sigurno stoji i što je za nas veoma važno, to je činjenica da mi u primjeru ovih vlaha »starih timarnika« imamo jasnu potvrdu da su u još predosmansko vrijeme vlaške starješine i istaknuti vlasi ulazili u domaću feudalnu klasu u ovoj oblasti. Ne znamo da li je to bila regionalna pojava ili se ona rasprostirala i na druge krajeve hercegove zemlje. Govoreći o Petru, vojvodi Hrabrenu, i njegovoj kući mi smo izrekli misao da se i ovdje radi o feudalizaciji jedne vlaške porodice. Ako se gornji fenomen protezao i na ostale krajeve hercegove zemlje, osobito one gdje je domaći feudalizam bio razvijeniji, onda bi to moglo pomoći da objasnimo zašto u nekim nahijama na sjeveru i sjeveroistoku Hercegovačkog sandžaka nailazimo na timare vlaških starješina, knezova i vojvoda, čiju katunsku pripadnost ne možemo utvrditi, jer nisu ubilježeni ni u jednom katunu ni jedne vlaške formacije. Ili se ovdje radi, kao što smo to ranije pretpostavili kao moguće, da je do odvajanja pomenutih vlaških starješina, knezova i vojvoda, došlo nakon uspostavljanja osmanske vlasti, odnosno u toku uspostavljanja te vlasti, kada su neke vlaške starješine bile prihvaćene u timarski sistem, uz saglasnost ili protiv volje vlaških zajednica kojima su pripadali, i počeli se odvajati od tih zajednica? Ili je riječ o oba gornja faktora i njihovom kombiniranju? Iz dosadašnjeg izlaganja o vlasima timarnicima u nahijama južne zone jasno proizilazi da ni u jednoj nahiji te zone vlaške starješine ni u apsolutnom ni u relativnom smislu ne posjeduju toliki broj timara kao u oblasti Trebinje. Tu činjenicu možemo objašnjavati političkim, vojnim, društvenim i ekonomskim faktorima iz historije formiranja i učvršćenja Sandaljeve oblasti i vladavine njebove kuće, sukobljavanja te dinastske porodice sa lokalnim feudalnim faktorima, njenih odnosa i njene borbe sa Pavlovićima itd., i uloge i mjesta vlahu u svemu tome, ali je, po našem mišljenju, najosnovniji faktor u tom razvoju bio demografski faktor vlašskog plavljenja te župe, tako da je postepenom feudalizacijom vlašskog starješinskog vrha došlo do prevlađivanja vlašskog feudalnog elementa nad klasičnim feudalnim elementom. Turci su takvo stanje zatekli i ono se odrazilo i u načinu osmanskog dodjeljivanja timarskih dobara u toj regiji. Samo, postavili smo pitanje da li vlasu — posjednici 6 timara, koji ne figuriraju na listi degradiranih »starih spahija« iz 1477. godine, imaju svoje timare tek od osmanskog osvojenja, preciznije, da li timari koje oni drže obuhvataju njihove od stare vlasti priznate feudalne baštine ili su oni te timare dobili od Turaka, na račun baštinskih imanja »starih spahija«, kako bi osmanska vlast na svoju stranu privukla katunske organizacije za koje su vezani posjednici tih 6 timara. Ni na to pitanje ne može se odsječno odgovoriti. Samo se može reći da se dijele 6 istih sela, Grnčar, Hum, Bila, Zasat, Strganica i Taliž, nalaze u timarima »starih spahija« i u timarima posjednika onih 6 timara. Vidjeli smo da se u pominjanom mevkuf timaru dijelovi dva ista sela

nalaze u timarima »starih spahija«, a samo dijelovi jednog istog sela nalaze se i u tom mevkuf timaru i u timaru Radmana sina Bogavca, koji spada među uživaocce pomenutih 6 timara koji nisu naznačeni kao spahije. S druge strane, među timarima »starih spahija« dijelovi 3 sela — Strganice, Slivnice i Mirnića ponavljaju se u po dva timara. Ono što je sigurno, to je da renta sela Hrupile u timaru Ilijasa sina Muse, renta 7 sela u mevkuf timaru i renta 3 sela — Mičeva, Korice i Prodorice, u hassovima sandžak-bega Hercegovine predstavlja rentu oduzetu od stare feudalne klase. To iznosi 13.405 akči, dok ukupna renta 15 timara u rukama hrišćana spahija iznosi 13.555 akči, što znači da je skoro 50% rente stare feudalne klase bilo zahvaćeno u obliku eksproprijacije. Vidjeli smo kako je osmanska vlast nastojala da si- lom, u obliku zamjene timara, nametne znatan dio ukupne ekpropri- rane rente, naime 7291 akču, braći Tvrdku i Ivanu Čavloviću da bi izvršila pritisak na staru feudalnu klasu Trebinja, da bi pomoću do- maćih hrišćana feudalaca suzbijala otpor »starih spahija« Trebinja.²³² Zato je moguće da je, sa istim političkim ciljem, i onih 6 timara u oblasti Trebinja dodijelila vlaškim starješinama iz okolnih katunskih grupacija. U tom slučaju, ukupna suma ekspropirane rente bi se popela sa 13405 akči na 19710 akči. Ovim malim osvrtom smo željeli da damo ilustraciju klasno-političke borbe između naše feudalne klase i osvajačke vlasti. Ova ilustracija pokazuje kako je osmanska vlast, čak i u predjelima gdje je otpor domaćih snaga toliko velik da ta vlast tu nije dovoljno utemeljena ni dovoljno sigurna, vodila upornu borbu za nametanje timarskog sistema i novog stanja stvari. Kada nije mogla pomoću spahija muslimana da neutralizira taj otpor, ona je to poku- šavala na ovaj način. U isto vrijeme ova ilustracija pokazuje kako je ta vlast znala da u jednom kraju koji joj je mogao otići iz ruke, što se i dogodilo 2—11. II 1471. godine, unapred proračuna mogućnost događaja i preduzme mjere da iz jedne takve situacije iziđe sa što manje gubitaka i sa što manje štete po muslimanske spahije. Mi ne znamo kakva je bila sudbina timara hrišćana spahija kada su Trebi- nje i Popovo prešli pod vlast hercega Vlatka. U tom pogledu indikati- van je podatak navedena lista degradiranih spahija iz 1477. g., tojest po- slije povratka Trebinja i Popova pod osmansku vlast. Uostalom, mi ćemo to poslije pokazati; svi gore navedeni timari hrišćana spahija u Trebinju doći će u posjed kneza Heraka Vraneša, na osnovu berata od 20—29. oktobra 1476. godine kada je on dobio na privremenu upravu Tre- binje i Popovo, nakon njihova povratka pod osmansku vlast.

Ostaje nam još da u južnoj zoni analiziramo vlaške timare u nahiji Popovo, gdje se nalazilo svega 16 timara. Od toga je 14 timara u rukama hrišćana spahija, a sa ostala 2 timara je situacija sličn kao u nahiji Tre- binje. Naime, 1 timar je u ruci muslimana spahije, a 1 timar je u statusu mevkufa. Ukupna renta timara koji se nalaze u rukama hrišćana iznosi 18.826 akči, dok je renta ostala 2 timara 10.593 akče. Timar od 6.801 akče drži Hasan, sin dizdara tvrđave Todevca. Tri sela toga timara su na teritoriji Popova, a četvrto selo je na teritoriji Ljubinja. Sela na teritoriji

²³² D br. 0—76, str. 89v.

Popova su sljedeća: selo Dubljani, sa 22 kuće i 3 neoženjena i 3 hasa vinograda, uz rentu od 2385 akči; selo Krmljani, sa 22 kuće i 3 neoženjena i 1 hasa vinogradom, uz rentu 1382 akče; dio sela Gradac (Kradač), prazan, sa 4 hasa vinograda i rentom od 2500 akči. Selo na teritoriji Ljubinja zvalo se Prisojna Barnos. Imalo je 8 kuća i 1 neoženjenog i 1 hasa njivu i donosilo je rentu od 534 akče²³³. To znači da je stvarno ovaj timar od feudalne rente na teritoriji Popova zahvatao 6.267 akči. Mevkut timar imao je rentu 3792 akče. Njega su činila 3 sela. Selo Velja Vas, područno Popovu, sa 19 kuća, 4 neoženjena, hassom od 1 vinograda i 3 njive, donosilo je rentu od 1111 akči. Selo Rahodol, takođe na teritoriji Popova, imalo je 16 kuća i 5 neoženjenih i donosilo rentu od 1150 akči. Selo Žabnica bilo je na teritoriju Ljubinja. Ono je imalo 15 kuća i 9 neoženjenih i davalo je rentu od 1531 akče²³⁴. Kako je u oba timara bilo po jedno selo na teritoriji Ljubinja, izlazi da su ta 2 timara u stvari zahvatala od feudalne rente Popova 8528 akči, što znači oko 31,17% ukupne timarske rente Popova, dok je sličan zahvat u Trebinju znatno veći. Bilješke uz ova 2 timara pokazuju da je storijska ova 2 timara nešto drukčija nego kod homolognih timara u Trebinju. Bilješka uz timar Hasana, sina dizdara Tođevca, kaže da je Hasan ovaj timar držao sve do 2—11. februara 1471., to jest sve do vremena kada je Popovo došlo pod vlast hercega Vlatka. Tada je selo Hasanova timara, koje se nalazilo na teritoriji Ljubinja, Prisojna Barnos, s rentom od 534 akče, zajedno sa selom Žabnica iz mevkuf timara, sa rentom od 1531 akče, i sa selom Dragović, područnim Vidoškoj, sa rentom od 3106 akči, dato Vukiću Petkoviću²³⁵. Treba napomenuti da je selo Dragović, područno Vidoškoj, ono selo na koje smo ukazali kada smo govorili o jedinom timaru u muslimanskoj ruci u nahiji Trebinje, timaru Ilijasa sina Muse. Na prvi pogled izgledalo bi da su Turci ovdje, za razliku od Trebinja, bili zatečeni nepripremljeni za eventualni gubitak Popova: sakupili su 2 sela sa područja Ljubinja koja su ulazila u pomenuta 2 timara u Popovu i 1 selo sa područja Vidoške koje je ulazilo u timar Ilijasa sina Muse u Trebinju u jedan timar, kada su im iz ruke otišli Trebinje i Popovo, i taj timar, od 5.171 akče, dali Vukiću Petkoviću. Ali, nije bilo tako. Iz bilješke uz mevkuf timar u Popovu vidi se da je taj timar bio 4—13. III 1470. g. dodijeljen Jusufu, gulâmu Ishak-paše. Kada je osmanska vlast uvidjela da će joj Popovo i Trebinje izmaći iz ruku i da će ovaj feudalni štićenik Ishak-paše izgubiti timar, ona je putem zamjene timara dala Jusufu timar 26. X—4. XI 1470. godine Vukiću Petkoviću, a Jusuf je dobio Vukićev timar u nahiji Osanici. Vukić Petković je dotle imao timar od 4071 akče. Svakako da je ovo učinjeno protiv volje ovog hrišćanskog feudalca, jer je on dobivao timar sa manjom rentom, od 3792 akče, i to na ugroženom mjestu. Ali, pošto se, izgleda, radilo o lojalnom hrišćanskom feudalcu, osmanska vlast mu je u momentu kada je gubila Popovo i Trebinje dala na gore izneseni način nadoknadu i nagradila je njegovu lojalnost znatnim povećanjem rente, jer se renta Vukićeva timara popela na 5.171 akču.

²³³ D br. 0—76, str. 91v.

²³⁴ D br. 0—76, str. 92r.

²³⁵ D br. 0—76, str. 92r.

Ova epizoda baca karakterističnu svjetlost na pozicije osmanske vlasti i stanje timarskog sistema u Popovu. Vidi se da je situacija bila slična kao u Trebinju: osmanska vlast tu nije bila sigurna, a timarski sistem nije bio dovoljno utemeljen i učvršćen. Čak je ovdje i relativno i apsolutno veći dio timarske rente bio u rukama hrišćana. Da li su i u Popovu u predosmansko vrijeme društveni procesi tekli isto kao u Trebinju i dali iste rezultate u vrijeme kada je tu uspostavljena osmanska vlast, to nije tako evidentno kao u Trebinju. Za Popovo ne postoji u defteru iz 1477. g. lista svrgnutih »starih spahija« kao za Trebinje. Za svaki slučaj, mi smo uporedili imena hrišćanskih timarnika u Popovu, po defteru iz 1468/9. g. sa imenima »starih spahija« pomenute liste iz 1477. g. za Trebinje, ali nismo našli ni jednu jedinu podudarnost imena i prezimena. Je li i u Popovu glavni otpor osmanskoj vlasti davao feudalizirani vlaški sloj ili su tu nosioci tog otpora bili klasični feudalci? Ono što i u Popovu privlači pažnju, to je vlaška fizionomija hrišćanskih posjednika timara. Ima se utisak da su oni svi odreda vlasli. Za neke od hrišćanskih posjednika timara sa sigurnošću smo utvrdili da su vlasli i kojoj katunskoj formaciji pripadaju. Rahoj sin Vukašina posjedovao je timar od 2215 akči. Jahao je u rat kao laki oklopnik (cebelü) sa momkom (gulâm). U njegov timar ulazila su 2 sela: selo Oraš, sa 2 kuće i 1 neoženjenim i sa hassom od 3 vinograda i 2 njive, uz rentu od 1256 akči; selo Križan, područno Vidoškoj, sa 2 kuće i hassom od 2 vinograda i 1 mlinom, uz rentu od 959 akči²³⁶. Rahoj sin Vukašina bio je starješina katuna od 40 kuća i 4 neoženjena u grupaciji Donji vlasli. Njegov brat, Rajan sin Vukašina, bio je u Donjim vlasima starješina katuna od 14 kuća i 7 neoženjenih²³⁷. Oliver sin Grubača i Bogun sin Bogoša posjedovali su timar od 2289 akči. Obojica su jahala u rat. Njihov timar činila su 3 sela: selo Mišljen, sa 14 kuća, 5 neoženjenih, hassom od 2 vinograda i rentom od 1215 akči; selo Čajdovina, sa 8 kuća, 2 neoženjena, 2 hassa vinograda i rentom od 1074 akče; prazno selo Vrsnice, bez rente²³⁸. Oliver sin Grubača bio je u Donjim vlasima starješina katuna od 37 kuća i 3 neoženjena²³⁹. Drugi posjednik ovog timara Bogun sin Bogoša mogao bi biti brat katunara Radiča sina Bogoša u Donjim vlasima. Radičev katun imao je 84 kuće i 5 neoženjenih. Za katun koji dolazi iza Radičeva katuna ne navodi se ime starješine katuna i kaže se da taj katun stanuje zajedno u katunu Radiča sina Bogoša. Kako taj katun ima 23 kuće, izlazi da je pod Radičevim starješinstvom bila vlaška masa od 107 kuća i 5 neoženjenih²⁴⁰. Istina, ni u jednom od pomenuta dva katuna ne spominje se Bogun sin Bogoša. Ali, kako ni u jednoj vlaškoj formaciji, osim Donjih vlaha, nema starješinske kuće sa patronimom Bogoš, može se zaključiti da je Bogun sin Bogoša starješina onog drugog katuna u Donjim vlasima, da se, vjerovatno, odvojio od svog katuna, nakon čega se njegov katun priključio katunu Ra-

²³⁶ D br. 0—76, str. 90v.

²³⁷ D br. 5, str. 52r, 54r.

²³⁸ D br. 0—76, str. 92r.

²³⁹ D br. 5, str. 60r.

²⁴⁰ D br. 5, str. 60r—v.

diča sina Bogoša. Pokrajica sin Miluna posjedovao je timar od 1911 akči. Jahao je u rat kao laki oklopnik (cebelü) sa momkom (gulâm). On je kao timar uživao selo Sedlare, sa 4 kuće, 1 neoženjenim, 3 hassa vinograda i rentom od 1911 akči²⁴¹. On je bio starješina katuna od 23 kuće i 5 neoženjenih u Donjim vlasima²⁴². Istina, kao katunar on je zabilježen sa »Pokrajica sin Milina«, ali je identičnost očevidna. Herak sin Radovine uživao je timar od 1260 akči. To je bilo selo Zavala, sa 7 kuća, 1 neoženjenim, hassom od 1 vinograda i 2 njive i rentom od 1260 akči. Herak sin Radovine jahao je u rat kao laki oklopnik (cebelü)²⁴³. On je bio starješina katuna od 29 kuća i 4 neoženjena u Donjim vlasima²⁴⁴. Vladislav sin Dobrika posjedovao je timar od 410 akči. On je jahao u rat. Timar se sastojao od sela Čavaš, sa 6 kuća 2 neoženjena i rentom od 410 akči²⁴⁵. On je zabilježen u Donjim vlasima u katunu od 19 kuća i 3 neoženjena čiji je starješina bio Stepan sin Tarača²⁴⁶. To što je on ovdje zabilježen kao »Vladosav sin Dobrika« ne predstavlja nikakvu teškoću, jer je u defteru iz 1468/9. g. izostavljen vokal (napisano je »İvladsav«), pa se može čitati i kao »Vladosav«. Ostala trojica sigurno identificiranih spahija ne pripadaju formaciji Donji vlasi. Ivaniš sin Hradžina posjedovao je timar od 2080 akči i jahao je u rat kao laki oklopnik (cebelü) sa momkom (gulâm). U njegov timar ulazila su 2 sela: dio sela Čvaljina, prazan, sa 1 hassa njivom i rentom od 80 akči i prazno selo, Mušović, područno Gradcu u Popovu, sa 4 hassa vinograda i rentom od 2000 akči²⁴⁷. Ivaniš je u svom timaru zabilježen kao »Ivaniš Hradžin«, a u katunu kome pripada kao »Ivaniš sin Hradžina«, pri čemu je, greškom pisara, dijakritički znak za početno »i« kod riječi »Ivan« skliznuo ispod početnog »h« kod riječi »Hradžin«, pa bi se ta riječ, bez komparacije dva izvora, čitala »Džradžin«. Ivaniš je pripadao velikom katunu, od 109 kuća i 9 neoženjenih, vojvode Stepana Stradžina u vlaškoj grupaciji Rudina²⁴⁸. Taj vojvoda je, kao što smo ranije istakli, imao i drugi, manji katun, od 19 kuća, u Popovu. To je najveća katunska masa, od 128 kuća i 9 neoženjenih, po starješinama porodica u svim vlaškim formacijama Hercegovine, a po broju kućnih starješina i broju neoženjenih, dolazi odmah iza katuna vojvode Petra Hrabrena u Donjim vlasima (127 kuća i 16 neoženjenih), osobito ako se katunu vojvode Petra Hrabrena doda vlaška frakcija u Popovu od 18 kuća, odnosno od 26 kuća, koje su pod Petrovim starješinstvom. Stoga je prirodno da jedan ugledan vlah, Ivaniš sin Hradžina, iz tako snažne katunske grupe, zabilježen u defteru odmah poslije vojvode Stepana Stradžina, posjeduje u Popovu jedan poveći timar. Iz vlaške grupacije Rudina je i Ivan sin Radivoja koji, zajedno sa Markom sinom Stroze, posjeduje timar od 2175 akči, uz obavezu obojice da zajedno jašu u rat u svojstvu lakog oklopnika.

²⁴¹ D br. 0—76, str. 91v.

²⁴² D br. 5, str. 58v.

²⁴³ D br. 0—76, str. 90v.

²⁴⁴ D br. 5, str. 53v.

²⁴⁵ D br. 0—76, str. 90v.

²⁴⁶ D br. 5, str. 58r.

²⁴⁷ D br. 0—76, str. 91v.

²⁴⁸ D br. 5, str. 46r—v.

ka (cebelü) sa momkom (gulâm). Taj se timar sastojao od 2 sela: Dračeva i Duži. Dračevo je imalo 4 kuće, 1 neoženjenog i 1 hassa vinograda i davalo je rentu od 2175 akči, dok je selo Duži bilo prazno i bez rente^{248a}. Ivan sin Radivoja spadao je u katun od 48 kuća i 5 neoženjenih, pod starješinstvom Bogdana sina Črne, čiji je, po svoj prilici, brat Vlač sin Črne bio starješina drugog katuna, od 30 kuća i 6 neoženjenih²⁴⁹. I ovaj, kao i dosada navedeni brojni primjeri, pokazuje da su Turci u dodjeljivanju timara i te kako vodili računa o broju i snazi ne samo jedne katunske formacije nego i snazi i ugledu katuna i bratstvenički povezanih katuna unutar formacije. Kao što je poznato, Turci su crnogorsku dinastiju Crnojevića, izraslu iz vlaške mase, označavali sa »Çirna oğullari«. Drugog posjednika ovog timara, Marka sina Stroza nismo našli ni u jednoj katunskoj formaciji, ni među starješinama i ni među običnim vlasima. Nigdje nije zabilježeno ime Strozo (Istrozo), dok se ime Strezo (Istrezo) susreće među vlasima. Ali, čak kad bi mjesto Strozo trebalo čitati Strezo, opet ni među starješinama ni među običnim vlasima ne susrećemo ni u jednoj vlaškoj formaciji na Marka sina Streza. U formaciji vlaha Pive—Banje postoji starješina katuna od 14 kuća Strezman sin Kojala²⁵⁰. Uostalom, pošto su Popovo i Trebinje od 2—11. februara 1471. godine nekoliko godina ostali pod vlašću hercega Vlatka, uz timare Popova i Trebinja u defteru iz 1468/9. g., čija su sela došla pod Vlatkovu vlast nema nikakvih bilježaka o eventualnim promjenama u posjedovanju timara, smrti njihovih vlasnika i slično, pa se i ta činjenica mora uzeti u obzir pri pokušaju identifikacije vlaha timarnika u toj regiji. Iz udaljene nahije Mileševa potjecao je Vukac sin Boguna koji je posjedovao timar od 200 akči. To je bilo selo Prhnje, sa 3 kuće, 1 neoženjenim i rentom od 200 akči. Vukac je jahao u rat²⁵¹. On je pripadao katunu od 26 kuća i 7 neoženjenih pod starješinstvom Hlapca sina Božidara u grupaciji vlaha nahije Mileševo²⁵². Posjednike 6 timara nismo mogli sa sigurnošću identificirati. Vukašin sin Pijavice posjedovao je znatan timar, od 3914 akči. Njegov timar činio je dio sela Poljičana, sa 12 kuća, 4 neoženjena, 3 hassa vinograda i rentom od 3.914 akči. Vukašin je išao u rat kao srednji oklopnik (bürüme) sa lakim oklopnikom cebelü), momkom (gulâm) i malim šatorom (tenktar)^{252a}. Njegovo prezime Pijavica je izrazito vlaško. Ali, na takvo ime ili prezime nismo naišli ni u jednoj od 19 vlaških formacija. To upućuje na dvije mogućnosti: ili da je umro, pa nije ušao u popis vlaških katuna ili da nije pripadao ni u jednu od 19 vlaških formacija nego je pripadao nekoj vlaškoj grupi u Popovu. To što je on držao znatan timar, drugi po veličini, iza kneza Heraka Vraneša, među vlasima timarnicima kazuje da se radi o uglednom čovjeku. Ostaje u području domišljanja pitanje da li se ovdje ne radi o feudaliziranom vlaškom starješini koji je poslije vra-

^{248a} D br. 0—76, str. 90r.

²⁴⁹ D br. 5, str. 48r—v.

²⁵⁰ D br. 5, str. 30r.

²⁵¹ D br. 0—76, str. 90v.

²⁵² D br. 5, str. 18r.

^{252a} D br. 0—76, str. 90r.

ćanja Popova i Trebinja pod osmansku vlast prešao na Vlatkov teritorij. Vukosav sin Miliše držao je timar od 820 akči i jahao u rat. Njegov timar činilo je selo Dol, sa 7 kuća, 1 neoženjenim, 1 hassa vinogradom i rentom od 820 akči²⁵³. To neće biti knez Vukosav koji se u Popovu nalazi na čelu jedne katunske frakcije od 6 kuća i 2 neoženjena i pod čijim su starješinstvom 2 katunska odlomka, jedan u selu Dubljani, od 5 kuća, a drugi u selu Krmljani, od 3 kuće²⁵⁴. Jer, da se radi o knezu Vukosavu, onda bi njegova titula vlašskog kneza bila spomenuta uz njegovo ime i u rečenom timaru. Najviše je vjerovatnoće da je Vukosav sin Miliše potjecao iz Donjih vlaha. U toj grupaciji spominje se kao starješina katuna od 44 kuće i 4 neoženjena Bogun sin Miliše, pa bi ovaj Vukosav mogao biti brat ili bliži srodnik Boguna sina Miliše²⁵⁵. Istina, u tom katunu nije ubilježen Vukosav sin Miliše, ali ga zato nema ni u kom drugom katunu u svih 19 katunskih grupacija. Možda bi se Vukosav sin Miliše mogao vezati za katun Heraka sina Kovača i Velimira, od 45 kuća i 2 neoženjena, u grupaciji nahije Komarnica—Drobnjaci. U tom katunu na čelu popisa pominju se jedan iza drugog, Vukota, Vukša i Vuksan, sinovi Miliše^{255a}. Ni Stanka sina Pokrajice koji je posjedovao timar od 200 akči nema ubilježena ni u jednoj katunskoj grupaciji. Ime Pokrajica je vlaško i često se susreće među vlasima. Susreću se lica čiji otac nosi ime Pokrajica. Tako, na primjer, u grupaciji vlaha nahije Ljubović, u katunu Đorđa sina kneza Heraka, od 71 kuće i 4 neoženjena, nailazimo na Ivanka i Ivaniša, sinove Pokrajice²⁵⁶, ali nam ova ilustracija ne može služiti kao argument za identifikaciju Stanka sina Pokrajice nego više za to da je na mjestu naše mišljenje da je on vlah. Prigovor da nije uzet pogodan primjer, jer se nahija Ljubović nalazi daleko od Popova otpada. Vidjeli smo da Vukac sin Boguna iz vlaške formacije u dalekoj nahiji Mileševo drži timar u Popovu, a ranije smo naveli da katunar Vuk sin Vraneša iz grupacije vlaha nahije Ljubović uživa u nahiji Trebinje u selu Gorica 1 vinograd i 3 njive. Pomenuti Stanko sin Pokrajice držao je kao timar prazno selo Čvaljinu, sa 1 hassa njivom i rentom od 200 akči, i bio je zadužen da jaše u rat²⁵⁷. Vučihna sin Radiča imao je patuljasti timar, od 80 akči. Njega je činilo prazno selo Psanica, obrađivano spolja, sa rentom od 80 akči. Vučihna je jahao u rat²⁵⁸. Ostaju još 2 timara čije je posjednike teško identificirati, jer su data samo lična imena posjednika timara. Kolektivni timar od 992 akče držali su Dragić, Vukić, Viganj i Dobro²⁵⁹. Ta 4 lica mogla bi se po svojim imenima smjestiti u više katuna raznih vlaških grupacija, ponajprije u grupacije Donjih vlaha i Rudina. Tako bi, na primjer, Viganj mogao biti katunar Viganj sin Brajana čiji je katun u Donjim vlasima brojao

²⁵³ D br. 0—76, str. 90r.

²⁵⁴ D br. 5, str. 63v.

²⁵⁵ D br. 5, str. 61r.

^{255a} D br. 5, str. 23v—24r.

²⁵⁶ D br. 5, str. 19v.

²⁵⁷ D br. 0—76, str. 91r.

²⁵⁸ D br. 0—76, str. 91r.

²⁵⁹ D br. 0—76, str. 91r.

48 kuća i 4 neoženjena²⁶⁰. Ali, mi nemožemo ništa sigurno reći. Timar ove četvorice spahija obuhvatao je 4 sela: selo Kaćun, sa 4 kuće, 4 neoženjena i rentom od 606 akči, selo Lipodol, sa 2 kuće, 4 neoženjena i rentom od 306 akči; prazno selo Bozja, obrađivano svana, sa rentom od 40 akči; prazno selo Kosićan, obrađivano svana, sa rentom od 40 akči. Sva četvorica posjednika timara jašu zajedno u rat u svojstvu lakih oklopnika (cebelü). Rajko i Stepan su posjednici timara od 280 akči. Njihov timar činilo je selo Ravno, sa 2 kuće i rentom od 280 akči. Oni jašu na smjenu u rat²⁶¹. I njih je nemoguće locirati zbog toga što su data samo njihova lična imena.

Iz analize timara u nahiji Popovo, ili Popovska, kako tu nahiju bilježi defter iz 1468/9. g., proizilazi da, ako ne sve timare u ruci hrišćana-spahija, njihovu ogromnu većinu drže vlaške straješine i vlasi pripadnici okolnih i nekih udaljenijih vlaških grupacija. Pada u oči da tu u prvi plan dolaze pripadnici formacije Donji vlasi, a da iza te formacije drugo mjesto u tom smislu zauzima vlaška formacija Rudina. Potvrđuje se naša ranije izrečena konstatacija da su Trebinje i Popovo regija u kojoj se izražavao koncentrični uticaj okolnih katunskih grupacija. Dok je to u Trebinju, svakako još u predosmansko vrijeme, rezultiralo vlaškim plavljenjem župe Trebinje i uključivanjem vlašskog starješinskog sloja u feudalnu klasu, to se sa punom argumentacijom ne može reći za Popovo. Analiza hrišćanskih timara u Popovu ukazuje da je veći dio timara bio u rukama vlaha i vlaških starješina iz vlaških grupacija van Popova, a da je, u nedostatku dokaza, teško reći da li je u području Popova došlo do feudalizacije vlaških straješina iz te župe. Dalja analiza timara u Popovu pokazuje da je slika učešća hrišćana-spahija u timarskom posjedu nešto drukčija nego u Trebinju. Većina timara u rukama hrišćana sastavljena je iz cjelovitih, naseljenih ili pustih, sela. Jedino su 2 sela, Čvaljina i Poljićani, ušla u dijelovima u timare. Dio sela Čvaljine nalazi se u timaru Stanika sina Pokrajice, a drugi njegov dio u timaru Ivaniša Hradžina. Dio sela Poljićani nalazi se samo u timaru Vukašina sina Pijavice, dakle u timaru spahije za koga postoji vjerovatnoća da je porijeklom iz Popova. Pet sela, Duži, Božja, Kosićani, Mušović i Vrsnica, u timarima govori o vlaškoj kolonizaciji i oživljavanju sela i privrede kao motiva dodjele timara. U selima Dubljani i Krmljani koja su, kao naseljena, ušla u timar Hasana sina dizdara Todjevca, pored župskog stanovništva nalazile su se dvije frakcije vlaha, u prvom 5 kuća, u drugom 3 kuće, čiji je starješina bio knez Vukosav. Ako na 25 sela obuhvaćenih timarima hrišćana dolazi 5 pustih sela, to je značajan procenat opustošenosti sela, ali taj procenat nije tako velik kao u nekim drugim nahijama, o čemu smo ranije govorili. Samo što je opšta naseljenost sela u Popovu prilično niska i to je, po našem mišljenju, otvaralo put vlaškom plavljenju i sedantiriziranju, što je imalo svog refleksa i na položaj vlaških starješina i njihovo kretanje prema okvirima feudalne klase, kao i na njihovo, pod osmanskim vlašću, učestvovanju u timarskom sistemu. Pada u oči da među 29 sela, koliko ih je sveukupno

²⁶⁰ D br. 5, str. 59r—v.

²⁶¹ D br. 0—76, str. 92r.

ušlo u sve timare Popova, u 18 sela postoje hassa dobra, ponajviše hassa vinogradi, a da u 6 pustih sela postoji hassa kao izvor rente. To pokazuje da su ta sela ulazila u plemenite baštine domaćih feudalaca i da su u tim baštinama postojali dijelovi baština u ličnoj svojini feudalaca, kakvu svojinu Turci uspostavljajući timarskog sistema po pravilu pretvaraju u hassa posjede spahija. To što mi i u Popovu i u Trebinju ne nalazimo u defteru iz 1468/9. g. među posjednicima timara domaće klasične feudalce nego listom vlaške starješine i vlaške ratnike, u Trebinju dobrim dijelom iz Trebinja, a u Popovu sve ili u većini iz katunskih organizacija van Popova, odražava i ranije, predosmansko vrijeme i vrijeme kada je osmanska vlast uspostavljena u Trebinju i Popovu. Svi izvori ukazuju da su Turci vodili vrlo realističku politiku. Oni su vodili računa o zatečenom stanju. Činjenica da su oni skoro sve timare u te dvije župe dali vlasima odraz je realne situacije. Ona ukazuje na dominantnu ulogu vlahu iz Trebinja i Popova, kao i iz okolnih katunskih formacija. Ta činjenica može da odražava otpor klasičnih feudalaca u Trebinju i Popovu pri uspostavljanju osmanske vlasti u te dvije župe i njihovo pristajanje uz herceg Vlatka, koji je održavao ostatke stare vlasti na teritoriju neposredno susjednom toj regiji. Ali, taj eventualni razlog ne bi mogao do kraja objasniti izneseno stanje u posjedovanju timara. Jer, ako vlaške starješine i vlaški ratnici-posjednici timara u te dvije nahije nisu ranije počeli da se feudaliziraju i ulaze u feudalnu klasu, onda je dobivanje timara od strane osmanske vlasti za njih bila velika beneficija, a oni, bez ukorijenjene feudalno-klasne strasti za baštinskom svojinom, ne bi imali nikakva razloga da, nakon uspostave osmanske vlasti u Trebinju i Popovu, pružaju otpor toj vlasti, jer im je posjedovanje timara donosilo znatnu korist. Mi ćemo o krizi oko Trebinja i Popova i o ustupanju Trebinja i Popova hercegu Vlatku govoriti kasnije. Ali, već ovdje možemo reći da je gubitak Trebinja i Popova bio posljedica ne samo borbe hercega Vlatka da povrati te dvije župe, nego i otpora koji je pružan osmanskoj vlasti u Popovu i Trebinju. Prikazujući timare u te dvije nahije, mi smo ukazali na opreznost osmanske vlasti u samoj dodjeli timara i njenu brigu i nastojanje da, u slučaju da Trebinje i Popovo odu iz osmanske ruke, muslimanske spahije prođu sa što manje gubitaka. To što Turci nisu vodili računa o tom da brojne vlaške starješine-posjednici timara u Popovu, koji su bili iz katunskih formacija sa osmanskog teritorija, ne izgube svoje timare u slučaju da Popovo pređe pod vlast hercega Vlatka vrlo je simptomatično. Ta činjenica indicira mogućnost da su te starješine mogle biti povezane, u dosluhu sa snagama otpora, ako već nisu bili sami nosioci tog otpora. Nije potrebno dokazivati da je otpor feudaliziranih vlaških starješina, sa već ukorijenjenim klasnim instinktom odbrane feudalnog posjeda, u sprezi sa stvarnom moći takvih vlaških glavarova oslonjenih na katunske formacije kojima su pripadali i sa realnim interesima njihovih katuna zahvaćenih procesom sedanterizacije bio za Turke u jednu ruku opasniji nego otpor klasičnih feudalaca čija je klasa globalno bila potučena i deposidirana, a čija je država bila uništena. U defteru iz 1477. godine nailazimo u području Popova i Trebinja na »udarena« sela. Ovdje se ne kaže

ko je udario na ta sela, kao što je slučaj sa već citiranim mjestom o udaru Ivana Crnojevića na neka sela u nahiji Onogošte. Ne kaže se ni kada su »udarena« ta sela. Prije vraćanja nahija Trebinje i Popovo pod osmansku vlast, sigurno je u toku 1476. a, vjerovatno, još u toku 1475. godine, došlo do oružanog sukoba između Turaka i hercega Vlatka. Kako inače objasniti boravak hercegovačkog sandžak-bega Sinan-bega u maju 1475. godine u Popovu²⁶², ako je Popovo još pod vlašću hercega Vlatka? Da su ova sela udarena od Turaka, to bi gornji podatak bio prešućen ili bi bio dat u drugoj formulaciji. Ako su taj udar izvele snage hercega Vlatka, ne bi bilo nikakvog razloga da se to u defteru ne kaže, kao što se saopštava o udaru Ivana Crnojevića u nahiji Nikšić. Teško je utvrditi vrijeme kada su pomenuta sela stradala. To se moglo desiti u vremenu poslije popisa 1468/9. g. pa do prelaska Popova i Trebinja, 2—11. II 1471. godine, pod vlast hercega Vlatka. Dok su bila pod vlašću hercega Vlatka ta sela nisu bila opustošena. Ostaje da su još mogla biti »udarena« u vrijeme kada su nahije Popovo i Trebinje vraćene pod osmansku vlast, pa do novog popisa u 1477. godine, uključujući tu i vrijeme uprave kneza Heraka Vraneša u Trebinju i Popovu, kada su svi bivši timari u Trebinju i Popovu bili došli u posjed kneza Heraka Vraneša. U timaru Isa-a, dizdara tvrđave Počitelj, čija su sva sela ranije bila u posjedu kneza Heraka Vraneša dok je on upravljao Trebinjem i Popovom, kaže se za sela Kotezi, Prhnje i Čajdovina da su ona u starom defteru (asilda) zapisana zasebno, svako za sebe, ali, pošto su »udarena«, sada su se njihovi stanovnici zajedno nastanili na jednom mjestu.²⁶³ Ta 3 sela zapisana zajedno u defteru iz 1477. g. imala su 14 kuća i 3 neoženjena i davala su rentu od 1575 akči. Selo Kotezi nije se nalazilo ni u jednom od timara u Popovu prije prelaska Popova pod vlast hercega Vlatka 2—11. II 1471. g. Vidjeli smo da je selo Prhnje, sa svoje 3 kuće, 1 neoženjenim i rentom od 200 akči, sačinjavalo timar Vukca sina Boguna, dok je selo Čajdovina, sa 8 kuća, 2 neoženjena, 2 hassa vinograda i rentom od 1074 akče, ulazilo u timar Olivera sina Grubača i Boguna sina Bogoša. Zato što nemamo kompletnu uporednu sliku sva tri sela ne možemo ništa reći o tome jesu li i koliko su ova sela napredovala poslije povratka pod domaću vlast, što bi moglo poslužiti kao izvjesna indikacija za pitanje o kome se ovdje govori. Ali, neka druga sela koja se nalaze u timaru ovog dizdara, a koja su ulazila u timare vlaških starješina u Popovu prije prelaska Popova pod vlast hercega Vlatka, bacaju na to pitanje izvjesnu svjetlost. Selo Čavaš imalo je ranije 6 kuća i 2 neoženjena i donosilo je rentu od 410 akči, a sada ima 13 kuća i donosi rentu od 635 akči. Selo Kosićani bilo je ranije prazno i, obradom svana, donosilo rentu od 40 akči, a sada ima 4 kuće i 1 neoženjenog i daje rentu od 417 akči. Selo Lipodol imalo je ranije 2 kuće i 4 neoženjena i davalo rentu od 306 akči, dok sada ima 7 kuća i daje rentu od 235 akči. Selo Mišljen imalo je ranije 14 kuća, 5 neoženjenih i 2 hassa vinograda i davalo rentu od 1215 akči, a sada ima 7 kuća

²⁶² B. Hrabak: *Herak Vraneš*, Godišnjak Istorijškog društva BiH VII — Sarajevo, 1955., str. 55.

²⁶³ D br. 5, str. 229v.

i 2 uništena hassa vinograda i daje rentu od 524 akče. Selo Radeže, sa 4 kuće i rentom od 284 akče, nije se ranije nalazilo u timarima Popova. Ali se u dizdarevom timaru nalazi selo Ljubihovo, područno Trebinju, koje je ranije, podijeljeno u 2 dijela, ulazilo u 2 timara. Prvi njegov dio imao je 2 kuće i davao je rentu od 300 akči, dok mu je drugi dio bio prazan i, obradom svana, donosio rentu od 150 akči. Sada selo Ljubihovo ima 7 kuća i daje rentu od 245 akči²⁶⁴. Mislimo da izneseni podaci ukazuju na nestabilno i fluidno stanje u regiji Popova i Trebinja ne samo pod osmanskim nego i pod domaćom upravom u ovo vrijeme. Drugi podatak o »udarenim« selima nalazimo u timaru Alije, kethude tvrđave Počitelj, čija su sva sela također ranije bila u posjedu kneza Heraka Vraneša dok je ovaj upravljao Trebinjem i Popovom. Ono što se u kaže za pomenuta 3 sela u timaru dizdara Počitelja ovdje se kaže za 4 sela: Kočić, Strganica, Hum i Čičine²⁶⁵. Ova sela su sa područja nahije Trebinje i ulazila su u timare spahija hrišćana prije ustupanja Trebinja hercegu Vlatku. Ovdje, u defteru iz 1477. g., sva 4 sela imaju zajedno 16 kuća i 3 neoženjena i daju rentu od 1329 akči. Ranije su sela Strganica, Hum i Čičine svojim dijelovima ulazili u po 2 timara, a dio sela Kočić u jedan timar. Selo Strganica imalo svega 7 kuća i davalo rentu od 430 akči, selo Hum imalo je svega 6 kuća i davalo rentu od 400 akči; selo Čičine imalo je 5 kuća, 1 neoženjenog, hassu od 1 vinograda i 2 njive i davalo rentu od 1065 akči. Dio sela Kočić imao je 5 kuća i 1 neoženjenog i davao je rentu od 400 akči. Znači, pomenuta 3 sela i dio sela imali su 23 kuće i 2 neoženjena i davali su ukupno rentu od 2.295 akči. Ako se doda da 4 spojena sela imaju 1477. g. na teritoriju bivšeg sela Čičine kao hassu samo 1 vinograd i 1 njivu, onda se i na teritoriju nahije Trebinje vide indikacije jednog nestabilnog i fluidnog stanja. Na to ukazuje i selo Taliž u timaru pomenutog kethude tvrđave Počitelj. To je selo ranije ulazilo u 2 hrišćanska timara i ukupno je imalo 4 kuće i davalo rentu od 250 akči. Sada, 1477. godine, ono ima 3 kuće i daje rentu od 130 akči²⁶⁶.

Iz ovog što smo izložili o vlasima spahijama u nahijama južne zone, uključujući tu i nahije Trebinje i Popovo, vidi se koliko je bila velika uloga vlaha u uspostavljanju i stabilizaciji osmanskog timarskog sistema. Sve upućuje da tu u ranije, domaće vrijeme feudalno ustrojstvo nije dostiglo viši stepen razvitka niti je tu feudalna klasa predstavljala naročito razvijenu i homogenu društvenu snagu. To se sve odrazilo i na uspostavljanje timarskog sistema poslije pada Hercegovine pod Turke. To je sve otvorilo prostor za masovno prihvatanje vlaha u timarski sistem u toj zoni Hercegovine. Od toga su najveću korist imale starješine najkrupnijih i najmoćnijih katunskih formacija. Krizno područje osmanske vlasti i timarskog sistema predstavljala je regija Trebinja i Popova zbog zatečenog stanja odnosa društvenih snaga i zbog specifičnih društveno-klasnih i političkih procesa koji su se tu produžavali i pod osmanskom vlašću. Stoga politička kriza koja

²⁶⁴ D br. 5, str. 230v.

²⁶⁵ D br. 5, str. 234r.

²⁶⁶ D br. 5, str. 234r.

se oko te regije začela u odnosima između Turaka i ostataka stare vlasti nije površan i slučajan fenomen, nego ima dublje korijene u postojećoj stvarnosti. Kako smo rekli, o toj krizi i njenom razrješenju biće riječi u daljem toku ovog rada.

Kada se pređe na timarske nahije sjeverno od južne zone, situacija se u pogledu učestvovanja vlaških starješina i vlaških ratnika uveliko mijenja. Iako to nisu krajevi najrazvijenijeg domaćeg feudalizma, tu je dominacija domaćih feudalaca u posjedovanju timara očevidna u dobrom broju nahija. Tako, u nahiji Bistrici od 13 timara većina je u ruci domaćih feudalaca, konvertita ili hrišćana, a samo se za 2 timara može reći da su u ruci muslimana koji nisu porijeklom iz Bosne. To je timar braće Tvrtka, Pavka i Stepana. Oni su zajednički kao timar posjedovali selo Srbice, sa 4 kuće i rentom od 200 akči. Na smjenu su išli u rat²⁶⁷. Ali, kako nije naznačeno ime njihovog oca, ne mogu se kao vlasiti identificirati. Oni su svoj timar držali sve do novog popisa 1477. godine. To ne mora biti indikacija da su oni vlasiti, jer su i lojalni sitni feudalcima ostavljani često u ovo ranije doba za duže vrijeme u posjedovanju istog timara. Kako mi u posebnom poglavlju govorimo o držanju i klasno-posjedovnom reagovanju domaćih feudalaca-posjednika timara, mi ćemo ovdje dati samo globalne podatke posjednicima timara u ovoj nahiji, kako bi se ovakvim pregledom olakšalo praćenje poglavlja posvećenog domaćim feudalcima-posjednicima timara. Među islamiziranim domaćim feudalcima ističu se 3 feudalca, po svoj prilici braća. To su Hasan sin Borovina, Alija sin Borovina i Husein sin Borovina. Hasan je posjedovao timar od 4026 akči, Alija od 2664 akče, a Husein od 3502 akče²⁶⁸. O njihovoj solidarnosti i povjerenju osmanske vlasti prema njima svjedoči činjenica da su im svoj trojici pod istim datumom, 10—19. VII 1471. g., potvrđeni timari i izdati berati. Sela njihovih timara upućuju na zaključak da su ti timari obuhvatali njihove stare baštine. Tek njihovom smrću, timari su im prešli u druge ruke. Alija je umro 1471., Hasan 1473., a Husein 1475. godine. Jusuf sin Lulića posjedovao je timar od 3178 akči, ali ga je izgubio već početkom 1471. godine, a razlog nije za to naveden. Pada u oči da se to desilo, 23. I—1. III 1471., neposredno pred ustupanje Trebinja i Popova hercegu Vlatku²⁶⁹. Mustafa Kondučić držao je timar od 3.182 akče²⁷⁰. Njega defter bilježi na tri načina: Mustafa sin Konduzice, Mustafa sin Kondurice i Mustafa Kondučić. Porodica Kondučić uporno se borila da održi u ruci taj timar koji je, očevidno, obuhvatao njene stare baštine. Ahmed Beković uživao je timar od 750 akči, a Mustafa sin čerčija (sitnog trgovca) timar od 3073 akče²⁷¹. Isa i Murad, sinovi dizdara tvrđave Tođevaca, koji su uživali timar od 3999 akči i Ugrin (Üngürüs) Mustafa koji je držao timar od 3502 akče predstavljaju muslimane spahije porijeklom van Bosne²⁷². Pored već pomenutog timara, za koji se može pretpostaviti

²⁷² D br. 0—76, str. 77v—78r, 79r.

²⁶⁷ D br. 0—76, str. 77v.

²⁶⁸ D br. 0—76, str. 77r—v.

²⁶⁹ D br. 0—76, str. 78r.

²⁷⁰ D br. 0—76, str. 78r—v.

²⁷¹ D br. 0—76, str. 79r, 78v—79r.

da je bio u vlaškim rukama, još su 3 timara u hrišćanskim rukama. Radivoj sin Berka, vjerovatno na neki način vezan za porodicu Kondučića, posjedovao je timar od 160 akči, Radoj Divčić timar od 250 akči, dok je Radivoj Obrašić uživao timar od 1673 akče²⁷³. Pada u oči da su svi timari u ovoj nahiji, osim 3 sitna timara, u rukama hrišćana, došli pod udar rotacije i prešli u druge ruke. Od rotacije su izuzeti timar Radivoja sina Berka, timar Radoja Divčića i već pomenuti kolektivni timar braće Tvrtka, Pavka i Stepana.

U nahiji Kom ima 5 timara. Jedan, sa rentom od 1466 akči, je u ruci Ugrina (Üngürüs) Jusufa²⁷⁴, a ostali su u posjedu hrišćana spahija. Osim Radovine Borišića koji je posjedovao timar od 594 akče, ostali posjednici timara svojim imenima mogu ukazivati na svoje vlaško porijeklo. To su: Radič sin Bogosala, posjednik timra od 440 akči; Radenko sin Radovina, sa timarom od 100 akči; Radosav sin Vlada, posjednik timara od 800 akči²⁷⁵. Ni jedan od njih nije nađen među vlaškim starješinama 19 katunskih grupacija niti među običnim vlasima u njima. Od 3 sela i dijelova 2 sela koji ulaze u timar Radosava sina Vlada 3 sela i dio 1 sela su prazni, pa i to indicira da bi Radosav mogao biti vlah koji je dobio timar radi oživljavanja i kolonizacije pustih sela. Svi hrišćanski timari, osim Radosavova timara, ostali su pošteđeni od rotacije, što također upućuje da se radi o timarnicima vlasima ili sitnim plemićima.

U nahiji Zagorje ima 18 timara, od kojih većinu drže feudalci domaćeg porijekla, među kojima je znatan broj neofita. To su sljedeći neofiti: Karagöz, novi musliman, sa timarom od 2168 akči; Kasim Andrić, sa timarom od 1156 akči; Ilijas Bratilović, sa timarom od 2600 akči; Smail Repušević, sa timarom od 803 akče; Hizir, novi musliman, sa timarom od 830 akči; Ahmed, novi musliman, zet Šeref-age, osmanskog funkcionera, vjerovatno našeg porijekla, sa timarom od 1676 akči²⁷⁶. Ostali muslimanski posjednici timara su, vjerovatno, vanbo-sanskog porijekla: ulufedži Mahmud, serasker vilajeta Kovačević, sa timarom od 4342 akče; braća Ismail i Ishak, sa timarom od 5126 akči; Barak, sa timarom od 3129 akči²⁷⁷. Ostalih 9 timara su u ruci spahija hrišćana. To su mahom manji timari, među kojima se ističu 2 timara u ruci vlaških knezova. To su: timar kneza Stepana, od 343 akče, koji je činilo selo Seločani, sa 4 kuće, 1 neoženjenim i hassom od 4 njive, 2 livade i 8 stabala oraha i rentom od 343 akče²⁷⁸, timar kneza Ramovca i njegova brata Mešaka, od 425 akči, u koji su ulazili selo Zalušić, sa 5 kuća, 2 neoženjena, hassom od 1 njive i 1 livade i rentom od 375 akči, i prazna mezra Klobučarić, sa rentom od 50 akči²⁷⁹. Oba timara su zadužena ratnom službom, jahanjem u rat, u drugom timaru na smjenu. Nismo mogli utvrditi kojima od katunskih skupina pripadaju ova dva kneza, osim ako se ne radi o feudalnim knezovima. Za

²⁷³ D br. 0—76, str. 78v, 79r.

²⁷⁴ D br. 0—76, str. 82v.

²⁷⁵ D br. 0—76, str. 82v—83r.

²⁷⁶ D br. 0—76, str. 74r, 74v, 75r, 76v.

²⁷⁷ D br. 0—76, str. 74r, 74v, 76r—v.

²⁷⁸ D br. 0—76, str. 75r.

²⁷⁹ D br. 0—76, str. 75v.

Branoja Gavčiča koji je posjedovao timar od 220 akči, za Vuka Desinčiča i njegova brata Radiča koji su uživali timar od 450 akči, za Dragića Hmelovića, posjednika timara od 850 akči, kao i za Radoja Radića, čiji je timar donosio rentu od 120 akči²⁸⁰, moglo bi se uzeti da su feudalnog porijekla, dok se o porijeklu ostalih spahija hrišćana može dvojiti. To su sljedeće spahije: Radosav i Vuk, sinovi Vladimira, sa timarom od 300 akči; Radivoj, sin popa, sa timarom od 200 akči; Vukić sin Grgura, sa timarom od 650 akči²⁸¹. Ono što je sigurno, to je da ih nema zabilježenih ni u jednoj katunskoj grupaciji. S izuzetkom timara Vukića Desinčiča i brata mu Radiča i Vukića sina Grgura, svi ostali hrišćanski timari pošteđeni su rotacije, dok su muslimanski timari pod udarom rotacije, osim timara dvojice neofita, Smaila Repuševića, i novog muslimana Ahmeda, zeta Šeref-age. Rotacija je imala 2 vida: vid prisilne ili dobrovoljne zamjene timara i vid oduzimanja timara, bez naknade. Rjeđi je treći vid rotacije: oduzimanje timara usljed toga što je posjednik timara napustio timar.

Među 6 timara, koliko ih ima u nahiji Osanici, nalazi se timar kneza Stepana, sa rentom od 671 akče. Pošto već jedan knez Stepan posjeduje timar u nahiji Zagorje, ovaj je naznačen kao »drugi« (diğer)²⁸². Timar ovoga kneza činilo je selo Bukovica, sa 4 kuće, 1 neoženjenim, hassom od 12 njiva, 1 livade i 1 propalog vinograda i rentom od 671 akče. Išao je u rat. Timar mu je potvrđen i izdat mu je novi berat 1—10. V 1471., ali ga je, u korist Ali-fakiha, izgubio 7. I 1473., zato što nije, valjda, u ratu bio u lakom oklopu (cebe). Kada smo govorili o timarima u nahiji Popovo, rekli smo da je Vukić Petković, u ovoj nahiji imao timar od 4071 akče, koji je zamijenio taj svoj timar za timar Jusufa, gulâma (štićenika) Ishak-paše. Međutim u nahiji Osanici prezime našeg feudalca drukčije je naznačeno: on je zapisan kao Vukić Nenковиć²⁸³. Još 3 timara su u rukama domaćih feudalaca. Jedan od tih timara, sa rentom od 2058 akči, drže braća Jusuf i Vladisav, drugi timar, od 157 0akči, drže novi musliman Muhammedi, pola rente, i Petko Popović i Vukašin Kopjević, drugu polovinu rente. Svi posjednici ova 2 timara zaduženi su da jašu u rat²⁸⁴. Treći timar drži neofit Sulejman. Timar je donosio rentu od 2553 akče, a njemu je 10—19. VII 1471. g., dodata mezra sa 7 kuća²⁸⁵. Dok su pomenuta 2 timara naših feudalaca ostala do narednog popisa u njihovim rukama, timar neofita Sulejmana je poslije njegove smrti, 3—12. I 1471. g., prešao u ruke stranca Baraka sina Alija. Pomenuti timar kneza Stepana nije jedini vlaški timar u ovoj nahiji. Kako smo to ranije iznijeli, govoreći o knezu Heraku Vranešu, u ovoj nahiji posjedovao je timar od 885 akči Strahinja sin Vraneša, katunar iz nahije Ljubović. Odakle je knez Stepan, to ne znamo. On ne može biti ista ličnost sa Stepanom sinom Ivana, starješinom

²⁸⁰ D br. 0—76, str. 75r, 75v, 76r, 76v.

²⁸¹ D br. 0—76, str. 75v, 76r.

²⁸² D br. 0—76, str. 80r.

²⁸³ D br. 0—76, str. 80r.

²⁸⁴ D br. 0—76, str. 79v, 80r.

²⁸⁵ D br. 0—76, str. 80v.

katuna od 12 kuća i 3 neoženjena u nahiji Ljubović²⁸⁶, jer je Stepan sin Ivana obični katunar, a knez ove nahije je Herak Vraneš.

U razvijenijoj nahiji Neretvi preovlađuju u posjedovanju timara muslimani došli svana, po svoj prilici Turci. Među 7 timara ove nahije nema ni jedan vlaški timar. Lavovski dio feudalne rente pobiru stranci, Turci. Najveći timar, od 13200 akči drže dva čovjeka iz tvrđavskih posada, kethuda Jusuf i Ilija, sin dizdara²⁸⁷. Također veliki timar, od 8107 akči, uživa Šahmelik sin Hizira, možda unuk ili potomak čuvenog Šahmelika²⁸⁸. Dva carska štićenika (gulâm) Karadža i Karagöz posjeduju također značajne timare: prvi od 5700 akči, a drugi od 5444 akče²⁸⁹. Ostala 3 timara su u rukama domaćih feudalaca. Jedan timar, od 1640 akči, posjedovao je župan Radič, ali ga je uslijed neposlušnosti izgubio početkom 1473²⁹⁰. Istu su sudbinu doživjela 3 domaća sitna plemića-konvertita, braća Hamza i Hasan i drugi Hasan, koji su uživali timar od 585 akči i koji su degradirani u raju²⁹¹. Treći domaći feudalac, Vukac sin Milovca, dobio je timar od 360 akči. Ali, kada je prešao na islam i dobio ime Ahmed, njegov je timar proširen i uvećan upravo na račun prednje trojice domaćih konvertita, o čemu će biti govora u daljem izlaganju problema²⁹².

Na istoku, u nahiji Todjevac nailazimo na jedan jedini timar. Taj timar, od 1725 akči, držao je štićenik (gulâm) Hizir-age, ali ga je izgubio za račun Bihorca Huseina, 26. VIII—4. IX 1472. godine²⁹³. Biće da se ovdje radi o domaćem islamiziranom čovjeku, štićeniku osman-skog funkcionera našeg porijekla. Dodajmo da nije čudo što u ovoj maloj nahiji timarski sistem još nije uhvatio dubljeg korijena. Na nju se prema jugoistoku nastavljala oblast masivnih katunskih grupacija. I u sljedeće dvije manje nahije nalazi se samo po jedan timar. To su nahije Bohrić i Kava. U nahiji Bohrić je domaći feudalac Rustem Preržan posjedovao timar od 1325 akči i jahao u rat, ali ga je 16. V 1476. g. izgubio u korist domaćeg feudalca Radivoja Dragulovića²⁹⁴. U nahiji Kava posjedovao je timar od 925 akči domaći konvertit Hasan, brat pašinog blagajnika. Njemu je timar potvrđen i izdat novi berat, 13—22. II 1470. g.²⁹⁵.

U nahiji Duštici postojala su 4 timara, od kojih su 3 bila u ruci muslimana-spahija. Bali koji je držao timar od 3771 akče vjerovatno je bio stranac. Njemu je timar oduzet i dat 2—11. II 1471. Sanku, odgo-jitelju (lala) hercegova sina²⁹⁶. Timar od 2854 akče držao je Jusuf Doković. Poslije njegove smrti timar je prešao u ruke Mahmuda Garov-čića, 5—14. XII 1470. g.²⁹⁷. Vjerovatno su našeg porijekla bili; Borazan

²⁸⁶ D br. 5, str. 19v—20r.

²⁸⁷ D br. 0—76, str. 81r.

²⁸⁸ D br. 0—76, str. 81r.

²⁸⁹ D br. 0—76, str. 81v—82r.

²⁹⁰ D br. 0—76, str. 82r.

²⁹¹ D br. 0—76, str. 82r.

²⁹² D br. 0—76, str. 82v.

²⁹³ D br. 0—76, str. 80v.

²⁹⁴ D br. 0—76, str. 72r.

²⁹⁵ D br. 0—76, str. 72r.

²⁹⁶ D br. 0—76, str. 71r.

²⁹⁷ D br. 0—76, str. 71r.

(trubač) Atmadža i Ajas koji su uživali timar od 310 akči. Taj je njihov timar dat Muhammediju, sinu janjičara, 10—19. VII 1471. g., jer je prije toga sandžak-beg Hamza-beg javio da je taj timar već 4 godine u statusu mevkufa, što pokazuje da su ova dvojica odmah nakon osman-skog osvojenja dobila ovaj timar i izgubila ga putem mevkufa, kao što indicira da su Turci odmah poslije zauzimanja Hercegovine uspostavljali timare i vršili privremeni popis²⁹⁸. Četvrti timar je u ruci Dobrice. Taj timar činilo je selo Kulište, sa 2 kuće, 1 neoženjenim i rentom od 150 akči. Vjerovatno je ovaj spahija vlašskog porijekla. On je svoj timar zadržao do narednog popisa²⁹⁹. Ako je vlah, možda se ovdje radi o Dobrici sinu Dejana, starješini katuna od 16 kuća i 1 neoženjenog u grupaciji vlaha u nahiji Mileševo, čiji je brat bio Dujko sin Dejana, starješina katuna od 7 kuća u istoj vlaškoj grupaciji³⁰⁰.

U nahiji Goražde zapisano je 7 timara, od čega su 3 timara u muslimanskoj, a 4 timara u hrišćanskoj ruci. Veliki timar, od 9.244 akče, posjedovao je silâhdar Mahmud, serasker spahija u nahijama Goražde, Zagorje, Bistrica, Osanica, Neretva i Nevesinje. Pošto mu je timar poharan (bozgun), dobio je kao naknadu 1100 akči od ispendže vojnučkih rezervi i to je uvršteno u rentu njegova timara, 1—10. V 1471. godine³⁰¹. Ostala 2 timara posjeduju Hadži Karagöz i Širmerd, carev štićenik. Timar prvoga ima rentu od 3.052 akče, a timar drugoga ima rentu od 4.235 akče³⁰². Među hrišćanskim timarima ima jedan timar u vlaškoj ruci. To je timar kneza Radoja sina Vuka, sa rentom od 1390 akči. U taj timar su ulazili: selo Duga Vas, sa 22 kuće, 5 neoženjenih i rentom od 1071 akče i dio sela Završ, sa 3 kuće, 1 neoženjenim i rentom od 319 akči. Kako je knez Radoj dobio drugi timar, ovaj je dat drugom knezu Radoju i njegovu sinu Glasavu, 1. I 1476³⁰³. Ni jednog ni drugog kneza Radoja nismo našli zapisana u nekoj katunskoj grupaciji. Domaći feudalac biće Vuk Negorić, koji je posjedovao timar od 460 akči. Taj timar činio je prazan dio sela Srednja Brda, sa hassom od 2 vinograda, 2 stabla krušaka i 1 livade³⁰⁴. Radoj Betović je dobio u timar jedno selo, pusto i van popisa, pošto se obavezao da će ga oživjeti, 17—26. IX 1470. g. Uz timar nije zabilježena renta niti obaveza jahanja u rat³⁰⁵. Najzad dolazi timar dvojice braće, Pribića i Pribaša, sinova Priboja. Za njih se kaže da su »stare spahije«. Uz timar nije zabilježena renta, nego se kaže da je to njihova stara baština, a oni su se obavezali da na smjenu jašu kao laki oklopnici u rat³⁰⁶. Tu se radi o predosmanskoj feudalnoj baštini koja samo po imenu predstavlja timar, a u stvari je zadržala svoje staro biće i stare odnose između feudalca i seljaka-proizvođača. Sva 3 posljednja timara ostala su u rukama svojih posjednika do narednog popisa.

²⁹⁸ D br. 0—76, str. 71v.

²⁹⁹ D br. 0—76, str. 71v.

³⁰⁰ D br. 5, str. 15r—v, 16r.

³⁰¹ D br. 0—76, str. 72v.

³⁰² D br. 0—76, str. 72v—73r.

³⁰³ D br. 0—76, str. 73r.

³⁰⁴ D br. 0—76, str. 73v.

³⁰⁵ D br. 0—76, str. 73v.

³⁰⁶ D br. 0—76, str. 73v.

U nahiji Samobor ubilježeno je 7 timara. Među njima su 3 timara u rukama 3 islamizirana domaća feudalca, a ostali su u rukama domaćih hrišćana. Isa Bali koji je predao tvrđavu Samobor i prešao na islam držao je timar od 2709 akči. Nakon njegove smrti timar je dat njegovu sinu Huseinu, 14. X 1477.³⁰⁷ Timar novog muslimana Hamze, od 4011 akči, i timar neofita Ajasa, od 1325 akči, došli su pod udar rotacije i prvi je putem mevkufa otišao u ruke Jusufa, sina Ajas-bega, a drugi je oduzet i dat Sanku, odgojitelju hercegova sina³⁰⁸. Od hrišćanskih timara 2 ili 3 su u rukama domaćih feudalaca, a 1 je sigurno u rukama vlaha. Braća Vukosav i Ivaniš, sinovi Radivoja, posjedovali su timar od 625 akči³⁰⁹. Za posjednike tog timara teško je reći da li su feudalci ili vlasli. Njihov timar činilo je prazno selo Trbosilje, sa velikom hasom od 2 vinograda, 2 njive, 1 livade, 2 stabla kruške, 15 stabala trešanja, 1 stabla jabuke, koja je davala rentu ovog timara. Oni su zajedno jahali u rat. Njihov timar je dat Radoju Draguloviću, 16. V 1476. godine³¹⁰. Ako se radi o vlasima, onda bi oni mogli pripadati u katun Vukašina sina Radivoja u nahiji Komarnica—Drobnjaci^{310a}. Ni Vukosav ni Ivaniš nisu upisani u tom katunu od 51 kuće, ali se tu spominju 2 sina Vukosava Džavatko i Miletko. Manje dolazi u obzir katun Bahoja sina Radoja u grupaciji Piva—Banja, jer i u tom katunu od 22 kuće njih dvojica nema, samo se spominje Vukić sin Radivoja, a nema traga ni o njihovim sinovima³¹¹. Ni 2 feudalca, Stepan sin Pogubančića, koji je posjedovao timar od 328 akči, i Radivoj Zimljčić, koji je imao timar od 288 akči, nisu do narednog popisa održali svoje timare. Prvi je izgubio svoj timar putem mevkufa, a drugom je timar oduzet i dat Radivoju Draguloviću³¹². Sigurno je vlaški timar onaj koji su držali knez Hrvatinić i njegovi sinovi Stepan i Radovina. Taj timar je donosio rentu od 1324 akče, s obavezom sve trojice da jašu u rat. U taj timar ulazilo je 6 sela, od kojih su 4 prazna i obrađivana spolja. Selo Ilačka, sa 11 kuća i 1 hassa vinogradom, davalo je rentu od 550 akči. Selo Milina, područno Sokolu, sa 3 kuće i 1 neoženjenim, davalo je rentu od 574 akče. Prazna sela: Babina Brda, područno Kuknju, Gornja Zadubje i dolnja Zadubje, oba područna Duštici, i selo Kradjevo, područno Bohriću, davala su svako po 50 akči rente^{312a}. Ovu očividnu međusobno krvno srodnu trojicu vlahi nismo našli ni u jednoj vlaškoj grupaciji. Ali, da je knez Hrvatinić zajedno sa ovom dvojicom vlahi uživao povjerenje i uvaženje od strane osmanskih vlasti svjedoči činjenica da im je timar bio potvrđen 21. II—2. III 1471. g. i da njih trojica i u defteru iz 1477. figuriraju kao posjednici timara od 1144 akče³¹³. U tom timaru su 3 sela, od kojih su dva koja su se nalazila i u ranijem timaru. Ta 2 sela su: selo Milina koje sada ima 13 kuća i 3 neoženjena i rentu od 546 akči i selo Gornja Zadubje koja sada ima 3 kuće i 2 neoženjena i daje rentu od 182 akče. Treće selo, Sim-

³⁰⁷ D br. 0—76, str. 69v.

³⁰⁸ D br. 0—76, str. 70r.

³¹⁰ D br. 0—76, str. 63v.

^{310a} D br. 5, str. 24v.

³¹¹ D br. 5, str. 28v.

³¹² D br. 0—76, str. 70r—v.

^{312a} D br. 0—76, str. 70r.

³¹³ D br. 5, str. 146v—147r.

čanica, područno Osanici, nije se nalazilo u ranijem timaru. Zadržavanje 2 sela iz starog timara u novom timaru ne mora ukazivati da se ovdje radi o feudalnoj baštini pod vidom timara, nego može da upućuje na kolonizacionu ulogu vlaha u timarskom sistemu.

U nahiji Kukanj ubilježeno je 9 timara. To je razvijena nahija, iako je u njoj postojala vlaška grupacija od 6 katuna, a u njenoj blizini su bile značajne mase drugih vlaških grupacija. To se sve odrazilo i na raspored u posjedovanju timara. 4 timara su bila u rukama muslimana, po svemu porijeklom van Bosne. Hizir, sin Derzija (krojača) Alija, posjedovao je timar od 3908 akči; braća Alagöz i Murad uživali su timar od 1258 akči; Ungürüs (Ugrin) Hamza timar od 1950 akči; Jusuf od 4450 akči³¹⁴. Uz Jusufov timar stoji bilješka u kojoj se kaže da je Jusuf ubio rajetina (raiyyet), da je pritvoren i da je u zatvoru umro. Stoga je njegov timar dat ratniku (yiğit) Baliju koji spada u mazule, 12—20. g. Izraz »mazul« je tehnički termin kojim se izražava status spahije kome je oduzet timar a nije mu dat drugi. Kako vidimo, ustanova mazula već je bila uspostavljena u Bosni. Od domaćih feudalaca, ovdje posjeduju veliki timar braća Tvrdko i Ivan Čavlovići, koje smo pomenuli, govoreći o timarima u nahiji Trebinje, čija je borba za očuvanje stare baštine pod vidom timara tipična za reagovanje domaće feudalne klase prema ustanovi timara, o čemu će biti poslije riječi³¹⁵. Ostala 4 timara u hrišćanskoj ruci imaju posjednike za koje bi se reklo da su vlasiti. Za Dragića, koji je uživao timar od 450 akči, u koji su ulazili selo Visoča, sa 6 kuća i 2 neoženjena i rentom od 350 akči, i selo Prekalj, područno Sokolu, prazno i sa rentom od 100 akči, mislimo da je istovjetan sa starješinom katuna od 30 kuća i 3 neoženjena u grupaciji nahije Mataruge, tj. sa Dragićem sinom Branisava³¹⁶. Za timar Vuka sina Branoša od 866 akči već smo ranije rekli, govoreći o knezu Heraku Vranešu, da se ovdje radi o Vuku sinu Vraneša, katunararu iz nahije Ljubović. Vuk sin Vraneša i u defteru iz 1477. g. posjeduje timar, ali sada mnogo veći, od 3.127 akči³¹⁷. U taj timar ušlo je, pored ostalih, i selo Prekalj iz pomenutog Dragićevog timara. Treći timar je u ruci braće Stepana i Đurđa, sinova Radoja, sa rentom od 120 akči, a četvrti timar drži Ivaniš sin Ohrdže, sa rentom od 250 akči. Možda se kod ova dva posljednja timara radi i o sitnim domaćim plemićima. Sva 4 timara su ostala u rukama svojih posjednika do novog popisa. U međuvremenu je timar Vuka sina Branoša potvrđivan, 10—19. VII 1471. g., a timar Ivaniš sina Ohrdže je nakon njegove smrti dat je sinu mu Ivanu, 24. X—2. XI 1472. g.³¹⁸

U nahiji Mileševo ima 4 timara i svi su u rukama domaćih ljudi. I nahija Mileševo ima znatnu vlašku grupaciju, a njena okolina je zasićena vlasima, što se odrazilo i na timarski sistem u ovoj nahiji. Dva timara su u rukama domaćih feudalaca, a dva su u rukama vlaha. Musa Ivatsalić je posjedovao timar od 1450 akči, a Radun i njegovi

³¹⁴ D br. 0—76, str. 66v, 67r.

³¹⁵ D br. 0—76, str. 67v.

³¹⁶ D br. 0—76, str. 68r; D br. 5, str. 11v—12r.

³¹⁷ D br. 5, str. 142r—143v.

³¹⁸ D br. 0—76, str. 67v.

islamizirani sinovi i Mustafa, Ahmed i Mehmed posjedovali su velik timar, od 6006 akči³¹⁹. Interesantno je da sva četvorica jašu rat u svojstvu lakih oklopnika (cebelü), bez drugih, većih obaveza, što je znak privilegija. Prvi je timar oduzet i dat kadiji Mileševa, 13. VII 1474. g., a drugi je putem mevkufa otišao u ruke dvojice muslimana, Bosanca Firuza i Kosovca Jusufa, 25. II 1476. g. Ostala 2 timara su u rukama vlaha. Jedan timar, od 2865 akči, koji čini selo Sopotnica, sa 26 kuća, 6 neoženjenih i hassom od 4 njive i 1 livadom, u ruci je kneza Heraka Vraneša, o čemu smo ranije govorili, a drugi timar posjeduje Mihač sin Druška. To je prazno selo Ranska, sa 1 hassa mlinom i rentom od 200 akči. Mihač je održao timar do novog popisa³²⁰. Po svom porijeklu biće da je iz katuna Vukše sina Druška, od 8 kuća i 2 neoženjena, u vlaškoj grupaciji Komarnica—Drobnjaci, iako tamo nije ubilježen.

Svoje izlaganje o vlaškim timarima završavamo velikom nahijom Sokol. Ta nahija, sa juga i sa istoka, bila je susjedna vlaškom prostoru, ali je zato obuhvatala i teritorij sa razvijenim feudalizmom u predosmansko vrijeme. Osim toga, sve do 1476. godine, vrlo osjetljiva tačka te nahije, tvrđava Sokol ostala je van osmanskih ruku. Sve se to odrazilo i u rasporedu posjedovanja timara s obzirom na odnos i ravnotežu predstavnika društvenih snaga koje su učestvovala u timarskom sistemu: između muslimana, uglavnom Turaka, koji su u Hercegovinu došli zajedno sa osmanskim osvojenjem, islamiziranih pripadnika zatečene feudalne klase, hrišćanskih pripadnika te klase i predstavnika vlaške mase. Ni u jednoj nahiji Hercegovačkog sandžaka ta činjenica nije možda došla do izraza na tako reljefan način. Od 22 timara koliko ih ima u ovoj nahiji, 7 timara se nalazilo u rukama muslimanskih spahija došlih izvan Bosne, 8 timara je bilo u rukama domaćih neofita, od čega je u 2 slučaja posjedovanje timara podijeljeno između neofita i hrišćana, i 7 timara u rukama hrišćana, među kojima se za neke može slutiti da su vlasi.

Mislimo da nije slučajno da se u ovoj nahiji nalazilo sjedište i veliki timar, od 7573 akče, Sunkura, seraskera spahija za nahije Sokol, Kukanj, Mileševo i Samobor³²¹. Poslije Sunkurove smrti položaj seraskera i ovaj timar preuzeo je opet Turčin, silâhdar Jusuf sin Evrenosa, 19. VIII 1472. g. Ono što pada u oči kod ovih timara u rukama muslimana porijeklom van Bosne, kao što je to uostalom slučaj i u drugim nahijama, to je da su rotacije timara, redovno velikih, u poređenju sa timarima u rukama domaćih ljudi, osobito hrišćana, česta pojava. To objašnjavamo činjenicom da je režim mirijske zemlje u osmanskoj državi imao iza sebe skoro stoljeće i po historijske prakse i da su ovi feudalci van Bosne, osobito Turci, po svojoj klasno-mentalnoj konstituciji bili adaptirani na taj režim klasno-feudalne svojine, dok je rotacija timara za naše domaće ljude, vijekovima naviknute na drugi oblik feudalne svojine, bila tuđa stvar i jedan od izvora otpora i sukobljavanja domaćih feudalaca sa osmanskom vlašću, posebno

³¹⁹ D br. 0—76, str. 68v.

³²⁰ D br. 0—76; str. 68r; D br. 5, str. 22r.

³²¹ D br. 0—76, str. 62v.

u ovo ranije vrijeme. Upravo primjer ovog seraskerskog timara to lijepo ilustruje. Kada je 20—29. X 1476. trebalo nagraditi velikim timarom domaćeg izdajicu kneza Radoja Zupčića koji je predao Turcima tvrđavu Sokol, ovaj seraskerski timar ušao je u taj veliki Radojev timar kao njegov najveći dio, a stvoren je novi seraskerski timar time što su 2 timara neofita Mahmuda i ispendža od 105 kuća vojnučkih rezervi formirali novi seraskerski timar. Slično se desilo i sa timarom Sejjid Muhammedija Azherija, od 3673 akče. Sela njegovog timara, Dolnja Brda i Pavšanica, bila su poharana, kao i sela timara Radivoja Obrašića zabilježena u nahiji Bistrici (selo Ljuboglava, područno nahiji Kavi, selo Radenković, podr. Bistrici, sela Saš, Bastasi i Jaseni, područna Sokolu i selo Rogač, podr. Nevesinju). Ta dva timara spojena su u jedan timar i data su muslimanu Hiziru, 26. X—4. XI 1470. g.³²² Timar Balijsina Ejjub-fakiha, od 4465 akči, uslijed smrti Balijsina, dat je njegovom bratu Huseinu, 13. XII 1473. g., što ukazuje da su osmanski feudalci-posjednici timara u Bosni vezali svoje porodične interese za Bosnu i da su vjerovatno dolazili sa širom porodicom u Bosnu³²³. Četvrti timar držali su Hamza i Ilijas, od 2297 akči. Kako je njihov timar činilo samo jedno selo, Dragočava, sa 18 kuća i 3 neoženjena i sa vekom hassom od 1 vinograda, 4 njive, 1 livade i 5 stabala oraha, a kako je usljed toga što Ilijas nije vršio službu njegov dio dat Hamzi, a ne nekom drugom spahiji, postoji mogućnost da se ovdje radi o dvojici domaćih islamiziranih spahija, bliskih srodnika, koji su ranije primili islam — jer nisu označeni kao svježi neofiti (müsliman-inev)³²⁴. Taj je timar rotacijom dat kasnije domaćem čovjeku Tvrtku, 30. X 1474. g., carskom intervencijom. I ovdje jedan islamizirani Ugrin, Ungürüs Kasim, posjeduje timar, od 2485 akči, i zadržava ga do novog popisa³²⁵. Timar od 4219 akči posjedovali su Dogandži (sokolar) Iskender i Karagöz. Njihovi dijelovi ovog timara prešli su u druge ruke, prvo Iskenderov zato što je ovaj napustio timar, a zatim Karagöзов zato što ovaj nije vršio službu³²⁶. Kao i Ugrin Kasim, i Savruk Jusuf je svoj timar, od 2459 akči, zadržao do sljedećeg potpisa. Pridjevak »savruk« (nepažljiv, rasijan) upućuje na njegovo tursko porijeklo. Ali, rijetka je pojava da se pronađena sela, ostala pri popisu van deftera, daju strancu, jer se obično takva sela daju, kao novi timar ili kao dodatak starom timaru, onome spahiji koji ih pronađe, osim ako se ovdje ne radi o Turčinu spahiji koji je nagrađen zbog revnosne službe. Takva 3 sela u nahiji Goražde, kao dodatak njegovom timaru, data su 26. X—4. XI 1470. godine Savruku Jusufu³²⁷.

Kao što smo rekli, 8 timara u ovoj nahiji drže domaći neofiti. Ti su timari, uzeto u prosjeku, znatno manji od timara koje drže muslimani porijeklom van Bosne. Kako ćemo kasnije govoriti o klasnoj fizionomiji domaćih feudalaca, hrišćana i neofita, koji su ušli u timarski

³²² D br. 0—76, str. 62v.

³²³ D br. 0—76, str. 63r.

³²⁴ D br. 0—76, str. 63r.

³²⁵ D br. 0—76, str. 63v.

³²⁶ D br. 0—76, str. 64r.

³²⁷ D br. 0—76, str. 64v—65r.

sistem i o njihovom držanju i reagiranju prema osmanskoj vlasti, ovdje možemo dati samo jednu opštu primjedb u o timarima ovih domaćih nefita-posjednika timara. U većini slučajeva njihovi timari, ili putem rotacije, ili putem oduzimanja, ili putem mevkufa izmiču im iz ruku, a samo rijetko ostaju im stari timari u vlastitoj ruci, odnosno u njihovoj porodici, čak uz eventualno povećanje, što već u globalnom smislu indicira da su često timari predstavljali stare feudalne baštine tih neofita koje oni ne žele ispustiti iz ruku. Evo tih timara: Muhammedi, novi musliman, imao je timar od 1335 akči. Izgubio ga je putem mevkufa.³²⁸ Smail, novi musliman, posjedovao je timar od 2113 akči. On je 24. III — 2. IV 1470. g. u istoj ovoj nahiji dobio timar od 1126 akči, koji je oduzet od hrišćana Radila i Radoja. Pošto je Smail dobio novi timar, ta dva timara data su Smailovom bratu Mahmudu, novom muslimanu, 4. IX 1475, g., ali su oba putem rotacije 10. III 1477, g. data seraskeru silahdaru Jusufu sinu Evrenosa, o kome smo već govorili.^{328a} Smail Džorić imao je timar od 556 akči. Njegov timar je oduzet putem mevkufa 16. V 1476. g., kada je trebalo nagraditi velikim timarom Radivoja Dragulovića, po svoj prilici izdajicu, zaslužnog za osmansku vlast.³²⁹ Balaban Boltić posjedovao je timar od 832 akče, koji je uslijed neposlušnosti izgubio 7. II 1473. g.³³⁰ Mahmud Garovčić uživao je timar od 1820 akči, ali ga je putem rotacije, za drugi timar, izgubio: ovaj timar je dobio neofit Ahmed, 21. II — 2. III 1471. g.³³¹ Sulejman sin Radiča posjedovao je timar od 2.795 akči. Njegovom smrću, timar je prešao u druge ruke, u posjed ratnika (yigit) Hizira, 24. III — 2. IV 1470. g.^{331a} Neofit Kasim i njegov otac Ratko posjedovali su timar od 1417 akči. Kad je Kasim umro, njegov dio timara pripao je njegovom bratu Mahmudu, 29. VIII 1472. g. Ovaj timar ostaje do novog popisa u njihovim rukama; islamizacija jedne porodice učvršćuje njene feudalne pozicije u osmanskome uređenju.³³² Najzad, tu je kolektivni timar, od 3328 akči, koji zajednički posjeduju konvertiti i hrišćani: Jusuf Radisalić, Rustem Tusina, Vlatko Mušić, Skender Radenović i Vukmir Vlatković. Jusuf Radisalić uživao je pola rente ovog timara i jahao svake godine u rat, a drugu polovinu rente posjedovali su ostali i jahali su na smjenu u rat. Pošto je timar činilo 1 selo, Botićje, sa 11 kuća i 6 neoženjenih i sa velikom hassom od 2 vinograda, 2 njive, 1 livade, 4 stabla oraha i od 1 mlina, vjerovatno se ovdje radi o timaru koji je obuhvatao sitne feudalne baštine. On je putem mevkufa, uz motivaciju da se ne zna kome je dat, otišao u druge ruke, u veliki timar Radiča Dragulovića, 21. V 1476. godine.³³³

Među posjednicima 7 timara u hrišćanskoj ruci za neke je sigurno da su feudalci, a za neke se može dvojiti da li su feudalci ili su vlasii. Feudalac Obrad Savgosić uživao je timar od 450 akči. O strogoj

³²³ D br. 0—76, str. 65v.

³²⁸ D br. 0—76, str. 62v.

^{328a} D br. 0—76, str. 63r.

³²⁹ D br. 0—76, str. 63v.

³³⁰ D br. 0—76, str. 64r.

³³¹ D br. 0—76, str. 64r—v.

^{331a} D br. 0—76, str. 64v.

³³² D br. 0—76, str. 66r.

kontroli timara u ovo vrijeme svjedoči primjer ovog timara, koji nije bio ubilježen u opširni defter iz 1468/9. g., ali je na osnovu koncepta (müsvedde) pisara Ahmed Čelebija unesen u sumarnu verziju tog deftera-sumarni defter iz 1468/9. g. Poslije Obradove smrti, ovaj timar je prešao u ruke tvrđavskog posadnika Mustafe iz Niša, 15. III 1476. g.³³⁴. Tri brata iz porodice Pretržan, Vukić, Radič i Vladisav, uživali su za jednički timar od 200 akči koji je, reklo bi se obuhvatao njihovu feudalnu baštinu. Njihov timar, zajedno sa timarom već pomenutog Smaila Džorića, ušao je u veliki timar Radivoja Dragulovića, 16. V 1476. g.³³⁵. Sa Stepkom koji je posjedovao timar od 3006 akči počinje dvojba o feudalnom ili pak vlaškom porijeklu hrišćanskih posjednika timara u ovoj nahiji.³³⁶ Timar je i suviše značajan a da bi bio dat beznačajnom feudalcu čije se prezime i ne pominje, ali je i suviše velik, a da bi bio dodjeljen običnom vlaškom ratniku, osim ako je on iz elitnog starješinskog kruga, brat ili sin starješine nekog krupnog katuna u većoj vlaškoj formaciji. U vlaškoj grupaciji Pive—Banje pominje se starješina katuna od 23 kuće Stanoje sin Stepka, a u grupaciji Donji vlasi starješina katuna od 20 kuća i 3 neoženjena Stepko sin Brajana³³⁷. Ali, naš spahija Stepko prešao je na islam i uzeo ime Alija, pa mu je stoga, kao dodatak njegovu timaru, pridodat timar posadnika tvrđave Samobora Atmadže. Ako bi Stepko bio vlaškom porijekla, to bi bio prvi utvrđen slučaj da vlah-timarnik prelazi na islam. Osim toga, pošto je popis katuna vršen kasnije, 1477. g., Stepko bi bio zapisan pod novim imenom, Ahmed, u katunu kome bi pripadao, osim ako se nije izdvojio iz svoje katunske organizacije, kakvih je slučajeva bilo. Sve rečeno ukazuje da se ovdje ipak prije radi o feudalcu-timarniku. Radan i Radoj su posjedovali timar od 1126 akči. Biće da su to domaći plemići koji su svoj timar izgubili dosta brzo u korist neofita Smaila, 24. III—21. V 1470. g.³³⁸. Braća Vukić i Radoje, sinovi Ivaniša uživali su timar od 225 akči. Njihov timar predstavljalo je jedno selo, Kruščice, sa 3 kuće i 2 neoženjena, pa se ovdje može raditi o dvojici sitnih feudalaca čija je baština ušla u ovaj timar. Oni na smjenu jaču u rat. Braći je timar potvrđen i izdan im je novi berat 9—17. VIII 1471. g., kad je umro Vukić, cijeli timar ostao je u posjedu brata mu Radoja, 4. IV 1475. g., i ovaj je održao timar u svojoj ruci do novog popisa³³⁹. Slučaj spahije Vukote koji je imao timar od 484 akče nije jasan. Vukota može biti, po svom imenu, i feudalac i vlah. Njegov timar činilo je selo Lug, područno Bukoviću, sa 2 kuće i rentom od 100 akči, kome je dodat 1 vinograd u području nahije Sokol, sa rentom od 384 akče³⁴⁰. Ako je vlah, vjerovatno je ili iz grupacije Pive—Banje, gdje se pominje starješina katuna od 11 kuća Radič sin Vukote ili iz vlaške grupacije Rudina gdje je ubilježen kao starješina katuna od 32 kuće

³³⁴ D br. 0—76, str. 63v.

³³⁵ D br. 0—76, str. 65v.

³³⁶ D br. 0—76, str. 65r.

³³⁷ D br. 5, str. 28r, 56r—v.

³³⁸ D br. 0—76, str. 65r.

³³⁹ D br. 0—76, str. 66r.

³⁴⁰ D br. 0—76, str. 66r.

i 4 neoženjena Grubač sin Vukote³⁴¹. Vukota je izgubio svoj timar zato što nije išao u rat protiv Uzun Hasana, u korist vlaha Heraka, 23. IX—1. X 1472. godine. U slučaju da je Vukota vlah, to bi bio drugi utvrđen slučaj da vlah-timarnik pruža otpor osmanskoj vlasti povodom rata protiv Uzun Hasana. Listu hrišćana-timarnika završavamo sa knezom Radojem koji je uživao timar od 1772 akče i jahao u rat kao laki oklopnik (cebelü). Njegov timar sačinjavala su 4 sela: selo Zakmor, sa 10 kuća i 6 neoženjenih i rentom od 1272 akče; selo Gnijile, sa 4 kuće i rentom od 150 akči; selo Brusina, sa 6 kuća, 2 neoženjena i rentom od 300 akči; prazno selo Đurđeva, obrađivano svana, sa rentom od 50 akči. Naknadno, 5—14. XII 1470. g., pismom sandžak-bega Hercegovine njemu je data mezra Plas, ostala van popisa i bez posjednika. Knez Radoje je izgubio timar u korist Skopljanca Mahmuda zato što je optužen da krije nevjaftu (novonađene, tj. obveznike haradža i rente koji su ili ostali van popisa ili su u međuvremenu ušli u kategoriju obveznika haradža i rente), 25. II 1476. godine³⁴². Način kako je izgubio timar indikacija je da se ovdje radi o feudalcu, a ne o vlaškom knezu. Interesantno je da knez Radoj Zupčić koji je Turcima predao tvrđavu Sokol i za tu izdaju bio nagrađen od osmanske vlasti 20—29. X 1476. g. dobiva, pored 3 sela iz seraskerskog timara u nahiji Sokol sa rentom od 7573 akče, i 2 sela, Zakmor sa rentom od 1252 akče i selo Đureva sa rentom od 50 akči, iz bivšeg timara gornjeg kneza Radoja, tako da mu ukupna timarska renta iznosi 8895 akči³⁴³. Ako su ova dva kneza Radoja isto lice, onda se ovdje radi o feudalnom knezu. Jer, u defteru iz 1477. g. u timaru kneza Radoja Zupčića, od 4208 akči, opet figurira selo Đureva, sada selo sa 16 kuća i rentom od 1759 akči, a u bilješci uz to selo se kaže da u tom selu Radoje ima svoju staru feudalnu baštinu (kadimî baština) i da za tu feudalnu baštinu ima carsku zapovijed, pa je tako zabilježeno i u ovaj defter iz 1477. g.³⁴⁴. Uostalom, na drugom mjestu ovog rada mi ćemo ponovo govoriti o knezu Radoju Zupčiću.

Tako smo priveli kraju ovo poglavlje, čiji je predmet istraživanje pitanje o tome u kojoj su mjeri vlaške starješine i vlaški ratnici učestvovali u ovo ranije vrijeme, kada je uspostavljana i učvršćivana osmanska vlast u Hercegovini, u timarskom sistemu, kakva je bila njihova uloga u svemu tome i kakvi su suština i smisao te uloge. Mi smo u toku izlaganja toga problema, tu i tamo, izrekli izvjesne stavove o tom pitanju. Ono što je osnovni smisao i svrha tog izlaganja jeste nastojanje da se pokaže da je uloga vlahu u uspostavljanju i učvršćivanju osmanskog timarskog sistema u Hercegovini značajna. Kako je uspostavljanje osmanske vlasti i timarskog sistema u stvari značilo likvidiranje domaćeg feudalizma u ekonomskom, društvenom i političko-državnom smislu, zamjenu jednog oblika feudalne svojine drugim oblikom feudalne svojine, to su vlasi, u poslednjoj analizi, pripomogli uništenju domaćeg feudalnog društva i njegove feudalne klase.

³⁴¹ D br. 5, str. 28r, 38v.

³⁴² D br. 0—76, str. 65v—66r.

³⁴³ D br. 0—76, str. 62v.

³⁴⁴ D br. 5, str. 110r—111r.

Tačnije i preciznije rečeno, vlasi su ulaženjem u timarski sistem poslužili Turcima kao elemenat klasno-socijalne i političke protuteže, kao faktor pritiska prema domaćoj feudalnoj klasi koja je, objekat pritiska i likvidacije, pružala otpor osmanskoj vlasti, ali se i prilagođavala toj vlasti, da bi sačuvala svoje feudalno biće i da bi sebi stvorila pozicije u novoj vrsti feudalizma. Važan faktor toga prilagođavanja stare feudalne klase novom stanju stvari bilo je prihvatanje islama. Ali, kako prihvatanje nove vjere znači napuštanje stare vjere, to taj, religijski elemenat pokriva klasnu suštinu fenomena islamizacije i dovodi istraživača u iskušenje da, zanemarujući suštinu, islamizaciju pripadnika feudalne klase jedino i isključivo objašnjava stanjem i bićem postojećih religijskih zajednica, odnosom tih zajednica i da analizom triju vjerskih zajednica, katoličke, pravoslavne i bogumilske, otkrije među njima onu koja je suštinom svog učenja i historijom svog razvoja bila u socijalno-klasnom i ideološko-religioznom pogledu najviše upućena na samolikvidaciju putem ustupanja svog realno-historijskog i kulturno-religijskog prostora islamu. Naša historijska nauka je utvrdila, i to pitanje široko elaborirala, da je takva zajednica bila bogumilska, odnosno patarenska zajednica, odnosno crkva bosanska. Neosporo je klasno biće velikog broja bosanskih feudalaca bilo prožeto bogumilstvom i ta činjenica nije igrala malu ulogu pri susretu sa osmanskim feudalizmom i njegovom religijom. Ali, u tumačenju islamizacije bosanskih feudalaca u toj nauci klasno biće bosanskog feudalca supstituira se njegovim religioznim bićem, to jest cjelina se nadomještava dijelom i kada se u izvorima naiđe na islamiziranog feudalca, odmah se to uzima kao znak da se radi o feudalcu bogumilu. Na prigovor da se takvim postupkom izlažemo opasnosti da stvaramo neku vrstu metodološkog bogumilskog mita koji postaje ključ za sva riješenja pitanja, odgovara se da to nije mitologizacija bogumilstva nego osnovna historijska realnost kojom treba objašnjavati mnoge stvari, pa i problem islamizacije. Inače, kako objasniti masovnu islamizaciju bosanskog seljaštva, društvene klase bez ekonomskih i drugih privilegija koje bi to seljaštvo branilo prelaskom na islam? Međutim, i tu se čini ista metodološka i misaona greška. Nema klase bez klasnih interesa, bez odbrane tih interesa, a borba za najbolje, optimalno realiziranje tih interesa jeste »privilegija« proizvođačke klase u klasnom društvu. Tako je bilo i sa bosanskim seljaštvom, čiji je klasni interes bio totalitet kome je supsumirano i religiozno biće seljaka. Postojeći prilaz bogumilstvu je metodološka brana koja istraživača dovodi skoro u začarani krug. Osobito u užem dijelu Bosne, kraljevoj zemlji, oblasti Pavlovića i oblasti Kovačevića. Kako u Bosni postoje tri religijske zajednice, a u izvorima, po imenima lica i drugim oznakama, ne mogu se odrediti diskriminante između pripadnika tih zajednica, otvoren je put bogumilizirajućoj interpretaciji mnogih fenomena. To isto vrijedi i za intepretaciju bogatih osmanskih izvora. Iako je u posljednje vrijeme prilično naučno raščišćeno pitanje grobnih spomenika-stećaka, ipak i tu u naučnoj praksi još preovlađuje bogumilizirajuća interpretacija tih monumenata.

Zbog svih ovih razloga mi smo se odlučili da ispitivanju nekih problema uspostave osmanske vlasti i timarskog sistema i uloge i po-

ložaja naših domaćih ljudi u tome u najranije vrijeme u Bosni započnemo sa Hercegovinom, u kojoj postoje iste religijske zajednice kao i u užem dijelu Bosne, i pravoslavna, i bogumilska, i katolička, ali gdje postoje izvjesni činioci koji omogućuju, iako ne do kraja sigurno i precizno, utvrđivanje pomenutih diskriminacija, koje je, u plimi historioografske tradicije i uvriježenog mišljenja, nemoguće ostvariti u užem dijelu Bosne. Sve pomenuto, kao i činjenica da se ovdje radi o dobu prelaza, transizije, između dvije epohe i između dva feudalizma, domaćeg i osmanskog, opredjelilo je naš postupak izlaganja problema. Da bi podvukao postojeće diskriminacije i da bi za to dao bogatu faktološku ilustraciju, autor ovih redova koji nije sklon ređanju suhih fakata na račun stvarne analize suštine historijskog smisla stvari, dao je veliki broj pojedinosti koje na prvi pogled mogu izgledati suviše, opterećujuće. Ali, kako drukčije razoružati »bogumilizante«, kako pokazati da veliki broj ljudi koji nisu bogumili ulaze u timarski sistem lojalno služe osmanskoj vlasti? Osim toga, kako ukazati na potrebu da osmanisti i ostali naši historičari treba da uže sarađuju, u tom smislu da osmanisti izdavanjem izvora i pisanjem rasprava daju bogate podatke crpene iz osmanskih izvora koje će naši ostali historičari provjeravati i eksplicirati konfrontacijom tih podataka sa podacima naših i drugih, evropskih izvora, kao i sa podacima tekstova na našim monumentima, prije svega na stećcima?

Ono što omogućava utvrđivanje rečenih diskriminacija, to je sljedeće: uхватljiviji, nego u užem dijelu Bosne, raspored religijskih zajednica i postojanje, uz župsko seljaštvo i klasične pripadnike feudalne klase, u velikom broju, stočarskog, pastinskog seljaštva i njihovih starješina vlaha i vlaških glavara, knezova, vojvoda i katunara. Za razliku od uže Bosne, u Hercegovini postoji vrlo brojna pravoslavna vjerska zajednica koja je, uključujući vlahs, dominantna religijska snaga. Katolička vjerska zajednica znatno je malobrojnija nego u užem dijelu Bosne. To u prvom redu vrijedi za dio Hercegovine istočno od rijeke Neretve, a to je pretežni dio bivše hercegovske zemlje. Dio Hercegovine zapadno od rijeke Neretve ima znatno brojniju katoličku vjersku zajednicu. Tu se više osjeća uticaj i zračenje katoličke civilizacijske zone Jadrana i krajeva dalje na zapadu. Čak osmanski izvori u izvjesnom smislu indiciraju kod nekih vlaških skupina u tom kraju Hercegovine postepenu raniju, a možda i tekuću transformaciju pravoslavaca u katolike. Osmanski izvori pokazuju priličnu raširenost bogumilstva u Hercegovini. Oni ukazuju da je bogumilstvo u Hercegovini odranije uvriježeno i da se brojnost njegovih adepata ne može tumačiti isključivo pridolaskom brojnih bogumila koji su se sklanjali u Hercegovini pred nasiljem i progonima posljednjih bosanskih kraljeva. Ono što je važno, to je činjenica da se zračenje bogumilstva u ideološko-religioznom i društvenom smislu u Hercegovini najmanje osjećalo u brojnim katunskim grupacijama, formiranim na zajedničkim proizvođačkim interesima i rodovskim vezama. Za katunske grupacije u prostoru Hercegovine istočno od rijeke Neretve može se reći da su one integralne pravoslavne zajednice, gdje je pravoslavlje u uslovima rodovske povezanosti i oblika postojeće svojine dobilo specifičnu funkciju ne samo vjerskog nego i socijalnog faktora kolektivne pa-

trijarhalne solidarnosti vlaških skupina. O tom svjedoče brojni sveštenici, popovi, koji se često nalaze u vodećem vlaškom sloju i čije porodice daju ponekad i katunske starješine. Vlaške zajednice nisu na tako primitivnom nivou razvitka, kao što se kod nas ponekad tvrdi. U brojnijim i razvijenijim vlaškim formacijama u pojedinim katunima susrećemo razne zanatlije, ponajviše u funkciji stočarske proizvodnje, pa čak i narodne pjesnike i guslare. Čak su u izvjesnom smislu vlasi socijalno i privredno pokretljiviji i otvoreniji prema robno-novčanoj privredi, trgovini i gradskom tržištu nego župski seljaci. Njihovo proizvodno-socijalno biće i historijska evolucija tog bića, prućena postepenim promjenama u proizvodnji i sve većom potrebom za sedanterizacijom i prelaskom na zemljoradnju, što se u socijalno-klasnom smislu izražavalo postepenim stvaranjem elitnog vlašskog loja, predstavljenog u vlaškim starješinama, njihovim srodnicima i istaknutim ratnicima, ležalo je u osnovi ponašanja i držanja vlaških starješina i njihovih katuna u ranije doba prema domaćoj feudalnoj vlasti i, prilikom i nakon osmanskog osvojemja, prema Turcima, a ne primitivna i, u feudalnoj akceptiji te riječi, asocijalna i izdajnička priroda vlaha. Silina vlaške ekonomsko-društvene evolucije tražila je prostor za svoju realizaciju. Sasvim je prirodno i historijski zakonomjerno da su se vlasi po socijalno-historijskom impulsu ubacivali u takav prostor kad se on jednom otvorio. Sračunata osmanska politika da se vlaške starješine i vlaški ratnici upotrebe za učvršćenje timarskog sistema i osmanske vojne sile, a vlaške mase za kolonizaciju i oživljenje seoske privrede, to jet za jačanje osmanske ekonomike, nisu nikakav omanski pronalazak nego odraz jednog ranije započetog stanja i izraz tekućih potreba vremena. Zbog različitog historijsko-klasnog položaja iz koga su domaći feudalci, s jedne strane, i vlaške starješine i vlasi, s druge strane, ulazili u timarski sistem postoji granica razlike između jednih i drugih u pogledu stava prema osmanskoj vlasti, u pogledu službe toj vlasti i u pogledu prihvatanja islama. Ono što je domaće feudalce u osnovi vezalo, to su veze klase zasnovane na zajedničkim posjedovnim i političkim interesima, čiji je zračeci nukleus plemenita baština, a tek unutar svega toga zajednica ili razlika vjere. Stoga je u ime tog nukleusa promjena vjere, prihvatanje islama, bilo ostvarivo a da opšte spone klasnog interesa budu očuvane. Karakter svojine i rodovske veze katunskih organizacija i uloga vjere u tom jedinstvu stvarali su drukčije polazne pozicije za vlahe, osloinjene na svoje katune i vezane za te katune, kada su ulazili u timarski sistem. Oni posjeduju timare, ali ne mjenjaju svoje vjeru, jer bi time razorili svoje veze sa katunskom organizacijom i svoj autoritet koji je na tim vezama počivao. Stoga je vrlo rijetka, gotova izuzetna islamizacija vlaha-timarnika, dok je islamizacija pripadnika stare feudalne klase česta i progredirajuća. Tek kada ekonomsko i društveno biće vlaha bude daljom, ubrzanom evolucijom toliko promijenjeno da nove klasno-imovinske veze među njima počnu preovlađivati i pokrivati stare, katunske veze, počće u većem obimu islamizacija vlaha i njihovih starješina. To će dati novi impuls islamizaciji u Hercegovini.

Iz našeg izlaganja o ulozi vlaških starješina i vlaških ratnika u timarskom sistemu vidi se koliko je ta uloga bila zamašna i historij-

ski važna. To će biti još jasnije iz našeg izlaganja u ovom radu o zastupljenosti, ulozi i klasnom reagovanju domaćih feudalaca u timarskom sistemu i njihovom stavu prema osmanskoj vlasti. Ali se već sada može reći, da, iako elementi jednog klasno-socijalnog kontrapunkta u posjedovanju timara, oba ta društvena sloja imaju ipak zajednički imenik u koordinaciji svog djelovanja da se sruši stari feudalizam, da se učvrsti timarski sistem i osmanska vlast i da se, u konačnoj analizi, pripremi prostor za jednu izrazito muslimansku feudalnu klasu, u kojoj će za dosta dugo vrijeme rasti a ne smanjivati se udio stranaca, Turaka i drugih pridošlica iz prostranog carstva, osobito pripadnika rastuće birokracije i njenih štićenika. Takve tendencije pokazuje već drugi popisni defter Hercegovačkog sandžaka, onaj iz 1477. g. U tom defteru naglo se smanjuje, za račun okrupnjavanja timara, broj timara koji se nalaze u rukama domaćih feudalaca, posebno hrišćana. Ali se isto tako naglo smanjuje i broj timara u rukama vlaških starješina. Ilustracije radi, recimo da je ukupni broj vlaških timara u ovom defteru iz 1477. godine po broju manji nego broj timara koji imaju u rukama samo vlaške starješine moćne grupacije Donjih vlaha u defteru iz 1468/9. godine. Dovoljno je uporediti podatke o posjednicima iz te vlaške grupacije sa studijom Bogumila Hrabaka »O hercegovačkim vlaškim katunima prema poslovnoj knjizi Dubrovčanina Dživana Pripčinovića« (Gl. Zem. muzeja, Sarajevo, 1956, str. 29/—39), pa da se vidi da je skoro svaka bratstvenička grupa katuna te grupacije imala svoje predstavnike u timarskoj organizaciji. Vidjeli smo da je udio vlaha u timarskom sistemu bio veći u nerazvijenijim krajevima, a da je opadao kako se ide prema razvijenijim dijelovima Hercegovine. Da bismo to ilustrirali, mi smo u tim razvijenijim krajevima dali ukupnu sliku svih posjednika timara, a ne samo vlaških timara. Kako smo rekli, to nam u daljem izlaganju olakšava raspravljanje o domaćim feudalcima-posjednicima timara. Tek nakon izlaganja o tom pitanju moći ćemo preglednije i reljefnije sagledati i vlašku panoramu u timarskoj organizaciji.

ENVER IMAMOVIC

OKO UBIKACIJE RIMSKOG NASELJA STANECLI

Uz rješavanje mnogih problema antičke prošlosti unutarnjeg dijela rimske provincije Dalmacije, leži i proučavanje rimskih komunikacija i putnih stanica na tim komunikacijama. Pri tome se može konstatirati da je rimska mreža putova na teritoriji današnje Bosne i Hercegovine, kao sastavnog dijela provincije Dalmacije, do danas dosta obrađena, mada znanje u pogledu ubiciranja pojedinih naselja, odnosno putnih stanica na tim komunikacijama nije uvijek zadovoljavajuće. Poznat nam je veliki broj takvih naselja, kako to donose razni Itinerari, ali kojima ne znamo lokaciju, ili ako već postoje neki prijedlozi za njihovo ubiciranje, ti prijedlozi nisu uvijek prihvatljivi. Jedan od takvih problema je i ubiciranje naselja Stanecli koje je ležalo, prema Tabuli Peutingerijani, na poznatoj saobraćajnici Salona — Argentaria.

Iz Salone je u unutrašnjost provincije Dalmacije vodilo nekoliko cesta koje su imale zadatak da vežu provinciju Dalmaciju sa Panonijom, obuhvaćajući odgovarajući međuprostor. Jedna od tih cesta koja je vodila iz Salone u unutrašnjost Dalmacije jeste i poznata cesta Salona — Argentaria. Na Tabuli Peutingerijani, koja bilježi tu cestu, stoji: *Salona — XVI — Tilurio — XXII — Ad Libros — IX — In Monte Bulsino — VI — Bistue vetus — XXV — Ad Matricem — XX — Bistue nova — XXIV — Stanecli — Argentaria*. Dalje na ovu cestu bi se nastavljala cesta, po Domaševskom, — *Ad Drinum — XV — Gensis — XXX — Sirmium* (Tab. Peut.), koja je identična sa cestom koju su izgradile VII i XI legije za bolju vezu između dalmatinskih garnizona i logora u Sirmijumu: »*a colonia Salonitana ad fines provinciae Illyrici ... CLXVII*« (CIL III, 3200; up. 10156, p. 1651)¹.

Nepouzđano ubiciranje nekih stanica sa ove saobraćajnice stvara, prije svega, poteškoće za pravilno usmjeravanje te ceste, a gdje su koji istraživači ubicirali neke od tih stanica, najbolje svjedoči pri-

¹ A. Domaszewski: Le stazioni dei beneficiarii e le reti stradali romane nell'Illyricum, *Bullettino Dalmato* XXVII, 1904., p. 11—12.

mjer da su pojedini istraživači jedne te iste stanice stavljali u savim suprotne krajeve na području Bosne i Hercegovine. Tako je, na pr., stanica Bistue nova, po Consu, bila u Foči², po Kiepertu u Putičevu kod Travnika³, po Tomašeku u Fojnici⁴ i sl. Za stanicu Ad Matricem tražena je ubikacija u Travniku⁵, Nevesinju⁶, Mostaru⁷ ili u Sarajevskom Polju⁸. Slično je bilo i sa ostalim stanicama, jer se nije pouzdano znalo kuda je prolazila cesta Salona—Argentaria. Tek nakon vrijednih epigrafskih nalaza na nekim lokalitetima, kao u Varvari na vrelu Rame, u Mošunju i Vitezu, te u Zenici, dobilo se više materijala koji je poslužio da se sa izvjesnom sigurnošću odredi pravac te ceste, a to znači da se odredi i ubikacija nekih stanica sa te ceste.

Na tri epigrafska fragmenta koja su pronađena u Varvari sačuvaao se tekst koji se odnosi na neku od stanica Bistue. Tako se spominje »mun. Bist [...]« te dekurioni tog municipija, i na osnovu podataka iz Tabul. Peut. (*Bistue vetus*), te Geogr. Rav (IV. 211. 15.: *Bistue vetus*), iznijeto je mišljenje da se ti natpisi iz Varvare jamačno odnose na putnu stanicu sa ceste Salona—Argentaria, Bistue vetus⁹.

Kada je Truhelka 1891. god. otkrio ostatke jedne veće rimske zgrade u Zenici, među spomenicima koji su tom prilikom otkriveni, svojom važnošću su se osobito isticala dva epigrafska spomenika. Na jednom se spominje »dec. mun. Bis.« (CIL III, 12765), a na drugom, između ostalog, stoji: »duumv[iro municip. B]ist.« (CIL III, 12766¹⁰). Na osnovu tih nalaza, s pravom je iznijeto mišljenje da se natpisi odnose na poznatu stanicu Bistue. Ovi, kao i ostali nalazi, dali su povoda da se stanica Bistue nova ubicira na područje Zenice¹¹. Međutim, zahvaljujući kasnijim nalazima u Malom Mošunju i Vitezu, te drugim nalazima na tom području, ovo mišljenje je revidirano. Novi momenti na terenima, te svestrana analiza mjerenja distanci između pojedinih stanica na spomenutoj saobraćajnici, nametnuli su mišljenje da se putna stanica Bistue nova nalazila na području Malog Mošunja — Viteza.

² H. Cons: La province romaine de Dalmatie, Paris 1882., p. 373.

³ H. Kiepert: Formae orbis antiqui XVII, p. 5.

⁴ W. Tomaschek: Die vrslawische Topographie der Bosna, Herzegovina, Crna Gora und der angrenzenden Gebiete, Mittheilungen der geographischen Gesellschaft in Wien 1880, p. 520; sr. Ph. Ballif: Römische Strassen in Bosnien und Herzegovina, Wien 1893, karta prema mapi iz CIL III, god. 1873.

⁵ K. Miller: Itineraria Romana, Stuttgart 1916, p. 473; sr. G. Novak: Topografija i etnografija rimske provincije Dalmacije, Nastavni vjesnik, Zagreb 1918, p. 24.

⁶ H. Cons: o. c., p. 393.

⁷ A. Mollinary: Die Römerstrassen in der europäischen Türkei, Zagreb 1914, p. 87.

⁸ A. Evans: Antiquarian Researches in Illyricum IV, 1895., p. 15 i 19.; sr. M. Hoernes: Alterthümer der Herzegovina II und der südlichen Theile Bosniens, Sitzungsberichte der phil.-hist. Classe der kaiserl. Akademie der Wissenschaften XCIX, sv. 2. p. 139.; Dinarische Wanderungen, Wien 1888, p. 79.

⁹ C. Patsch: WMBH XI, 1909., p. 105—112.

¹⁰ C. Truhelka: GZM IV, 1892, p. 340—344.

¹¹ C. Patsch: RE II 1897., 505 506, s.v., i WMBH XI, 1909., p. 108—110.

Takvog mišljenja je bio i I. Kujundžić¹², koji se dugo vremena bavio ubiciranjem Bistue nova, a tako je postupio i Esad Pašalić¹³. Pronađeni natpisi (CIL III, 12767 i 12761) koji se odnose na taj municipij, te drugi tragovi rimskog prisustva u dolini Lašve ukazuju da se tu nalazilo neko veće rimsko naselje koje je svojevremeno postalo i sjedište poznate biskupije, o čemu govore epigrafski spomenici nađeni na tom terenu.

Ovo pouzdano ubiciranje dviju stanica sa ceste Salona — Argentaria ima značaj, prije svega, u tome što se time odredio pravac te ceste, te identificiranjem Bistue vetus sa današnjom Varvarom i Bistue nova sa Malim Mošnjem — Viteзом, doprinijelo je da se lakše odredi ubikacija međustanice Ad Matricem i sljedeće stanice od Bistue nova prema Argentariji — Stanecli. Analizom distance Bistue vetus — Ad Matricem, koja iznosi 25 rimskih milja, te distance Ad Matricem — Bistue nova, koja iznosi 20 r. m., položaj stanice Ad Matricem bi se nalazio negdje oko današnjeg Gornjeg Vakufa. Ubikacijom triju stanica odredio se time i pravac ceste Salona — Argentaria do Bistue nova, odnosno do Malog Mošnja — Viteza. Dalji pravac ove ceste predstavlja veliki problem, jer se postavlja pitanje da li je cesta od Malog Mošnja — Viteza dalje vodila prema današnjoj Zenici, odnosno dolini rijeke Bosne ili preko Busovače prema današnjem Kiseljaku.

Po Tabuli Peutingerijani, distanca Bistue nova — Stanecli iznosi 24 rimske milje, dok distanca Stanecli — Argentaria nije određena. Tu nam se nameću dva problema; prvo, gdje se nalazila Argentaria, a drugo, kojim je pravcem vodila dalje cesta od Bistue nova prema Argentariji.

Po Tabuli Peutingerijani, distanca Bistue nova — Stanecli iznosi pojam distrikta gdje su se nalazila rudišta srebra. Da bi se odredio položaj tog distrikta, moramo uzeti u obzir dva poznata rudarska distrikta, a to je distrikt Fojnica — Kreševo — Kiseljak i distrikt Srebrenica sa bogatim tamošnjim rudnicima srebra. Da bi distrikt Fojnica — Kreševo — Kiseljak nosio naziv Argentaria, postoji mala vjerovatnost. Taj distrikt je bio poznat, prije svega, po svojim bogatim rudnicima zlata, i tragovi te eksploatacije vidljivi su na mnogim mjestima na tom području, prije svega, u Gromiljačkoj kotlini, dok su tragovi eksploatacije srebra sasvim neznatni, pa ako bi taj distrikt dobio neki adekvatan naziv koji bi se odnosio na eksploataciju nekog metala, to bi se, prije svega, odnosilo na zlato a ne na srebro. Rudarski distrikt Srebrenica sa gradom Domavia, prije svega, poznat je po svojim bogatim rudnicima srebra koji su izdašno eksploatirani u rimsko doba, gdje je bilo i sjedište prokuratora za srebro, te je taj distrikt, s pravom, mogao dobiti adekvatan naziv Argentaria, pri čemu se pod tim pojmom podrazumijeva čitav distrikt a ne samo gradski centar, pa iz tog razloga možda nije ni određena distanca Stanecli — Argentaria.

¹² I. Kujundžić: VAHD, XLVII—XLVIII 1924—1925., p. 82—83; sr. revija »Vrhbosna«, Sarajevo 1933, p. 253—261.

¹³ E. Pašalić: Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1960, p. 49.

Drugi problem predstavlja određivanje daljnjeg pravca ceste Bistue nova — Argentaria, što predstavlja važno pitanje za određivanje ubikacije naselja Stanecli.

Za rješavanje tog problema dolaze u obzir dva pravca: 1. Mali Mošunj — Vitez (Bistue nova) — dolina Lašve prema rijeci Bosni — Zenica — Doboj — dolina Spreče — Tuzla i dalje prema Srebrenici. 2. Drugi mogući pravac predstavljala bi prirodna komunikacija prema Kiseljaku, odnosno Gromiljačkoj kotlini — poznatom zlatonosnom rudištu, pa preko Kiseljaka dalje, nizvodno prema rijeci Bosni kod današnjeg Visokog, i dalje, uz rijeku, prema Sarajevskom polju, ili od Kiseljaka preko Lepenice i Blažuja na Sarajevsko polje do naselja Aquae S..., a odatle dalje, preko Romanije, za istočnu Bosnu u pravcu Argentarije.

Prvi pravac bi teško mogao doći u obzir iz više razloga. Prvo, na čitavoj relaciji Lašva — Zenica — Doboj nisu do sada konstatirani tragovi rimskih komunikacija, broj tragova rimskih aglomeracija na tom terenu je neznatan, a osim toga cesta Salona — Argentaria je, prije svega, važila kao rudarska cesta, i trebalo je da veže sva poznata rudišta srednje i istočne Bosne, pa pravac prema Zenici i Doboju, dalje od Malog mošunja — Viteza, ne bi imao nikakvo opravdanje, i iz tog razloga se moramo opredjeliti za drugi navedeni pravac.

Daljnji pravac ceste od Malog Mošunja — Viteza prema distriktu Fojnica — Kreševo — Kiseljak imao je svoje puno opravdanje, jer je tim pravcem cesta vezala poznata rudišta na tom području, prije svega, rudnike zlata u Gromiljačkoj kotlini, kao i druga rudišta oko Fojnice i Kreševa, dalje, taj pravac ceste je vezao mnoga naselja indigenih stanovnika na tom području, koje je predstavljalo bogati privredni resurs, a osim toga sami teren je mnogo prikladniji za tako važnu saobraćajnicu, te bi, u svakom slučaju, navedeni pravac ceste vodio preko tog područja. Međutim, za ovo opredjeljenje se možemo definitivno izjasniti samo u slučaju ako bi se stanica Bistue nova stvarno nalazila kod današnjeg Malog Mošunja — Viteza a ne u Zenici. Ako se uzme da je daljnji pravac ceste od Malog Mošunja — Viteza vodio prema Kiseljaku i Gromiljačkoj kotlini, u tom slučaju moramo uzeti kao sigurno ubikaciju Bistue nova kod Malog Mošunja — Viteza, jer ako se nalazila u Zenici, cesta bi u tom slučaju vodila dolinom Lašve prema rijeci Bosne, pošto se ne bi mogla računati dva puta ista distanca između stanica Bistue nova — Stanecli, i to tako da se prvi put računa distanca Ad Matricem — Bistue, pa opet istom trasom nazad, tj. Bistue nova (Zenica) — Stanecli (područje Kiseljak). Ali, kako danas preovladava mišljenje da se stanica Bistue nova nalazila kod Malog Mošunja — Viteza, onda je kao siguran daljnji pravac ceste vodio prema Kiseljaku, i na udaljenosti od 24 r. m., nalazila se stanica Stanecli, negdje na području današnjeg Kiseljaka.

Na čitavom tom području susreću se tragovi rimske kulture koji ukazuju na ekonomski značaj tog regiona u rimsko doba. Da bi se odredila ubikacija stanice Stanecli u tom distriktu, uzet ćemo u obzir

područja Fojnice, Kreševa i Kiseljaka, koja su sva zajedno u rimsko doba činili jedan rudarski distrikt¹⁴.

Područje Fojnice pruža malo vjerojatnosti da bi se moglo tu nalaziti neko veće rimsko naselje, tj. putna stanica na tako važnoj saobraćajnici. To je planinski kraj, današnje naselje nalazi se u uskoj udolini uvučenoj među okolna brda i jedina pogodna komunikacija iz tog područja prema Gromiljačkoj kotlini je uska klisurasta dolina uz rijeku. Kad bi bilo moguće uzeti kao opravdanu pretpostavku da je cesta Salona — Argentaria dalje od stanice Ad Matricem vodila krakom trasom preko Fojnice za Argentariju, tada bi situacija bila sasvim drugačija, ali ta mogućnost otpada iz niza razloga. Prvo, ovom saobraćajnicom je trebalo vezati rudarska mjesta u ovom dijelu provincije Dalmacije, a tu spada i širi region doline Lašve gdje je eksploatirano zlato i željezo. Pored toga, otkriveni epigrafski spomenici kod Malog Mošunja i Viteza bez dvojbe dokazuju da se stanica Bistue nova nalazila na tom području, što znači da je cesta od stanice Ad Matricem vodila prema Lašvi, a odatle dalje prema Gromiljaku i Kiseljaku, a time otpada i mogućnost trase Ad Matricem — Fojnica. Između Fojnice i Gornjeg Vakufa diže se planinski masiv Vranice preko kojeg je otežan svaki saobraćaj a osobito u zimskim mjesecima, te iz navedenih razloga otpada mogućnost da se Stanecli ubicira na područje današnje Fojnice.

Slična je situacija i sa Kreševom. Tamošnje današnje naselje je također smješteno u maloj udolini između visokih brda, kome je jedina pogodna komunikacija sa Kiseljakom uski klisurasti put uz rijeku Kreševčicu, dok su druge komunikacije sa zaleđem sekundarnog značaja, jer vode preko planinskih lanaca. Budući da su se tu nalazili rimski rudnici srebra i željeza, može se uzeti da se tu nalazilo manje rimsko naselje tipa vicus a ni u kome slučaju naselje tipa putne stanice, tj. Stanecli.

Apstrahirajući ova dva područja kao moguća za ubiciranje putne stanice Stanecli, znači da se to naselje vjerojatno nalazilo na području Kiseljaka.

Skoro svi poznati rimski nalazi iz današnjeg Kiseljaka potječu sa lokaliteta Podastinje. Tu se nalazila ilirska gradina od kuda potječu vrijedni nalazi kao mačevi, ilirska kaciga i sl., a bila je smještena na prirodno zaštićenom uzvišenju nad rijekom Fojnicom. Zahvaljujući položaju i činjenici da se nalazila uz sami klanac kuda je vodio put iz Gromiljačke kotline u pravcu rijeke Bosne, taj strateški značaj su iskoristili i Rimljani koji su tu podigli vojnu utvrdu većeg značaja za ovaj rudarski distrikt. Uz to je mogla poslužiti i kao osmatračnica, jer se odatle pruža dominantan pogled u pravcu Lepenice, Kreševa, Gromiljaka i Busovače.

Naspram ovog lokaliteta, s druge strane rijeke, nalazi se lokalitet zvan Krčevine. To je terasasto uzvišenje gdje su otkriveni tragovi rimskih zgrada. Epigrafski spomenici sa Podastinja, kao i tragovi zgrada,

¹⁴ E. I m a m o v i ć: Područje Fojnice, Kiseljaka i Kreševa u rimsko doba, Naše starine, XIII, 1972., Sarajevo 1972., p. 193—204.

te ovi ostaci sa Krčevina, dokazuju da se tu nalazilo neko rimsko naselje, ali tražiti na tim lokalitetima smještaj nekog većeg naselja, odnosno putne stanice Stanecli, ne bi se moglo uzeti u obzir, jer ni jedan od ova dva lokaliteta nije pogodan za urbanizaciju većeg tipa. Na tim lokalitetima prije treba tražiti ostatke vojnih utvrđenja uz koje je, po običaju, egzistiralo manje civilno naselje. S drugih pak mjesta u Kiseljaku nisu poznati neki znatniji tragovi zgrada i drugih nalaza koji bi naveli na pomisao da se na užem području Kiseljaka nalazilo neko znatnije rimsko naselje.

Područje Gromiljaka predstavlja lokalitet za koji se može sa dosta sigurnosti tvrditi da se tu eventualno nalazilo naselje Stanecli. To je oveća kotlina okružena niskim brdima čije se strane blago spuštaju i koje su obradive. Kroz tu kotlinu protječe rijeka Fojnica i niz potoka od kojih su znatniji Mlava, Bučevac i Rikavac. Na tu kotlinu izbijaju prirodne komunikacije iz pravca Busovače, Fojnice, Kreševa, Lepenice, Visokog i Kiseljaka te niz sporednih brdskih prolaza manjeg značaja, što sve skupa predstavlja važne činjenice. Na okolnim brdima egzistirao je veliki broj ilirskih gradina, ali značaj te kotline leži, prije svega, u tome što su tu Rimljani imali svoja glavna rudišta zlata u provinciji Dalmaciji, a i danas postojeći tragovi te eksploatacije ukazuju da se tu odvijala eksploatacija velikih razmjera na čemu je radio ogroman broj radne snage¹⁵. S počecima rudarske aktivnosti u toj kotlini počinje se stvarati i naselje pri samom rudištu, koje je vremenom preraslo u naselje većeg ranga. Najzad ako uzmemo kao sigurno da je tuda prolazila cesta Salona — Argentaria, tada bi se sljedeća stanica s te ceste od stanice Bistue nova, nalazila upravo na području Gromiljaka, a to je naselje Stanecli. Ovom mišljenju ide u prilog i činjenica što distanca između ove dvije stanice iznosi 24 r. m., a to je razdaljina od 35,5 km i to bi bila stvarna razdaljina između Viteza i Gromiljaka. Ako uzmemo sve to u obzir, možemo sa dosta sigurnosti iznijeti da se rimsko naselje Stanecli nalazilo na području današnjeg Gromiljaka.

Iz Gromiljaka su poznati mnogi rimski nalazi. Na više mjesta utvrđeni su tragovi rimskih zgrada, otkriveni su ostaci nekropole, odatle potječu vrijedni nalazi epigrafskih spomenika i drugih predmeta.

Uz fojničku cestu, oko 150 m. od raskrsnice, kod kuća obitelji Biletić, na obje strane uz cestu, u više navrata nailazilo se na tragove rimskog zida, na fragmente rimske opeke ili tegula¹⁶, što upućuje na pretpostavku da se tu nalazila neka rimska aglomeracija, ali tražiti smještaj većeg naselja na tom lokalitetu ne bi došlo u obzir iz razloga što je, s jedne strane, teren recentne konfiguracije kao produkt rimske rudarske aktivnosti, a s druge strane, teren je podvodan te time nepodesan za urbanizaciju.

Daleko obilniji nalazi potječu sa drugog lokaliteta zvanog Bajr, u širem radijusu oko tamošnjeg silosa te na njivama obitelji Jaramaz,

¹⁵ E. Imamović: Eksploatacija zlata i srebra u rimskoj provinciji Dalmaciji. Godišnjak Društva istoričara BiH god. XXI, Sarajevo 1974.

¹⁶ C. Patsch: GZM XIV, 1902., p. 394.; sr. Đ. Basler: Kreševo — Kiseljak — Fojnica, GZM IX, 1954., p. 304.

Čilaš, Kelava, Jelaš i Fejzić. Tu se susreću tragovi zgrada, fragmenti tegula i opeka, ostaci hipokausta, ostaci nekropole, fragmenti epigrafskih spomenika, nalazi oružja, oruđa i sl. Između svega toga, većom važnošću se ističu epigrafski nalazi. Takav jedan fragment je označen kao dio sarkofaga na kojem se zapažaju ostaci profiliranih polja i biljnog ornamenta. Od natpisa se sačuvao ovaj tekst: »*Eq(uiti) r(omano) dec(urioni) c[ol(oniae)...] rum, patro[no collegii] fabrum [in civi] tate Iader[tina ...] norm [... posu] eru[nt ...]*»¹⁷.

Tu se spominje dekurion neke kolonije (?) koji je bio i patron kovača općine Jadertina. Bez sumnje, interesantan spomenik zbog teksta kojeg donosi, kao i jedan drugi fragment nađen nešto dalje od ovog lokaliteta (u blizini Višnjice), na kojem stoji: »*col(oniae) Sa[l]o[nitanae ...] ... vo [... c]ol[oni ...] ino ...*»¹⁸.

Ako napomenemo da su se u Gromiljačkoj kotlini nalazili rimski rudnici zlata, onda je shvatljivo da se na epigrafskim spomenicima sa ovog terena spominje kolonija Salona, Jadertinska općina i sl., jer znamo da je Salona bila sjedište prokuratora za dalmatinske rudnike zlata i svakako da su veze ovdašnjeg rudarskog naselja bile dobro razvijene s tim gradom.

Nedaleko ovog lokaliteta, preko potoka Rikavac, prije tridesetak godina otkrivena je rimska nekropola koja se nalazila nasuprot današnje ciglane, na imanju obitelji Rašo¹⁹. Nakon otkrića epigrafskih spomenika u blizini Višnjice koji su predstavljeni grobnim reljefnim pločama²⁰, može se iznijeti realno mišljenje da su spomenici otkriveni u Višnjici, ustvari, doneseni sa ove nekropole u Gromiljaku, što potvrđuje i činjenica da su ti spomenici otkriveni u nekom objektu gdje su sekundarno upotrebljeni. Ako se nalazilo spomenuto naselje upravo na ovom terenu, nema sumnje da je nekropola pripadala tom naselju, pa bi i oni nalazi iz Višnjice pripadali ovom lokalitetu koji su u određenom vremenu doneseni za gradnju nekog tamošnjeg objekta.

Iz Gromiljaka su poznati nalazi većeg broja rimskog novca, bilo da se radi o sporadičnim nalazima ili o depoima, kao što je slučaj nalaza na brdu Humac²¹.

Prema dosadašnjim nalazima materijala rimske kulture, te tragovima zgrada i epigrafskih spomenika, kao i analizom najpogodnijeg terena za lociranje jednog naselja rimskog tipa, po svemu bi odgovaralo da se rimsko naselje Staneći nalazilo na ovom lokalitetu, odnosno na širem prostoru oko današnjeg silosa, lokaliteta Mravljače, oko kuća obitelji Kelava, Jelaša, Jaramaza i Fejzića prema potoku Rikavac.

Ubikacijom ovog naselja pozabavili su se još ranije mnogi učenjaci tražeći ovo naselje na raznim stranama. Tako je Pač bio mišlje-

¹⁷ D. Sergejevski: Epigrafski nalazi iz Bosne, GZM XII, 1957., p. 121.

¹⁸ D. Sergejevski: o. c., p. 122.

¹⁹ Đ. Basler: o. c., p. 301.

²⁰ K. Misilo: Rimski spomenici iz Bosne, GZM XLVIII, 1936., p. 15–26.; sr. N. Vulić: Antički spomenici naše zemlje, Spomenik SKA LXXV, 1933., p. 69–71.

²¹ C. Patsch: GZM IX, 1897., p. 523.

nja da se Stanecli nalazio kod današnjeg Osijeka nedaleko od Blažuja²². Grga Novak je u knjizi o topografiji i etnografiji provincije Dalmacije iznio isto mišljenje²³, dok su neki bili, pak, mišljenja da se to naselje nalazilo kod Blažuja ili na Ilidži, kao što je bio Tomašek²⁴ Miller²⁵ i Mollinary²⁶. Međutim Vladimir Skarić je bio drugačijeg mišljenja, vjerujući da se to naselje nalazilo u Dabravini na rječici Stavnji kod današnje Breze²⁷. Ovaj zaključak Skarić je donio na osnovu lingvističke interpretacije imena rječice Stavnje, tražeći u tome nazivu rudiment imena Stanecli. On to tumači tako što bi prvi dio imena Stanecli sadržavao naziv te riječice, tj. Stane ili Stan, s time što bi drugi dio riječi, tj. — CLI, bio izveden iz indoevropskog Klen i Klon sa značenjem teći, plaviti, prati itd. Za to tumačenje mu je poslužila Tomaškova interpretacija naziva rimske stanice Saniglo ili Sarniclo, te je tako pokušao interpretirati i Skarić naziv Stanecli.

Da bi tu ubicirao Stanecli, morao je do tog lokaliteta dovesti i saobraćajnicu Salona — Argentaria. Pošto je bio uvjeren da se Bistue nova nalazila u Zenici, Skarić je daljnji pravac te saobraćajnice zamislilo uzvodno uz rijeku Bosna preko današnjeg Vraca — Bilješeva — Kaknja — Bjelavica — Bijelog Polja do Breze. Međutim, prema dosad izloženom materijalu, ovo Skarićevo mišljenje bi otpalo, a važno se na njega osvrnuti iz razloga što je izišlo iz pera čovjeka koji se dugo bavio istraživanjem ovog područja i koji je dobro poznao region Fojnica — Kiseljak — Kreševo. Mada su sa područja Breze poznati neki nalazi rimskog doba, ne bi predstavljali argumente da se tu traži naselje tipa putne stanice — Stanecli.

Istraživači koji su bili skloni tražiti ovo naselje u Sarajevskom Polju, povelili su se za jednim fragmentom natpisa otkrivenog na Ilidži na kojemu se sačuvalo samo početno slovo naziva tog naselja »*Aquae S...*«²⁸, videći u tome mogućnost da bi se to slovo S odnosilo na Stanecli. Distanca stanice Bistue nova — Stanecli iznosi, kako je već rečeno, 24 r. m., i to rastojanje preneseno u kilometre, ni u kome slučaju ne bi odgovaralo stvarnoj udaljenosti Vitez — Ilidža, a da se ne govori o slučaju kada bi se ta udaljenost računala od Zenice, gdje se svojevremeno ubicirala stanica Bistue nova.

Od svih istraživača koji su se bavili ovim problemom, do sada je Pašalić dao najbolji prijedlog za ubiciranje naselja Stanecli. Kao istraživač koji je radio mnogo na terenu, mogao je uočiti niz realnih činjenica i na osnovu toga donijeti pravilan zaključak, a tako je učinio i prilikom traženja lokacije ove stanice. Istina, u ubiciranju te

²² C. Patsch: GZM II, 1890., p. 95—96.

²³ G. Novak: o. c., p. 24.

²⁴ W. Tomashek: o. c., p. 521; CIL III, 8377, 13858, 14331, 14621.

²⁵ K. Miller: o. c., p. 473.

²⁶ A. Mollinary: o. c., p. 87.

²⁷ V. Skarić: Iz rimske prošlosti (Stanecli — Stavnja), GZM XXXV, 1923., p. 81—84.

²⁸ D. Sergejevski: *Aquae S...* bei Sarajevo, *Novitates Musei Sarajevoensis* br. 13, Sarajevo 1936., p. 1—3.

stanice na područje Kiseljaka bio je dosta oprezan i nije se konačno izjasnio za detaljnije ubiciranje, stavljajući je u šire područje Kiseljaka²⁹.

*
* *

Na kraju izlaganja može se zaključiti slijedeće: na rimskoj saobraćajnici Salona — Argentaria, uz ostale stanice na njoj, spominje se i stanica Stanecli. Nakon epigrafskih nalaza u Varvari, na izvoru Rame, koji se odnose na stanicu Bistue vetus i u Zenici, kao i u Vitezu i Malom Mošunju, koji se odnose na stanicu Bistue nova, time se odredila i ubikacija tim dvjema stanicama a to je pomoglo da se dalje od stanice Bistue nova odredi bar parcijalni pravac te saobraćajnice. Svestranom analizom distanci između stanica, proučavajući daljnji tok pravca ceste koji je vodio od Bistue nova prema Argentariji, te na osnovu bogatih tragova rimske kulture u Gromiljačkoj kotlini, može se tvrditi da je cesta od stanice Bistue nova (Viteza) dalje vodila preko Busovače za Gromiljak i Kiseljak, a odavde se račvala u dva kraka, jedan nizvodno prema današnjem Visokom, odnosno dolini Bosne, a drugi prema Lepenici, preko Sarajevskog Polja i Romanije, dalje za istočnu Bosnu.

Naselje Stanecli nalazilo se, dakle, u Gromiljaku, a za svoj razvoj treba da zahvali tamošnjoj eksploataciji zlata, pa je dugo vremena imalo značaj rudarskog naselja. Vremenom kada se intenzitet eksploatacije smanjio, grad je egzistirao kao administrativni centar tog distrikta, a budući da je tuda prolazila i spomenuta saobraćajnica, to naselje je ujedno imalo značaj i kao putna stanica pa je, stoga, i zabilježena na Tabuli Peut.

ENVER IMAMOVIC

A PROPOS DE LA LOCALISATION DE L'AGGLOMERATION ROMAINE DE STANECLI

RESUME

La voie romaine Salona — Argentaria est l'une des quatre routes bien connues qui partaient de Salona dans différentes directions. Cette route était d'une importance particulière car elle reliait Salona non seulement à la Pannonie mais aussi à tous les gîtes métallifères qui se trouvaient dans l'arrière-pays de la province romaine de Dalmatie. Sur la Tabula Peutingeriana, grâce à laquelle, d'ailleurs, nous connaissons cette voie, nous lisons: Salona — XVI — Tilurio — XXII — Ad Libros — IX — In monte Bulsinio — VI — Bistue Vetus — XXV — Ad Matri-

²⁹ E. Pašalić: o. c., p. 51.

cem — XX — Bistue nova — XXIV — Stanecli — Argentaria. Récemment encore la direction de cette route était assez incertaine, ce qui rendait par conséquent difficile de situer les différents relais qui la jalonnaient; mais les trouvailles archéologiques récentes faites dans les différentes parties de ce territoire ont permis, du moins dans une certaine mesure, d'élucider ce problème.

Les plus importantes de ces trouvailles sont les monuments épigraphiques découverts à Varvara, Zenica et Vitez. Sur le fragment d'inscription trouvé à Varvara on peut lire entre autres: mun. Bist ..., ce qui a permis de conclure qu'il s'agissait du relais de Bistue vetus, qui figure sur la Tabula Peut. A Zenica on avait auparavant trouvé deux monuments épigraphiques semblables: l'un mentionne dec. mun. Bis., alors que sur l'autre nous pouvons lire entre autres: duuv [iro municip. B], i ist, ce qui a fait conclure à certains chercheurs que le relais suivant de Ad Matricem, c'est-à-dire Bistue nova, se trouvait sur le territoire de l'actuel Zenica. Cela signifierait en même temps que cette voie, allant de Varvara et passant par Vitez, menait à Zenica et, de là, en Bosnie orientale. Cette hypothèse serait peut-être restée valable si entre temps de nouveaux monuments n'avaient été découverts dans d'autres régions, qui présentent suffisamment d'arguments pour que l'on puisse définitivement réfuter la thèse antérieure concernant la localisation de Bistue nova. On a en effet découvert à Fazlići, dans la région de Vitez, un monument épigraphique sur lequel nous pouvons lire: P. Aelius ... decurio municip. Bist (uensis), et ce vestige, de même que les autres trouvailles datant de l'époque romaine faites dans cette région, porte à croire, avec raison, que Bistue nova se trouvait en réalité sur ce territoire et non à Zenica. Ce que vient également confirmer l'analyse des distances figurant entre les relais Ad Matricem — Bistue nova. Ce fait étant admis, nous nous heurtons à un autre problème: celui de la direction prise alors par cette voie au-delà de Vitez. Menait-elle vers Zenica, ou vers Kiseljak? Faisant de ce problème l'objet de notre étude, nous sommes parvenus, après avoir apporté tout notre attention aux matériaux dont nous disposions, sans négliger aucun des aspects de la question, aux conclusions suivantes: Si nous admettons le fait que Bistue nova se trouvait à Vitez, la voie en question devait indubitablement mener à Kiseljak, et de là, traversant la Plaine de Sarajevo et le massif de Romanija, vers la Bosnie orientale, c'est-à-dire vers Argentaria. Ceci est confirmé par divers arguments. En premier lieu, cette voie étant un chemin minier, son rôle primordial était de relier tous les gisements qui existaient dans cette région de la province de Dalmatie. L'un de ces gisements se trouvait dans le district Fojnica—Kiseljak—Kreševo, ce qui signifie que cette voie de communication devait passer par là. Ensuite, il y avait là un centre minier at administratif assez important qui groupait toutes les exploitations minières de ce district; il est possible qu'il ait pris de l'importance et soit devenu un relais de voyageurs. Enfin, rappelons que dans la région de Kiseljak, plus exactement à Gromiljak, se trouvaient des mines d'or bien connues, ce qui était une raison de plus pour que la route Salona—Argentaria passât précisément par là. La comparaison de la distance réelle séparant Vitez (Bistue nova)

de Gromiljak (Stanecli), et de celle qui correspond à XXIV milles romains (Bistue nova—Stanecli) permet de conclure que l'on peut à juste titre situer le relais de Stanecli sur le territoire de l'actuel Kiseljak, ce qui signifie en même temps que la voie en question passait par là.

ŽIVKO MIKIĆ

MEHANIČKA OBRADA LOBANJSKIH KOSTIJU U SVRHU LEČENJA I MAGIJANJA

*[Analiza na nalazima ranosrednjovekovnih lobanja iz Varvare kod
Prozora, Duvna-Županjca (lokalitet Karaula) i iz Zenice]*

Prilikom revizije osteološkog materijala sa Glasinca¹ iz antropološke zbirke Zemaljskog muzeja u Sarajevu, objavljena je jedna čisto vizuelna analiza svih lobanja iz te zbirke koje su imale svoje inventarske brojeve. Od preko 300 lobanja, koliko ih zbirka sadrži, tri lobanje su se odmah pokazale zanimljivim zbog promena koje su prozrokovane mehaničkom obradom njihovih kostiju. Na lobanji iz Varvare kod Prozora (inv. br. 194) i na lobanji iz Duvna-Županjca (lok. Karaula), pod inventarskim brojem 335, primećeno je da su mehanički sastrugani i otanjeni njihovi parijetalni torusi (ispupčenja na bočnim lobanjskim kostima), na površinama koje zahvataju između 40 cm² i 60 cm². Na lobanji iz Zenice (inv. br. 206) je primećeno da je mehanički proširen foramen occipitale magnum (veliki lobanjski otvor sa donje strane) uz desni condilus, odnosno sa leve anatomske strane. Sem toga, ova lobanja pokazuje izvesne znake, koji će biti obrađeni u daljem tekstu, a koji bi se mogli nazvati patološkim.

Potrebno je još napomenuti da su ove lobanje nađene prilikom arheoloških iskopavanja krajem prošlog ili početkom ovog veka, te da su potom deponovane u antropološku zbirku Zemaljskog muzeja u Sarajevu, gde se i sada nalaze.

¹ Ž. Mikić (B. Čović): Praistorijske lobanje iz grobova glasinčkog područja (II deo), Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANU BiH, XI, knjiga 9 Sarajevo 1973, str. 29—92.

DATIRANJE

Varvara (Prozor), red. br. 1, (T. I)

U antropološkom inventaru u odgovarajućoj rubrici o ovoj lobanji je zabeleženo: »Schadeldas eines Brachycephalus ohne Gesicht« i »Patsch Numeration 54.« Osim ove lobanje, karakteristične za okvir ovoga rada, zavedeno je ukupno 12 lobanja sa Varvare pod sledećim inventarskim brojevima: 193, 270, 271, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 311 i 312. S obzirom da je Patsch vršio iskopavanje na Varvari, pretpostavio sam da je taj materijal i obradio, ali posle detaljnog pregleda publikacija pod naslovom »Archäologisch-epigraphische Unterauchungen zur Geschichte der römisch Provinz Dalmatien« u »Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina«, objavljenih u periodu od 1896. do 1912. godine, utvrđeno je da Patsch nigde ne obrađuje osteološke nalaze sa lokaliteta Varvara.

Kako sigurnih arheološko-hronoloških opredeljenja nema, a na osnovu stepena kalcifikacije zemlje na lobanji u kojoj je ona ležala (ostaci zemlje se lako odstranjuju sa kosti; kompaktnost, koja se stvara vremenom, nije konstatovana), verovatnija je njena pripadnost ranom srednjem veku nego rimskom periodu. Sasvim sigurno lobanja nije recentna, što se pouzdano može uočiti i po njenoj morfologiji.²

Duvno-Županjac, lok. Karaula red. br. 2, (T. II)

U antropološkom inventaru o ovoj lobanji je zapisano: »Dunnknochiger Brachycephalus mit deutlichen Spuren der Trepanation« i »Patsch Numeration 47«. Sa ovog lokaliteta uzeto je 46 lobanja za antropološku zbirku Zemaljskog muzeja. One su zavedene pod sledećim inventarskim brojevima: 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359 i 360. Inventarski broj koji nosi za nas interesantna lobanja je 335. U jednom Patschovom radu o Karauli³ iz 1904. godine stoji. »Die Gräber, die wir in grosser Zahl geöffnet und die ein reiches kranilogisches Material für unsere anthropologische Sammlung geliefert haben, sind ihrer Form und ihrer Inventar

² Još jednu činjenicu u prilog ranosrednjovekovnog datiranja ove lobanje dao mi je dr B. Čović, viši naučni saradnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Naime, prilikom revizionih iskopavanja 1967. godine, kojim je on rukovodio, na praistorijskom nalazištu Velika Gradina u Varvari u jednoj sondi je nađena jama sa ranosrednjovekovnom keramikom i jedan grob bez priloga, koji bi isto tako mogao pripadati ranom srednjem veku, a što bi najverovatnije značilo da je i Patsch prilikom svojih iskopavanja nailazio na ranosrednjovekovni materijal, ali mu nije posvetio pažnju u publikovanju.

³ K. Patsch: Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römisch Provinz Dalmatien, WMBH IX, Wien 1904. str. 203.

zufolge noch jünger, zum Teile rezent. Die Verwandung der Karaula als Friedhof dauerte also lange an.«

Kod ovog primera se ne bismo mogli zadržati na datovanju koje bi odgovaralo terminu »römische Friedhof« po Patschu, iz razloga koji smo naveli i za prethodnu lobanju (stepen kalcifikacije i analogija sa Varvarom) s tim što bismo i ovu pripisali ranom srednjem veku.

Zenica, red. br. 3, (T. III)

U rubrici gde je zavedena ova lobanja, koja navodno potiče sa rimskog groblja, pripada brahikefalnom tipu i ima mandibulu (donju vilicu), Truhelka⁴ nam je ostavio jasne podatke o mestu nalaza, ali ne u isto vreme i sigurne podatke koji se tiču hronološkog opredeljenja. U njegovom tekstu, između ostalog, stoji: »Etwa 250 M. südwestlich von dem beschreibenden Gebäude wurde ein römischer Friedhof entdeckt, welcher auf die gleiche Weise angelegte Gräber enthielt. Diese bestanden aus je zwei 1,9 M. langen und circa 1 m. breite Schieferplatten, die sich zeltrörmig aneinanderlehnte und so ein Dach bildeten. Die beide Giebelseiten waren durch dreieckige Schieferplatten abgeschlossen. Unter diesen sparliche Gefässfragmente, ein eigentlich geformter Steckschlüssel aus Eisen, eine deformierte Münze und ein Bronzeringelchen scheinen während der Bestattung zufällig hineingerathen zu sein. Diese Gräbern wurden für die anthropologische Sammlung des Landesmuseums vier Cranien entnommen.«

Po opisu iz navedenog teksta, koji se odnosi na način sahranjivanja, grobnu konstrukciju i nalaze, koji, na žalost, nisu karakteristični samo za jednu epohu, Truhelkino datovanje može se osporiti utoliko što se mora proširiti mogućnost pripadnosti ovih grobova i ranom srednjem veku. Kako naš primer predstavlja jednu od 4 pomenute lobanje iz Truhelkinog teksta, onda se navedena mogućnost odnosi i na njega.

Poteškoće u preciznom arheološkom datiranju javljaju se zbog toga što navedeni prateći ostali arheološki nalazi nisu identifikovani u depoiima Zemaljskog muzeja.

Ako bi se uspostavilo jedno aproksimativno datovanje, onda sve tri lobanje svojom hronologijom mogu dopirati najdalje do X odnosno XI veka. Lobanja iz Varvare, sudeći po navedenim činjenicama, ne može biti starija od VI veka. Lobanja iz Duvna, kako zbog analognih osteomehaničkih tragova, s jedne strane, i zbog vrlo širokog Patschovog opredeljenja u navedenom tekstu, s druge strane, takođe ne bi trebalo da bude starija od VI veka naše ere. Lobanja iz Zenice ima geografski najbliže analogije sa nalazima iz avarske nekropole Čik u

⁴ C. Truhelka: Zenica und Stolac, Beiträge zur römisch Archäologie Bosniens und der Herzegovina, WMBH I, Wien 1893, str. 282.

Vojvodini, koji ne mogu biti stariji od VI veka, a po opisu koji nam je ostavio Truhelka i koji smo naveli, može se računati na ranosrednjovekovnu pripadnost. Gornja hronološka granica je X — XI vek naše ere. Za ovakvo opredeljenje poslužio je i analogan materijal o nalazima veštački proširenog velikog lobanjskog otvora sa šire geografske teritorije. Šteta je da se ove lobanje ne mogu arheološki sasvim pouzdano datirati, nego je hronološko određivanje izvršeno uglavnom na osnovu analogija i njihovog opšteg morfološkog stanja, tak da ovakvu vrstu datiranja treba primiti sa izvesnom dozom rezerve.

OSTEOMETRIJSKI PRIKAZ

Ovaj prikaz obuhvata polnu⁶ i starosnu reprezentaciju⁷, morfološki opis lobanja⁸ i dve tabele sa odgovarajućim merama po Martinu.⁹ Podaci o lobanjama su izneseni navedenim redosledom.

⁵ Analogni podaci koje navodi J. Kiszely (On the peculiar custom of the artificial of the foramen occipitale magnum, Acta Arheologica XXII, Budapest 1970., str. 301—321) sa teritorije Mađarske, nama geografski najbliže, iz perioda X—XI veka: Kál, grob 18; Kál, grob 75; Sárbogárd, grob 16; Karas, grob iz X veka; Mohács, grob 1, i Jutas, grob 54.

Odgovarajući analogni primeri sa teritorije Jugoslavije za sada su poznati samo sa dve lobanje iz avarske nekropole Čik kod Starog Bečaja u Bačkoj (nepublikovan materijal). Ove podatke mi je usmeno saopštio rukovodilac iskovanja prof. J. Kovačević, kome se srdačno zahvaljujem.

Navedeni usmeni podaci sa primerima veštački proširenog velikog lobanjskog otvora sa avarske nekropole Čik, uz nalaz iz Zenice, ući će u kartografski okvir ovoga rada, tako da se ovi podaci u jednom preglednom smislu nadovezuju na navedenu Kiszeljevu publikaciju i interpretaciju.

Lobanje iz Varvare i Duvna, sa svojim simetrično sastruganim parijetalnim torusima (ispupčenja na bočnim lobanjskim kostima) predstavljaju do sada nepoznate primere u odgovarajućoj stručnoj literaturi. Oni će biti obrađeni u ovome radu zajedno sa gore navedenim primerima kao jedna celina, a čija je zajednička svrha bilo lečenje, odnosno magijanje određenog karaktera.

⁶ Polna reprezentacija je izvršena po metodu K. Eryja Kinga, Alana Kralovànszkyja, Janosa Nemeskérija: (Történeti nepeségék Rekonstrukcijanok Reprezentációja, Antropologiai Közlemények, Akadémia Kiado, Budapest 1963, str. 41—90).

⁷ Pošto se u konkretnom slučaju radi samo o lobanjama, a ne o celim skeletima, i samo određivanje individualne starosti je otežano. Od nekoliko metoda, mogla se upotrebiti samo ona po Valloisu, koja starost određuje na osnovu obliteracije (srašćenosti šavova) između lobanjskih kostiju.

⁸ Morfološki opis je dat u četiri perspektive: odozgo, pozadi, odozdo i sa strane, uz podatke o stanju očuvanosti lobanja.

⁹ Linearne mere kje su tabelarno prikazane (tabela I i II), uzete su po metodi R. Martina (Lehrbuch der Anthropologie, Kranimetrische Technik, Bd. II. Jena 1928. str. 579—677). Uzete mere su podeljene u dve grupe — cranium cerebrale i cranium faciale. Odbir mera je izvršio autor. Tipološko i klasno opredeljenje, kao i statistička obrada, po mišljenju autora, u konkretnom slučaju nije potrebna.

Polna reprezentacija

	Varvara red. br. 1	Duvno-Županjac red. br. 2.	Zenica red. br. 3
1. tuber front. et parietale	—2	—2	+2
2.. glabella-arcus superciliaris	—2	—1	+2
3. processus mastoideus	—2	—2	+1
4. protub. occ. externa	—2	0	+1
5. squama occipitalis	—1	—1	+1
6. margo supraor. et orbitae	—2	—2	+2
7. arcus zygomaticus	—	—1	+1
8. facies malaris	—	—	+1
9. corpus mandibulae (M ²)	—	—	+1
10. trigonum mentale	—	—	+1
11. angulus mandibulae	—	—	+2
12. capitulum mandibulae	—	—	+2
POL	ženski (♀)	ženski (♀)	muški (♂)

Starosna reprezentacija

Na osnovu sračćenosti lobanjskih šavova, po Valloisovoj šemi, dobijeni su sledeći rezultati metodom upoređivanja:

Varvara, red. br. 1.	ženska lobanja stara oko 60 godina
Zenica, red. br. 3.	ženska lobanja stara oko 50 godina
Duvno-Županjac, red. br. 2	muška lobanja stara oko 40 godina

Morfološki opis lobanja

Varvara

S t a n j e očuvanosti. Lobanja bez facijalnog dela (od nasiona), bez mandibule i sa razbijenim delom na okcipitalnoj kosti oko foramena okcipitale magnum.

O p i s. Elipsoidni-brahikrani (index 8/1 = 83,73) krov lobanje. Sa gornje strane dug oval, koronalni i lambda šav jedva приметni, čelo široko, zatiljak širok. Oblik sa zadnje strane ne može da se odredi zbog sastruganih parijetalnih torusa, zatiljak nizak i sveden. Sa donje strane lobanja je široka i dugačka, deo oko foramen occipitale

magnum razbijen, vratna muskulatura srednje izražena. Sa strane lobanja je duga i srednje visoka, čelo istureno i ravno, zatiljak nizak, processus mastoydeus je mali, uzan i kratak.

Duvno-Županjac

S t a n j e očuvanosti. Cela lobanja, sa facijalnim kostima i maksilom. Mandibula nedostaje najverovatnije nestala tokom kasnijih manipulisanja).

O p i s. Romboidna-ultrabrahikrana lobanja (index 8/1 = 94,34). Sa gornje strane je kratka i vrlo široka, sa sačuvanim čeonim šavom (sutura frontalis), čelo široko, zatiljak takođe širok. Lambda i koronalni šav su teško vidljivi. Oblik lobanje pozadi ne može da se odredi zbog sastruganih parijetalnih torusa sa obe strane. Zatiljak je nizak, ravan i gladak. S donje strane je kratka i vrlo široka, sa vrlo izraženom vratnom muskulaturom (dovodi se u vezu sa vrlo reljefnom konfiguracijom lobanjske baze). Posmatrano sa strane ova lobanja je vrlo kratka i visoka, oštro čelo sa slabo izraženim nadočnim lucima, zatiljak je nizak i ravan, na najnižem delu malo izbočen i glatke površine. Procesus mastoydeus je robustan.

Zenica

S t a n j e očuvanosti. Kompletna lobanja sa mandibulom, dobro očuvana, sa nedostatkom (post mortem) velikog broja zuba. Na očuvanim zubima se primećuje abrazija (ojedenost zubne krunice usled konzumiranja hrane) sve do zubne pulpe (šupljine). Pri ocenjivanju individualne starosti na ovoj lobanji, pokazao se nesklad između ojedenosti zubnih krunica sa stadijumom srašćenosti lobanjskih šavova, a što se najverovatnije može protumačiti konzumiranjem uglavnom suve hrane.

O p i s. Ovoidno-romboidna-brahikrana lobanja (index 8/1 = 81,98). Sa gornje strane posmatrano ova lobanja je osrednje dužine, na delu oko lambde i bregme šavovi nisu jasno izraženi, čelo je široko, zatiljak širok. Pozadi je lobanja petougaoe forme, zaobljena, sa svedenim i glatkim zatiljkom. Odozdo je široka i kratka, sa jakom vratnom muskulaturom. Bočno je srednje duga i visoka, čelo nisko sa izraženim nadočnim lucima, zatiljak je ravan, processus mastoydeus je kratak i širok u usadnom delu.

Posle ovih morfoloških opisa, potrebno je još napomenuti da kod pomenutih lobanja nisu zapaženi patološki znaci, kao što su, na pr., occipitopetalia ili parietopetalia. Iz svih projekcija posmatrano, sve tri lobanje su simetrične. Anatomska varijacija sutura frontalis na lobanji iz Duvna je već konstatovana, a analiza tragova facijalne aorte na čeonj kosti lobanje iz Zenice će uslediti u daljem tekstu.

OSTEOMETRIJSKI PRIKAZ

Tabela I — cranium cerebrale

Martin N°	Varvara red. br. 1	Duvno — Županjac red. br. 2	Zenica red. br. 3
1.	166 mm	159 mm	172 mm
2.	162	162	175
3.	172	164	176
5.	93	96	104
7.	—	33	35
8.	139	150	141
9.	101	98	100
10.	127	122	120
12.	104	112	117
13.	95	98	104
16.	!	?	28
17.	135	133	131
20.	117	118	118
23.	534	502	517
24.	334	336	342
25.	!	364	361
26.	—	118	124
27.	—	—	—
28.	—	—	—
29.	116	102	111
30.	—	—	108
31/1.	—	—	—
33.	—	—	—

Tumač znakova:

! — mera ne može da se uzme zbog oštećenja

— — mera ne može da se uzme zbog srašćenosti šavova

? — mera ne može da se uzme zbog mehaničkog proširenja
na foramenу okcipitale magnum

Tabela II cranium — faciale

Martin N°	Varvara red. br. 1	Duvno — Županjac red. br. 2	Zenica red. br. 3
40.	!	93 mm	99 mm
42.	!	!	116
45.	!	112	115
46.	!	88	94
47.	!	!	107
48.	!	67	66
50.	!	24	22
51.	!	29	30
52.	!	39	39
54.	!	22	25
55.	!	49	51
57.	!	14	15
62.	!	76	77
63.	!	37	41
64.	!	32	38
65.	!	!	133
66.	!	!	112
67.	!	!	41
68.	!	!	104
69.	!	!	130
70.	!	!	69
71.	!	!	33

Tumač znakova:

! — mera ne može da se uzme zbog oštećenja facijalnih kostiju

Pored linearnih lobanjskih mera, određivanja pola i starosti, na ovim lobanjama može se izračunati još jedan vrlo značajan pokazatelj — lobanjska (moždana) zapremina po *Le e-Pearsonovoj*¹⁰ metodi, uključujući obe mogućnosti, i sa merom 17. i sa merom 20. po *Martinu*. Pošto se dobijene vrednosti delimično razlikuju, izračunata je i njihova srednja vrednost.

¹⁰ K. Pearson: On the reconstruction of cranial capacity from external measurements, *Man* 26 (1926), str. 46—50.

Tabelarno prikazano rezultat bi bio sledeći:

	sa merom 17.	sa merom 20.	srednja vrednost
Varvara red. br. 1.	1310,39 mm ³	1308,77 mm ³	1309,58 mm ³
Duvno-Županjac red. br. 2	1319,52	1351,76	1335,69
Zenica red. br. 3	1382,79	1403,87	1393,33

Uz do sada uzete mere i podatke sa lobanja, da bi rezultat osteometrijskog prikaza bio pregledniji, izrađena je još jedna zbirna tabela koja sadrži podatke o polu, individualnoj starosti i srednjoj lobanjskoj zapremini, kao i lobanjski tip:

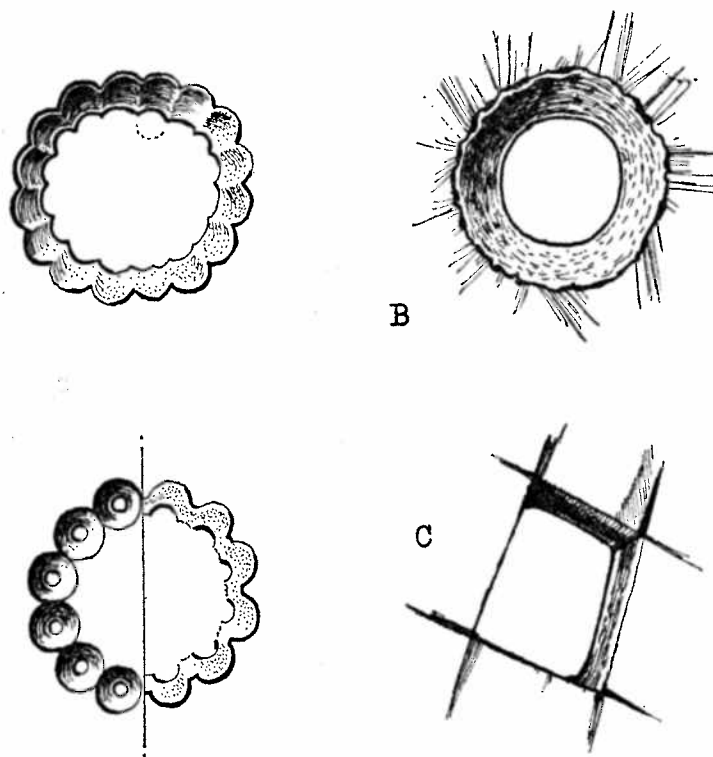
	pol	lobanjski tip	starost	srednja lobanjska zapremina
Varvara red. br. 1.	ženski	brahicephal	oko 60 god.	1309,58 mm ³
Duvno-Županjac red. br. 2	ženski	brahicephal	oko 50 god.	1335,69
Zenica red. br. 3	muški	brahicephal	oko 40 god.	1393,33

Na kraju osteometrijskog prikaza potrebno je još napomenuti da skeleti ovih lobanja nisu sačuvani, kao ni ostalih lobanja koje se nalaze u antropološkoj zbirci Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Time je njihova vrednost u celini umanjena. Na konkretnim primerima iz okvira ovoga rada taj nedostatak će umanjiti rezultate i opažanja o robustnosti, individualnoj visini, o povredama, o eventualnim patološkim tragovima itd.

ANATOMSKO-PATOLOŠKA OBRADA

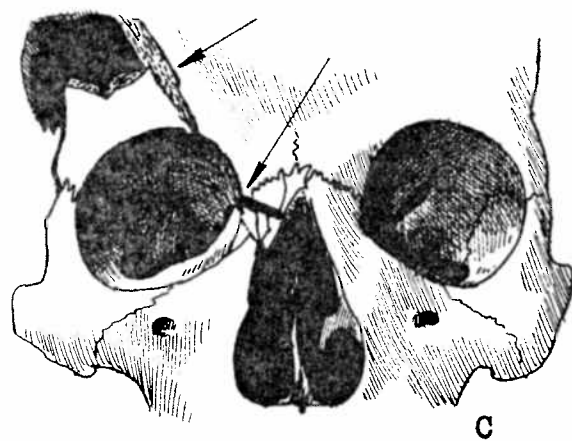
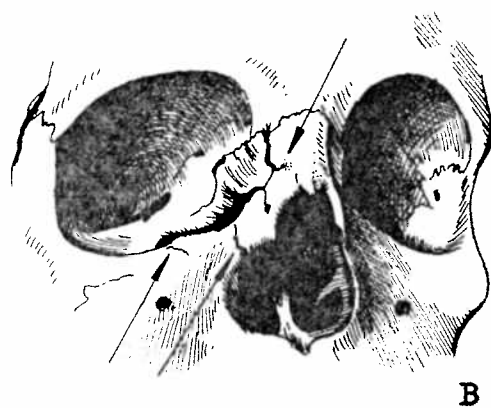
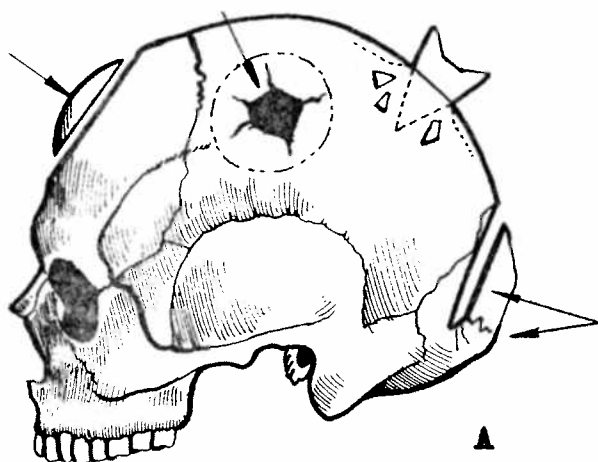
Na lobanjama iz Duvna i Varvare sastrugan je regio parietalis—pojedno simetrično polje sa svake strane — na kome nedostaje pokosnica sa ogoljenim delom sunderastog koštanog tkiva. Prilikom ovog zahvata, koji je morao biti izveden struganjem oštrog predmeta po koštanom tkivu, unutrašnja lamela parijetalne kosti nije dirana. Na lobanji iz Duvna ta je lamela sa leve strane mehanički nepravilno probijena, ali struktura loma govori o oštećenju koje je nastalo manipulisanjem posle iskopavanja, tako da taj detalj ne treba uzimati u obzir.

Opisani slučaj mehaničke obrade lobanjskih kostiju razlikuje se kako od trepanacije, tako i od raznih vrsta mehaničkih povreda. Pod trepanacijom (Slika br. 1., preuzeto iz: Brothwell, D. R.: Digging up bones. British Museum — London 1965. str. 129) se podrazumeva probijanje koštanog lobanjskog tkiva i prilaz i intervencija na spoljnoj moždanoj opni, na pr., radi otklanjanja raznih vrsta infekcija, odnosno glavobolja. Trepanacija se može izvršiti na nekoliko načina. Na primer, stvara se kružni otvor na kosti veličine nekoliko santimetara (sl. 1—B), bilo samo jednom sondom, bilo kružnim spajanjem većeg broja manjih sondi od po nekoliko milimetara (sl. 1—A) da bi

Slika 1.
Tipovi trepanacija

se potom podigao koštani poklopac. Nasuprot kružnom otvoru postoji i četvrtasti (Sl. 1—C). On se izvodi na ovaj način: nekom odgovara jućom vrstom oštrog vlakna vrši »testerisanje« u četiri pravca, tako da se potom diže centralni koštani »poklopac« i prilazi se spoljnoj moždanoj opni. Pored ovakvih primera, postoji indicija da je u periodu paleolitika trepanacija vršena grubim probijanjem lobanje oštrim kamenim instrumentom. Međutim, u konkretnom slučaju, a kako pokazuju i rentgenski snimci (vidi fotose na tablama I — III) od-

Slika 2.
Vrste lobanjskih oštećenja.

govarajućih lobanja, cilj ovih zahvata nije bio prilaz spoljnoj moždanoj opni i intervencija na njoj — znači, smelo bi se zaključiti da nije u pitanju trepanacija.

S druge strane, dovoljno samo zbog simetrije tragova, ne može se tvrditi da su parijetalni torusi na lobanjama iz Duvna i Varvare odstranjeni rezom mača, ili nekog drugog oružja. Kako pokazuje slika br. 2—A (uzeto iz: Brothwell, D. R.: Digging up bones. British Museum — London 1965, str. 123), zasek mača ostavlja ravnu liniju reza. U konkretnom slučaju linija ogoljavanja nije ravna. Na lobanji iz Varvare ona je konveksna, a na lobanji iz Duvna konkavna (vidljivo na rentgenskim snimcima na tablama I i II). Kako je to struganje simetrično sa obe strane (norma facialis), onda ta činjenica može samo potvrditi da je ono bilo istovremeno izvršeno, te da je na taj način postignuta simetrija u ovom hirurškom zahvatu.

Na lobanji B slike 2. vide se povrede u arhitalnoj i očnoj regiji sa znakovima lečenja. Lobanja C sa iste slike pokazuje povredu na licu upravo pred smrt. Rez na kosti je čist — nelečena priroda rane.

Tri navedena primera se ne mogu porediti sa lobanjama iz Duvna i Varvare, ali mogu poslužiti da se detaljno prikažu svi primeri fizičkih oštećenja na lobanjskim kostima. Međutim, kako nikakva sličnost ne može da se pronađe, znači da je potrebno naći jedno drugo adekvatno tumačenje zašto su simetrično sastrugani i otanjeni parijetalni torusi na ovim lobanjama.

S pravom bi se moglo postaviti pitanje, nije li možda u svrhu nekog magijanja ovaj zahvat izvršen post mortem. Da je on ipak izvršen intra vitam, postoje dva očigledna dokaza. Prvo, rub »defekta« na lobanji iz Varvare pokazuje (tabla I) završnu reaktivnu upalu koja sa sigurnošću ukazuje da je ceo zahvat izvršen u toku života. Ravna površina spoljne strane »defekta« u predelu ruba takođe ukazuje da je ova promena izvršena za života. Drugi dokaz je konstatovan na ovoj istoj lobanji. Na njenoj levoj strani nalaze se dva polja zahvaćena struganjem, a na desnoj samo jedno. Zadnje polje sa leve strane i desno polje imaju simetričan odnos. Drugo, manje polje, sa leve strane stvoreno je pre ili posle glavnog zahvata, a koji je uz to obavljen sa obe strane lobanje. Ono je, ili prethodilo celom zahvatu kao jedna vrsta sondiranja (pošto je osoba stara oko 60 godina), ili je pak kasnije stvoreno da bi poboljšalo efekat cele intervencije. Neizvesno je da li je bolesnik mogao ubrzo umreti, ali je vidno da su svi zahvati vršeni u toku života u cilju ozdravljenja.

Pošto je lobanja iz Duvna-Županjsca svojim tragovima sasvim analogan primer, na nju se isto tako može primeniti tvrdnja o hirurškom zahvatu u toku života, a u cilju lečenja od neke bolesti glave.

U sunderastom delu koštanog tkiva parijetalnih kostiju nalazi se vrlo gusta mreža krvnih sudova. Krvni pritisak u njima se može povesiti iz različitih razloga, što je kao posledicu imalo pojavu raznih progresivnih glavobolja. Treba napomenuti, da su u konkretnom slučaju u pitanju stare osobe, kod kojih se navedene vrste bolesti mogu očekivati sa više verovatnoće (dolazi do vrlo različitog zakrečavanja krvnih sudova na pojedinim mestima). Međutim, ne može se zalaziti

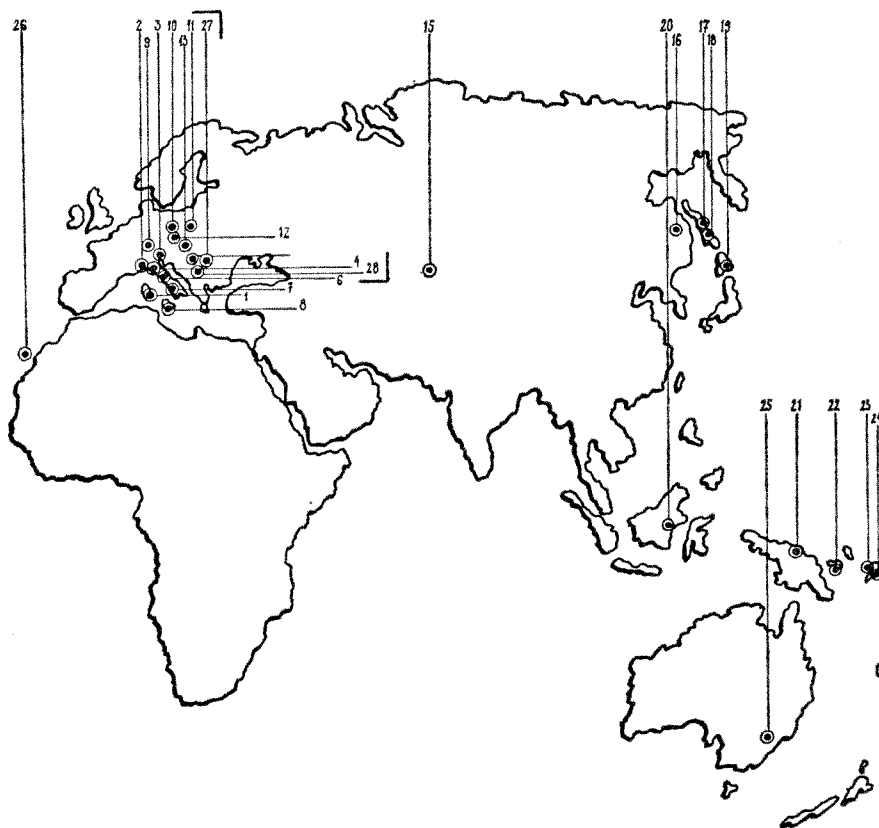
u detalje kako je »lekar-hirurg« došao do saznanja da struganjem sunderaste mase vrši otvaranje krvnih sudova zajedno sa njihovim uništavanjem i da na taj način odvodi krv iz kostiju glave, a da samim tim i smanji krvni pritisak u njima.

Ceo zahvat se može izvesti na dosta jednostavan način i sa vrlo jednostavnim instrumentima. Potrebno je, prvo, napraviti odgovarajući rez na koži (iznad gornje linije hvatišta muskulusa temporalisa) čime je već stvoren prilaz ka koštanom tkivu. Zatim bi usledilo struganje, odnosno probijanje gornje koštane lamele, koje je najverovatnije vršeno nekim ostrim metalnim instrumentom, podesnim za tu svrhu (slično savremenoj turpiji). Struganje parijetalnih torusa, zapravo smanjivanje krvnog pritiska odvođenjem krvi, vršeno je, kako smo već ranije videli, simetrično i istovremeno sa obe strane lobanje. Kad je sunderasto tkivo na određenoj površini odstranjeno do unutrašnje lamele parijetalnih kostiju, zahvat je bio završen. Otekla je jedna određena količina krvi koja je smanjila osećaj pritiska u glavi »pacijenta«. Zatim je trebalo pristupiti preventivi, o kojoj se ne može govoriti na osnovu nalaza kojima raspolažemo. Dovoljno je pomenuti da samim postojanjem određene količine hirudina u krvi dolazi do zgrušavanja, odnosno prestanka oticanja. Posle toga je trebalo formirati šav na koži glave i celu ranu izvesno vreme održavati — štititi od mogućnosti infekcija kako ne bi došlo do neželjenih sekundarnih posledica.

O bolnosti u toku samog zahvata, ili o eventualnoj narkozi, kao i o krajnjem ishodu ili pak uzroku smrti, ne može se govoriti. Potrebno je samo podvući, da je na lobanjama iz Varvare i Duvna utvrđeno da su hirurški zahvati vršeni u toku života, a najverovatnije u cilju ozdravljenja od neke vrste progresivnih glavobolja. Detaljniji podaci i interpretacije ne mogu se navoditi, jer su ovi nalazi koji potiču od starijih arheoloških iskopavanja na drugim lokalitetima do sada nepoznati.

U uvodnom delu rada, lobanja iz Zenice je pomenuta kao nosilac vidnih znakova patologije. Na njenom frontalnom delu čeone kosti konstatovana su dva skoro paralelna ureza polukružnog oblika u preseku, na razmaku oko 80 mm jedan od drugog, dubine oko 2 mm, i dužine između 30 i 40 mm. Ispitivanjem je ustanovljeno da je te ureze ostavila grana aorte facialis. U najranijem životnom dobu ona po nire duboko u kost da bi tokom razvoja isplivala na površinu kosti i išla ispod kože. Razvojna anomalija na primeru iz Zenice mogla bi se protumačiti kao uzrok nekom obolenju glave, a zbog prenatrženog pulsiranja pomenute aorte koje je i trag ostavilo. Kako pokazuje gornja fotografija na tabli III, svaka grana aorte facialis jednim svojim krajem ima svoj izlaz iz gornjeg dela supraorbitalnih lukova u obliku kružnog otvora, da bi se potom penjala preko čeone kosti u pravcu lobanjskog svoda. Analizirajući rentgenski snimak na tabli III, konstatovano je da drugih vidnih patoloških znakova na ovoj lobanji nema. To bi ipak značilo da je indicija o nekoj bolesti glave zbog jakog pulsiranja aorte facialis dovoljna, bez obzira na sve ostale morfološke pravilnosti koje lobanja iz Zenice pokazuje.

Pomenuto je da je na ovoj lobanji mehanički proširen foramen occipitale magnum sa leve anatomske strane (leva donja fotografija na tabli III). Ovakvi primeri poznati su iz Kiszelyjeve publikacije. (On the peculiar of the artificial mutilation of the foramen occipitale magnum. Acta arheologica XXII, Budapest 1970. str. 301—321), gde je sakupio i obradio nalaze iste vrste sa 26 lokaliteta iz celog sveta i iz različitih vremenskih perioda. Ako bi na dopunjen spisak

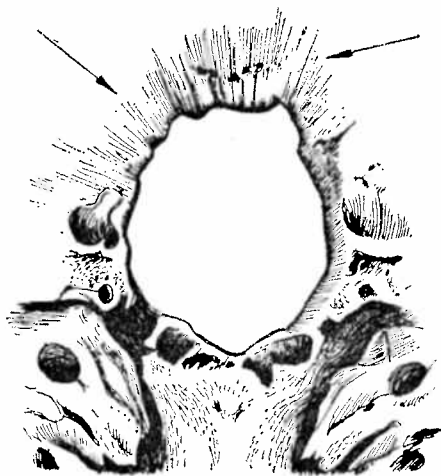
Slika 3.
Karta rasprostranjenosti (27 — Čik, 28 — Zenica)

nalazišta navedenog autora dodali i dopunjenu kartu rasprostranjenosti (slika br. 3) sa primerima iz Zenice i sa avarske nekropole Čik kod Starog Bečja u Bačkoj, redosled bi bio sledeći:

1. Museo Civico di Finale Ligure; grob iz X veka
2. Museo Civico di Finale Ligure, Aestino in Este; 2/II, srednji vek
3. S. Quirico d'Orco, Bologna; Lobanja N° 1889—V, etruski period

4. Matereso (Lucca), Antropološki institut u Rimu; N° 1880.
5. Fillotrento (Ancona), Antropološki institut u Rimu; N° 254
6. Monte S. Angelo (Foggia), Antropološki institut u Rimu; N° 2374
7. Telese (Benvenuto) i Sezza (Latina), Antrop. inst. u Rimu; N° 37553
8. Sicilija (Siculana i Petralia Soprana), Antropološki institut u Rimu; N° 644, 651, 653, 656, 658, 660 i 661.
9. Ofnet, Holenstein, Savezna Republika Nemačka; paleolitski period
10. Platiko (Münchenberg); slovenski period
11. Wansleben i Hefta (Sachsen, Mansfeld); neolitski i bronzani period
12. Podili i Mikulčice; nalazi iz neolita i slovenskog perioda
13. Szob-Kiserdo; X vek, grobovi 16, 23 i 45
Kal, grobovi 15, 18 i 75
14. Mohacs, grob, Sarbogard, grob 16, Karas, grob 1, Jutas, grob 54, Ellend, grob II-33
15. Kirghizia, Univerzitet, Lomnosov, Moskva; N° 60/1961 i 13/1951.
16. Goldi — Bollonsee; Ainu materijal
16. Goldi — Bollonsee; Ain materijal
17. Sakhalin; Ainu materijal, neolitski period i savremeno doba
18. Sakhalin; Ainu materijal, Etnografski institut u Lenjingradu, N° 5103—10, 5103—20, 5103—24 i 5105—12.
19. Yeso, Hokkaido (Kushiro); oko 1000. godine i mlađe.
20. Borny (Sinton); Dayk materijal, Museo di Storia Naturale G. Doria Genova, N° 1868/61.
21. New Guiana (severoistočni deo); Muzej Adelaid, Muzej Camberra.
22. New Britian
23. Melanesia, Ferguson i Normanby ostrva; Antropološki institut u Rimu; N° 844 i 1151.
24. Melanezia, Novi Hebridi.
25. Australia (along Liyer Murray)
26. Kanarska ostrva; Antropološki institut u Rimu, N° 3.
27. Zenica, Zemaljski muzej u Sarajevu; rani srednji vek, inv. br. 206.
28. Čik, Muzej u St. Bečeju; avarski period (dva nalaza).

Ako se analizira karta rasprostranjenosti nađenih lobanja sa proširenim foramenom okcipitale magnum, uključujući i primere iz Zenice i Čika, mogu se konstatovati tri grupacije. Jedna grupacija obuhvata ostrvo Borneo, Sumatra i Novi Hebridi, druga Sakhalin i Japan, a treća grupacija koja je najbrojnije zastupljena prostire se od Sicilije preko srednje ka severnoj Evropi. Od ove podele izdvajaju se tri nalazišta: Kirgizija, Australija i Kanarska ostrva.

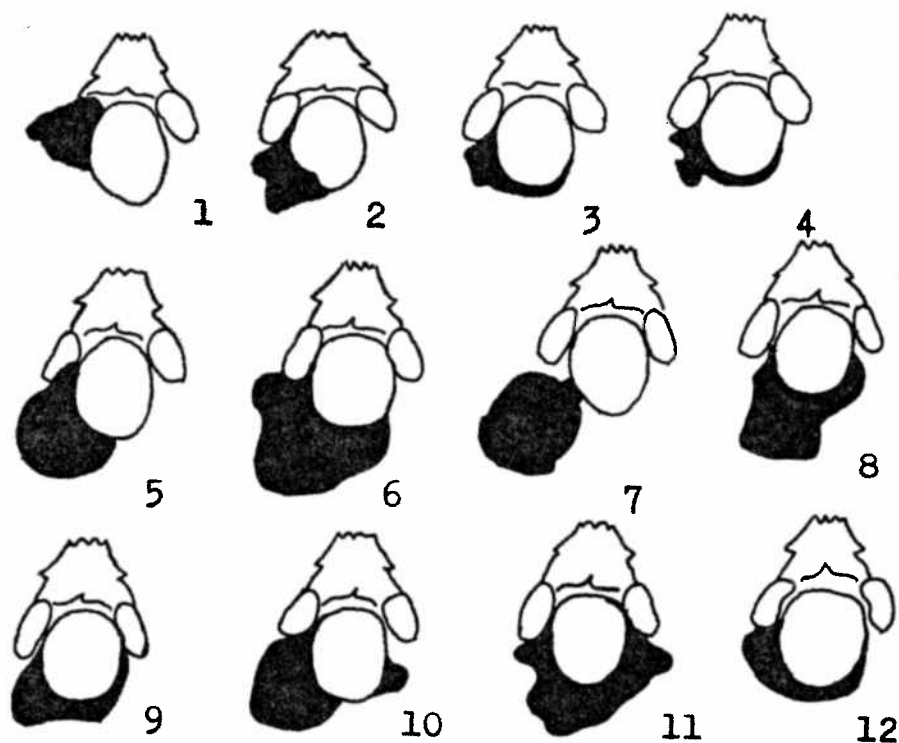
Slika 4.

Foramen occ. magnum proširen mehaničkim izbijanjem — ne struganjem.

Hronološka podela se ne poklapa sa geografskim rasporedom nalaza (za neke nalaze nedostaje hronološko opredeljenje), ali je vidno da je ova pojava poznata iz perioda mlađeg paleolita (Ofnet, Hölenstein), preko svih praistorijskih i istorijskih epoha sve do savremenog doba.

Foramen occipitale magnum je na svim lobanjama sa 28 nalazišta iz celog sveta proširen sa leve ili desne strane tako što je vertikalno na rubu otvora nekim sitno nazupčenim instrumentom vršeno struganje, tj. proširenje da bi se na taj način odvojio jedan deo kosti. Da li je prilikom ovakvog struganja kosti vratna veza između glave i trupa bila prekinuta, ne može se sa sigurnošću tvrditi, s tim što je sasvim pouzdano da je ona izvršena postmortalno. Međutim, vidi se (slika br. 4) da se ovakav način proširivanja velikog lobanjskog otvora bitno razlikuje od onog grubog načina mehaničkim iskucavanjem, koje je vršeno, na pr., u paleolitskom periodu, ali iz sasvim drugih pobuda.

Pomenuto je da su proširenja vršena sa leve ili desne strane. Kiszely u svojoj publikaciji na slici na strani 315. prikazuje crteže 11 primera sa proširenjem na levoj strani, gde spada i lobanja iz Zenice. Slika br. 5 pokazuje navedene nalaze, uz nalaz iz Zenice (lobanje iz Čika mi nisu bile dostupne za ovakvu obradu), tako da bi spisak od 12 nalaza bio sledeći:

Slika 5.

Nalazi na kojima je foramen occ. magnum proširen sa leve strane

1. Ligurija, grob 1
2. Kirgizija, Univerzitet Lomonosov u Moskvi, No 60/1951
3. Kal, grob 75
4. Kal, grob 15
5. Melanesia, Antropološki institut u Rimu, No 1065/F.
6. Sardinia, S. Mihaele in Bono, grob 15.
7. Atestino in Este, No II/2.
8. Sardinia, S. Lucifero, grob 106
9. Bologna, S. Qirico D'Orca
10. New Guiane, Cambera, No 36/26
11. Sardinia, Cungiureddu de Serafini, grob 1
12. Zenica, Zemaljski muzej u Sarajevu, inv. br. 206.

Geografski posmatrano, zapaža se da 10 nalaza pripada evropskoj grupi ove pojave, a 2 su izdvojena (Kirgizija i Kambara). To bi značilo da proširenje velikog lobanjskog otvora sa leve strane karakteriše evropska nalazišta, a proširenje sa desne strane je odlika ostrvskih nalaza na Pacifiku.

Hronološko paralelisanje ne daje odgovarajuće rezultate za podelu na pomenute dve grupacije nalazišta.

Što se pak tiče tumačenja ove pojave, najverovatnija je jedna od nekoliko mogućnosti koje navodi Kiszely.¹¹ Pošto je i danas, uz pomoć savremenih hirurških sredstava nemoguće intra vitam prići karakterističnom delu i izvršiti struganje, ostaje da je ceo zahvat izvršen post mortem. To znači da je najverovatnija ona Kiszelyjeva interpretacija¹², koja govori u prilog postmortalnoj intervenciji, da bi se potom sastrugane mrvice kostiju koristile za spravljanje »leka«.

Rekonstruisan, ceo proces bi izgledao ovako: koštane mrvice sa velikog lobanjskog otvora strugane su sa onih individua koje su za života болоvale od neke bolesti glave. Potom bi se od tih mrvica spravljao koštani prah, koji je mogao biti mešan sa nekom tečnošću, da bi tako spravljen »lek« pili živi bolesnici očekujući da će im on doneti ozdravljenje od iste bolesti, znači — tipičan primer psihosuggestivne magije.

ZIVKO MIKIĆ

ELABORATION MECANIQUE DES OS CRANIENS DANS LE BUT DU TRAITEMENT MEDICAL ET DE LA MAGIE

RESUME

On a étudié dans ce travail trois crânes de la collection anthropologique du Musée national de Sarajevo, dont la datation archéologique est relativement très large — ils appartiennent à la période du VIème et Xème siècle^{2,3}. On a raclé sur les crânes de Varvara et de Duvno les torus pariétaux de deux côtés symétriques (T. I—II), et sur le crâne de Zenica le foramen occipitale magnum du côté anatomique gauche (T. III) a été élargi d'une manière mécanique.

On a découvert ces crânes à la fin du siècle passé et au début de ce siècle et ils ont été trouvés pendant les fouilles archéologiques sur les lieux des trouvailles romaines.

On n'a pas put trouver de matériaux analogues dans la littérature pour les crânes de Varvara et de Duvno et on a constaté qu'ils n'appartiennent pas au groupe du »trepanace« à cause d'un traitement spécifique. Des matériaux analogues au crâne de Zenica ont été découverts dans 26 localités du monde entier. (v. la carte de l'extension dans le texte) ils, proviennent de différentes époques et ont été ramassés et publiés par Kiszely^{11,12}. Il faut yajouter encore 3 crânes du territoire de la Yougoslavie — deux du nécropole avare Čik (Voïvodine), trouvés par le prof. dr Jovan Kovačević et le troisième de Zenica, étudié en détail ici dans ce travail.

Le crâne de Varvara est féminin, brachycéphale âgé de 60 ans et d'un volume crânien de 1305,5 mm^{3/9}, le crâne de Duvno est lui aussi féminin, brachycéphale, âgé de 50 ans et d'un volume de 1335,6 mm³, tandis que le crâne de Zenica est lui masculin, aussi brachycéphale,

¹¹ Kiszely, n. d., str. 301—321.

¹² Kiszely, n. d., str. 321.

âgé de 40 ans et d'un volume de 1393,3 mm³. On peut voir les données ostéométriques sur les tableaux I et II (cranium cerebrale et cranium faciale). Les os du squelette ne sont pas conservés et on ne peut rien dire dans ce sens.

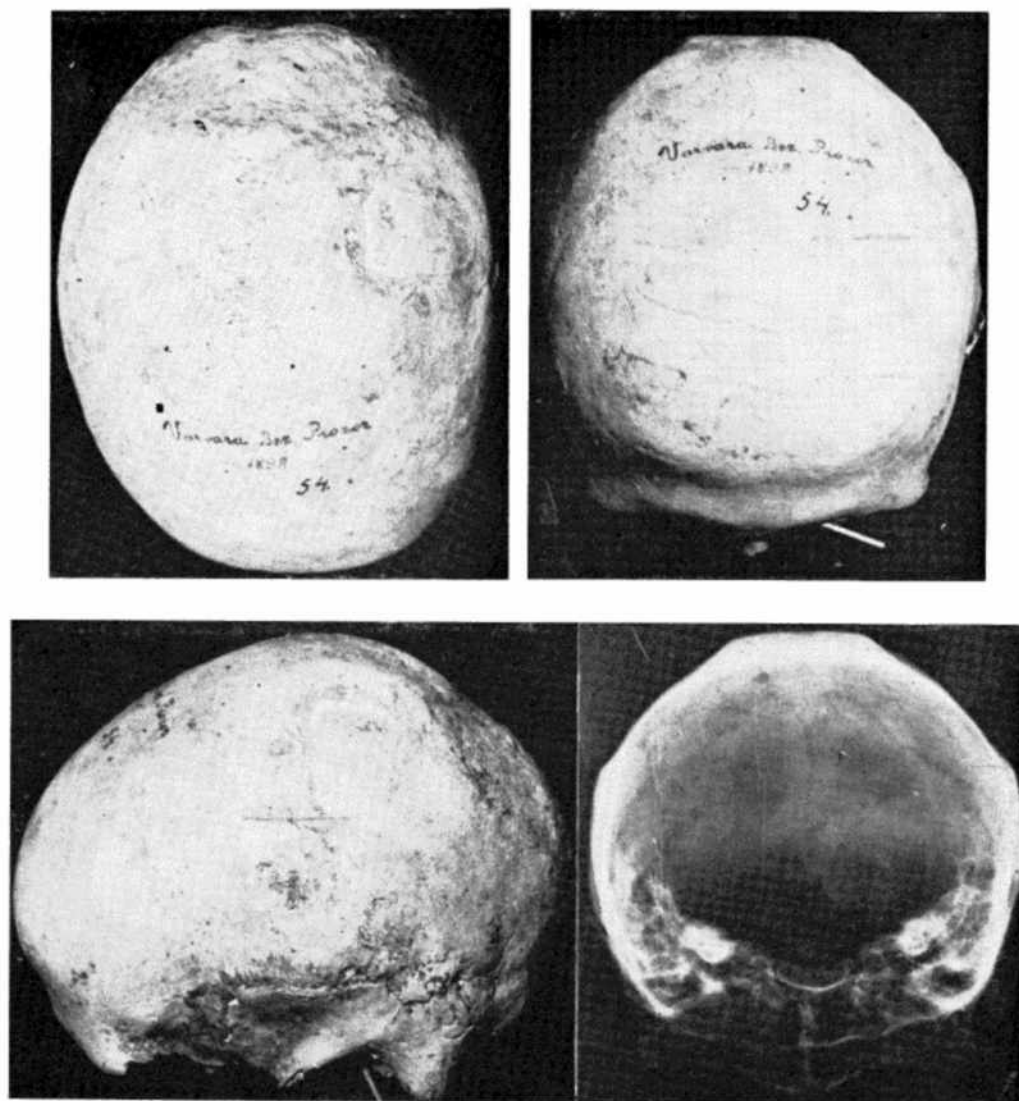
L'interprétation du phénomène de l'élargissement mécanique du foramen occipitale magnum d'après Kiszely est postmortale, de caractère magique. Néanmoins, on a recueilli sur le cadavre d'une personne qui a souffert d'épilepsie ou d'une autre maladie semblable, des miettes d'os raclées sur une partie adéquate autour du foramen occipitale magnum (probablement à cause d'une croyance), pour en préparer un remède. On donnait ce remède à boire aux malades qui souffraient de la même maladie — c'est en réalité un exemple de magie psychosuggestive. On peut accepter sûrement le fait que cette intervention a été faite après la mort, parce que même la chirurgie contemporaine ne peut pas faire une intervention sur les parties vitales du corps humain la vie durant. Sur l'exemple de Zenica existe un indice prouvant que le défunt a souffert — la trace de l'aorte faciale sur l'os frontal (T. III). L'aorte «est venue» à la surface de l'os probablement à cause d'un très fort pouls, ce qui a dû avoir de très différentes conséquences pour la santé du défunt.

Les tours pariétaux sur les crânes de Duvno et de Varvara ont été raclés avec un instrument aplati et intra vitam. Il existe une preuve irréfutable d'une telle constatation — c'est la trace d'une inflammation réactive sur une partie du tissu osseux (T. I). On peut supposer que cette intervention a été faite dans le but d'un traitement, parce qu'il ne s'agit pas du «trépanace», c'est à dire de l'intervention sur la méninge extérieure, mais la lamelle extérieure a été raclée ainsi que la masse spongieuse de l'os jusqu'à la lamelle extérieure. Il s'agit, probablement, d'une céphalalgie progressive et c'est pourquoi on a dérivé le sang des os de la tête (la masse spongieuse des os pariétaux contient un filet très épais de vaisseaux sanguins, dans lesquels la tension artérielle peut augmenter sous l'influence de différents changements dans l'organisme). On a dû faire cette intervention simultanément de deux côtés à cause de la symétrie des deux points de l'intervention. On a dû la faire de la manière suivante: il a fallu tout d'abord faire un accès à cette partie des os et enlever la peau et alors on a pu racler et enfin dériver le sang. On peut voir par la radiographie que c'est très précis et qu'on n'a pas troué la lamelle intérieure des os pariétaux (on voit sur le tableau II un trou fait lors d'une manipulation après le déterrement). On peut remarquer sur le crâne de Duvno (observé par norma facialis) qu'il est raclé du côté concave et sur celui de Varvara, du côté convexe. On peut expliquer ce fait, entre autre, par la matière morphologique différente des crânes.

On ne peut pas constater, n'ayant pas de preuves sur les trouvailles concrètes, les résultats de la guérison, l'emploi de moyens narcotiques pendant l'intervention ou si le défunt de Duvno, par analogie avec le crâne de Varvara, est mort pendant l'intervention chirurgicale parce qu'il n'y a aucune trace des inflammations réactives sur les os.

TABLA I

VARVARA (PROZOR)
Lobanja 1., — inv. br. 194

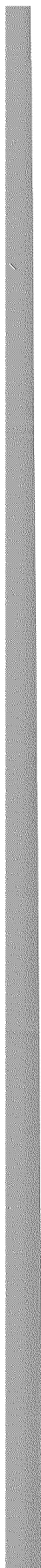
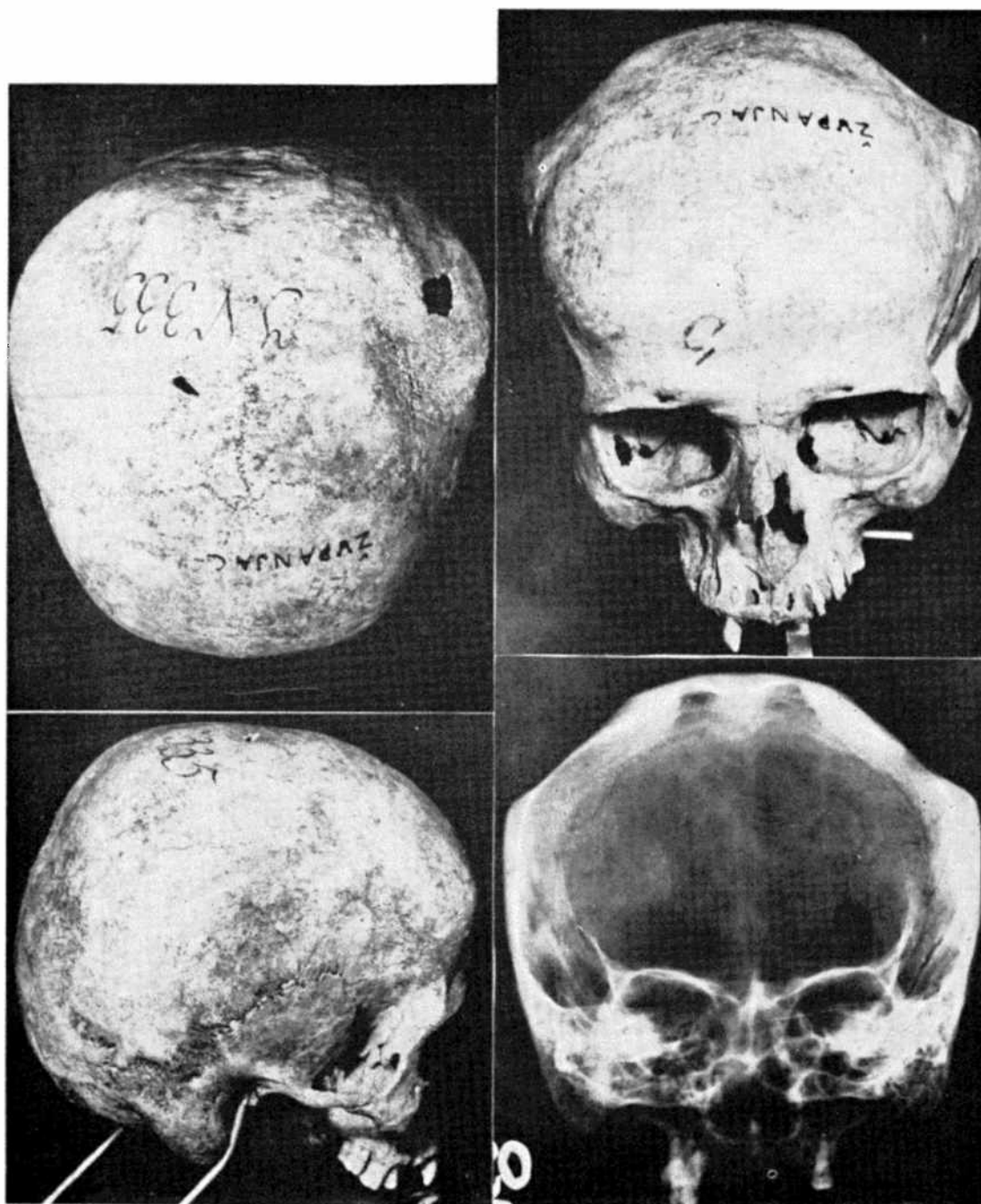

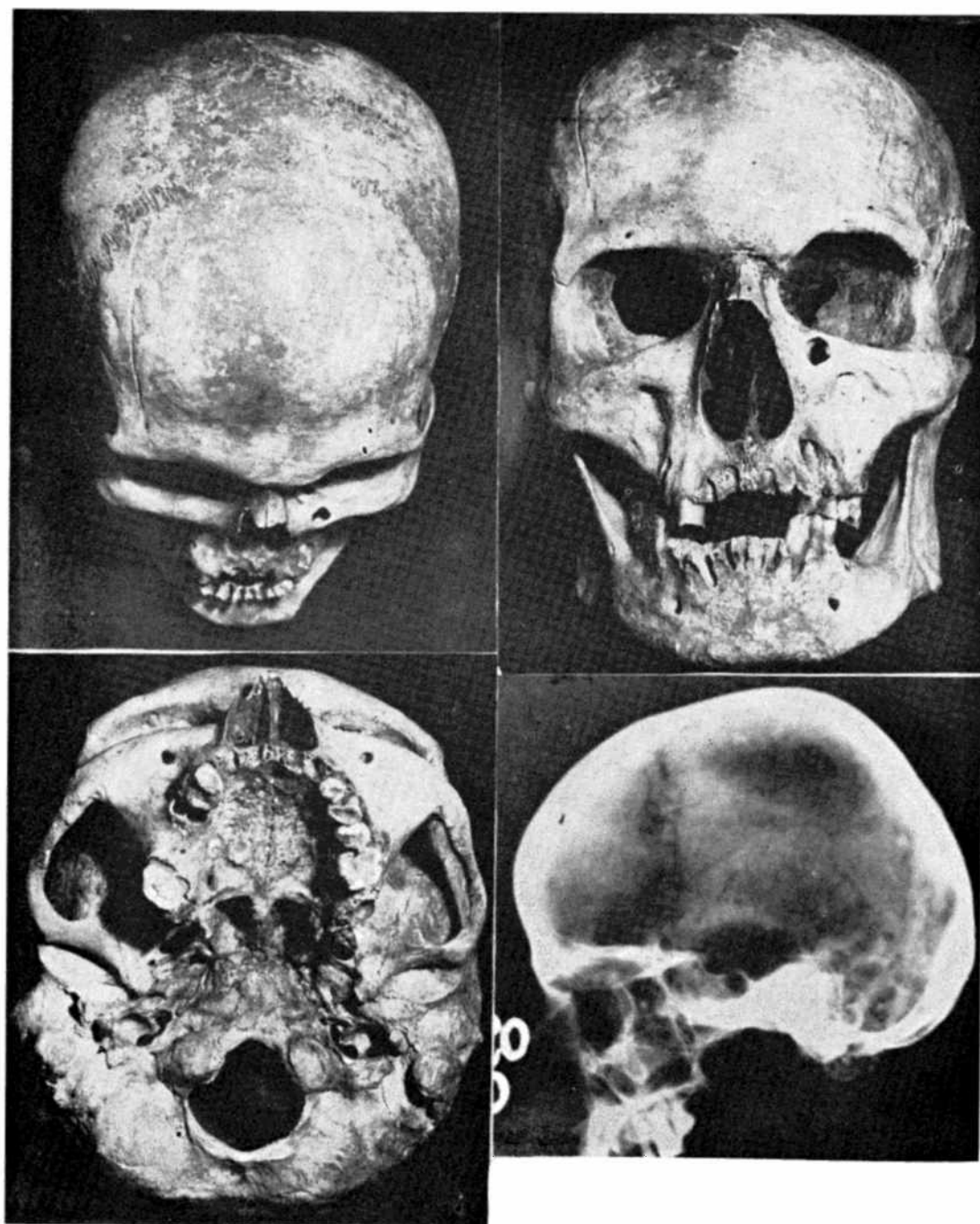
TABLA II

ZUPANJAC — DUVNO (Lok. KARAULA)
Lobanja 2., — inv. br. 335

TABLA III

ZENICA
Lobanja 3., — inv. br. 206

1. MILUTIN GARAŠANIN »PRAISTORIJA NA TLU SR SRBIJE«

(Izdanje Srpske književne zadruge, Beograd 1973).

Ova publikacija je objavljena u dva toma. Prvi tom obuhvata periode od paleolitskog do bronzanog doba (1—397). U drugom tomu je obrađeno željezno doba (400—543), a u njemu se još nalaze: opći zaključak (543—554), dodatak o novim istraživanjima (555—562), bibliografija (563—589), lista skraćenica (590—591), résumé (593—655), registar (657—680), kao i 127 tabli ilustrativnog materijala u crnobijeloj tehnici i 7 tabli (I—VII) ilustracija u boji. Treba dodati da djelo sadrži i 30 slika, odnosno različitih crteža u tekstu, 15 karata resprostranja i nekoliko hronoloških tabela.

Već samo ovi podaci dovoljno jasno pokazuju da pred sobom imamo jedno veliko djelo sintetičkog karaktera; to je zapravo najveće djelo ove vrste iz oblasti praistorijske arheologije u našoj zemlji. Čitajući ove tomove, čovjek se zaista može svestrano obavijestiti o stanju istraživanja i postignutim rezultatima u izučavanju praistorije na tlu Srbije, Vojvodine i Kosova. Uz ove podatke, čitalac će naći i čitav niz činjenica koje se odnose na susjedne oblasti pa na taj način dobiva jednu širu sliku o praistorijskim periodima Balkana, Panonije i Karpatskih oblasti.

Autor ovog djela, prof. Milutin Garašanin, dugo je godina vršio istraživanja u oblastima o kojima se ovdje govori, a uz to on predstavlja danas jednog od najboljih poznavalaca praistorije Balkana u evropskoj praistorijskoj nauci. U spoju ova dva osnovna elementa je i nastalo djelo »Praistorija na tlu SR Srbije«, krcato arheološkim podacima, bogato osvrtima na arheološku literaturu, puno novih misli i zaključaka. U tom smislu djelo zaslužuje najveću pažnju i odmah se može reći da ono ulazi u standardnu literaturu i da se bez njege neće moći ubuduće razmatrati nijedan važniji problem iz praistorije SR Srbije, naše zemlje, Balkana i Panonije u širem smislu.

M. Garašanin je dosada napisao vrlo brojne radove i rasprave koji se odnose na praistoriju Srbije, Vojvodine i Kosova. Treba, u prvom redu, spomenuti njegov rad »Neolithikum und Bronzezeit in

Serbien und Makedonien« objavljen u 39. Ber. R. G. K. 1958. godine, u kojem je dao vrlo opsežan pregled dva značajna praistorijska perioda u Srbiji i Makedoniji. Pored toga, nema nijednog drugog praistorijskog perioda na području Srbije, Vojvodine i Kosova o kojem on dosada nije višekratno pisao. Prvi tom novog djela je, zapravo znatno proširen, prerađen, dopunjen i dokumentiran novim podacima, rad objavljen 1958. godine u Berichtu R.G.K. U drugom tomu je vješto načinjena sinteza i značajna dopuna brojnih rasprava koje je o raznim problemima gvozdenog doba autor dosada napisao. Sasvim je jasno da je priroda ovoga djela drugačija, da je to jedna opća sinteza i zato je u njemu došlo do izražaja autorovo široko poznavanje materijala i mogućnost njegovog sintetičkog sagledavanja. U tome se i sastoji glavna odlika djela, a to je i najveća zasluga autora, danas već zaslužnog doajena u oblasti jugoslavenske praistorijske nauke.

Prvo ćemo spomenuti nekoliko općih karakteristika ovog djela:

1. autor se držao striktno hronološkog reda, i njegovo izlaganje se tako pretapa iz jednog u drugi praistorijski period.

2. Pojedine kulturne grupe su obrađene — kad god je to moguće — prema jednom unaprijed odabranom obrascu. Na taj način čitalac odmah zna gdje će naći određenu materiju. Taj obrazac teče otprilike ovim redom:

- a) historijat istraživanja,
- b) rasprostranjenost grupe,
- c) naselje i stan,
- d) grobovi i način sahranjivanja,
- e) pokretni inventar i interna hronologija,
- f) lokalne varijante,
- g) ekonomika
- h) historijska interpretacija sa razmatranjem šireg kulturnog okvira,
- i) apsolutna hronologija.

3. Uz svaku grupu je data vrlo opsežna bibliografija. Može se odmah reći da je djelo u bibliografskom pogledu dostiglo izvanredno visok stepen i da se ovdje radi o gotovo iscrpljenoj bibliografiji. Svaki naučnik zna šta to znači za njegov svakodnevni rad.

4) Na kraju pojedinih perioda i na kraju djela iznesena su zaključna razmatranja, što je vrlo korisno za sagledavanje cjeline.

5) U tehničkom pogledu djelo je korektno urađeno.

Teritorij koji je autor obuhvatio veoma je značajan za izučavanje praistorije Balkana i susjednih oblasti. Sam M. Garašanin kaže da je geomorfološki karakter teritorija igrao i te kako važnu ulogu pri formiranju pojedinih kulturnih kompleksa i grupa. Centar te teritorije čini područje Velike i Južne Morave, preko kojega prolazi od sjevera prema jugu (i obratno) velika magistrala Morava — Vardar. Preko Marice i Strume ovaj prostor je vezan za egejsko-anadolski prostor, a na sjeveru je široko otvoren prema Panoniji. Autor na ovoj teritoriji razlikuje tri osnovne zone (centralno-balkansku, panonsko-

karpatsku i zapadnobalkansko-dinarsku zonu), pa je i nastojao da u tretiranju pojedinih perioda podvuče razlike među navedenim zonama. Naravno, u nekim periodima je to bilo lakše izvesti, a u drugima teže, jer su vladali drugačiji društveno-ekonomski i historijski uslovi. Kada je riječ o obradi pojedinih perioda, onda bismo tu podvukli samo neke važnije i interesantnije konstatacije, jer bi detaljnije rezimiranje djela zauzelo i suviše mnogo prostora.

Paleolitsko i mezolitsko doba su zauzeli najmanji dio teksta u ovoj publikaciji. To nije posljedica nekog posebnog afiniteta autora prema pojedinim periodima nego je odraz stupnja istraženosti paleolitskih i mezolitskih stanica na teritoriji SR Srbije. Čini se da je i ova sinteza ukazala na urgentnu potrebu da se na ovom prostoru priđe dugoročnijem sistematskom istraživanju najstarijih praistorijskih perioda, jer se već dosta oštro osjeća ovaj nedostatak u balkanskoj praistoriji.

U okviru *neolitskog doba*, M. Garašanin je najveću pažnju posvetio starčevačkoj i vinčanskoj kulturnoj grupi. Ove dvije grupe i predstavljaju najvažnije kulturne i »etničke« pojave u neolitu SR Srbije, a pored toga, autor je i najbolji specijalista za vinčansku kulturnu grupu u Jugoslaviji. Potiska, lengyelska i danilska grupa zapremaju samo periferne oblasti ovog područja, pa imaju i sporedan značaj za tu teritoriju.

Starčevačka grupa je smještena i posmatrana u okviru srednjo-balkanskog i istočnobalkanskog kompleksa starijeg neolita, sa svim konsekvencama koje iz toga slijede. Autor je, među ostalim, došao do vrlo interesantne postavke da su na ovom prostoru prvobitno postojale dvije osnovne grupacije: jedna sa grubom keramičkom robom (u koju svakako ulazi i samo Starčevo) i drugu sa monohromom keramikom (prvenstveno u Anadoliji i Tesaliji). Tek kasnije je došlo do međusobnog prožimanja, odnosno do njihovog spajanja.

Vinčansku kulturnu grupu autor je podijelio na šest varijanti: klasičnu, južnomoravsku, kosovsku, istočnobosansku, erdeljsku i oltenijsku. Na taj način on je ovu grupu obradio, manje — više, u cjelini, bez obzira na teritoriju. Takav pristup je donekle i normalan, jer se teritorija klasične — najvažnije — varijante nalazi u sjevernoj i zapadnoj Srbiji i Vojvodini, pa je odatle i najprikladnije vršiti podjelu grupe na varijante. Pisac je za svaku varijantu izvukao osnovne elemente materijalne i duhovne kulture. U tekstu se osjetila prilično velika teškoća pri preciznijem određivanju teritorije pojedinih varijanata, jer se na dodirnim regijama kulturni elementi vrlo mnogo međusobno miješaju.

U rješavanju geneze vinčanske grupe M. Garašanin je ostao kod svojih ranijih teza i vezao ovu grupu za tzv. balkansko-anadolski neolitski kompleks. Njegove su osnovne karakteristike: tamna monohromna keramika, sa tendencijom ka bikoničnim oblicima i sa izvjesnim zajedničkim tehnikama ukrašavanja keramičke robe. U taj kompleks spadaju — prema autorovom mišljenju — neka tračka i zapadno-anatolska nalazišta, kretska grupa, makedonska grupa, vinčanska i lengyelska grupa, kao i neke grupe u alpskom i srednjoevropskom prostoru. Naravno, ovamo spadaju i mnoge pojave u Tesaliji.

Balkansko-anadolski neolitski kompleks je nastao, prema autoru, postepenom i sukcesivnom migracijom od jugoistoka prema sjeverozapadu i sjeveru i u dodiru došljaka sa starim, domaćim stanovništvom. Podsticaj za migraciju iz koje se, po autoru, formirala vinčanska grupa pošao je možda od Paradimi grupe u tračkom primorju.

Autor »Praistorije« ne prihvata termin »eneolitsko« ili »bakarno« doba za period koji slijedi iza neolitskog doba. On je taj period obradio pod naslovom: *Prelaz u metalno doba i počeci bronzanog doba*, što je — izgleda — sasvim opravdano, jer na ovom terenu zaista nema jasno izdiferenciranog i posebnog eneolitskog doba.

U procesu indoeuropeizacije, mjesto neolitskih varijanti, sada se postepeno izdvajaju neka zasebna područja sa zajedničkim kulturnim karakteristikama. Među njima se posebno ističu južno Pomoravlje koje gravitira egejsko-maloazijskom svijetu (Bubanj — Hum grupa) i srpsko Podunavlje (Tiszapolgar, Bodrogekörösztur, Badensko-vučedolsko-kostolački kompleks).

Za bubanjsko-humsku grupu autor kaže da je to u arheološkom smislu najbolje poznata grupa prelaznog perioda, pa joj zato i posvećuje značajan prostor u svom prvom tomu. Pošto je i ovdje obradio materiju po naprijed pomenutim principima, M. Garašanin se posebno zadržao na pojedinim fazama bubanjsko-humske kulturne grupe (Bubanj-Hum Ia, Ib, II i III). U fazi Bubanj-Hum Ia određeno dominantno mjesto zauzima slikana grafitirana keramika i zato je usko vezana za istočno-bosanski i donjopodunavski kompleks sa grafitiranjem i hronološkom pogledu. Konačno, u fazi Bubanj-Hum III dolazi okviru ove grupe, badensko-kostolački elementi, što predstavlja novi kulturni tonalititet i što će naročito doći do izražaja u sljedećoj fazi. Za fazu Bubanj-Hum II su, pored toga, karakteristične kamene bušene sjekire i pojava pseudodominijanske robe, koja ima veliki značaj u kulturnom i hronološkom pogledu. Konačno, u fazi Bubanj-Hum III dolazi do određene degeneracije, a to je ujedno i faza koja već pripada ranom bronzanom dobu.

Pošto je pružio iscrpan komparativni pregled odnosa sa susjednim područjima, autor je došao do zaključka da se bubanjsko-humska grupa na području južnog Pomoravlja javlja kao formirana kulturna grupa i ona kao klin zadire na teritoriju ranije vinčanske kulture. Njeni nosioci su ipak mnoge stvari preuzeli od vinčanske kulture, i time se bubanjsko-humska grupa i izdvaja iz kompleksa sa grafitiranjem keramikom. Susret sa badensko-kostolačkim elementima mijenja donekle fizionomiju ove grupe.

U pogledu badenske kulture, M. Garašanin naglašava da je ona vrlo raširena (Podunavlje i Posavina, šire područje Panonije, alpski prostor, karpatska oblast) i dijeli je na varijante prema nekim ključnim nalazištima: Baden-Peceler, Baden-Kostolac, i sl. Autor smatra da je badenska grupa u cjelini nastala na bazi posljednjih pojava balkansko-anadolskog kompleksa u raznim područjima i uz priliv nekih novih — prvenstveno stepskih — kulturnih i drugih elemenata (str. 234).

U ovoj glavi je velika pažnja posvećena i grupi Belotić — Bela Crkva, koja je rasprostranjena u planinskim predjelima zapadne Sr-

bije i koja odražava posljednju etapu prelaznog doba. Svakako je zanimljivo da su naselja ove grupe potpuno nepoznata i da se njeno proučavanje bazira na grobnim nalazima. To su grobne humke različitih varijanti, u kojima je zapažen dvojak način sahranjivanja: tzv. skeletno sahranjivanje (zgrčenci u kovčezima) i kremacija (bez urni i sa spaljenim priložima). Iz nabiranja nalazišta i određivanja kulturnih karakteristika, autor konstatuje da genetske niti ove grupe vode prema pontskoj oblasti i Kavkazu. Još je važnija konstatacija da grupa Belotić—Bela Crkva spada među prve grupe na Balkanu u kojima je sahranjivanje vršeno u humkama (djelimično i spaljivanje!). Taj način sahranjivanja će u ovom regionu vijekovima ostati dominantan i može se vezati za protoilirski i ilirski etnički elemenat.

U općoj historijskoj interpretaciji, uz ovo poglavlje se najviše govori o složenom pitanju pontsko-stepskih uticaja na balkansko i donjopodunavsko područje i o indoeuropeizaciji ovog prostora u navedenom periodu.

U obradi *bronzanog doba* autor se služio podjelom bronzanog doba u Srbiji koju je sačinila Draga Garašanin. Ta podjela glasi otprilike ovako:

— bronzano doba I — rano bronzano doba, završetak prelaznog doba i doba stabilizacije (A_2 — B_1),

— bronzano doba II — srednje bronzano doba, period procvata, bronzano doba u užem smislu (B_2 — C),

— bronzano doba III — kasno bronzano doba, kraj pravog bronzanog doba i početak prelaznog perioda (D).

Prikaz ovog perioda se kretao prema osnovnim, na početku spomenutim, oblastima: centralnobalkanskoj, karpatsko-podunavskoj i zapadnobalkanskoj oblasti.

U prvoj oblasti se ističu slatinska, paraćinska i Medijana grupa. Sve tri grupe imaju neke zajedničke karakteristike, no ipak se o svakoj može posebno govoriti. U slatinskoj grupi su poznata samo naselja, dok nijedna nekropola nije do sada ispitana. S obzirom da je uočena izvjesna srodnost sa Bujanj-Hum — grupom, postoje pretpostavke da bi se ovdje moglo raditi o određenom autohtonom razvoju. U XVI vijeku pr. n. e. osjećaju se i neke veze ove grupe sa mikenskom kulturom. Paraćinska grupa je, opet, poznata samo po nekropolama, dok su naselja ostala sasvim po strani. Sahrana se vršila u urnama (kremacija), ukopanim u zemlju i bez humki, pa se ove nekropole donekle uključuju u široki kompleks polja sa urnama. U genezi paraćinske grupe je, vjerovatno, učestvovala slatinska grupa (ili one zajedno čine jednu grupu!). Što se tiče grupe Medijana, ona je poznata samo iz dva lokaliteta — antičke Medijane i Medveđe kod Lebane — no u svojoj genezi i ova grupa vezana je za slatinsku.

Podunavsko-karpatska oblast je u bronzanom dobu pokrivena sa vatinskom (pretežno u Vojvodini) i dubovačko-žutobrdskom (južno od prve) grupom. Naselja su u obje grupe vrlo slabo poznata, a njihovo proučavanje polazi, u stvari, od nalaza u nekropolama. U vatinskoj grupi sahranjivanje se vršilo u dva osnovna oblika (skeletno i kremacija), a u dubovačko-žutobrdskoj je zastupljena samo kremacija, pri čemu se i pepeo i drugi ostaci poslije spaljivanja stavljaju

u urne (humke su rijetke). Vatinska grupa ulazi u jedan opći kompleks bronzanog doba u karpatsko-donjopodunavskoj oblasti, koji karakterišu sudovi sa dvije drške i posebna ornametika (Otomani, Wietenbeng, Verbicioara, Tei, Monteoru, Costişa i dr.). Dubovačko-žutobrdská grupa je stajala pod snažnim uticajem sa jugoistoka, a kasnije je igrala značajnu ulogu u rušenju mikenskog svijeta u egejskoj oblasti.

Posebna varijanta vatinske grupe bila je raširena u brdovitim krajevima zapadne Srbije. Za razliku od Vojvodine i Podunavlja, ovdje je zastupljeno pretežno skeletno sahranjivanje u humkama, i to u jednom kontinuitetu od kraja ranog do kasnog bronzanog doba. M. Garašanin smatra da je ova varijanta vatinske grupe vezana za grupu Belatotić—Bela Crkva i da je učestvovala u formiranju ilirskog etničkog elementa.

U historijskoj interpretaciji bronzanog doba najvažnije su tri konstatacije autora:

a) u toku bronzanog doba u Srbiji, Vojvodini i na Kosovu jasno se vidi jedan kulturni i »etnički« kontinuitet, sve do prelaza u gvozdeno doba.

b) U periodu prelaza u gvozdeno doba na ovim prostorima nema ostava-depoa. Prema tome, iako su pokreti tokom egejske seobe imali jedan vrlo širok karakter, oni se nisu manifestovali nekim naročitim promjenama na užem prostoru Balkana.

c) Već sada se mogu izvršiti i određena etnička opredjeljivanja. Kulture zapadnobalkanskog područja se mogu vezati za kasniji ilirski etnički elemenat, donjopodunavsko-istočnokarpatski kompleks bi išao uz dački, a centralnobalkansko-donjopodunavski kompleks uz trački etnički elemenat. — To je sigurno ogroman naučni domet.

Zbog specifičnosti teritorije, u periodizaciji *gvozdenog doba* autor nije primijenio već uobičajeni Reineckeov sistem, niti neku bližu regionalnu hronološku skalu. Tu je, naprotiv, primijenjena podjela koju su još ranije razradili Draga i Milutin Garašanin za ovoj teritoriji i koja otprilike glasi:

- gvozdeno doba I — XIII do VIII vijek pr. n. e. (Br. D-HB₃),
- gvozdeno doba II — VIII — kraj VI vijeka, pr. n.e. (HC),
- gvozdeno doba III — kraj VI — kraj IV vijeka pr. n.e. (HD),
- gvozdeno doba IV — kraj IV — kraj I vijeka pr. n.e. (Laten).

U gvozdenom dobu I razrađene su sljedeće grupe i nalazi: vojvođanska grupa prelaznog perioda, Gava grupa, ostave prelaznog doba, nalaz iz Konjuše, grupa Donja Brnjica-Gornja Stražava, važniji pojedinačni nalazi.

Posebno bih podvukao da je u ovom periodu gvozdenog doba u Vojvodini značajnu ulogu igrala autohtona tradicija, odnosno tradicija vatinske grupe, dok su nove pojave vezane za perturbacije koje su tada nastale u ovom dijelu Evrope.

U pogledu ostava, M. Garašanin razlikuje tri vrste ovakvih arheoloških nalaza: ostave-skrivnice (gdje je sve istovremeno upotrebljavano), ostave-livnice (gdje je sakupljan stariji materijal, pa zato za

datiranje služe najmlađi objekti) i votivne ostave. Ove ostave se pojavljuju u tri hronološka horizonta:

- I horizont — XIII vijek (Br. D),
- II horizont — XII vijek (HA₁),
- III horizont — XI vijek (HA₂).

Gvozdeno doba II predstavlja, opet, period stabilizacije, u kojem se formiraju čvršće plemenske zajednice, a u pristupačnim panonskim krajevima se javljaju novi elementi iz pontsko-kavkaske oblasti. Materijal ovog perioda je autor obradio u sljedećim grupama: trako-kimerijska grupa, karpatsko-donjopodunavski kompleks (Basarabi grupa, ostave), zapadnobalkanski kompleks (glasinačka, suvorečka grupa), drugi nalazi (Žirovnica kod Kragujevca, Janjevo, Donja Ljubata).

Pojavu trako-kimerijskih elemenata autor je osvijetlio historijskim zbivanjima na Istoku, pokretima Skita i njihovim pritiskom na Kimerce.

Svakako su od najvećeg interesa podaci o glasinačkoj i suvorečkoj grupi u zapadnoj Srbiji, gdje dominiraju nekropole sa tumulima, koje se mogu sasvim sigurno vezati za ilirski etnički elemenat. Za Ilire je vezana i ostava u Janjevu. — Zabilježićemo i konstataciju autora da se Peonci, prema pogrebnom ritusu, mogu dosta sigurno vezati za ilirsku etničku grupaciju. Ova konstatacija ima veliki značaj za proučavanje ilirske historije.

Gvozdeno doba III M. Garašanin je označio kao vrijeme procvata rodovske aristokracije, u čijim se grobovima nalaze mnogi uvezeni i skupocjeni predmeti iz Grčke i Italije. No, takav je slučaj i u Trakiji, Makedoniji, Galiji, zapadnoj Germaniji, pa se tako ovaj teritorij uključuje u jedan opći tok društvenog kretanja u većem dijelu južne i srednje Evrope. U ovom periodu autor razlikuje sljedeće pojave: knježevski nalazi zapadnobalkanskog kompleksa, nalazi tipa Mramorac, nalazi mlađe glasinačke grupe, sremska grupa, nalazi skitskog karaktera. Prve tri grupe autor je vezao za ilirski etnički elemenat, pa je nalaze iz Novog Pazara i nalaze tipa Mramorac pripisao Autarijatima, dok je nalaze u užičkom kraju vezao uz plemensku zajednicu Desidijata.

Konačno, M. Garašanin je gvozdeno doba IV podijelio na tri faze: Latén I (500 — 300 g. pr. n.e.), Latén II (300 — 100 g. pr. n.e.), Latén III (100 — prve decenije naše ere). Najveća pažnja u obradi ovog perioda posvećena je keltskom i dačkom materijlu, kao i usaglašavanju historijskih izvora i arheološke dokumentacije.

U *općem zaključku*, na kraju drugog toma, autor je vrlo jasno sumirao osnovne rezultate do kojih je došao tokom izlaganja materijala o pojedinim periodima. Tu je izložena prava suština svih faktora koji su utjecali na tok događaja u praistoriji na tlu Srbije, Vojvodine i Kosova. Autor je ovdje pokazao svoje majstorstvo za sintetičko sagledavanje pojava i događaja i svoje djelo je dovršio na najbolji mogući način.

I sada još nekoliko zapažanja o djelu M. Garašanina.

»Praistorija na tlu SR Srbije« se čita do kraja sa velikim interesovanjem jer je — pored bogatstva činjenica — veoma logično kom-

ponovana. Posebna je vrijednost ove publikacije u tome što se svako poglavlje završava istorijskom interpretacijom. Na taj je način tipologiji arheološkog materijala i njegovom komparativnom proučavanju autor dao širi smisao jedne historijske nauke i odbacio zastarjela shvaćanja da je faktografija krajnji domet praistorijske arheologije. Ove interpretacije su, naravno, sve potpunije što se više ulazi u mlađe praistorijske periode, jer se sve više ulazi i u protoistoriju naše zemlje. Sve više dolaze do izražaja i pisani izvori iz drugih mediteranskih zemalja.

Pri tome se mora upozoriti da je veliki nedostatak u izučavanju praistorije Srbije, Vojvodine i Kosova nedovoljno poznavanje naseobinskih objekata u mnogim praistorijskim periodima. To se, pogotovo, odnosi na mlađe periode (izuzetak, valjda, čini slatinska grupa, gdje su, opet, nepoznate nekropole!). Bez dovoljnog poznavanja naselja teško je govoriti o društveno-ekonomskim odnosima u pojedinim praistorijskim periodima. Autor je do maksimuma iskoristio ono što mu je stajalo na raspolaganju, ali ova činjenica upućuje na potrebu da se u izučavanju praistorije u SR Srbiji u budućnosti mora više pažnje posvetiti baš dugotrajnijem sistematskom istraživanju naseobinskih objekata.

Detaljnja analiza materijala iz bronzanog doba ukazuje na činjenicu da se i na ovim teritorijama radi o dužem kontinuitetu u razvoju pojedinih grupa. Pošto se takva situacija zapaža i u zapadnijim krajevima Balkana, izgleda da takav razvoj u bronzanom dobu ima jedan općenitiji značaj u ovom dijelu južne Evrope. I, ukoliko definitivno prihvatimo tezu da su se u bronzanom dobu stvorile glavne pretpostavke za genezu pojedinih etničkih grupacija, onda ovi sintetički rezultati na tlu SR Srbije imaju izvanredan značaj.

M. Garašanin je u obradi mlađih praistorijskih perioda dosta često govorio o pojedinim etničkim zajednicama (Ilirima, Tračanima, Dačanima i dr.), i to pretežno u vezi sa arheološkim nalazima (na pr. Belotić—Bela Crkva—Protoiliri). Ne treba posebno ni podvlačiti koliko je važnost ovih podataka i zaključaka, jer se savremena nauka o paleogenezi pojedinih grupacija sve više oslanja na rezultate arheologije. S obzirom na to da je paleogeneza danas i jedan od najvažnijih problema preistorijske arheologije, jasno je da će ubuduće »Praistorija na tlu SR Srbije« biti polazna literatura za rješavanje nekih problema ovog karaktera.

Sasvim je prirodno da u ovakvom jednom monumentalnom djelu ima i stvari koje mogu izazvati diskusiju ili se mogu bolje prikazati. Naveo bih nekoliko takvih stvari:

a) djelo »Praistorija na tlu SR Srbije« je napisano negdje 1966—1967. godine, a izašlo iz štampe početkom 1974. godine. Tako se desilo da je između završetka pisanja djela i njegove pojave iz štampe prošlo čitavih 7 godina. Vanredno iscrpna literatura, koju je koristio autor, završava se negdje sa 1966. godinom. On je, doduše, pokušao da u »Dodatku« premosti ovaj vremenski raspon, no to nije nikako moglo biti adekvatno jednom integralnom tekstu. Sigurno je, zbog toga, da bi pojava djela 1968. godine značajno podigla njegovu aktuelnost. Naravno, to je nedostatak osjećaja kod izdavača, pa sam »Dodatak« govori da je autor taj nedostatak zapazio i osjetio.

b) Autorski popis djela u »Bibliografiji« je poredan po azbučnom redu. Tu, naravno, nema prigovora, samo je takva bibliografija slabo upotrebljiva za stranca. Kada je već napisan ovako opsežan résumé na francuskom jeziku (to je više nego pozitivno), trebalo je i bibliografiju dati i po azbučnom i po abecednom redu. Ovako je strani čitalac izložen jednom neuobičajenom naporu.

c) Šteta je što djelo nema posebne tipološke tabele materijala — naročito tabele keramike — i što su planovi svedeni na minimalnu mjeru (tako nedostaju i planovi kuća u vinčanskoj grupi). Nisam u mogućnosti da ocijenim da li je to izostavio autor ili je to posljedica štednje izdavača, no svakako bi u jednom drugom izdanju ovaj ozbiljan nedostatak trebalo ispuniti. Djelo bi tada za stručnjaka bilo mnogo potpunije.

d) Što se tiče problema o kojima bi se mogla pojaviti i drugačija mišljenja, spomeno bih samo nekoliko primjera:

— u tumačenju geneze neolitskih i nekih postneolitskih grupa, autor je sklon da to protumači serijom migracionih pokreta sa Istoka (Mala Azija i dr.) u kojima su stigli na ovu teritoriju nosioci tih grupa. Može se ovdje upozoriti na činjenicu da istovremena nalazišta u susjednim regijonima koja imaju razrađenu stratigrafiju (BiH, Dalmacija, Albanija) pokazuju više jedan autohtoni razvoj nego prekide i doseljavanja potpuno novih grupa. Određeni kulturni uticaji često daju utisak seobe novih grupa, i o tome se danas mišljenja naučnika dosta razilaze.

— Suprotno tome, autor posmatra genezu badenske grupe na osnovama posljednjih pojava balkansko-anadolskog kompleksa u raznim područjima. Forme badenske grupe u našim krajevima bi se formirale u Panoniji, a na osnovi lasinjske grupe u Slavoniji i na rubu Alpa (str. 234). Time se, u suštini, pretpostavlja određen autohtoni razvoj ove grupe, a baš o tom pitanju nailazimo na vrlo podijeljena mišljenja. Upravo se badenska grupa tumači kao posljedica velikih pokreta koji su u postneolitskom dobu zahvatili veliki dio Evrope.

— U obradi slatinske, paraćinske i Medijana grupe, autor je možda otišao u usitnjenu podjelu. Pošto je sam vršio istraživanje lokaliteta ovih grupa, učinilo mu se potrebnim da ih i posebno izdvoji. Sam autor, međutim, konstatuje da su paraćinska i Medijana grupa vezane genetski za slatinsku grupu. Dobiva se utisak da je to sve ipak jedinstvena grupa, sa određenim varijantama i fazama (str. 306—309).

— Nije sasvim jasno zašto su, u inače vrlo dobroj obradi i kulturnoj razdiobi gvozdenog doba II, posebno tretirane glasihačka i suvorečka grupa. Radi se o istim kulturnim elementima i o istoj pripadnosti ilirskom etničkom elementu.

Mogli bi se navesti još neki primjeri i problemi o kojima postoje podvojena mišljenja. Smatram, međutim, da i to spada u pozitivnu stranu djela, jer će izazvati dalja istraživanja i dalja razmatranja određenih problema. Ako to ne bi izazvalo jedno ovakvo djelo iz praistorijske arheologije, ono sigurno ne bi odigralo svoju pravu ulogu.

I pored ovih napomena, ostaje naš glavni utisak i naša osnovna ocjena: pred sobom imamo monumentalno djelo iz praistorije jednog

dijela naše zemlje i sigurno jedno od veoma značajnih djela ove vrste iz praistorije Balkana i jugoistočne Evrope. To djelo je znatno obogatio našu arheološku literaturu, našu nauku i kulturu. Takvo djelo mogao je napisati samo naučnik velike erudicije i zaista ogromnog poznavanja materijala, metoda rada i problematike praistorije Balkana.

ALOJZ BENAC

2. ALEKSANDAR STIPČEVIĆ »ILIRI — POVIJEST, ŽIVOT, KULTURA«

(Izdanje Školske knjige, Zagreb 1974, str. 1—246).

Još pred sedam godina u Milanu se pojavila knjiga A. Stipčevića *Gli Iliri* (izd. Il Saggiatore), koja je, po riječima samog autora, poslužila kao osnova za ovo novo djelo. Milansko izdanje je mnogo manje i može se zaista smatrati kao široka skica za knjigu koju sada imamo pred sobom. Nekako u isto vrijeme (1967. g.) izašla je u izdanju Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH u Sarajevu odlično izrađena *Bibliographia Illyrica* od ovog autora, tako da sve to zajedno čini jedinstven i vrlo značajan napor u oblasti ilirologije.

Treba odmah naglasiti da je Aleksandar Stipčević (po struci arheolog) odličan bibliograf i da je veći dio njegove djelatnosti bio dosada usmjeren baš na bibliografski rad. Zbog toga je on i postao jedan od najboljih — ako ne i najbolji — poznavalac naučne literature iz oblasti ilirske problematike¹. Osobito je, međutim, u ovom slučaju pozitivno što A. Stipčević nije išao samo za običnim bibliografskim podacima nego se u isto vrijeme temeljitije upoznao sa sadržajem pojedinih djela i radova. Na taj način je sakupio veliku građu pa je i mogao da napiše ovakvu opću sintezu o historiji, materijalnoj i duhovnoj kulturi Ilira. Bez tih predradnji ne može se ni zamisliti ovakva jedna sinteza.

Djelo *Iliri — povijest, život, kultura* A. Stipčević je podijelio u sedam poglavlja. Prvo poglavlje je posvećeno historijskoj retrospektivi same ilirologije kao posebne historijske discipline. U drugom su poglavlju obrađene etnogeneza, geografska rasprostranjenost, plemenska podjela, državne organizacije, historija ratova, te sudbina Ilira za vrijeme rimske vladavine i nakon propasti antičke civilizacije. To je i najopsežnije poglavlje. Treće poglavlje nosi naslov *Svakodnevni život i običaji*, a obuhvata, među ostalim, fizički izgled, bolesti, trajanje života, odjeću i obuću, naselja i nastanbe. U četvrtom poglavlju, pod naslovom *Materijalna kultura*, obrađeni su ukrasni i upotrebnici predmeti. U petom poglavlju se govori o gospodarskom životu i društvenom uređenju, pri čemu se najveći dio odnosi na razne vidove ekono-

¹ Sada je pripremio veoma opsežnu Antičku arheološku bibliografiju Jugoslavije, čime njegov stručni lik dobiva još veću dimenziju.

mike (zemljoradnju, stočarstvo, lov, ribolov, rudarstvo, trgovinu i dr.), a društvenom uređenju je posvećeno svega 7 stranica. Šesto poglavlje sadrži podatke o načinu ratovanja i naoružanju, dok se u sedmom poglavlju — koje je i naopsežnije poslije drugog poglavlja — obrađuje duhovni život Ilira, od religije, preko umjetnosti do pismenosti i jezika.

To bi bio vrlo kratak pogled na sadržaj ove knjige, ali se i tako može primijetiti da je A. Stipčević obuhvatio jednu vrlo složenu tematiku i da je nastojao da ne izostavi nijedan vid života kod Ilira. Zbog toga njegovo sintetsko djelo ima, u izvjesnom smislu, enciklopedijski karakter, jer daje osnovne podatke o svim aspektima ilirske problematike.

Svakako nije bez interesa napomenuti da je autor svoje djelo koncipirao na vrlo prihvatljivoj teoretskoj osnovi. On doslovce kaže »... zato proučavanje prošlosti i kulture Ilira nije, kao što se to nekad moglo misliti, samo stvar uskog kruga stručnjaka — ilirologa; prošlost i kultura Ilira sastavni je dio nacionalnih povijesti Hrvata, Crnogoraca, Slovenaca, djelimice i Srba, i razumije se nadasve Albanaca za koje se danas može reći da je i znanstveno dokazano njihovo izravno podrijetlo od starih Ilira«. Na taj način, dat je i arheološkom materijalu, na kojem se najviše bazira proučavanje prošlosti Ilira, karakter historijske dokumentacije, što je sasvim u skladu sa savremenim shvatanjem arheološke nauke. Uz to su i Iliri svrstani među važne etnogenetske elemente pojedinih naroda Jugoslavije, što je također danas općenito prihvaćeno.

Isto tako je sasvim ispravna konstatacija autora da »naše današnje poznavanje ilirske arheologije, ilirske materijalne i duhovne kulture, onomastike itd. pokazuje da o Ilirima kao jedinstvenom, etnički kompaktnom i formiranom narodu ne može uopće biti govora«. ... »pod pojmom Ilira mora se razumjeti mješavina heterogenih, premda srodnih, etničkih elemenata koji se nisu potpuno stopili u jedan jedinstveni etnički identitet i koji, očito, nisu imali isto podrijetlo« (str. 20). Ovo je sasvim u skladu sa savremenim shvatanjima o etnogenezi Ilira, iako je teza možda suviše deciderano iskazana.

Premda A. Stipčević naglašava da nema nekih čvrstih granica između Ilira i susjednih etničkih elemenata, on, uglavnom, prihvata one granice koje je za Ilire naveo Apijan ... »oni su u pretpovijesno i povijesno doba nastanjivali veliko područje što ga sa zapada zatvara Jadransko i Jonsko more, na sjeveru istočne Alpe i Drava, na istoku Dunav — Morava — Vardar, a na jugu Epir i drugi helenski krajevi. Osim toga, može se sa prilično sigurnosti govoriti o prisutnosti ilirskih elemenata u Maloj Aziji, Grčkoj i Italiji«. (str. 36). Nabrajajući ilirska plemena, pisac navodi između Save i Drave plemena Amantina, Breuka, Oserijata i Kolapijana, ali dodaje da ova plemena pripadaju skupini panonskih plemena, »a Panonci po nekim stručnjacima nisu Iliri, a po nekima jesu«. Prema svemu sudeći, A. Stipčević pripisuje, ipak, ilirskom etničkom elementu i dio panonske teritorije i time zastupa jedno srednje stanovište u ovom pogledu.

U jednom širem historijskom pogledu autor govori o državama Enhelejaca, Taulanata i Dardanaca kao i o »ilirskoj« državi. On daje

izvjestan broj podataka o borbama sa Makedoncima i Keltima, a posebno o sukobima sa Rimljanima. Tu su borbe Rimljana sa Dalmatima, Ardijejcima, Plerejcima, Histrima i Japodima. Ovaj dio se završava sukobima Rimljana i Ilira za vrijeme Augusta, uključujući tu i Batonov ustanak, a zaključuje sljedećom konstatacijom: »Definitivnom okupacijom završava se jedna i počinje druga epoha u povijesti Ilira. Uključeni u sastav Rimskog Carstva oni će dijeliti sudbinu tog carstva. Nerijetko će se upravo u njihovoj domovini odigrati događaji od sudbonosnog značaja za Rim u kojima će i oni imati odlučujuću ulogu« (str. 69).

U izlaganju podataka o svakodnevnom životu i materijalnoj kulturi, A. Stipčević, potpuno opravdano, navodi da su postojale velike razlike između pojedinih regija. Zato treba biti oprezan da istraživač »ne upadne u napast da kulturnim fenomenima ustanovljenim u jednom plemenu ili u jednom kraju daje općeilirsko značenje« (str. 83). U tom smislu on razlikuje sedam kulturnih regija, i to:

— trebenišna kultura, u južnoj Makedoniji, sjevernoj Grčkoj i Albaniji,

— glasinačka kultura, od Epira do Krke, Morave i Drine (to je klasična ilirska kultura sa lokalnim razlikama),

— liburnska kultura, između Krke i Raše,

— japodska kultura, na području Japoda,

— kasteljerska kultura, u Istri,

— kultura jugoistočnog alpskog prostora (Sveta Lucija, notranjska i dolenska skupina),

— daljska kultura, na istoku od jugoistočnog alpskog prostora (str. 113—115).

Svaka od ovih kultura, naglašava autor, ima svoje specifičnosti nastale zbog »različitosti supstrata iz kojih su se razvile«. Najdužu autohtonost sačuvala je glasinačka kultura, posebno u Bosni i Hercegovini. Ostale su doživjele — naročito od petog vijeka pr. n.e. — velike promjene »zahvaljujući prodoru stranih kulturnih elemenata« — (str. 115).

Pri proučavanju Ilira, jedan od najtežih problema je svakako problem njihove društvene strukture. To je došlo do izražaja i u djelu A. Stipčevića, koji je ovdje iznio mišljenja nekih drugih autora, ali sam nije mogao doći do određenih zaključaka. Na primjer, kada je riječ o pitanju da li je Plinijeva decuria rod ili bratstvo, A. Stipčević je, izgleda, više sklon rješenju: decuria — rod. U tom slučaju, nekolicina rodova čini bratstvo, a savez bratstava je onda pleme. Ili, da li su Iliri imali instituciju dodekapoliteije? Po nekim indicijama, oni su to imali (posebno Liburni), ali je pitanje da li je to savez bratstava ili plemena, ili je to savez 12 gradova, odnosno naselja (oppida, ka-toikia), u kojima je živjelo po nekoliko bratstava. Šta je princeps? Je li to prvak bratstva? Da li je regulus plemenski prvak i sl.? (str. 164—166).

U obradi duhovne kulture pisac stavlja težište na tri oblasti: religiju, pokapanje mrtvih i likovnu umjetnost.

U oblasti religije A. Stipčević razlikuje dva velika kompleksa kod Ilira: južni kompleks — sa kultom zmije i sjeverni kompleks — sa kultom barskih ptica. Postoje i kultovi koji su jednako rašireni u oba kompleksa; to je, u prvom redu, kult Sunca, sa vrlo različitim simbolima koji karakterišu taj kult. U ovom sklopu se govori i o pojedinim božanstvima, od kojih su neka lokalna i plemenska božanstva, dok druga imaju širi međuplemenski ili međuregionalni karakter.

Kada je riječ o kultu mrtvih, autor naglašava da tu postoji velika raznovrsnost, ali da ipak preovladava pokapanje pod humkama, sa različitim grobnim uređajima. Posebno su izneseni podaci o tri načina pokapanja u Donjoj Dolini i kod Liburna.

U oblasti likovne umjetnosti također se osjećaju značajne razlike prema oblastima. U glasinačkoj skupini gotovo nema antropomorfne umjetnosti nego je dominantan jedan osobeni geometrijski stil. U drugim oblastima došli su do izražaja: situlska umjetnost u jugoistočnoj alpskoj oblasti (autor smatra da se ovdje radi o putujućim majstorima), japodska umjetnost na kamenim urnama i monumentalna umjetnost u Istri. Za pojavu ovih razlika značajnu ulogu su imali strani uticaji, u prvom redu, razni uticaji iz antičke Grčke.

I na kraju, kod A. Stipčevića je ostala dilema: da li su Iliri imali jedan jezik ili više jezika, ili se, možda, radi o dijalektima jednog jezika. Posve je prirodno da ovu dilemu autor nije mogao razriješiti; za to još ne postoje svi potrebni preduslovi.

Djelo A. Stipčevića je, svakako, vrlo koristan doprinos ilirologiji kod nas. To je zapravo jedinstveno djelo, jer još nijedan naš — pa ni strani — stručnjak nije napisao ovako kompleksnu sintezu o Ilirima. Većinom su to bili monografski radovi o pojedinim regijama ili problemima, a ovdje je sve sažeto u jednu cjelinu. Zbog toga se i mora odati priznanje autoru za ovakav jedan pozitivan napor i za djelo koje je mnogostruko upotrebljivo.

Teško bi bilo dati jednu sasvim određenu definiciju ovog djela. Ono je i naučno, i stručno, i — donekle — popularuno; naučno u tom smislu što autor nastoji naučnim metodom da razriješi dileme u vezi sa nekim problema i da pruži svoje vlastito tumačenje; stručno (a to je najviše) zbog toga što se iznose mnoge ranije objavljene činjenice — naravno, u jednom sintetičkom obliku — i što se koriste rješenja drugih autora. Konačno, ovo djelo ima pretenzije da bude i literatura za širi krug čitalaca. To, uostalom, potvrđuje i činjenica da je djelo izdala školska knjiga, a zna se kome su namijenjena izdanja ove kuće².

Autor »Ilira« se ne bavi fundamentalnim istraživanjima na terenu; on je, naprotiv, tip tzv. bibliotečkog naučnika. Zbog toga je neminovno da u njegovom djelu dominira određeni eklekticizam i da dolaze do izražaja materijali, mišljenja i rješenja koja se autoru čine

² To, uostalom, pokazuje i izbor ilustracija. Djelo je popraćeno sa 2 karte, 85 slika u tekstu (sa jednim ili više predmeta) i 32 table, rasporedene u dvije grupe (opet sa jednim ili više prikazanih predmeta). Ni jedna od tih ilustracija nije direktno povezana sa tekstom.

najprihvatljivijim. Mora se priznati da A. Stipčević ima sasvim izgrađene kriterije i da je njegov izbor podataka i literature potčinjen i vlastitim opredjeljenjima. Pošto se u našoj konkretnoj situaciji gotovo redovno srećemo sa arheolozima koji rade na jednoj ograničenoj problematici, ovakav pisac je više nego dobrodošao. On zapravo ispunjava osjetnu prazninu u našoj savremenoj ilirologiji. Njegovo djelo će možda podstaći i nekog drugog autora da priđe široj sintezi o Ilirima. Zbog svega toga djelo treba prihvatiti i sasvim pozitivno ocijeniti.

Prirodno je da postoje različiti pristupi problemima, različiti kriteriji i mišljenja. U tom smislu bismo i željeli ukazati na neke dileme i postaviti neka pitanja.

a) Već smo rekli da je A. Stipčević u vezi sa etničkim granicama svrstao među Ilire i plemena između Save i Drave. Tako je on i daljšu kulturu uvrstio među ilirske regionalne kulture. Na drugom mjestu, autor je korektno iznio tezu Z. Marića prema kojoj Panone treba izdvojiti iz ilirskog etničkog kruga, ali nije o toj tezi zauzeo neki kritičan stav. On se, doduše, poziva na antičke izvore (poglavito na Apijana) i na tome gradi svoje stanovište o ilirskoj teritoriji, ali nam nije objasnio kako se to slaže sa arheološkom dokumentacijom. Danas je sasvim jasno da se arheološki materijal u području rijeke Save i sjeverno od nje bitno razlikuje od materijala iz centralnog ilirskog područja (tu spada i način sahranjivanja). Autor je svakako morao iznijeti svoje objašnjenje za te razlike, ukoliko je i dijelove Panonije uvrstio među ilirske teritorije. Ovako će neupućen čitalac ostati u nedoumici, odnosno prihvatit će jednu tezu koja u ovoj knjizi nije dovoljno objašnjena sa arheološkog stanovišta.

b) Sasvim je na mjestu teza o regionalnim razlikama među skupinama koje se svrstavaju među Ilire i o izdvajanju nekoliko kulturnih grupa. Možemo se u tome, bez daljeg, složiti sa autorom »Ilira«. Pa ipak ostaju dvije dileme, dva otvorena pitanja.

1. Sam A. Stipčević na jednom mjestu donosi citat T. Livija »Illyrii Liburnique et Histri (str. 151, nap. 37), iz kojeg se jasno vidi da Livije razlikuje Ilire od Liburna i Histra. Autor i sam navodi da su u etnogenezi Liburna značajnu ulogu imali predindoevropski, mediteranski elementi (str. 25), no u prikazivanju pojedinih vidova materijalne i duhovne kulture Ilira ova razlika ne dolazi jasno do izražaja.

2. Ova primjedba se odnosi i općenitije na prikazivanje materijalne i duhovne kulture kod Ilira. Kada je već izdvojeno sedam kulturnih grupa (što je u principu u redu), očekivali bismo da će svaka od ovih grupa biti posebno okarakterisana u kulturnom pogledu ili će prikazivanje pojedinih vidova materijalne i duhovne kulture teći po ovim grupama. Iako autor ukazuje na postojanje regionalnih razlika, iz ove knjige se ne može dobiti jasna slika o karakteru navedenih kulturnih grupa. Čini mi se da se ovo posebno odnosi na naselja i keramičke izrađevine — a donekle i na način sahranjivanja, jer su to najvažniji elementi regionalnog i etničkog odvajanja. Pri obradi naselja autor govori općenito o tipovima ilirskih naselja, a tek na kraju (str. 105) napominje »da su postojale razlike u obliku gradina između pojedinih područja i da su te razlike bile uvjetovane plemenskim gra-

nicama«. Danas se već može konkretno govoriti o tim razlikama, pa to ovdje zaista nedostaje. Pri obradi keramičke robe ovaj nedostatak se još više osjeća, pošto keramika spada među najvažnije arheološke nalaze za etnička opredjeljivanja. Ovim upotrebnim predmetima posvećena je nepuna stranica teksta, a baš je na ovoj vrsti materijalne kulture trebalo bazirati odvajanje kulturnih grupa, i sl.

c) U obradi povijesti Ilira A. Stipčević govori o državama Enhelejaca, Taulanata, Dardanaca. Ostalo je, međutim, nejasno šta autor smatra pod državom ovih plemenskih zajednica. Ovdje se očito ne radi o mediteranskom tipu države, odnosno o polis-državi, jer ovi krajevi nisu razvili taj tip urbanizacije. Ne radi se, naravno, niti o višem tipu mediteranske državne organizacije, koji je nadrastao državu tipa polis. Da li se ovdje radi o nekoj plemenskoj ili nadplemenskoj državi? Ili se odigrao proces postepenog formiranja državne organizacije na osnovi dominacije određene plemenske zajednice (kao kod Makedonaca)? Ili to uopće nije država nego samo savez plemena? Jer, zašto se onda ne govori i o državi Dalmata ili Desidijata? Oni su odigrali istu ulogu, a ipak se navode samo kao plemena.

d) Da li je u ovom dijelu bilo potrebno govoriti o vidovima života za koje, u suštini, ne postoje realni podaci. To se odnosi, na primjer, na brijanje brade, higijenu, bolesti, ples i dr. Time se samo umanjuje vrijednost djela, jer se dobiva utisak nepotrebno skretanja na sporedne stvari.

e) I nekoliko napomena u vezi sa Bosnom i Hercegovinom.

Inoseći podatke o dosadašnjem proučavanju Ilira, pisac spominje niz imena savremenih naučnika u Hrvatskoj, Sloveniji i Srbiji (str. 16—17). On međutim, ne navodi nijedno ime iz Bosne i Hercegovine, iako ovdje vrlo uspješno rade neki istraživači (B. Čović, Z. Marić). Možda je to slučajan propust, ali se on odmah primjećuje.

Ostaje otvoreno pitanje zašto je autor u inače sasvim ispravnoj tezi da je ilirska povijest dio nacionalne povijesti Hrvata, Crnogoraca, Slovenaca i, djelimično, Srba propustio da kaže da je to i dio povijesti naroda Bosne i Hercegovine. Ovo nije pitanje nekakve osjetljivosti, nego je na ovaj način izostavljen jedan faktografski podatak.

Na jednom mjestu autor kaže da je Č. Truhelka postigao senzacionalne rezultate u istraživanju nekropola na Glasincu i da je njegova zasluga što je Glasinac postao sinonim za ilirsku kulturu (str. 12). Poznato je, međutim, da je Č. Truhelka najmanje radio na Glasincu i da zasluga za ova istraživanja pripada, u prvom redu, F. Fiali.

Prema autoru ispada da su na Glasincu mrtvaci redovno spaljivani na lomaču i da su onda ostaci — pepeo i kosti — stavljeni u grob (str. 220). Činjenica je, naprotiv, da na Glasincu dominira inhumacija nespaljenih pokojnika i da je slika znatno drugačija nego što je navedena, i sl.

Napomene i pitanja koje sam ovdje naveo spadaju u dileme koje su uvijek prisutne u djelima ovakvog, sintetskog karaktera. Možda će autor u idućem izdanju ovog djela usvojiti neke od napomena. Bilo bi mi drago, i bilo bi to korisno.

U svakom slučaju, djelo A. Stipčevića *Iliri — povijest, život, kultura* predstavlja vrijedan doprinos jugoslovenskoj savremenoj ilirologiji. Ono će sigurno postati i priručnik za nastavnike i određena baza za dalji sintetski rad na nekim problemima iz oblasti ilirologije. Pri tome će naročito korisno poslužiti bibliografski podaci u ovom djelu, jer su oni savjesno izabrani i daju mogućnost za početa krada na nekim od pitanja koja se ovdje obrađuju. Djelo je, u isto vrijeme, vrijedan podsticaj drugim naučnicima da rade na daljem proučavanju pojedinih problema iz ilirske prošlosti i da postepeno otklanjaju razne nejasnoće, od kojih su neke prisutne i u ovom — inače vrlo korisnom — djelu.

ALOJZ BENAC

RESULTATS DES RECHERCHES ET PROGRAMME DES ACTIVITES DU CENTRE D'ETUDES BALKANIQUES

A. RECHERCHES SCIENTIFIQUES

Le Centre d'études balkaniques a dirigé son activité selon le programme établi pour l'année 1973 et selon le programme à long terme établi auparavant.

Les collaborateurs du Centre ont travaillé sur les thèmes suivants:

1. a) Le travail sur la formation du centre de documentation a bien avancé. Les collaborateurs ont fait 500 nouvelles fiches, 2.000 pièces archéologiques ont été dessinées et 4.500 copies de fiches ont été établies. Les responsables de ce travail ont préparé les nouvelles fiches d'un grand nombre de localités. Les fiches déjà complètes appartiennent aux localités de Crkvina—Kompolje, Bezdanjača—Vrhovine, Sanski most, Nin, Jezerine en Bosnie occidentale, Kačanj près de Bileća, Velika humka près de Batajnica.

b) Le travail sur la constitution du fichier des types archéologiques caractéristiques pour le territoire des Delmates et des Liburniens n'a pas bien avancé. Des changements dans le système de travail sont prévus pour l'année prochaine.

2. Les recherches concernant la formation du fichier des agglomérations fortifiées illyriennes ont été commencées sur la plaine de Duvno (Delminium). Des recherches semblables sont prévues sur les plaines de Livno et de Glamoč. Pendant ces recherches le plan de 6 agglomérations a été levé, les recherches de sondage ont été faites sur 4 agglomérations et 13 agglomérations ont été photographiées. Cette documentation est en train d'être complétée et les recherches seront poursuivies au cours des années suivantes.

En novembre 1973 a eu lieu une réunion des membres de la commission pour la formation du fichier des agglomérations illyriennes. Ils ont donné quelques conclusions très importantes pour le travail futur.

a. Tout d'abord, ils ont conclu qu'il faut embrasser par ce travail toutes les agglomérations et pas seulement les agglomérations fortifiées.

b. Il faudrait d'abord établir une topographie comme base du travail futur. Dans ce but il faut unifier les critères des recherches et établir un échange de documentation.

c. Pour mieux organiser ce travail il faut coordonner le travail dans les institutions semblables de toutes les républiques.

3. Les travaux sur la «Préhistoire des pays yougoslaves» avancent très bien. En 1973 ont été organisées des réunions de tous les groupes de rédacteurs et de la rédaction principale et les spécialistes engagés pour ce travail ont commencé à rédiger les textes pour les trois premières périodes.

4. Les recherches concernant «La culture matérielle la plus ancienne des Slaves et son rapport avec la culture des habitants préslaves des Ve et VIe siècles en Bosnie et Herzégovine» ont été poursuivies en 1973. De nouvelles recherches ont permis de découvrir 12 nouvelles habitations dites «zemunica» appartenant à la période la plus ancienne des habitants slaves de nos régions. Il est à supposer que ces recherches seront terminées l'année prochaine.

5. Le Centre d'études balkaniques a entrepris en 1973 les recherches concernant les voies de communication illyriennes et romaines dans les Balkans du nord-ouest. Le collaborateur du Centre chargé de ce travail a examiné les directions suivantes: Konjic—Nevesinjsko polje, Konjic—Sarajevsko polje—Romanija et Dubrava en Herzégovine. Il a contrôlé les directions des voies romaines ayant rapport aux agglomérations illyriennes. Ces recherches seront poursuivies les années suivantes.

6. Le travail sur la «Bibliographie d'archéologie antique» a été mené à bien. Cette bibliographie sera publiée en 1974.

Le même auteur a également terminé les suppléments de la «Bibliographia Illyrica» qui sont déjà publiés.

7. Dans le domaine de l'ethnologie ont été poursuivis les travaux sur la «Bibliographie ethnologique de la Yougoslavie» et en 1973 1500 unités bibliographiques ont été rédigées et les traductions des titres en allemand sont terminées.

8. «Les éléments traditionnels dans la famille paysanne de la Serbie de l'est et du sud» — l'auteur chargé de ce travail a fait des recherches dans les régions suivantes: Mala Žagubica—Majdanpek—Bor—Kučevo; Veliko Gradište—Golubac—Klokočevac; Prokuplje—Kuršumlija—Aleksandrovac—Trstenik—Varvarin—Rekovac — Svetozarevo. Ces recherches ont prouvé que la structure de la famille et du mariage se rapproche de celle de la région dinarique.

9. Les auteurs de la «Toponymie de Prigorje» ont travaillé et assemblé les matériaux de 30 communes de Prigorje (Gorski Kotar—Turopolje). Une grande partie concernant cette région est déjà rédigée et tout le travail sera terminé dans un ou deux ans. Ensuite il faut séparer les éléments celtes, illyriens, valaques et les autres éléments paléolinguistiques.

10. Les études illyriennes anthroponymiques ont été poursuivies en 1973. L'auteur a travaillé sur les terrains de la Bosnie occidentale (la vallée de la rivière Una, ensuite les villes Bihać, Bosanski Petrovac, Cazin, Velika Kladuša, Karlovac). Il a été aussi dans les régions de la Bosnie de l'est et de la Serbie occidentale, en Slavonie et en Syrmie. Les résultats de ces recherches sont publiés régulièrement dans l'Annuaire et à la fin l'auteur présentera une synthèse intitulée »Mithologicum illyricum«.

11. Les recherches concernant les vestiges romans en Herzégovine ont été poursuivies sur le terrain herzégovinien (Gubavica—Stolac). Les matériaux rassemblés auparavant sont déjà publiés.

12. Les recherches sur la langue des Tziganes de Lika, dits Romci, avancent bien; l'auteur suit des groupes de ces Tziganes et chaque année publie un travail concernant la culture spirituelle des Tziganes. En 1973 il a préparé une étude sur l'infinitif dans la langue des Romanis.

B. AUTRES ACTIVITES

1. En 1973 le Centre d'études balkaniques a organisé un symposium intitulé »Les Valaques aux XVe et XVIe siècles«. A ce symposium ont été présentés de très bons rapports, dans lesquels on a élucidé quelques questions très importantes liées à ces problèmes et on a obtenu de nouvelles données sur certaines questions. Tous les participants au symposium ont été d'accord qu'il faut organiser encore un symposium traitant des problèmes des Valaques aux XVIIe et XVIIIe siècles. Ce troisième symposium donnera un aperçu synthétique de tous les résultats obtenus jusqu'à présent et de cette manière l'idée sur les problèmes des Valaques sera complète.

2. En 1973 le Centre a fait les préparations nécessaires pour le symposium »Agglomérations fortifiées illyriennes«. 26 spécialistes de Yougoslavie, d'Albanie, d'Italie, de Roumanie, de Bulgarie, et d'Allemagne se sont annoncés avec leurs rapports. Ce symposium aura lieu en novembre 1974.

3. L'Annuaire du Centre pour l'année 1973 a été préparé et deux autres publications ont été rédigées: »Le système routier de Dolabella dans la province romaine de Dalmatie« et »Supplementum Bibliographiae Illyricae«.

4. Parmi les autres activités du Centre il faut mentionner une large collaboration avec des institutions semblables, puis l'échange de publications, l'engagement de collaborateurs, etc.

*

* *

PROGRAMME DES ACTIVITES DU CENTRE D'ETUDES BALKANIQUES POUR L'ANNEE 1974.

A. RECHERCHES SCIENTIFIQUES

1. Travail concernant le centre de documentation sur la culture matérielle et spirituelle des Illyriens:

a) en 1974 sera établie la première typologie systématisée des matériaux relatifs aux types caractéristiques de la culture matérielle de la région habitée par les tribus des Dalmates (trouvailles des localités de Korita, Biograci et Gradine sur la plaine de Duvno). Après ce travail sera établi le fichier des types de céramique dalmate et alors on pourra distinguer les types de céramique des tribus illyriennes avoisinantes.

b) Le travail sur la formation du fichier des ensembles funéraires de la région des Illyriens balkaniques sera poursuivi. Tous les travaux concernant la région de Dalmatie seront terminés et les efforts seront concentrés sur la région de Bosnie et Herzégovine et de la Serbie occidentale. 300 nouvelles tombes seront embrassées et 1.400 — 1.800 nouveaux dessins terminés.

c) En ce qui concerne l'identification du territoire de certaines tribus illyriennes, en 1974 sera terminé le travail sur les «Monuments de culte de la tribu des Dalmates de l'époque antique».

2. Tous les préparatifs pour la «Préhistoire des pays yougoslaves» sont terminés. On a prévu pour l'année 1974 l'élaboration des matériaux et des textes synthétiques. Les auteurs des trois premiers tomes (paléolithique et mésolithique, néolithique, énéolithique) ont commencé leur travail, tandis que les auteurs de deux autres tomes doivent coordonner la méthodologie, la chronologie et les autres questions concernant l'étude de l'âge du bronze et du fer.

3. a) Une équipe du Centre a commencé en 1973 à ramasser les matériaux pour le fichier des agglomérations fortifiées illyriennes. Les recherches ont été faites sur le territoire de la plaine de Duvno où ces localités sont les plus nombreuses. Le travail sera poursuivi en 1974.

b) Le Centre a un rôle de coordinateur de ce travail pour tout le pays. Pour cette raison on a prévu plusieurs déplacements dans les centres principaux des autres républiques pour coordonner le travail et le diriger dans la même voie.

4. a) Parallèlement aux recherches sur la plaine de Duvno, commencera le rassemblement de la documentation pour le fichier des agglomérations fortifiées illyriennes sur la plaine de Glasinac. Sur cette région se trouve un grand nombre de tumulus, d'agglomérations fortifiées, dont le système et dont l'étude a une importance exceptionnelle pour la comparaison avec la région illyrienne du sud-ouest (jusqu'à l'Albanie).

b) En 1974 sera élaboré un thème nouveau «Typologie des agglomérations illyriennes sur la côte adriatique de l'est».

5. Dans le domaine des recherches anthropologiques on a prévu en 1974 le ramassage des matériaux de la région de Glasinac en Bosnie orientale. Sur ce plateau se trouve un grand nombre de tombeaux illyriens et on le considère en Europe comme l'un des centres les plus importants de la civilisation illyrienne. Malheureusement, les matériaux anthropologiques ne sont pas jusqu'à présent ramassés. Le Centre a prévu l'étude d'un certain nombre de tombeaux de différentes

nécropoles, le rassemblement de matériaux ostéologiques pour une étude systématique du domaine de l'anthropologie illyrienne.

6. Les recherches concernant »La culture matérielle la plus ancienne des Slaves et son rapport avec la culture des habitants préslaves des Ve et VIe siècles en Bosnie et Herzégovine« seront poursuivies en 1974. La plus importante localité sera étudiée complètement.

7. Les recherches concernant les voies de communications illyriennes et romaines dans les Balkans du nord-ouest seront également poursuivies.

8. Les recherches scientifiques dans le domaine de la science illyrienne dans les deux dernière décennies ont montré que le problème de la genèse de l'arbre ethnique illyrien et de l'extension des tribus illyriennes doit être considérée d'une manière différente de ce qu'elle était auparavant. D'après ces résultats la genèse des tribus illyriennes s'est développée sur le territoire des Balkans du nord-ouest et sur cette région a continué la vie des Illyriens dans les périodes préantiques postérieures et pendant l'occupation romaine. Dans les études de ces problèmes une importance particulière est donnée à la délimitation du territoire illyrien des régions habitées par les communautés tribales panonniennes. On a déjà obtenu des succès considérables dans le domaine des recherches linguistiques, historiques et archéologiques. Mais les plus importantes données présenteront les résultats des recherches de la culture matérielle d'un côté frontière et de l'autre. Pour améliorer ces recherches le Centre va entreprendre en 1974 le rassemblement systématique des matériaux concernant l'identification du territoire du sud des communautés tribales panonniennes. Une confrontation ultérieure avec les matériaux se rapportant à la culture des communautés illyriennes va résoudre le problème de la délimitation de ces deux grands groupes ethniques.

9. Les recherches sur »Les éléments traditionnels dans la famille paysannes de la Serbie de l'est et du sud« seront poursuivies avec de nouvelles études dans les villages choisis auparavant.

10. De même, les recherches sur »L'architecture balkanique ancienne« seront poursuivies en 1974.

11. Les travaux sur la »Bibliographie ethnologique de la Yougoslavie «sont bien avancés et le programme pour l'année 1974 prévoit encore 3.000 unités bibliographiques.

12. Les travaux concernant les études linguistiques embrassent les thèmes suivants:

- a) »Vestiges linguistiques romans en Herzégovine«,
- b) »Toponymie de Prigorje«,
- c) »Etudes illyriennes anthroponymiques«,
- d) »Recherches sur la culture matérielle des Tziganes«.

Ce sont des travaux qui durent déjà depuis plusieurs années et qui seront poursuivis à l'avenir.

B. RÉUNIONS ET SYMPOSIUMS

- a) En 1974 aura lieu la réunion des collaborateurs du Centre.
- b) La réunion de la Commission internationale traitant des questions de la préhistoire des Balkans est aussi prévue pour l'année 1974.
- c) Du 24 au 26 octobre 1974 sera organisé à Mostar un symposium sur les »Agglomérations fortifiées illyriennes«.

C. Déplacements

1. Déplacements des collaborateurs du Centre.
2. Déplacements du directeur du Centre pour consultation et collaboration avec les institutions analogues.

D. Editions

1. Annuaire XII,
2. Alexandre Stipčević »Bibliographie d'archéologie antique«,
3. Duje Rendić-Miočević »Fontes rerum illyricarum 1«.

*

* *

XII SASTANAK STALNIH ČLANOVA CENTRA ZA BALKANOLOŠKA ISPITIVANJA ODRŽAN 23. NOVEMBRA 1973.

Sastanku su prisustvovali sljedeći članovi Centra: prof. dr Franjo Barišić, prof. dr Alojz Benac, prof. dr Branimir Bratanić, dr Borivoje Čović, prof. Nedim Filipović, prof. dr Stane Gabrovec, prof. dr Milutin Garašanin, prof. dr Radoslav Katičić, prof. dr Fanula Papazoglu, prof. dr Mihajlo Petruševski, prof. dr Duje Rendić-Miočević, prof. dr Mate Suić i dr Nikola Tasić, predstavnik Balkanološkog instituta SANU.

Ovoj sjednici nisu mogli prisustvovati zbog bolesti prof. dr Branimir Đurđević i prof. Špiro Kulišić.

Dnevni red

1. Izvještaj o radu Centra u 1973. godini,
2. Diskusija o izvještaju i novi prijedlozi,
3. Plan rada Centra za 1974. godinu,
4. Obavještenje o rezultatima Simpozija »Vlasi u XV i XVI vijeku«,
5. Neka osnovna pitanja i problemi dosadašnje i buduće orijentacije u radu Centra (uz desetu obljetnicu djelatnosti),
6. R a z n o.

Nakon iscrpne i veoma korisne diskusije o svakoj tački dnevnog reda, članovi Centra su donijeli sljedeće zaključke:

Ad 1. i 2.

Članovi Centra su usvojili izvještaj direktora Centra o radu u 1973. godini. Konstatovano je da je rad Centra u protekloj godini te kao prema planu rada za 1973. godinu i prema dugoročnom planu rada ove institucije. Pošto je u diskusiji istaknuto nekoliko važnijih problema koji se odnose na sistem rada, članovi Centra su zaključili sljedeće:

a) kako je rad na kartoteci materijalne i duhovne kulture Ilira već znatno unapredovao, odlučeno je da iduće jeseni (prije sastanka članova Centra) komisija u sastavu: Z. Marić, B. Čović, M. Garašanin, S. Gabrovec i A. Benac detaljno pregleda sve dosadašnje kartone i donese svoje prijedloge i mišljenja u vezi sa daljim radom na ovoj temi.

b) što se tiče projekta koji se odnosi na izradu kartoteke ilirskih naselja, konstatovano je da postoje izvjesne poteškoće u tom radu na teritoriji Hrvatske, Slovenije i Makedonije. Članovi Centra iz tih republika su preuzeli obavezu da razmotre sve mogućnosti prikupljanja građe u tim republikama i da o tome obavijeste Centar, kako bi se mogli preduzeti odgovarajući koraci. Donesena je, takođe, odluka da se u ovom pogledu uspostavi razmjena informacija, a da Centar deponira po jednu kopiju materijala sa svih lokaliteta u zemlji.

c) Članovi Centra su se saglasili da bi bilo poželjno da pojedini tomovi »Praistorije jugoslovenskih zemalja« budu objavljeni prema redoslijedu perioda. Ukoliko to nije izvodljivo, zbog tempa rada na pojedinim tomovima, onda bi se moglo publikovanje vršiti i preko reda, ali sveske moraju nositi broj toma koji im po redoslijedu perioda pripada.

d) Pošto je prikupljanje materijala za »Toponimiju Prigorja« već dosta odmaklo, a kartoni su deponirani u Zagrebu, zaključeno je da komisija u sastavu: D. Rendić-Miočević, M. Suić i R. Katičić pregleda ovu građu i da podnese svoje mišljenje o dosadašnjim rezultatima i o principima za dovršenje ovoga projekta. Navedena komisija treba svoj posao da završi prije idućeg sastanka članova Centra.

e) U vezi sa kolokvijem o »Utvrđenim ilirskim naseljima«, koji je predviđen za oktobar 1974. godine, sugerisano je da se ovaj kolokvij pomjeri za početak 1975. godine, zbog održavanja velikog broja kongresa i simpozija u jesen 1974. godine. Ovo, naravno, zavisi, u prvom redu, od stava kolega iz Albanije, koji su — uz Jugoslavene — glavni referenti na ovom skupu.

Zaključeno je, isto tako, da se osim referenata i koreferenata, koji učestvuju na račun Centra, pozovu i odgovarajući stručnjaci iz pojedinih republika, zainteresovani za ovu tematiku. Centar, naravno, ne bi mogao da snosi i troškove za ove učesnike.

f) Pošto pripremanje materijala za tračko-dačku bibliografiju nije do sada moglo biti organizovano i pošto nije uspostavljena odgovarajuća saradnja sa kolegama u Beogradu, predloženo je da Centar još jednom pokuša u tom smislu uspostaviti čvršću saradnju sa Balkanološkim institutom SANU. Planirani rad na projektu bi se mogao ostvariti jedino ukoliko ovaj institut stavi rad na tračko-dačkoj bibliografiji u plan svoje redovne djelatnosti.

g) Nakon izvještaja dr Aleksandra Stipčevića da će antička arheološka bibliografija biti gotova u toku proljeća 1974. godine, zaključeno je da članovi Centra iz Zagreba, prof. dr Duje Rendić-Miočević i prof. dr Radoslav Katičić, pregledaju sakupljenu građu i čitavo djelo. Tek nakon ovog izvještaja, koji će u određenom smislu značiti i recenziju, antička arheološka bibliografija će moći da se u Centru pripremi za štampu.

h) Centar će stupiti u kontakt sa dr I. Mikulčićem iz Skopja i zamoliti ga da se uključi u prikupljanje podataka za kartoteku ilirskih naselja i to sa područja SR Makedonije. U istom smislu bilo bi korisno da se uspostavi i čvršća veza sa Pokrajinskim muzejom u Prištini, pa je dr Nikola Tasić preuzeo na sebe zadatak da prethodno razgovara sa dr Jovanom Glišićem iz Prištine.

i) S obzirom na to da bi bilo korisno da podaci o ilirskim naseljima u Jugoslaviji budu što pristupačniji većem krugu zainteresovanih stručnjaka, zaključeno je da se uspostavi razmjena informacija o ovoj materiji između pojedinih republika. Centar će u svom okviru prikupljati sve podatke, odnosno kopije materijala i na taj način pokušati da formira jednu centralnu kartoteku. U vezi sa ovim poslom došlo se i do uvjerenja da metodologiju rada u pojedinostima treba prilagoditi prilikama u pojedinim krajevima. Nadalje, Centar će, po mogućnosti, u svojim izdanjima pokušati da publikuje određene informacije o ovom poslu. Naravno, kada za ovo dođe vrijeme.

Ad 3.

Članovi Centra su prihvatili plan rada za 1974. godinu, koji im je bio unaprijed poslan, sa sljedećim dopunama:

a) planu rada dodata je i tema »Kultni spomenici Dalmata iz antičkog doba«. Zbog dovršenja rada i kompletiranja dokumentacije, Centar će obezbijediti sredstva za rad u nekoliko važnih centara sa ovim materijalom. Kada ovaj posao bude gotov, Centar će — isto tako — preuzeti, odnosno otkupiti ovaj katalog radi njegovog objavljivanja.

b) U 1974. godini član Centra prof. dr Mate Suić, će dovršiti svoju studiju »O stočarstvu antičkih Ilira«, a Centar će je objaviti u svojim redovnim publikacijama.

c) U pogledu objavljivanja djela M. Petrića »Karakteristike, uloga i porijeklo običaja tatauiranja u BiH«, zamoljeni su članovi Centra prof. dr B. Bratanić i prof. dr D. Rendić-Miočević da dostave Centru svoje mišljenje o načinu objavljivanja ovog rada. Stalo se na stanište da bi, ustvari, trebalo objaviti samo šire izvode ovog djela.

Ad 4.

Članovi Centra su sa zadovoljstvom prihvatili izvještaj prof. Nedima Filipovića o održanom Simpoziju »Vlasi u XV i XVI vijeku«, koji je održan u novembru 1973. godine. Tokom održavanja ovog Simpozija podneseni su veoma korisni referati, u kojima su osvijetljena neka važna pitanja iz ove problematike i pruženi novi podaci o pojedinim pitanjima. Na zahtjev učesnika Simpozija, odlučeno je da se održi i treći simpozij posvećen Vlasima, sa temom »Vlasi u XVII i XVIII vijeku«. Pored podataka koji bi se odnosili na ova stoljeća, treći simpozij bi morao pružiti i jedan sintetski osvrt na sve dosadašnje rezultate i na taj način bi se zaokružila slika o problematici Vlaha na ovom stupnju istraživanja.

Ad 5.

Direktor Centra je podnio jedan sažet izvještaj o desetogodišnjem radu Centra za blakanološka ispitivanja, kao i o nekim osnovnim pitanjima i problemima dosadašnje i buduće orijentacije Centra. U tom izvještaju naročito je podvučena uloga i saradnja svih članova Centra na ostvarivanju njegovih prilično zamašnih planova u proteklih 10 godina. Podvučeni su najvažniji rezultati u dosadašnjoj djelatnosti, među kojima su, prvenstveno, oni koji se odnose na pravce istraživanja i rezultate tih istraživanja u pojedinim disciplinama, na stvaranje dokumentacionih centara, izradu bibliografija, publiciranje djela i neke druge aktivnosti Centra. Ukazano je i na određene poteškoće koje se javljaju, a među njima na prvom mjestu stoje problemi saradnje sa pojedinim institucijama u zemlji i inostranstvu, zatim ravnomjerniji prilaz istraživanjima u disciplinama kojima se Centar bavi (u pitanju su lingvistika i etnologija) i najzad pitanje jačeg uključivanja u međunarodnu saradnju (prvenstveno preko objavljivanja naučnih radova na stranim jezicima).

Nakon vrlo iscrpne diskusije, u kojoj su svi članovi Centra dali afirmativno mišljenje o dosadašnjoj orijentaciji u radu Centra, a ukazali su i na određene probleme, doneseni su najvažniji sljedeći zaključci:

1. Centar se u ovom momentu ne nalazi u nekom prelomnom trenutku i zbog toga ne treba da mijenja ni stil svoga rada ni svoju osnovnu orijentaciju. Potrebno je da se dalje učvrsti dosadašnji način rada i da se u najboljoj mogućoj mjeri pokuša ostvariti ono što je započeto među velikim projektima.

2. Rad ovoga Centra predstavlja i jedan dobar vid saradnje među republikama u pojedinim humanističkim disciplinama, pa saradnju u tom smislu treba i dalje razvijati. Članovi Centra su se saglasili da će svaki sa svoje strane preduzeti određene korake da se takva saradnja još više učvrsti.

3. Srednjoročni plan Centra, koji je usvojen 1971. godine je, u suštini, sačinjen kao njegova dugoročna orijentacija. U periodu od

1971. do 1975. godine radilo se i radi se na ostvarenju pojedinih zadataka iz ovoga plana, ali oni neće moći biti ni iz daleka ostvareni. Zbog toga je zaključeno da se ovaj srednjoročni plan i formalno i stvarno pretvori u dugoročnu orijentaciju u radu Centra. Na osnovu takve orijentacije stvaraće se onda jednogodišnji i višegodišnji planovi.

4. Potpuno je usaglašen stav da nije moguće sasvim ravnomjerno razvijati rad na svim disciplinama kojima se bavi Centar, jer to zavisi i od razvijenosti pojedine discipline u okviru Jugoslavije i od mogućnosti angažovanja odgovarajućih stručnjaka. Zbog toga je u pojedinim disciplinama potrebno ići sljedećim pravcima:

a) u okviru arheologije treba u potpunosti nastaviti dosadašnje pravce istraživanja. Pri tome posebnu pažnju obratiti na solidnu obradu materijala za dokumentacione centre, na sistematsko objavljivanje izabrane arheološke građe (možda i u serijama), kao i na istraživanja koja se odnose na ilirsku i paleoslavensku problematiku. Centar je danas pozvan da pruži ozbiljnije priloge i slavenskoj paleoslavici, na kojoj se u našoj zemlji nedovoljno do sada radilo. U tom smislu ne treba se odricati ni većih terenskih iskopavanja.

b) U etnološkim studijama će se morati ići manjim koracima, ali u principu treba ostati pri onom programu koji je donesen na Savjetovanju etnologa u Sarajevu 1971. godine.

Bilo bi veoma korisno da Centar pokrene jaču interdisciplinarnu saradnju između stručnjaka na polju etnologije i arheologije. Pri tome se u prvom redu radi o etnološkoj interpretaciji pojedinih vrsta arheološkog materijala.

c) Pošto Centar još nije razvio u dovoljnoj mjeri rad na području lingvistike, preporučuje se da se u okviru samog Centra angažuju jedan ili dva stručnjaka, koji bi radili na konkretnim temama i u isto vrijeme pokušali koordinirati neke studije na širem planu. Ovi stručnjaci bi morali da imaju klasično, romanističko i slavističko obrazovanje. U ovom momentu za Centar su najvažniji prilozi iz oblasti lingvistike za Godišnjak Centra.

Preporučeno je da Centar u svojim izdanjima objavi posebnu verziju djela »Jezici starog Balkana« prof. dr R. Katičića (neka vrsta priručnika o starobalkanskim jezicima), koja bi bila prilagođena potrebama lingvista u našoj zemlji i potrebama samog Centra. Ovo tim više što je ovo djelo — bar djelomično — i rezultat rada u okviru Centra. Isto tako bi bilo poželjno da Centar u skoroj budućnosti objavi i jedan sintetički prikaz o rezultatima dosadašnjih onomastičkih studija u našoj zemlji.

d) Bilo bi nužno da se što prije počnu objavljivati i sveske korpusa, koji se odnose na antičke izvore o balkanskim narodima i na epigrafsku građu o starim Ilirima.

5. Konstatovano je da je Centar svojim dosadašnjim radom došao sasvim do tačke u kojoj može i treba da uspostavlja čvršću i trajniju saradnju sa odgovarajućim institucijama u drugim zemljama. Posebno bi bila poželjna jača saradnja sa institucijama u Bukureštu, Sofiji i Minhenu, pa je zadužen direktor Centra da u tom pogledu povede više

računa. U tom okviru preporučeno je da se Centar jače angažuje i na saradnji između Jugoslavije i Italije, koja se odvija preko Talijansko-jugoslavenskog komiteta za ispitivanje praistorije i protoistorije dvije obala Jadrana.

6. U vezi sa izdanjem Centra doneseno je nekoliko zaključaka:

a) obratiti više pažnje kvalitetu ilustracija u pojedinim izdanjima, kako bi stručnjaci bili sigurni da će njihovi radovi biti publikovani na odgovarajućoj visini.

b) Proširivati, postepeno, u Godišnjaku objavljivanje radova na stranim jezicima; pri tome voditi računa i o našem vlastitom jeziku (bilo bi idealno kada bi se radovi mogli objavljivati dvojezično).

c) Ukoliko je to moguće, prići objavljivanju novih serija, prvenstveno serija u kojima se objavljuje arheološka, etnološka, lingvistička i druga građa.

d) U izdavačkoj politici Centra trebalo bi u budućnosti i sinteze da igraju veću ulogu.

e) Prići sistematskom objavljivanju prikaza i kritika u Godišnjaku Centra, i u tom pogledu pokušati doći do nekog jasnijeg razgraničenja prema časopisu *Balkanica*.

f) Članovi Redakcije, kao i ostali članovi Centra, potruditi će se da sa svoje strane prošire krug saradnika u Godišnjaku.

7. Centar treba da nastavi sa daljom organizacijom kolokvija i simpozija, vodeći računa o svojoj orijentaciji, aktuelnosti pojedinih problema i mogućnosti međunarodne saradnje na takvim skupovima.

*

* *

PRAISTORIJA JUGOSLAVENSKIH ZEMALJA

Glavna redakcija »Praistorije jugoslavenskih zemalja« održala je svoj drugi sastanak u Sarajevu 23. novembra 1973. godine, a prisustvovali su: Đuro Basler, dr Alojz Benac, dr Borivoje Čović, dr Stane Gabrovec, dr Milutin Garašanin, dr Nikola Tasić i dr Ksenija Vinski-Gašparini.

Sastanak je imao sljedeći

dnevni red:

1. izvještaj o dosadašnjem radu pojedinih redakcijskih grupa;
2. diskusija o izvještajima i usklađivanje prijedloga za dalji rad;
3. finansiranje izrade pojedinih dijelova »Praistorije jugoslavenskih zemalja«;
4. definitivno određivanje rokova za izradu pojedinih svezaka.

Nakon iznošenja podataka o dosadašnjem radu pojedinih redakcijskih grupa i nakon iscrpne diskusije o svim problemima i pojednostima vezanim za izradu i publikovanje ove značajne publikacije, doneseni su sljedeći

Zaključci:

Ad. 1. a) autorski kolegijum za paleolit i mezolit sačinjavaju M. Brodar, F. Osole, M. Malez, B. Gavela i Đ. Basler. Pisanje istorijata istraživanja za ove periode odvijace se po republikama, s tim što će Đ. Basler preuzeti i Crnu Goru, a B. Gavela i Makedoniju. Sama tematika će se obraditi po stratigrafiji: Đ. Basler će preuzeti premusterij i musterij, M. Brodar — mlađi paleolit, a F. Osole — najmlađe etape paleolita. M. Brodar će obraditi i mezolit. M. Malez preuzima prirodnjački dio posla, dok će B. Gavela pisati o duhovnoj kulturi ovih perioda.

b) Neolitski period će se obrađivati po kulturnim grupama, hronološki, vodeći računa o kulturnim cjelinama. Za ovaj tom predviđeno je 9 autora: protoneolit će obraditi D. Srejšović; starčevačku kulturu — J. Glišić, B. Jovanović i M. Garašanin; stariji i srednji neolit u jadranskom primorju — Š. Batović; neolit Makedonije — M. Garašanin; Körös grupu u Vojvodini — B. Brukner; neolit u slavonsko-panonskoj oblasti — S. Dimitrijević; kakanjsku i butmirsku grupu — A. Benac; vinčansku grupu — J. Glišić, B. Jovanović i M. Garašanin; Hvar-Lisičići grupu — A. Benac; i neolit Slovenije — F. Leben. Zaključni dio obradiće A. Benac, D. Srejšović i M. Garašanin.

c) Primljeno je, sa zadovoljstvom, na znanje da je već tokom 1973. godine započeto prikupljanje građe i crtanje materijala za eneolitski period (za Salcutsa — Krivodol-Kotsofeni grupu izrađeno je 120 crteža, a od sekcije arheologa Vojvodine dobijena je saglasnost za korišćenje njihove eneolitske dokumentacije). U proljeće 1974. godine će se prići prikupljanju materijala za područje Bosne i Hercegovine, Dalmacije, Srema i uže Srbije. Metodologija rada je prilagođena ranije utvrđenim principima. Za izradu ovog toma predviđeni su sljedeći autori: B. Brukner, N. Tasić, S. Dimitrijević, B. Jovanović, B. Bačić i F. Leben.

d) Za bronzano doba građa će se obrađivati hronološkim redom, vodeći računa o geografskim i kulturnim cjelinama. Specificirane su geografske regije, od alpske ka jadranskoj. Istočno-alpsku regiju obradiće S. Gabrovec; jadransku regiju — B. Čoveć, Š. Batović i R. Dreksler; panonsko-podunavsku regiju — S. Dimitrijević, K. Vinski i M. Garašanin; centralno-balkansku — regiju M. Garašanin, D. Garašanin, B. Čović i B. Kitanovski.

Nedovoljna istraženost pojedinih krajeva naše zemlje ima za posljedicu izvjesne nejasnoće u kulturnom pogledu. U toku rada će biti

pokušano da se dođe i do one građe koja još nije objavljena. Ako u ovome ne bude uspjeha, neke nejasnoće će ostati i u ovom tomu »Praistorije«. Za sada još nisu predviđeni autori za oblast Kosova i Vojvodine.

e) Željezno doba jugoslavenskih zemalja obradiće se u okviru 7 regija: alpsku oblast sa Istrom obradiće S. Gabrovec; japodsko područje — R. Dreksler; liburnsko područje — Š. Batović; centralno-bosansko i delmatsko područje — B. Čović; glasinacko područje — Z. Marić; panonsko-podunavsku oblast (sa centralnom i istočnom Srbijom) — J. Todorović i Makedoniju — I. Mikulčić. Pisane izvore za ovo doba obradiće F. Papazoglu i M. Suić.

Ad 2. a) Na osnovu izvještaja pojedinih redakcijskih grupa utvrđeno je da se broj autora za svaki tom kreće od 5—9. Zbog toga se nameće pitanje ujednačenosti rada, pa je zaključeno da je u okviru svakog toma, prije pisanja, potrebno detaljno raspraviti sistem rada, a povremeno u okviru redakcijske grupe o tome dalje voditi računa.

b) Na kraju svake knjige potrebno je navesti selektivnu bibliografiju.

c) Broj ilustracija za svaki tom ne smije da pređe 100 tabli (zajedno sa planovima i svom drugom dokumentacijom).

d) Tehnika crtanja se mora ujednačiti, barem u okviru toma. Zbog toga je potrebno da se rukovodioci redakcijskih grupa sastanu sa tehničkom komisijom da bi se raspravilo o načinu crtanja, veličinama crteža i ostalim problemima.

e) U okviru zaključenog teksta, koji je predviđen za svaki tom, promijenjen je redoslijed poglavlja: osnovni elementi duhovnog života stavljeni su pod slovo »d«, ispred istorijske interpretacije.

Ad 3. Republička zajednica za naučni rad Bosne i Hercegovine i Savezni odbor za koordinaciju nauke i tehnologije finansiraju ovu akciju. Do sada je dobijeno 450.000 dinara od Republičke zajednice za naučni rad BiH. Tim novcem u potpunosti će se finansirati prve tri grupe (paleolit i mezolit, neolit, eneolit). Za ostale dvije (bronzano i željezno doba) odvojeno je do 25.000 dinara za određena dogovaranja.

U okviru dobijenih sredstava napravljen je finansijski plan i dinamika trošenja za godine 1973, 1974. i 1975.:

Paleolit i mezolit — za 1973. — 31.000; za 1974. — 15.000; za 1975. — 14.000 din. Ukupno 60.000 dinara.

Neolit — za 1973. — 40.000; 1974. — 50.000; 1975. — 55.000.
Ukupno: 145.000 dinara.

Eneolit — za 1973. — 36.000; 1974. — 32.000; 1975. — 22.000.
Ukupno: 90.000 dinara.

Bronzano doba — za 1973. — 10.000; 1974. — 15.000.
Ukupno: 25.000 dinara.

Željezno doba — za 1973. — 10.000; 1974. — 15.000.
Ukupno: 25.000 dinara.

Grupa za dokumentaciju — za 1973. — 3.000; 1974. — 3.000; 1975. — 9.000.

Ukupno: 15.000 dinara.

Redakcijski troškovi — za 1973. — 20.000; 1974. — 20.000; 1975. — 50.000.

Ukupno: 90.000 dinara.

Ad 4. a) Od 1974. godine može se prići definitivnom radu u prve tri grupe, s tim što bi prva tri toma bila gotova 1976. godine.

b) Svaki tom će biti štampan čim bude gotov, bez obzira na hronološki red, iako je veoma poželjno da oni izlazi hronološkim redom.

c) Sljedeći sastanak Glavne redakcije »Praistorije jugoslavenskih zemalja« održaće se u Lipiku.

*

* *

UZ DESETU OBLJETNICU CENTRA ZA BALKANOLOŠKA ISPITIVANJA 1963—1973.

U Sarajevu je 1963. godine oformljen Centar za balkanološka ispitivanja kao nasljednik Balkaninstituta i Balkanološkog instituta. Ovdje ne treba ponavljati kakav je bio karakter djelatnosti tih instituta, jer je to svima poznato, a to je i publikovano. Obadvije institucije su imale širi dijapazon djelatnosti. Balkaninstitut se pretežno bavio istorijom i arheologijom, a Balkanološki institut lingvistikom, a zatim etnologijom, a to je dobrim dijelom zavisilo i od rukovodilaca ustanove.

U elaboratu o formiranju Centra za balkanološka ispitivanja označene su smjernice rada i aktivnosti ove organizacije: »Centar treba da obrati posebnu pažnju ispitivanju kulture i jezika starih balkanskih naroda i njihovih uticaja na kasnija jezička, kulturna i društveno-ekonomska zbivanja na Balkanu. U tom smislu bi se potražila saradnja u prvom redu sa odgovarajućim lingvistima, arheolozima, istoričarima, paleoetnologima i paleofolkloristima«.

Na osnovu ovog elaborata 10. novembra 1962. godine Predsjedništvo Naučnog društva BiH donijelo je Rješenje o formiranju Centra za balkanološka ispitivanja i stavilo mu u zadatak izučavanje jezika, života i kulture balkanskih naroda. U tu svrhu Centar treba da se bavi i komparativnim studijama u susjednim zemljama, i zato će sarađivati sa organizacijama, institucijama i pojedincima u drugim zemljama. U okviru svoje djelatnosti Centar će vršiti prikupljanje, obradu i izdavanje građe, te pripremanje i publikovanje studija i naučnih djela iz oblasti kojima se Centar bavi.

Na prvom sastanku članova Centra početkom 1963. godine, detaljno su razmotreni svi zadaci ove institucije i članovi Centra su tom prilikom odredili discipline kojima će se Centar baviti, a to su: istorija, arheologija, lingvistika, filologija i epigrafika, paleoetnologija, an-

tropologija, paleofolkloristika i osmanistika. Hronološki okvir bi išao uglavnom do X vijeka n.e., izuzev osmanistike koja bi radila na određenom sintetiziranju pogleda na osmanski period u našoj zemlji, a ne bi se uključivala u rad Orijentalnog instituta, niti institucija koje već postoje.

Tom prilikom je utvrđen perspektivni plan rada, odnosno prvi petogodišnji plan od 1963. do 1968., a po izvršenju tog plana rada napravljen je novi dugogodišnji plan rada čiji se zadaci i danas realizuju. U početku se taj posao odvijao u manjem obimu, što je i normalno, a onda se djelatnost sve više širila dok nije došla do onog stupnja u kojem se danas nalazi. Već od samog početka postojanja ove organizacije, članovi Centra su pružili veoma dragocjen doprinos. U prvo vrijeme, glavna briga Centra kretala se oko nalaženja i angažovanja saradnika, a to je bio vrlo delikatan posao jer je trebalo okupljati ljude koji će raditi na jednoj djelatnosti koja nije direktno vezana za njihovu instituciju i na određenim problemima koji zahtijevaju veće angažovanje. Moram reći da je u tom pogledu Centar imao ogromnu pomoć od članova Centra. Većina članova je ovdje od samog početka, i bez njihove pomoći Centar ne bi mogao uopšte izvršiti one zadatke koji su mu postavljeni. To se tiče i Godišnjaka i drugih edicija Centra.

U prvim godinama svoga postojanja Centar se angažovao na pripremanju radova za redovnu publikaciju »Godišnjak«, kao i na pripremama prvog simpozija »O teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba« (1964), a zatim slijede još dva simpozijuma »Iliri u antičko doba« (1966) i »Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi južnih Slovena« (1968).

Sa prvim simpozijem, koji je postigao relativno dobre rezultate, Centar je napravio i prvi prodor u svijet. Pokazalo se da je problem etnogeneze Ilira bio u stanju izvjesnog mirovanja i da je ponovno snažno pokrenut, pa je to bila jedna od osnovnih vrijednosti i značaja ovog simpozija. Simpozij je dao veliki broj novih ideja, zaključaka i rješenja u vezi sa genezom i teritorijalnim razgraničenjem, tako da se na osnovu komparativnih studija došlo do značajnih rezultata.

I druga dva simpozija dala su isto tako zapažen doprinos u izučavanju istorije Ilira i njihovog odnosa sa Rimljanima i Slovenima. Takođe se i na ovim simpozijima ukazalo na neke osnovne probleme koje treba rješavati u idućem radu.

Održan je i četvrti simpozij Centra, o »Vlasima u XV i XVI vijeku«, koji je pružio mnogo novih činjenica, diskusija je bila veoma živa, tako da je i to jedan novi uspjeh u radu ovoga Centra.

U pripremi se nalazi i planira još nekoliko simpozija:

1. »O utvrđenim ilirskim gradovima« (Mostar, 1974.),
2. »Ilirska plemena zapadnog Balkana«,
3. »Kultni objekti i mitološka tradicija u ilirskim zemljama«,
4. »Iliri i Tračani« (sa Trakološkim institutom u Sofiji),
5. Treći simpozij o Vlasima (XVII do XIX vijek, sintetski pogledi).

Kada budu održani svi ovi simpoziji, dobiće se jedna relativno zaokružena slika o sadašnjem stanju ilirologije, a i nauke o Vlasima,

a to će ujedno biti i veoma značajan doprinos Centra za balkanološka ispitivanja naukama koje se bave ovim pitanjima.

Da bi unaprijedio svoj naučnoistraživački rad, Centar je u proteklom periodu održao nekoliko savjetovanja:

1. O formama i metodu rada na formiranju ilirskog dokumentacionog centra (23. X 1969. u Sarajevu). Ovo savjetovanje je urodilo plodom, a rezultat toga je kartoteka o grobnim cjelinama koja se stvara i na kojoj je do sada već dosta urađeno;

2. O metodologiji sakupljanja starih balkanskih toponomastičkih relikata (23. X 1969. u Sarajevu). Na tom savjetovanju data je solidna metodološka podloga za taj rad. Nažalost, na tom planu nisu postignuti oni rezultati koje je trebalo ostvariti, zbog toga što se u okviru samog Centra osjeća nedostatak stručnjaka koji bi radili na tom poslu;

3. O problematici paleoetnološkog i etnološkog rada u okviru Centra (29. X 1970. u Sarajevu). Tom prilikom sagledana je problematika etnološkog rada u Jugoslaviji, a osim toga izdvojena je određena problematika na kojoj bi se mogao angažovati Centar. Centar je u tom smislu započeo neke radove i on djeluje u onim okvirima u kojima ima kadrovskih i materijalnih mogućnosti. To se posebno odnosi na iniciranje i koordiniranje određenih istraživačkih poduhvata;

4. Savjetovanje o izradi »Praistorije jugoslavenskih zemalja« (19. V 1972. u Slavonskom Brodu). Nakon ovog savjetovanja održani su sastanci redaktorskih grupa i centralne redakcije, na kojima su doneseni važni zaključci u vezi sa radom na ovom veoma značajnom naučnom zadatku i publikaciji;

5. O organizaciji simpozija u okviru Centra (20. V 1972. u Slavonskom Brodu).

Na svim ovim savjetovanjima učestvovao je veliki broj stručnjaka iz svih naših republika, a doneseni su vrlo korisni zaključci.

U toku proteklih 10 godina u okviru Centra se radilo na više dugogodišnjih naučnoistraživačkih tema i na dosta manjih problema iz naučnih disciplina kojima se Centar bavi. One su dobrim dijelom i finansirane od strane Centra ili su angažovane institucije koje su ih finansirale. To su sljedeće teme:

1. stvaranje dokumentacionog centra materijalne i duhovne kulture Ilira. U okviru ove teme prikuplja se materijal već četiri godine, a čitav posao se obavlja pod rukovodstvom dr Zdravka Marića — za grobne cjeline i dr Borivoja Čovića — za karakteristične objekte pojedinih ilirskih plemena.

Na ovaj način se počela stvarati dokumentaciona arhiva Centra i može se pretpostaviti da će se ta arhivska dokumentacija godinama povećavati tako da bi u doglednoj budućnosti tu bila zaista skoncentrisana jedna značajna dokumentacija na kojoj bi mogli neposredno raditi naučni radnici iz pojedinih naučnih disciplina, specijalno iz arheologije, zatim lingvistike, a, možda, i osmanistike;

2. Pandan ovome — i zbog proširenja dokumentacionog arhiva — prišlo se prikupljanju građe sa ilirskih naselja, sa tendencijom

proučavanja njihova rasprostiranja i hronologije, tipologije naselja, tehnike gradnje odbrambenih objekata, komunalnog sistema itd. Dok je u prvom slučaju ova kartoteka centralizovana, u drugom ona to nije i predviđeno je da kartoteka bude locirana po republikama;

3. rad na izradi dva korpusa: a) Izvori za poznavanje historije i geografije naših zemalja u antičko doba (dr M. Suić) i b) Epigrafski izvori za proučavanje povjesti Ilira (dr D. Rendić-Miočević). Do sada je prikupljeno dosta građe, rad je još u toku, ali se tek dovršava priređivanje prvih svezaka za publikovanje;

4. obrada i kartiranje vodećih arheoloških tipova i pojava na ilirskom području u željezno doba — dr S. Gabrovec. Jedan rad iz ove problematike je objavljen u Godišnjaku, a sada bi trebalo ići dalje. To je dugotrajan zadatak i trajće još decenijama;

5. istraživanje ilirskih i rimskih komunikacija na Balkanu — dr I. Bojanovski. To je još jedan sektor ilirskih ispitivanja i trajće duže vremena. Ovo ispitivanje je važno i za ilirska naselja, a upotpunjuje opću ilirsku problematiku u predrimskom i rimskom periodu;

6. Bibliographia Illyrica — A. Stipčević. Ova Bibliografija je izrađena sasvim moderno i savjesno po autorima i tematski, a osim toga, i dvojezično, tako da je vrlo upotrebljiva. Publikacija je relativno dobro tražena u zemlji i inostranstvu. Svakih 5 godina objavljuje se »Supplementa« ovoj Bibliografiji;

7. Antička arheološka bibliografija — A. Stipčević. Izrađena je po istom principu i uskoro će biti pripremljena za štampu;

8. prikupljanje i sistematizacija onomastičke građe u južnoj Dalmaciji, zapadnoj Bosni i Sandžaku. — dr R. Katičić. Neki rezultati ovoga rada su već objavljeni, a sada se radi na »Ilirskim antroponijskim studijama«, a iza toga slijedi »Mithologicum illyricum« i još neki drugi sintetski pregledi;

9. Praistorija jugoslavenskih zemalja. Na ovom zadatku su okupljeni najbolji stručnjaci iz svih naših centara, a djelo ima općejugoslavenski značaj. Centar se pojavljuje kao koordinator posla, a djelo će biti publikovano u izdanjima Centra.

10. Na polju lingvističkih istraživanja, takođe je dosta učinjeno, a posao se odvijao u raznim pravcima. Radilo se na sljedećim temama:

a) Staromakedonski jezik — I. Pudić. Rad je publikovan u Godišnjaku Centra u nekoliko nastavaka i predstavlja vrijedan prilog osvjetljavanju ovog problema;

b) prikupljanje građe o romanskim jezičkim elementima u jugoistočnoj Hercegovini — E. Šebić-Alirejsović. Već je prikupljen izvještaj fond ove građe i on će se vremenom uvećavati;

c) paleobalkanski supstrat u ciganskom jeziku i prikupljanje građe o jeziku pojedinih grupa Roma — R. Uhlik. Centar se prihvatio da finansira rad ovog rijetkog stručnjaka, u želji da se prikupi što više građe i da i u ovom pogledu obilježi svoja balkanološka i paleobalkanološka stremljenja;

d) Toponimija Prigorja — dr P. Šimunović i dr V. Putanec. Do sada je sakupljeno dosta građe iz velikog broja katastarskih opština, a na kraju će se prići izdvajanju preslavenskih elemenata iz cjelokupnog materijala koji se sakupi sa ovog veoma pogodnog područja za ovakva istraživanja u našoj zemlji;

e) Nazivlje jadranske faune — etimologija i struktura — dr V. Vinja. Cilj ovoga rada je sagledavanje starobalkanskih elemenata u ovom sektoru naučnih istraživanja. Rad će biti publikovan u 1975. godini.

11. Na području etnologije radilo se na sljedećim temama:

a) napravljen je elaborat o stanju savremenih etnoloških ispitivanja u Jugoslaviji — Š. Kulišić. Ovaj rad je objavljen u Godišnjaku Centra, a ujedno je poslužio i kao podloga za savjetovanje o problematici paleoetnološkog i etnološkog rada u okviru Centra. Ovaj elaborat ima značaj istorijsko-metodološke rasprave o stanju etnološke nauke kod nas;

b) prikupljanje građe o reliktima ranih istorijskih perioda u običajima i tradiciji zapadnog Balkana — božićni i novogodišnji običaji — R. Kajmaković i Običaj tatauiranja u BiH — M. Petrić. Ova dva rada su završena, ali se zasada nije išlo dalje u ispitivanju paleobalkanskih elemenata u kasnijim običajima;

c) Tradicionalni elementi u seoskoj porodici istočne i južne Srbije — N. Pantelić. Cilj rada je da se i na ovaj način doprinese fiksiranju granice dviju zona na Balkanu, jedna je dinarska, a druga srednjo-balkanska. Centar na ovaj način zalazi u čitav jedan kompleks pitanja i uključuje se u šira balkanska ispitivanja;

d) Etnološka bibliografija Jugoslavije — N. Hadžidedić. Izrada ove bibliografije je u skladu sa općom djelatnošću Centra (bibliografije su neophodan preduslov za pravi naučni rad);

e) Stara balkanska arhitektura — N. Hadžidedić. Cilj ovoga rada je otkrivanje starobalkanskih elemenata na savremenoj arhitekturi ili onoj arhitekturi koja joj neposredno prethodi;

12. Najstarija materijalna kultura Slavena i njen odnos prema kulturi predslavenskih stanovnika V i VI vijeka u BiH — dr I. Čremošnik. Centar je preuzeo ova istraživanja zbog jedinstvenih nalazišta u našoj zemlji i njihove izuzetne važnosti za rasvjetljavanje doseljavanja i najstarijeg perioda života Slavena u našoj zemlji.

13. Izdavačka djelatnost u proteklom periodu je bila dosta plodna:

— izašlo je 9 brojeva Godišnjaka. Što se tiče zastupljenosti pojedinih naučnih disciplina, tu je postignuta izvjesna ujednačenost, ali još uvijek krug saradnika nije dovoljno širok;

— objavljeni su kompletni rezultati sa tri simpozija o Ilirima.

— kao posebne publikacije u izdanju Centra štampana su ova djela:

- a) Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba (F. Papazoglu),
- b) Bibliographia Illyrica (A. Stipčević),
- c) Dollabelin sistem cesta (I. Bojanovski) — u štampi.

U pripremi za štampu u idućem periodu nalaze se sljedeća djela:

- a) Antička bibliografija Jugoslavije (A. Stipčević),
- b) Nazivlje jadranske faune (V. Vinja),
- c) Korpusi antičkih izvora (D. Rendić-Miočević i M. Suić) — šest

tomova.

14. Centar je uspostavio dobru saradnju sa Balkanološkim institutom u Beogradu, kao i početnu saradnju sa odgovarajućim institutima u Minhenu, Bukureštu i Sofiji.

Centar je, takođe, bio i inicijator za osnivanje Balkanske komisije: Heidelberg — Zagreb — Beograd — Sarajevo.

To bi bila glavna slika djelatnosti, a iz toga treba izvući neke zaključke i neke probleme koji još stoje pred Centrom. Prije svega, treba naglasiti da je sve ovo što je ostvareno, a što nije tako malo (iako nije ni dovoljno), ostvareno samo zahvaljujući zajedničkim i jednodjelnim usmjerenim naporima svih članova. Članovi Centra su uvijek, bili saglasni u rješavanju problematike i načinu ostvarivanja zadataka. Sada bi Centru bila potrebna jedna viša faza pomoći. Iako je važno raditi na daljoj afirmaciji Centra, treba se u neku ruku revanširati mnogim institucijama u zemlji i van zemlje, a to je moguće samo uz pomoć svih članova Centra. Postojale su određene teškoće sa saradnicima na pojedinim projektima, zbog toga što su ljudi zauzeti i imaju svoje poslove i probleme. Bilo je velikih poteškoća sa kartotekom grobova, pitanjem naselja, takođe, a da ne govorimo o poteškoćama koje su postojale kad je riječ o referatima koji se odnose na razvoj humanističkih nauka itd. Individualni aranžmani uvijek su bili mnogo lakši i bolji, nego oni sa pojedinim institucijama i ni ovo pitanje neće moći biti riješeno bez pomoći članova Centra i njihovog angažovanja, kako neposrednog angažovanja tako i koordinacije u pojedinim centrima. Sada je najveći problem uspostavljanja čvrstih veza Centra sa odgovarajućim institucijama. Centar ima čvrste veze, tako reći, samo sa Balkanološkim institutom u Beogradu, sa drugim institucijama su prijateljske veze, koje znače nešto ali nema one prave sistematske saradnje koju bi trebalo očekivati i kojoj bi trebalo težiti. Naravno, tu je jedno veoma osjetljivo pitanje uspostavljanje saradnje sa stranim institucijama. Tu se postavlja pitanje da li je Centar sa onim što je do sada postigao dosegao tačku sa koje može da krene na uspostavljanje širih veza sa inostranim institucijama. Postavlja se, nadalje, pitanje Godišnjaka: da li Godišnjak treba da pređe na češće objavljivanje članaka na stranim jezicima; u tom slučaju bi bila potrebna jedna šira saradnja sa stranim stručnjacima.

Postavlja se, najzad, i pitanje: Šta treba dalje razvijati u okviru Centra? Činjenica je da sve discipline nisu ravnomjerno zastupljene. Najviše se radilo na polju arheologije, nešto manje je rađeno na

području lingvistike. Nije bilo moguće organizovati posao na onomastičkoj bibliografiji, na ekscerpiranju toponima iz povjesnih vrela, na sakupljanju onomastičke građe, sakupljanju građe o mikrotoponimiji pojedinih balkanskih regija i tome slično, naročito zato što nije bilo stručnjaka u Centru, niti je bilo moguće angažovati dovoljan broj stručnjaka van Centra. Dosta je slična situacija sa etnologijom. Napravljen je jako dobar program, no njegovo ostvarenje ide teže. Centar nije mogao da se uključi u istraživanje onih tema koje su na savjetovanju bile predložene (stočarstvo, društvena organizacija, nošnje i sl.). Dosta sporo ide koordinacija sa etnološkim ustanovama, a tome je uzrok opće stanje etnološke nauke u našoj zemlji, koje je još uvijek prilično zamršeno. Prema tome, iz svega se može izvući nekoliko stvari: 1. Potrebno je da se Srednjoročni plan Centra koji su članovi Centra donijeli u Mostaru i koji je zaista odlično napravljen, pretvori u dugoročnu orijentaciju i da se samo u određenim vremenskim intervalima dopunjuje. 2. Kad je riječ o arheologiji, bilo bi dobro da se nastave započeta istraživanja i da se to pokuša završiti, a da se ne ide na povećanje projekata koji su već u toku. 3. Što se tiče lingvistike bilo bi neophodno u Centru angažovati bar još jednog ili dva stručnjaka — i to čiste lingviste, koji bi radili na temama o kojima je bilo riječi. Naravno, ne može sa reflektirati na veće inicijative kad Centar nema ni čiste stručnjake koji bi mogli pomoći i članovima Centra koji na tome rade. Zbog toga Centar treba da pomogne inicijativu Lingvističke komisije ove Akademije koja pokušava da organizuje rad na prikupljanju terminološke građe. Ona je Centru predložila da joj pomogne u tom smislu. Centar bi joj materijalno odmah mogao pomoći, a onda bi iz građe koju će ona prikupiti mogli organizovati izdavanja paleoetnološke terminologije. 4. U pogledu etnološkog rada Centar neće moći mnogo učiniti ali bi angažovanje trebalo usmjeriti na intenzivnije istraživanje dinarskog područja, što je za naš Centar i njegovu orijentaciju jako bitno. U tom smislu mogli bismo se opet vratiti na izvjesne pokušaje da se iz etnološke karte Jugoslavije izdvoji građa koja bi poslužila za paleoetnološke studije. 5. Za istorijske radove prvorazrednu i osnovnu važnost ima izdavanje spomenutih korpusa antičkih izvora. Dovršavanje ovoga posla bilo bi impozantan uspjeh za njegove autore. Time bi se ispunila jedna ogromna praznina koja postoji u našoj zemlji, za kojom svi oni koji se bave ilirskom problematikom naprosto čeznu. Centar je samo izdavač, ali bi to i za njega bio jedan veoma značajan događaj, kao i za čitavu našu zemlju. To bi bila kruna djelatnosti svih članovi Centra, a specijalno dvojice autora.

Prema tome, članovi Centra treba da ocijene nivo do kojeg je došao Centar, da ocijene šta je realno predvidjeti za njegov dalji rad, da se pokuša ići na šire aktiviranje saradnika i veza u zemlji i inostranstvu, da razmisle o nekim od ovih konkretnih prijedloga koji su ovdje postavljeni.

